

ZGODOVINSKI SPOMIN NA PREKMURSKÉ JUDE

Marjan Toš

Zgodovinski spomin na prekmurske Jude

MARJAN TOŠ

**ZGODOVINSKI SPOMIN
NA PREKMURSKE JUDE**

LJUBLJANA 2012

Marjan Toš

Zgodovinski spomin na prekmurske Jude

Uredila Irena Avsenik Nabergoj, Oto Luthar
Jezikovni pregled Irena Avsenik Nabergoj
Oblikovanje in prelom Brane Vidmar
Prevod povzetka Jason Blake
Recenzenta Irena Šumi, Oto Luthar

Izdajatelj Sekcija za interdisciplinarno raziskovanje ZRC SAZU
Založnik Založba ZRC, ZRC SAZU
Glavni urednik Aleš Pogačnik
Za založnika Oto Luthar

Slikovno gradivo Zasebni arhiv Marjana Toša

Tisk DZS d. d.
Naklada 300 izvodov
Prva izdaja, prvi natis.

Fotografija na ovitku: Tora iz soboške sinagoge, 19. st. (?). Pergament, zvitek, 65X725 cm, 13 listov. Hrani: Pokrajinski muzej Murska Sobota.
Fotograf: Tomislav Vrečič, Pokrajinski muzej Murska Sobota.

Knjiga je izšla s podporo Javne agencije za knjigo Republike Slovenije.

Digitalna verzija (pdf) je pod pogoji licence <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/> prosto dostopna: <https://doi.org/10.3986/9789610503347>.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.411=411.16)
323.12(=411.16)(497.4)"1945/..."
26(497.411)(091)

TOŠ, Marjan

Zgodovinski spomin na prekmurske Jude / Marjan Toš ; [prevod povzetka Jason Blake ; slikovno gradivo zasebni arhiv Marjana Toša]. - 1. izd., 1. natis. - Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012

ISBN 978-961-254-353-2
259592192

© 2012, Založba ZRC, ZRC SAZU. Vse pravice pridržane. Noben del te izdaje ne sme biti reproduciran, shranjen ali prepisan v kateri koli obliki oz. na kateri koli način, bodisi elektronsko, mehansko, s fotokopiranjem, snemanjem ali kako drugače, brez predhodnega pisnega dovoljenja lastnikov avtorskih pravic (copyrighta).

KAZALO

Uvod	7
1. Prvi del	
1.1 Historični prerez najstarejše navzočnosti Judov na območju današnje Slovenije in Prekmurja	17
1.2 Prekmurski Judje v obdobju med obema svetovnima vojnama in v času druge svetovne vojne; deportacije in posledice holokavsta.	59
2. Drugi del	
2.1 Preživeli prekmurski Judje po končani drugi svetovni vojni, odnos nove oblasti do zdesetkane skupnosti, odhodi oziroma selitve v Izrael in v ZDA.	97
2.2 Judje v Prekmurju v socialistični Sloveniji in zgodovinski spomin na prekmurske Jude; dogodki v zvezi z aktualnim družbenopolitičnim dogajanjem v obravnavanem prostoru; sociološki, antropološki in socialni vidiki in sinteza kulturološko-etnografskih vidikov ohranjanja zgodovinskega spomina na Jude v Prekmurju.	107
2.3 Judje v Prekmurju v luči nove, samostojne slovenske države po letu 1945	157
2.4 Antisemitizem na Slovenskem; geneza in okoliščine po letu 1945 in aktualni vidiki antisemitizma v slovenski državi po letu 1991; nacionalni in lokalni vidiki antisemitizma.	183
3. Sklep.	229
Abstract	247
Bibliografija.	261
Imensko kazalo.	269
Stvarno in krajevno kazalo	283
Priloge	289
Seznam slikovnega gradiva.	294
Seznam tabel	294

Uvod

Organizirano raziskovanje in preučevanje preteklosti Judov na območju današnje Slovenije je bilo doslej dokaj pomanjkljivo in premalo celostno. Za starejše obdobje je navzočnost Judov v slovenskih deželah v zgodovinopisju večinoma predstavljena, tega pa ne bi mogli reči za obdobje po letu 1945. Vse premalo je namreč védenja o holokavstu slovenskih Judov med drugo svetovno vojno, ko je bila močna in dobro organizirana judovska srenja v Prekmurju skoraj povsem uničena in zdesetkana. Prekmurski Judje so del te tragične zgodbe, in kljub relativni majhnosti in številčni skromnosti predvojne judovske skupnosti na območju Slovenije moramo poudariti, da so slovenski Judje vendarle del makrokozmosa holokavsta in da je to v sodobnem času premalo znano. Prav tako slabo so raziskane povojna usoda redkih preživelih Judov, njihove poti v novonastalo državo Izrael in predvsem posledice radikalnih ukrepov revolucionarnih oblasti, ki so ostanke ostankov prekmurskih (in drugih slovenskih) Judov dodatno prizadele. Vedeti je treba, da po letu 1945, ko se je resda oblikovala judovska skupnost Slovenije in postala del Zveze jugoslovanskih judovskih skupnosti oziroma občin, niso bile jugoslovanske komunistične oblasti Judom prav nič naklonjene, ne samo zaradi mednarodne politike Jugoslavije v odnosu do nove države Izrael, ampak predvsem zaradi strogo ateistične družbe, ki ni dopuščala večjega razvoja in trdnejšega oblikovanja judovskih korenin. Judje so redko javno izrekli svojo pripadnost veri in kulturi, tradicijo so ohranjali bolj v družinskih krogih. Število pripadnikov skupnosti se je nenehno zmanjševalo, pritoka mlajših članov skoraj ni bilo. Po podatkih je v Sloveniji le približno sto petdeset članov judovske skupnosti, vseh Judov pa je po nekaterih ocenah okoli tristo.

Natančnega števila niti ni mogoče ugotoviti. Ob tem se je v Sloveniji ustalil stereotip, da Judov v novejšem času ni več in zato tudi antisemitizma ni. Priča smo »kriptični« navzočnosti Judov in »antisemitizmu brez Judov«, to pa daje slovenskemu judovstvu v desetletjih po koncu druge svetovne vojne v preteklem stoletju poseben pečat in naravo. Velika težava, ki pesti slovensko judovstvo, je močna asimilacija. Mlajše generacije ne odraščajo v vednosti in zavesti o svojih koreninah in tako ali ne vedo za svoj judovski izvor ali pa jim ta izvor preprosto ne pomeni dovolj. Slovenska judovska skupnost je zaradi nenehnih migracij znotraj nekdanje Jugoslavije danes kulturno precej mešana skupnost. To ji daje dodatno težo in pomen. Judje se še vedno neradi javno opredeljujejo kot Judje, saj je holokavst živo v spominu. Med drugo svetovno vojno je bila glede na številčnost tedanjega prebivalstva na Slovenskem uničena precejšnja, gospodarsko prominentna in dobro organizirana judovska srenja, ki je bila najmočnejša na območju Prekmurja. Po letu 1945 je bila izrinjena tudi iz javnega socialnega spomina. Slovensko zgodovinopisje po letu 1990 ocenjuje, da je bila zlasti predvojna vplivna judovska skupnost v Prekmurju potisnjena na rob zgodovinskega spomina in nato iz njega skoraj povsem izbrisana. Temu pritrjujejo tudi nekatere sociološke in antropološke študije. Veliko okoliščin te hitre pozabe še ni docela pojasnenih in k odstranjevanju temnih lis povojnega slovenskega judovstva naj bi pripomogla tudi ta knjiga. Upošteva namreč novejša strokovna in znanstvena dognanja po letu 1990 ter ugotovitve in ocene strokovnjakov o fenomenologiji kriptične, v javnosti ves čas neomenjane navzočnosti Judov in judovstva na Slovenskem v celotnem 20. stoletju. Kontinuirana kriptična navzočnost Judov je že od sredine 19. stoletja dalje tudi ena izmed značilnosti slovenskega tipa antisemitizma, v literaturi označena kot »antisemitizem brez Judov«. Posledica tega je v Sloveniji nekakšna »kriptosemitska« drža Judov, položaj, ki še vedno prizadene približno tristo slovenskih Judov. Od tega jih je – kakor že omenjeno – nekako sto petdeset članov Judovske skupnosti Slovenije, krovne organizacije slovenskih Judov.

S svojo knjigo želim v prvi vrsti nekoliko obširneje predstaviti zgodovinsko navzočnost Judov na območju Slovenije in njihovo pomembno vlogo v gospodarskem, socialnem in kulturnem razvoju naših krajev. Osrednji poudarek je na obdobju po letu 1945, omejen pa je bolj ali manj na Jude v Prekmurju. Tam so sestavljali tisti sloj prebivalstva, ki ima nemalo zaslug za gospodarski in socialni razvoj Murske Sobotne in Lendave, pa tudi za postopno odmikanje teh krajev od velikanske družbene in socialne zaostalosti in od duhovne revščine. Prav prekmurski Judje so bili največje žrtve tragičnega holokavsta in tega jim poznejše oblasti dolgo preprosto niso priznale. Nerazumno so celo dovolile, da so porušili nekdanjo sinagogo v Murski Soboti, nacionalizirali so sinagogo v Lendavi in jo spremenili v trgovsko skladišče ter uničili tudi judovsko pokopališče v Murski Soboti. Ohranilo se je pokopališče v Dolgi vasi kot osrednji preosta-

nek tovrstne judovske dediščine na Slovenskem, vendar pa ni deležno najbolj primerne pozornosti niti lokalnih niti – še manj – državnih oblasti. Nerazumljivo je tudi, kako so lahko lokalne oblasti v samostojni slovenski državi dopustile, da so porušili zgradbo nekdanje judovske šole v Lendavi, edini tovrstni spomenik na Slovenskem. Kljub temu da je v desetletjih po drugi svetovni vojni v pokrajini ob Muri Judov ostalo le za prste ene roke, si takšnega ravnanja preprosto ne bi smeli dovoliti; tudi to govori o odnosu socialistične družbe in države do ostanka ostankov nekdanjega judovskega življa v Prekmurju in v Sloveniji nasploh. S to knjigo želim osvetliti vzroke in posledice rušenja sinagoge v Murški Soboti, na katero je med meščani ohranjen zelo dober in pozitiven spomin, njeno rušenje leta 1954 pa so doživeli kot nerazumno potezo političnih oblasti in celo spomeniškovarstvene stroke. Govorim tudi o antisemitizmu na Slovenskem po letu 1945, ki po svojih zgodovinskih nastavkih sega z nekaterimi relevantnimi vsebinami in vidnimi oblikami vsaj v začetek 20. stoletja, navzoč pa je bil že prej. Dejstvo ostaja, da je povojni položaj Judov – torej položaj maloštevilnih Judov v Sloveniji po letu 1945 v okviru nekdanje skupne države Jugoslavije do slovenske osamosvojitve leta 1991 – premalo raziskan in premalo znanstveno obdelan. Še posebno neraziskana je problematika odhoda slovenskih Judov v novonastalo državo Izrael po letu 1948. V delu sem skušal odgovoriti na vprašanje, ali je védenje o prekmurskih Judih oblikovalo antisemitske predsodke, in potrditi tezo, da historičnega spomina na prekmurske (in druge slovenske) Jude v Sloveniji sploh ni ali pa je zgolj navidezen in se zrcali edino v historičnem poimenovanju ulic (mimogrede, ne v Murški Soboti ne v Lendavi se nobena ulica ne imenuje po Judih, torej mesti ne premoreta niti imena Židovska ulica, kaj šele Židovski trg) in v skrbi za ohranjanje nekaterih spomenikov judovske dediščine, kakor je na primer obnova nekdanjih judovskih sinagog v Mariboru in v Lendavi. Očitno je treba ta kompleks navezati na slovenski antisemitizem in poiskati potrditev domneve (oziroma jo morda z argumenti zavreči), da spomini v lokalnem okolju (Prekmurje) vplivajo na antisemitizem. Vprašanja se aktualizirajo tudi zaradi nerešenih problemov v zvezi z vračanjem odvzetega oziroma zaplenjenega judovskega premoženja po letu 1945. S knjigo želim svoj historiografski zajem, čas med letoma 1945 in 2005, antropologizirati v smislu rekonstrukcije vseh dosegljivih akterskih kontekstov in njihove prav gotovo retrospektivne osmislitve, katere teoretsko izhodišče je v postavkah študijev etničnosti in nacionalizma oziroma vzpostavljanja in vzdrževanja trajnih ideološko zavarovanih mejnosti med etnično definiranimi skupinami. Judje kot takšna diasporična skupnost so pri tem pravzaprav paradigmatški primer. Razumeti dogajanje v omenjenem kontekstu pomeni bolj kakor zanikanje nasilja ali pojasnjevanje fenomenov s posplošitvami: preučevanje in zavestno prenašanje bremena, ki nam ga je naložila zgodovina 20. stoletja. To velja tudi za slovenske razmere, v katerih se

moramo spoprijeti z resničnostjo, kakršnakoli že je bila oziroma je še danes. Da bi to lažje razumeli, moramo poznati judovsko zgodovino 19. in 20. stoletja v širšem evropskem in seveda slovenskem prostoru. Temu razumevanju in boljšemu poznavanju je namenjeno tudi naše delo.

Osrednja tematika te razprave so Judje, judovstvo in antisemitizem. S tem se delo vključuje med uveljavljene historiografske teme, pa tudi v antropološko ali antropologizirano historiografijo etničnosti in nacionalizma. Izbrani zgodovinski in družbeni okvir mojega dela v izhodiščih nakazuje nekatere izrazite idiosinkrazije in posebnosti (na primer neizraženo kriptično navzočnost Judov na Slovenskem v drugi polovici prejšnjega stoletja, premalo pojasnjene okoliščine pozabe slovenskih in še posebno prekmurskih Judov ter značilnosti slovenskega antisemitizma). Tematika je v veliki meri omejena na Prekmurje, v katerem sta pred drugo svetovno vojno živeli močni judovski skupnosti v Murski Soboti in v Lendavi. To sta bili urbani, strnjeni območji, zunaj katerih so se posamezne judovske družine našle še po pomembnejših trgih in v večjih vaseh, v katerih so se Judje ukvarjali s trgovino in z obrtjo. Želel sem osvetliti tovrstne razlike in analizirati zgodovinski spomin na prekmurske Jude v obeh omenjenih urbanih okoljih in tudi na podeželju. Poskus obuditve tega spomina na Jude na podeželju mi je – žal – le delno uspel, saj je bolj ali manj usahnil. Kljub temu lahko zapišemo, da so razlike očitne in da so Judje zlasti v Murski Soboti in v Lendavi pustili mnogo trajnejših sledi, kakor jim je to doslej priznavalo lokalno in širše okolje. Zgodovinopisje te krivice zdaj popravlja, saj nekateri mlajši avtorji tehtno potrjujejo pomembno vlogo pripadnikov obeh judovskih skupnosti. Spominjanje na Jude je v omenjenih mestih različno. Med mladimi je védenja o Judih malo, najbolj živ je spomin med tistimi, ki so se družili s potomci predvojnih Judov in s tistimi redkimi srečneži, ki so preživeli holokavst. Zdi se, da je tudi po petinšestdesetih letih spominjanje zavito v tančico skrivnosti in delno tudi strahu. Med študijem arhivskega gradiva in ob srečanjih s preživelimimi je bilo mogoče občutiti prepletanje lokalnih in državnih gledanj na ta del slovenske polpretekle zgodovine – in seveda lokalno politično (partijsko) ideologijo. Kljub prizadevanju pa mi ni uspelo zbrati dovolj relevantnih dejstev in podatkov, niti pri kvalitetnih informatorjih iz lokalnega okolja v Prekmurju, da bi lahko odgovoril na dileme in hipoteze o tem, ali je judovstvo prednost ali ne in kako se je tovrstno gledanje izkazovalo po letu 1945.

V zadnjem delu knjige obravnavam antisemitizem, pri tem pa poskušam znanstveno utemeljeno in objektivno odgovoriti na vprašanje, ali je vednost o prekmurskih Judih oblikovala antisemitske predsodke. Potrditi sem želel že omenjeno tezo, da historičnega spomina na prekmurske (in s tem tudi na druge, na primer mariborske) Jude v Sloveniji skorajda ni ali pa je zgolj navidezen in se kaže le v historičnem poimenovanju

ulic, na primer Židovska ulica v Mariboru in Židovska steza v Ljubljani. V Murski Soboti in v Lendavi takšnih poimenovanj sploh ni, žrtve holokavsta v Lendavi pa so dobile spominsko ploščo v tamkajšnji obnovljeni sinagogi šele šestdeset let po tragičnih deportacijah in usmrčitvah Judov, aprila 2004, ohranjeno pokopališče v Dolgi vasi je večkrat zanemarjeno ..., še bi lahko naštevali. Knjiga je torej del prizadevanj za zapolnitev nekaterih sivih lis v preučevanju in znanstvenem vrednotenju te problematike.

Raziskovalna metodologija je bila sprva usmerjena v klasično zgodovinsko arhivsko delo kot osrednjo zgodovinopisno metodo, vzporedno pa sem to metodo dopolnjeval in izpopolnjeval z rekonstrukcijskim, z empatičnim in s kontekstualiziranim naborom etnografskih podatkov po metodi zbiranja življenjskih zgodb. Pri tem sem uporabil tudi izkušnje in ugotovitve, s katerimi se seznanjam pri svojem strokovnem delu kot vodja mariborske sinagoge. S takšnim načinom dela sem želel svoj historiografski zajem, obdobje med letoma 1945 in 2005, antropologizirati v smislu rekonstrukcije vseh dosegljivih akterskih kontekstov in njihove retrospektivne osmislitve, katere teoretsko izhodišče je v postavkah študijev etničnosti in nacionalizma oziroma vzpostavljanja in vzdrževanja trajnih ideološko zavarovanih mejnosti med etnično definiranimi skupinami. Izvirnost obravnavane problematike je zaradi avtonomnega lokalnega okolja, ki je specifično tudi znotraj slovenskega nacionalnega prostora, relevantna s političnega zornega kota. Iz vsega navedenega je mogoče razbrati in oceniti, kako, koliko (in ali sploh) in s kakšno dinamiko je lokalni uradni politični diskurz ravnal z Judi oziroma pripomogel k ohranjanju ali izgubi zgodovinskega spomina na judovsko skupnost v Prekmurju. Številni dejavniki so pripomogli, da so ostanki ostankov nekdanje vplivne in dobro organizirane judovske skupnosti v Murski Soboti in v Lendavi počasi izginjali iz javnega socialnega spomina. Močna asimilacija je opravila svoje in zaradi dodatnih radikalnih ukrepov povojnih (partijskih) oblasti so bili prekmurški Judje postopno potisnjeni na rob zgodovinskega spomina. Mnogi menijo, da so bili iz njega celo povsem izbrisani in da je bila s tem storjena nepopravljiva škoda. Zdesetkani ostanki ostankov močne predvojne judovske skupnosti v Prekmurju tudi v razmerah nove, demokratične Slovenije ne morejo okrepiti svojega izgubljenega položaja. K sreči se je javno mnenje nekoliko spremenilo in tudi zaradi demokratizacije v Sloveniji se ljudje počutijo bolj svobodne. Svobodneje in laže izražajo svojo pripadnost veri ali narodu, to pa je za Jude še posebno pomembno. Mlajše ljudi, ki drugače sploh niso Judje in tudi nimajo judovskih korenin, so pritegnili programi judovske skupnosti in tudi nekoliko preveč romantično prikazovanje vloge in pomena judovstva. To so resda člani skupnosti, niso pa Judje, zato seveda ni mogoče enačiti števila članov judovske skupnosti z dejanskim številom Judov. Zunaj skupnosti namreč še vedno ostajajo številni Judje, ki se javno opredeljujejo kot Judje, in še več tistih, ki svoje pripadnosti judovski veri in

narodu nočejo obešati na véliki zvon. To sem poudaril tudi v svojem delu in opozoril, da natančnih podatkov o pravem številu Judov v Sloveniji pravzaprav niti nimamo.¹ Tudi po uradnih ocenah najvišjih predstavnikov Judovske skupnosti Slovenije se pri nas počasi povečuje število članov skupnosti, ne pa tudi Judov – pomembno dejstvo za objektivnejšo presojo in vrednotenje relevantnih dejstev. Kljub mnogim prizadevanjem, da bi pridobili dovolj relevantnih dejstev, pa samokritično pripominjam, da najbrž tudi s tem delom ne bomo dobili (do)končnega odgovora na vedno aktualno vprašanje – to je, koliko je še zadržkov, ki ne dovoljujejo povsem odprtega spominjanja na nekdanjo judovsko skupnost v Prekmurju in v Sloveniji nasploh. V ospredju je sicer res Prekmurje, a tema je do neke mere tudi (zgolj) površinski oris dogodkov, vzrokov in posledic izginjanja zgodovinskega spomin na slovenske Jude po letu 1945 in vse do danes.

Na tem mestu se želim javno zahvaliti vsem, ki so mi pri nastajanju tega dela tako ali drugače pomagali, mi svetovali, me grajali in spodbujali. Posebej lepa hvala dr. Ireni Šumi, ki je po svoje »kriva«, da sem se lotil tega študija. Bila je izjemna svetovalka že pri nastajanju dispozicije doktorske disertacije, na podlagi katere je nastala ta knjiga. Njeno poznavanje problematike in njene vpetosti v širši evropski in svetovni kontekst mi je pomagalo pri snovanju koncepta in obsega naloge, prav tako pa mi je tudi med pisanjem ves čas nesebično svetovala in pomagala. Izjemno hvaležen sem tudi dr. Hannah Starman, ki mi je kot velika strokovnjakinja za judovstvo pomagala pri premagovanju nekaterih teoretskih ovir in mi omogočila vpogled v nekatere sodobne teoretske študije in gradivo o holokavstu slovenskih Judov, o antisemitizmu in o fenomenih, povezanih z njim. Zahvala velja mentorici pri doktorski disertaciji, dr. Marti Verginella, ki je pregledala delovni koncept, osnutek in čistopis naloge, vmes pa izjemno korektno opozorila na pomanjkljivosti in napake in tudi svetovala, kako jih odpraviti in kako vsebino vpeti v širši kontekst obravnavane tematike. Hvaležen sem ji tudi za pripombe na predelano besedilo disertacije, ki je bilo pripravljeno za knjižno izdajo. Nadvse koristni in na mestu so bili zelo uporabni nasveti in pripombe dr. Leva Krefta s Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in dr. Petra Vodopivca z Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani. Oba sta bila izjemno korektna pri usmerjanju v študije teoretskih virov s področja antisemitizma, za kar sem jima posebej hvaležen. Prijazno se zah-

¹ Najpogostejša je ocena, da živi v Sloveniji okoli tristo Judov, judovska skupnost pa uporablja tudi podatek, da je v Sloveniji od tristo do petsto Judov. Po uradnih statističnih podatkih iz popisa prebivalstva je leta 1991 v Sloveniji živelo sto devetindevetdeset Judov in njihovo število se v poznejših letih ni bistveno spremenilo (prim. Marjan Toš, *Stereotipno o zgodovinskem spominu na slovenske Jude*, v: *Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije*, Kranj, 19.–21. oktober 2006, Mitja Ferenc, Branka Petkovšek (ur.), Ljubljana 2008)

valjujem Judovski skupnosti Slovenije in njenemu nekdanjemu predsedniku Andreju Kožarju - Becku. Vrata skupnosti so mi bila vedno odprta. Pri nastajanju naloge mi je veliko pomagal cenjeni kolega Rajko Stupar iz Lendave, ki je po letu 2001 nekaj časa zelo uspešno vodil tamkajšnjo sinagogo in se trudil, da bi po šestih desetletjih samevanja in pozabe ostala živ spomin na nekdanje judovske someščane v Lendavi. Odpiral mi je vrata sogovornikov, mi omogočal vpoglede v gradivo iz lokalnega okolja in me spodbujal, ko sem že skoraj obupal. Ne morem mimo nesebične pomoči Elizabete in Erike Fürst, Šarike Hiršl, Judite Fürst in njihovih dobronamernih predlogov. Vse so mi brez pomisleka odprle vrata ter ponudile informacije in vse razpoložljivo gradivo. Prav tako se zahvaljujem Ireni Šavel in Francu Kuzmiču iz soboškega pokrajinskega muzeja, ki sta me opozorila na nekatere posebnosti obravnavane problematike in mi omogočila študij teoretske literature. Veliko koristnih informacij in časopisnega gradiva mi je priskrbel novinar in publicist Branko Žunec iz dopisništva mariborskega *Večera* v Murski Soboti. Sam je zbral veliko pričevanj in tehtnih prispevkov o Judih v Pomurju in o njihovi usodi v polpretekli lokalni zgodovini. O nekaterih ozadjih v zvezi z odhodi redkih preživelih prekmurskih Judov v novoustanovljeno državo Izrael in o vračanju judovskega premoženja je napisal niz časopisnih člankov in feljtonov tudi za regionalni časopis *Vestnik*. V njem je bilo v zadnjih letih zaslediti več zapisov o objujanju zgodovinskega spomina na Jude, objavljenih je bilo tudi nekaj dokumentarnih fotografij, ki pričajo o mogočnosti porušene judovske sinagoge v Murski Soboti in tamkajšnjega pokopališča, preurejenega v spominski park. Delo je nastajalo tudi ob spodbudah kolegov iz Pokrajinskega muzeja Maribor: še posebej se zahvaljujem Dragu Omanu, ki mi je pomagal pri premagovanju nekaterih birokratskih in finančnih ovir ter po svoje omogočil, da sem se lotil tega študijskega dela v okviru doktorskega študija na ISH v Ljubljani. Dragocena je bila pomoč Tadeje Dobaj, Simone Orthaber in prekmurskega prijatelja Bojana Zdravca, publicista in zanesenjaka, ki se posveča lokalni judovski problematiki in negovanju spomina na Jude v Prekmurju. Obdelal je veliko sivih lis iz polpretekle zgodovine in mi svoje izsledke ponudil v študijsko uporabo. Pri pisanju besedila mi je pomagala Tatjana Horvat, ki je rokopisu dala zgledno obliko, pa tudi Boštjan Zemljič, ki je bdel nad računalniško podobo in odpravil marsikaterega »škrata«. Iskrena hvala lektorici Tanji Gregorič in Rozani Čop za jezikovni pregled besedila in za lektorske popravke ter dr. Ireni Avsenik Nabergoj za končni lektorski in korektorski pregled celotnega besedila. In nenazadnje, zelo dragocena je bila pomoč dr. Ota Lutharja, direktorja ZRC SAZU, ki je kot izvrsten poznavalec slovenskega judovstva z mnogimi nasveti pripomogel, da sem delo primerno pripravil za knjižno objavo in s tem prispeval droben delež k slovenskemu zgodovinopisju na področju judovstva. Nemalo zaslug, da prihaja besedilo v knjižni obliki med slovenske bralce, pa

ima že omenjeni mag. Franc Kuzmič iz Pokrajinskega muzeja v Murski Soboti, ki me je dalj časa prepričeval, da bi bilo škoda besedila zgolj za znanstveno uporabo v knjižnicah in po arhivih in da bi ga moral ponuditi širšemu krogu uporabnikov. Da je besedilo v knjižni obliki zagledalo luč sveta, pa sta zelo zaslužna lektor angleškega povzetka dr. Jason Blake in urednica dr. Irena Avsenik Nabergoj. Sodelovanje z njo mi je bilo v veliko čast, njeno delo mi je vlilo novih moči in upanja, da je pri proučevanju judovske problematike na Slovenskem mogoče naleteti na duhovno odprte in srčne ljudi, širokih obzorij modrine duha. In da se je (z)motiti človeško. Zaradi tega se vsem, ki boste delo brali ali prebirali, opravičujem tudi za morebitne napake in spodrsaljaje – niso se zgodili namerno.

Ob koncu hvala tudi moji družini, ženi Majdi, sinu Juretu in hčerki Maji.

1.

Prvi del

1.1 HISTORIČNI PREREZ NAJSTAREJŠE NAVZOČNOSTI JUDOV NA OBMOČJU DANAŠNJE SLOVENIJE IN PREKMURJA

Judje naseljujejo kraje na območju današnje Slovenije vse od časov starega Rima, stalne judovske naselitve na tem območju pa je mogoče zaslediti že v 11. stoletju.² Tudi najstarejši arheološki dokazi o navzočnosti judovskega življa na današnjih slovenskih tleh so iz rimske dobe. Nakazuje jo oljenka z upodobljeno menoro iz Škocjana pri Kopru, ki izvira iz 1. stoletja po Kr.³ Prav tako je zanimiva najdba pri Jurkloštru. Tu so odkrili del nagrobnega spomenika iz konca 2. ali 3. stoletja; na njem je prav tako upodobljena menora, okrog katere se ovija kača. To nam pove, da se je pokojni ukvarjal z ranocelništvom oziroma medicino. Danes je ta žara shranjena v lapidariju Pokrajinskega muzeja v Celju.⁴ Drugače pa srečujemo Jude na slovenskem narodnostnem ozemlju predvsem od 12. stoletja dalje, in to vzporedno z nastankom meščanskih naselij. Judje so imeli v preteklosti srednjeveške Evrope zelo pomembno vlogo, zlasti še na gospodarskem in na kulturnem področju. Njihova glavna pridobitna dejavnost, trgovina na daljavo v

² Andrej Kožar - Beck, Ob vstopu v leto 5761, v: *Judovski koledar 5761*, Kris Killer (ur.), Ljubljana, 2000, 1.

³ Mladen A. Švarc, Judje kot objekt teoretičnega izživljanja, v: *Razgledi*, letnik 7, številka 19, Ljubljana, 14. 10. 1998, 11–12, tukaj 11.

⁴ Janez Marolt, *History of Jews in Slovenia*, rokopis iz arhiva KC Sinagoga Maribor, Maribor, 2002, 1. Klemen Jelinčič Boeta ob tem opozarja, da imamo v notranjosti slovenskih dežel glinasto oljenko z judovskim svečnikom menoro iz obdobja od 4. do 6. stoletja in ne iz 2. stoletja. Ta oljenka je bila najdena v Tominčevi jami pri Škocjanu poleg Divače in je shranjena v Trstu v Museo Civico. Kljub mnenju Janeza Marolta iz leta 2002 se je pokazalo, da spomenik iz Marofa (Mrzlo Polje) v bližini Jurkološtra ne prikazuje menore, temveč trinožnik (prim. Klemen Jelinčič Boeta, Judje na Slovenskem v srednjem veku, Ljubljana, 2009, 172).

zgodnjem srednjem veku in denarni posli v poznejših stoletjih, je imela za posledico, da so prodrli v skoraj vse predele Evrope. Zaradi te svoje temeljne gospodarske dejavnosti so bili navezani na tedanja gospodarska in prometna središča,⁵ zato so se ustalili predvsem v krajih, ki so jim zagotavljali možnosti za preživetje. V nemški državi so znani že pred letom 1000, v slovenskih deželah pa so se mogli trajno naseliti najbolj zgodaj v 12. in v 13. stoletju, ko so pri nas nastajala prva celinska mesta oziroma meščanska naselja. V slovenske dežele naj bi judovski živelj prišel iz Porenja in se najprej naselil na Koroškem, saj je bila ta dežela glede družbenega in gospodarskega razvoja pred drugimi slovenskimi deželami.⁶ Judje so prišli tudi v Ljubljano, v Gorico in v Trst. Med mesti na slovenskem Štajerskem sta v poznem srednjem veku postali najpomembnejši gospodarski središči Ptuj in Maribor.

V Mariboru zasledimo judovski živelj prvič med letoma 1274 in 1296, na Ptujju pa je njihova posest prvič zabeležena leta 1286.⁷ V Celju se Judje prvič omenjajo v prvi polovici 14. stoletja, v Slovenski Bistrici pa zasledimo Jude šele v drugi polovici 14. stoletja. V prvi polovici 14. stoletja se omenjajo tudi v Slovenj Gradcu. Ohranjene listine pričajo, da je njihova dejavnost segala prek deželnih meja in da je bila mobilnost judovskega življa zelo velika. V gospodarskem pogledu so bila omenjena mesta prek judovskega prebivalstva povezana s celotno Evropo.⁸ V spodnještajerskih mestih so se Judje preživljali s trgovino z vinom. V zastavi so imeli veliko vinogradov, še posebej v mariborski okolici in v Slovenskih goricah. Vino so prodajali zlasti na Kranjsko in na Koroško. Trgovali so tudi s konji in z lesom in ga prodajali v Istro, v Benetke, v Dubrovnik in v Prago. Donosna je bila zlasti trgovina z Benetkami, od koder so uvažali sukno, svilo, začimbe, južno sadje, drage kamne in zlatnino. Obrtno dejavnost so omogočali cehovski predpisi. Judje so se ukvarjali predvsem z obrtni, ki so bile povezane z denarništvom, na primer z izdelovanjem pečatov, z zlatarstvom, s filigranstvom in z dragocenim nakitom. Nekateri Judje so se preživljali s svobodnimi poklici, denimo z medicino, bili so tudi posestniki, saj so dobili v zastavo številna posestva.⁹ Najmočnejša in najvplivnejša srednjeveška judovska skupnost je bila v Mariboru in tam so Judje razvili najbolj živahno gospodarsko dejavnost. O tem priča veliko ohranjenih mariborskih

⁵ Jože Mlinarič, Mariborski Židje v zadnjih desetletjih pred izgonom iz mesta, njihov izgon in sledovi, *Katalogi 7*, Pokrajinski arhiv Maribor, Maribor, 1996, 5.

⁶ Jože Mlinarič, Judje na slovenskem Štajerskem do njihove prisilne izselitve v letu 1496, v: *Judovski zbornik, ČZN*, 1–2, Maribor, 2000, 49–70, tukaj 50.

⁷ Ibid.

⁸ Vlado Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*, Ljubljana, 1992, 5.

⁹ Janez Peršič, *Židje in kreditno poslovanje v srednjeveškem Piranu*, Ljubljana, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1999, 31.

judovskih listin.¹⁰ Versko, duhovno in kulturno središče mariborske judovske četrti je bila sinagoga.¹¹ Mariborska sinagoga je prvič omenjena leta 1429, a je zagotovo starejša, saj naj bi kot preprosta ravnokrilna stavba obstajala, še preden je tam živel prvi znani mariborski rabin Abraham, ki je umrl leta 1379. Postavljena je bila na mestno obzidje, pod sinagogo na vznožju konglomeratnega skalnega pomola pa je ob reki Dravi nastalo obredno kopališče. Sinagoga v Mariboru je bila zaradi gabaritov že ob nastanku izjemna stavba v kontekstu drobne bivalne arhitekture. Čeprav je zaradi poznejših dodatkov zdaj nekoliko večja, kakor je bila v svojem avtentičnem obsegu, bi se zaradi nesorazmerno povečanih gabaritov stavb iz 20. stoletja v ozadju v celotni podobi mestnega tkiva lahko izgubila, a zaradi lege na južnem obzidju ostaja eden najvidnejših vizualnih poudarkov mestnega jedra.¹² To velja seveda za pogled z juga, prek Drave, kjer se stavba nekdanje mariborske sinagoge opira na troje mogočnih opornikov, ki kažejo na nekdanjo, z dvema poljema gotskih obokov oblikovano notranjost. Za pogled s severa je položaj nekdanje sinagoge povsem drugačen. Na vzhodni strani je bil med prizidkom in obrambnim stolpom zelenjavni vrt, na morebitni posebni pomen prostora med nekdanjo sinagogo in obrambnim stolpom sta kazala le konkavno prisekani vogal stavbe in nastavek portalnega loka. Na nekdanjo pomembno vsebino sta opozarjala v fasado vzišana, v gotskem slogu oblikovana sklepnika, od katerih je eden okrašen z grozdom,

¹⁰ Listine hrani Pokrajinski arhiv Maribor. Priseljevanje Judov in njihovo vključevanje v življenje srednjeveškega Maribora in zadnje desetletje njihovega prebivanja v mestu ter njihove sledove nam je celostno predstavil akademik Jože Mlinarič v študiji, ki je rezultat večletnega sistematičnega zbiranja arhivskega gradiva. Povzetki študije v slovenskem, v nemškem in v angleškem jeziku omogočajo temu delu dokaj široko uporabnost. Objavljene transkribirane listine in njihova kratka vsebina (regesti) ter reprodukcije odpirajo poti raziskovanja srednjeveškega pisarniškega poslovanja, hkrati pa so pomembno izhodišče za raziskovanje judovske migracije in stanja njihovih nepremičnin v Mariboru v nemirnem času ob prelomu 15. in 16. stoletja. Listine so predstavljene v Katalogu št. 7 Pokrajinskega arhiva Maribor (prim. Jože Mlinarič, Mariborski Židje v zadnjih desetletjih pred izgonom iz mesta, njihov izgon in sledovi, *Katalogi* 7, Pokrajinski arhiv Maribor, Maribor, 1996).

¹¹ Sinagoga je bila domnevno ustanovljena med babilonsko sužnostjo, po uničenju prvega templja. Vendar judovsko izročilo pravi, da je dosti starejša. Sinagoge so obstajale že v času očaka Jakoba, ki je hotel priti na svet vsakič, kadar je njegova mati šla mimo katere od njih. Mojzes je poučil Izraelce, kako se moli v shodnici (sinagoga ali shodnica, iz grške besede za zbirališče). Babilonski izgnanci so ob vrnitvi v Sveto deželo prinesli s seboj sinagoško čaščenje, to pa se je nadaljevalo hkrati s kultom darovanja v drugem templju. Tedanja sinagoga je uvedla vzorec za organizacijo skupnosti v vseh prihodnjih diasporah, sama pa si je pridobila veljavo po uničenju drugega templja leta 70 po Kr. Kjerkoli so se Judje naselili, povsod so zgradili shodnico za molitev, za branje tore in za urejanje skupnostnih zadev. To je bilo shajališče skupnosti, od tod torej njeno grško, pa tudi hebrejsko ime: bet ha-kneset (shodnica). Judom je bilo prepovedano živeti v mestu, ki ni imelo sinagoge (prim. Alan Unterman, *Judovstvo (Mali leksikon)*, Ljubljana, 2001, 252–253).

¹² Janez Mikuž, Nekdanja židovska četrt in nekdanja sinagoga, Maribor, v: *Judovski zbornik, ČZN*, 1–2, Maribor, 2000, 159–171, tukaj 162.

značilnim judovskim simbolom.¹³ Na Ptuju se sinagoga omenja leta 1344 in bi glede na ohranjene dokumente veljala za najstarejšo omenjeno sinagogo na Štajerskem.¹⁴ Gospodarsko-poslovne zveze mariborskih Judov so segale vse do Prage, do Dunaja in v Italijo. Močno so se posvečali zlasti trgovini in denarnim poslom, imeli pa so tudi pomemben delež v vinski trgovini.¹⁵ V času, ko so se Judje začeli naseljevati po štajerskih in po koroških mestih, ni o njih na Kranjskem še nikakršnih vesti. Proti koncu 13. in v začetku 14. stoletja so se na področju denarnih in kreditnih poslov v tej deželi uveljavili toskanski bankirji. Z njimi je bila v poslovnih stikih rodbina ljubljanskih Porgerjev.¹⁶ Porgerji so imeli trgovsko družbo in so se ukvarjali z bankirskimi posli. V začetku dvajsetih let 14. stoletja so se znašli v finančnih težavah. Poleg poslovnih neuspehov so bili vzrok težavam poostreni cerkveni predpisi glede oderuštva, ki so prepovedovali zaračunavanje obresti. Krščanske bankirje so omejevali pri posojanju denarja, zato je to poslovanje vse bolj prehajalo na Jude.¹⁷ Henrik Koroški iz rodu goriških grofov, tedanji deželni gospod na Kranjskem, je skupini Judov iz Čedadada in iz Gorice dovolil naselitev na Kranjskem, in to v enem od mest pod njegovo oblastjo, ki si ga sami izberejo. Obenem z možnostjo naselitve je bilo skupini Judov dovoljeno, da v Ljubljani vodijo banko za posojilo na zastavo. Listina Henrika Koroškega je bila objavljena z letnico 1327, vendar je bila verjetno izdana vsaj dve leti prej, kajti v dveh čedadskih listinah iz leta 1325 se omenjata zdravnika Bonaventura in Manuel kot tedaj v Ljubljani živeči osebi.¹⁸ V srednjem veku, v času, ko je bilo prebivalstvo močno vezano na kraj svojega izvora, so bili Judje tisti del, ki je bil najbolj mobilen. Ta mobilnost ni bila povezana le z njihovim negotovim pravnim položajem ali morda z občasnim preganjanjem, ker so bili pripadniki tuje vere in tujega naroda, temveč tudi z njihovo osrednjo pridobitno dejavnostjo, to je s trgovino na daljavo v zgodnjem srednjem veku in z denarnimi posli v poznejših stoletjih. Preseljevanju so bili izpostavljeni tudi Judje, ki so prišli v Ljubljano. Nekateri so se med drugim odselili v Maribor.¹⁹ Najbrž pa so se tudi v Ljubljano priseljevali Judje iz sosednjih avstrijskih dežel, saj več listin izpričuje, da so imeli Judje iz štajerskih in iz koroških mest poslovne stike z ljubljanskimi, zato je skoraj zanesljivo res, da se je kateri vsaj začasno naselil tudi v Ljubljani. To je toliko bolj verje-

¹³ Ibid., 163.

¹⁴ Jože Mlinarič, Judje na slovenskem Štajerskem do njihove prisilne izselitve v letu 1496, v: *Judovski zbornik, ČZN*, 1–2, Maribor, 2000, 55.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Vlado Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*, Ljubljana, 1992, 6.

¹⁷ Ibid. Avtor v navedenem delu ves čas uporablja termin Žid oziroma Židje, sam pa v knjigi dosledno zapisujem Jud oziroma Judje.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid.

tno, ker so pogosto menjavali svoja prebivališča, ne da bi bili k temu prisiljeni zaradi ogrožanja svojega gospodarskega ali fizičnega obstoja.²⁰ Judje so se kot posebna skupina prebivalstva s svojo lastno vero, običaji in načinom življenja naseljevali po mestih znotraj obzidja v posebni četrti, a to še ne pomeni, da so živeli izključno v svojem getu. Velikovec, Ljubljana in tudi Maribor pričajo, da je večina judovskega življa resda živela ločeno od krščanskega prebivalstva, da pa je del prebival tudi zunaj judovske četrti, večkrat raztreseno po drugih mestnih četrtih.²¹ Srednjeveška judovska naselbina v Ljubljani ni zapustila – razen uličnega imena – nobenih vidnih sledov, ki bi se ohranili do danes. Tudi ljubljanska judovska četrt, podobno kakor že omenjena mariborska, ni bila pravi geto, v katerem bi Judje živeli povsem ločeno od krščanskega prebivalstva. Ločitev je bila izvedena le tako, da niso stanovali v istih hišah skupaj s kristjani. Judovskega prebivalstva ni bilo toliko, da bi napolnili vse hiše v tedanjem manjšem obsegu ob Židovski ulici in na Židovski stezi ter morebiti še na Jurčičevem trgu in v Čevljarski ulici.²² V Ljubljani se omenja sinagoga že leta 1213. Ljubljanski Judje so bili obrtniki, trgovci in bankirji. Judovska četrt je bila na Novem trgu ob obzidju med vice-domskim dvorcem in Ljubljanico, v sedanji Židovski ulici, prvič omenjeni leta 1517, in na Židovski stezi. Dovoljenje za naselitev so dobili tudi v Čevljarski in v Gosposki ulici. Po ustnem izročilu naj bi bila sinagoga na Židovski stezi 4.²³ Položaj Judov v habsburških deželah je urejal »židovski red«.²⁴ Leta 1244 ga je izdal avstrijsko-štajerski vojvoda Friderik II., zadnji Babenberžan, ta dokument pa je v tridesetih členih obravnaval tudi posojilne in zastavne pogoje, podsodnost, dokazni postopek in kazenske določbe za protijudovske delikte. Novi »židovski red« je v letih 1254 in 1255 izdal češki kralj Otokar II. Přemysl, leta 1277 pa kralj Rudolf I. Rudolf se je strinjal z redom, ki ga je leta 1244 izdal Friderik II., iz Otokarjevega reda je bila prevzeta samo odredba o upoštevanju judovskih praznikov. Doma in v javnosti so Judje živeli po svojih verskih predpisih in običajih, samostojno so upravljali zadeve svoje skupnosti in si volili svoje predstojnike. Iz druge polovice 15. stoletja je znan na primer mariborski judovski mojster

²⁰ Prim. Wilhelm Wadl, *Geschichte der Juden in Kärnten im Mittelalter. Mit einem Ausblick bis zum Jahre 1867*. Das Kärntner Landesarchiv 9, Celovec, 1981, 115.

²¹ Jože Mlinarič, Mariborski Židje v zadnjih desetletjih pred izgonom iz mesta, njihov izgon in sledovi, *Katalogi* 7, Pokrajinski arhiv Maribor, Maribor, 1996, 6–7.

²² Vlado Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*, Ljubljana, 1992, 11.

²³ Janez Marolt, *History of Jews in Slovenia*, rokopis iz arhiva KC Sinagoga Maribor, Maribor, 2002, 3. Leta 1683 naj bi našli pred Karlovškimi vrati na Rakovniku judovski nagrobnik, ki pa je danes, žal, izgubljen.

²⁴ Izraz uporabljajo skoraj vsi avtorji, zlasti še Jože Mlinarič za mariborske in Vlado Valenčič za ljubljanske Jude. Ta red iz leta 1244 je pomemben, saj kaže, da so avstrijski deželni knezi drugače cesarju in nemški državi pridržano pravico Judov (Judenregal) v svojih deželah že takrat izvajali kot svojo vladarsko pravico (prim. Vlado Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*, Ljubljana, 1992, 13).

Murgklein.²⁵ Močni poslovni stiki med judovskim življenjem in krščanskim prebivalstvom so imeli za posledico tudi spore, za katere pa ni bil pristojen judovski mojster. Spore in druge zadeve, ki so izvirali iz stikov med Judi in krščanskim prebivalstvom, so reševali pred judovskim sodiščem, na čelu katerega je bil judovski sodnik; imenoval ga je deželni knez. V pristojnosti tega sodišča so bili predvsem spori v zvezi z imetjem, kazenske zadeve in notarski posli. Judovska sodišča so bila organizirana po prisedniškem sistemu in prisedniški zbor je bil mešan: sestavljali so ga Judje in kristjani. Deželni knez je imenoval judovskega sodnika iz vrst svojih uradnikov ali pa tudi mestnih funkcionarjev. Prvi znani judovski sodnik v Mariboru je bil Henrik Schrall (Juden richter daz Marhpurch), ki ga neki dokument iz leta 1335 imenuje vitez (Ritter).²⁶ Velikokrat so to službo opravljali ljudje iz vrst vplivnih mariborskih meščanov. Z mariborskimi so bili povezani tudi celjski Judje. V drugi polovici 14. stoletja je bila znana rodbina bankirjev, ki sta ji pripadala Muš in Kadšin, v zvezi s celjskimi grofi.

Slika 1: Mariborska sinagoga danes (Arhiv Sinagoge Maribor).

²⁵ Jože Mlinarič, Mariborski Židje v zadnjih desetletjih pred izgonom iz mesta, njihov izgon in sledovi, *Katalogi* 7, Pokrajinski arhiv Maribor, Maribor, 1996, 10–11.

²⁶ *Ibid.*

V drugi polovici 15. stoletja so bili judovski sodniki iz vrst bogatih in uglednih meščanov: nekateri so opravljali službo mestnih sodnikov ali špitalskih mojstrov, drugi pa so bili v službi deželnega kneza. Judje so bili pod varstvom deželnega kneza in so bili oproščeni davkov, ki so bremenili drugo mestno prebivalstvo. Deželni knezi so namreč hoteli izkoristiti njihovo davčno moč, in ko so dopuščali jemanje visokih obresti na posojila, so tako z njihovim obdavčenjem posredno obdavčevali judovske dolžnike.²⁷ Posamezni Judje ali cele družine so si kot zastavni upniki pridobili nepremičnine v mestu, zunaj mesta pa njive, travnike in gozdove, na Štajerskem v veliki meri vinograde, tako da so se mogli z vinskim pridelkom vključiti tudi v vinsko trgovino. Nekateri Judje so postali začasno celo lastniki podložnih kmetij. Zaradi vsega tega lahko zlasti za 15. stoletje rečemo, da so bili Jude najuspešnejši posredniki v poslih z nepremičninami. Judje na splošno niso smeli opravljati obrti, saj niso mogli biti člani cehov, ki so pri nas po mestih nastajali proti koncu srednjega veka. Člani cehov niso mogli postati, ker so bili nekristjani, cehi pa so se večkrat razvili iz rokodelskih cerkvenih bratovščin.²⁸ Kljub temu je bilo nekaj posebnih rokodelskih panog, s katerimi so se smeli ukvarjati tudi Judje, na primer zlatarstvo in izdelovanje pečatov. Zlatarstvo je bilo vsekakor povezano s trgovino z zlatom in srebrom in z menjavo denarja.²⁹ Nekateri Judje so delovali tudi v prostih poklicih, pogosto na primer v zdravilstvu.³⁰ Posamezniki so si pridobili tudi večjo zemljiško posest. Dosegli so jo kot zastavni upniki.³¹ V 15. stoletju se je položaj Judov močno poslabšal. Zlasti od sredine 15. stoletja dalje se je v avstrijskih deželah stopnjevala nestrpnost zoper Jude; korenine je imela v verskih, pa tudi v gospodarskih in v socialnih razmerah tedanje dobe. Posamezni sloji prebivalstva, od fevdalcev do rokodelcev in kmetov, so bili zadolženi pri judovskih posojevalcih denarja. Visoke obresti in postopki pri izterjevanju posojil so pogosto ogrožali ali celo uničili gospodarski obstoj dolžnikov. Zbujal se je odpor do judovskih upnikov; težke posojilne pogoje (visoke obresti), ko so dobili denar na pravdo, so imeli dolžniki za oderušstvo. Versko nasprotstvo je ta odpor še zaostrovalo.³² Pri tem pa je treba opozoriti na razlike v razmerah na

²⁷ Ibid., 12.

²⁸ Vlado Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*, Ljubljana, 1992, 23. Ker so se cehi večkrat razvili iz rokodelskih cerkvenih bratovščin, so večinoma tudi kot gospodarske organizacije prevzeli oziroma obdržali svoje verske in družbene naloge.

²⁹ Jože Mlinarič, Mariborski Židje v zadnjih desetletjih pred izgonom iz mesta, njihov izgon in sledovi, *Katalogi 7*, Pokrajinski arhiv Maribor, Maribor, 1996, 16.

³⁰ Vlado Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*, Ljubljana, 1992, 24.

³¹ Ibid.

³² Ibid. Janez Vajkard Valvasor, *Slava vojvodine Kranjske XV*, Ljubljana, 1977, 392. Jude so pogosto obtoževali, da pri verskih obredih uporabljajo človeško kri, čeprav je Otokar II. Přemysl v svojem redu iz leta 1254 takšno obtoževanje prepovedal (prim. Janez Marolt, *History of Jews in Slovenia*, rokopis iz arhiva KC Sinagoga Maribor, Maribor, 2002, 3).

Kranjskem in na Štajerskem. Na Kranjskem zadolžitev podložnikov pri Judih ni imela večjega obsega in tudi šibka judovska naselbina v Ljubljani ni mogla opravljati posojilnih poslov v večji meri po vsej deželi. V tem pogledu je bil torej položaj drugačen kakor na Štajerskem, kjer so živeli Judje v vseh večjih gospodarskih središčih in so bili gospodarsko in demografsko še zlasti močni v srednjeveškem Mariboru. Možno je tudi, da je na Kranjskem močno razširjena podeželska trgovina prinašala kmečkemu prebivalstvu toliko denarja, da niso potrebovali judovskega kapitala.³³ Med ukrepe, ki naj bi omejili zadolževanje in zaščitili dolžnike pred judovskimi upniki, sodi tudi prepoved posojanja denarja na nepremičnine brez vednosti deželnega glavarja. To prepoved je izdal cesar Friderik III. leta 1489 na prošnjo sodnika in meščanov Ljubljane; v poštev je prišla le za ljubljanske dolžnike.³⁴ Drugačne so bile razmere na Štajerskem, kjer so Judje zaradi poslabšanih razmer že začeli prodajati premoženje, saj so se bali izgonov.³⁵ Z nastopom cesarja Maksimilijana so se okrepile zahteve deželnih stanov po prisilnih ukrepih zoper Jude. Na zborih notranjeavstrijskih deželnih stanov leta 1494 v Mariboru in leta 1495 v Gradcu so štajerski in koroški deželni stanovi cesarju ponudili denarno odškodnino, če se odpove judovskemu regalu in Jude za vedno izžene iz dežele. Zastopniki kranjskih deželnih stanov se temu predlogu niso pridružili. Cesar je zahtevi štajerskih in koroških deželnih stanov ugodil; dne 18. marca 1496 je bil izdan ukaz o izgonu Judov iz Štajerske, nekaj dni prej, dne 9. marca 1496, pa iz Koroške.³⁶ Ukaz (odredba) je kot razloge za izgon navajal: onečaščenje zakramenta, obredne umore krščanskih otrok ter oderuštvo in goljufije v odnosu do dolžnikov. Za pravico do izгона so štajerski deželni stanovi plačali 35.000 goldinarjev, koroški pa 4000 goldinarjev.³⁷ Za Jude na Štajerskem je bil rok izselitve do 6. januarja 1497 in v šestih mesecih naj bi bile poravnane vse njihove terjatve. Maksimilijan si je prizadeval, da bi za pregnance našel možnost nove naselitve, saj bi mu to prineslo novo korist: plačilo Judov za dovoljenje za naselitev na

³³ Vlado Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*, Ljubljana, 1992, 24.

³⁴ GZL VI/63.

³⁵ Jože Mlinarič, Judje na slovenskem Štajerskem do njihove prisilne izselitve v letu 1496, v: *Judovski zbornik, ČZN*, 1–2, Maribor, 2000, 50–51.

³⁶ Jože Mlinarič, Judje na slovenskem Štajerskem do njihove prisilne izselitve v letu 1496, v: *Judovski zbornik, ČZN*, 1–2, Maribor, 2000, 68. Isti avtor navaja v prispevku z naslovom Mariborski Židje v zadnjih desetletjih pred izgonom iz mesta, njihov izgon in sledovi (prim. *Katalogi* 7, Pokrajinski arhiv Maribor, Maribor, 1996, 26), da je Maksimilijan ugodil prošnji štajerskih in koroških deželnih stanov in dne 10. marca 1496 izdal ukaz, da morajo Judje zapustiti Štajersko, dne 18. marca istega leta pa odredbo, po kateri so morali oditi tudi iz Koroške. V mnogih delih je navedba datumov nasprotna (prim. Klemen Jelinčič Boeta, *Kratka zgodovina Judov*. Celovec, Dunaj, Ljubljana, 2009, 202; Jelinčič navaja, da je bila dne 10. marca 1496 sprejeta odredba za izgon Judov iz Koroške in dne 18. marca 1496 za izgon Judov iz Štajerske).

³⁷ Vlado Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*, Ljubljana, 1992, 25.

njegovem ozemlju.³⁸ Za Jude iz Štajerske in iz Koroške je vladar odredil Neunkirchen in Dunajsko Novo mesto kot prehodna kraja, v katerih bi smeli ostati do jurjevega (24. april) 1497, nato pa jih je nameraval naseliti v svojih obmejnih krajih na današnjem Gradiščanskem, na primer v Železnem (Eisenstadt). To mu je kljub močnemu nasprotovanju avstrijskih deželnih stanov tudi uspelo.³⁹ Kakor meni Vlado Valenčič, ni izključeno, da so se nekateri Judje, pregnani iz Štajerske, zatekli v Ljubljano in da so nato zlasti mariborski Judje odšli proti jugu.⁴⁰ Iz spodnještajerskih mest so se Judje preselili v mesta severnega Jadrana in na širše območje Benetk. Zanimivo je, da so lokalne oznake provenience ostale prepoznavni atributi teh priseljencev, na primer priimek »Morpurgo«. Očitno je bila mariborska srednjeveška judovska skupnost tako močna, da je pustila sledi celo v poimenovanjih.⁴¹ Iz šopronjske županije so pozneje številni potomci mariborskih Judov odšli na Moravsko in na Poljsko. V Ljubljani so Judje smeli ostati vse do leta 1515, ko je na novega leta dan cesar Maksimilijan dal mestu pravico, da jih izžene in jim prepove vsakršno ponovno vrnitev in naselitev. Kot rok za izselitev je bil določen 15. maj 1515; družine so smele vzeti s seboj svoje premičnine, za katere jim ni bilo treba plačati mitnin in drugih dajatev na poti v Doljno Avstrijo, kamor so se smeli naseliti.⁴² Ni znano, kako je potekala izselitev Judov v Doljno Avstrijo. Zanimiva je bila drža kranjskih deželnih stanov do izгона Judov: njim se očitno ta rigorozni ukrep v deželi ni zdel nujen. V zvezi s tem Vlado Valenčič poudarja:

Kranjski fevdalci so si sicer izposojevali denar pri Židih, vendar so bržkone na splošno bili manj zadolženi pri njih kot v 14. in v prvi polovici 15. stoletja. Tako bi vsaj sodili po ohranjenih dolžnih pismih. Tudi njihovi podložniki se niso v toliki meri zadolževali pri židovskih posojevalcih denarja kot na sosednjem Štajerskem. Zato tudi nista mogli biti oderuštvo in izkoriščanje toliko razširjeni, da bi bili povod za tako radikalni ukrep, kot je bil izgon vseh Židov iz dežele. Pač pa so bili za tak ukrep ljubljanski meščani, ki so bili dolžniki židovskih upnikov ali pa so se bali konkurence židovske trgovine.⁴³

Ljubljansko meščanstvo si je prav na prehodu iz 15. v 16. stoletje prizadevalo za utrditev svojega gospodarskega položaja. Zlasti v trgovini si je hotelo zagotoviti večji delež in

³⁸ Jože Mlinarič, Mariborski Židje v zadnjih desetletjih pred izgonom iz mesta, njihov izgon in sledovi, *Katalogi* 7, Pokrajinski arhiv Maribor, Maribor, 1996, 26–27.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Vlado Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*, Ljubljana, 1992, 29.

⁴¹ Janez Marolt, *History of Jews in Slovenia*, rokopis iz arhiva KC Sinagoga Maribor, Maribor, 2002, 4.

⁴² Jože Mlinarič, Mariborski Židje v zadnjih desetletjih pred izgonom iz mesta, njihov izgon in sledovi, *Katalogi* 7, Pokrajinski arhiv Maribor, Maribor, 1996, 27.

⁴³ Vlado Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*, Ljubljana, 1992, 26–27.

si je v ta namen pri cesarju Maksimilijanu I. izposlovalo veliko privilegijev.⁴⁴ Ljubljanski meščani so dosegli, da je eden številnih Maksimilijanovih privilegijev Judom v Ljubljani prepovedal trgovanje. Dve leti pozneje je tej prepovedi, ki je zagotovo prizadela gospodarski obstoj judovske skupnosti, sledil izgon. Izgon Judov iz Ljubljane se je zgodil leta 1515. Čeprav ljubljanska judovska skupnost številčno in gospodarsko ni bila močna, je bila v srednjeveški Ljubljani eden pomembnih členov družbenega in gospodarskega življenja. Ocene kažejo, da so imeli Judje največjo vlogo v Ljubljani takoj po naselitvi, ko so opravljali bankirske posle za deželnega kneza. Pozneje je bil njihov pomen manjši, vendar po ponovni naselitvi v 19. stoletju niso v Ljubljani nikoli več dosegli podobnega položaja, kakor so ga imeli v srednjem veku.⁴⁵ V Mariboru so po izgonu Judov največ njihove posesti pokupili mariborski meščani, nekaj nepremičnin pa je prišlo tudi v roke mariborskega mesta. Domnevamo lahko, da so bili Judje zaradi kratkega roka za izselitev prisiljeni marsikatero hišo ali parcelo prodati po najnižji ceni. Največ premoženja v srednjeveški mariborski judovski četrti sta kupila zakonca Barbara in Bernardin Druckher. Zakonca sta nekdanjo sinagogo preuredila v krščansko cerkev in jo dala posvetiti vsem svetnikom.⁴⁶ Spomin na Jude v Mariboru se ni ohranil le nekaj desetletij po njihovi nasilni izselitvi iz mesta, ampak vse do današnjega dne. Danes je spomin na mariborske Jude, na ta marljivi in gospodarsko uspešni živelj, pri ljudeh živ predvsem zaradi imena Židovska ulica in zaradi sinagoge.⁴⁷ Sinagoga je bila v letih 1992–1999 lepo obnovljena in je po letu 2001 postala nov mestni kulturnoprireditveni prostor. Do leta 2011 jo je upravljal Pokrajinski muzej Maribor, zdaj pa v njej deluje samostojni javni zavod Center judovske kulturne dediščine sinagoga Maribor, ki navezuje stike z judovskimi središči iz tujine.⁴⁸ V obravnavanem obdobju je imela od evropskih dežel najbolj strpen odnos do Judov Italija, predvsem Srednja in Severna Italija, vključno z beneško Istro. Tam se Judje prvič omenjajo v 14. stoletju (Koper: 1386, Piran: 1390, Izola: 1421). Ukvarjali so se predvsem s trgovino, zlasti pa z bančništvom. V Piranu so ustanavljali trgovske družbe (komende), v katere so vlagali kapital, domačini pa so v njih dobili delo. Imeli so pravico do svojih verskih obredov in do rabinov, do nemotenega sobotnega počitka in do zakola

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid. 28.

⁴⁶ Jože Mlinarič, Mariborski Židje v zadnjih desetletjih pred izgonom iz mesta, njihov izgon in sledovi, *Katalogi 7*, Pokrajinski arhiv Maribor, Maribor, 1996, 51.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Arhiv KC Sinagoga Maribor, Informacijska mapa 2002, in arhiv Centra judovske kulturne dediščine sinagoga Maribor, 2011. V obnovljeni stavbi nekdanje mariborske sinagoge potekajo tudi prireditve z judovsko tematiko. Postopno naj bi v njej nastal slovenski center judovske dediščine, ki se bo specializiral za proučevanje holokavsa in antisemitizma.

klavnih živali po svojem zakonu.⁴⁹ Neposrednih podatkov o antisemitizmu krščanskega prebivalstva ni, je pa v virih več namigov, da so živeli v strahu in osamitvi. Od približno 15. stoletja dalje so morali nositi poseben prepoznavni znak.⁵⁰ Sredi 16. stoletja je bilo Judom znova dovoljeno potovati in trgovati na Kranjskem in na Štajerskem. Stiki s tržaškimi Judi niso bili pretrgani niti po izgonu Judov iz notranjeavstrijskih dežel. Cesar Ferdinand I. je obnovil predpis o nošenju judovskega znaka – rumenega kroga na obleki –, policijski red pa je določil izdelavo oblačil iz sukna in slabše kožuhovine. Pomembnejše in vplivnejše judovske skupnosti so takrat živele le v Gorici, v Tržiču, v Krminu in v Gradiški, kjer so Judom zaradi verske nestrpnosti leta 1749 zgradili geto. Judje so na začetku 18. stoletja na Goriškem veliko pripomogli k razvoju in razmahu svilogojstva in svilarstva, saj so kupovali kokone od svilogojcev in ustanavljali odvijalnice surove svile, predilnice in manufakture. Z uveljavitvijo v trgovini in v založništvu so pomagali krepi ti merkantilistično moč države, ta pa jim je zato podeljevala tudi privilegije glede neomejene trgovine na posameznih območjih in častne naslove.⁵¹ Nasploh je država v drugi polovici 18. stoletja postopno začela spreminjati odnos do Judov. Spremembe so nastajale pod vplivom napredujočega racionalizma in v njem utemeljenega razsvetljenstva, ki so ga vladarji sprejemali za vodilo politike. Zaradi idej razsvetljenstva so videli svojo nalogo v zagotovitvi osebne svobode podložnikom in v uvedbi gospodarske svobode po fiziokratskih načelih. Racionalizem je spremenil odnos države do vere, to pa se je izražalo v zahtevi po verski strpnosti. Spremembe v položaju Judov so se pokazale najprej na gospodarskem področju. Že merkantilistična politika je upoštevala njihove gospodarske sposobnosti, uveljavljali so se ne le v trgovini, ampak so kot trgovci založniki vplivali na razvoj proizvodnih panog in tudi ustanavljali manufakture in tovarne. Nekaterim so bili – kakor že omenjeno – podeljeni novi privilegiji in priznani častni naslovi.⁵²

V tem času je zaznati navzočnost Judov na območju današnjega Prekmurja. Judje so se na tem območju ustalili, saj je ugodna geografska lega omogočila razvoj srednjega trgovskega stanu.⁵³ V smeri sever–jug je namreč vodila stara tranzitna trgovska pot in povezovala to ozemlje s sosednjimi pokrajinami, ki so v različnih obdobjih sodile pod različne države. V prvih desetletjih 18. stoletja so po prenehanju turške nevarnosti nastopili mirnejši časi in v prekmurskih krajih se je začelo razvijati gospodarstvo.⁵⁴ Ozemlje današnjega Prekmurja je imelo pod Ogrsko razmeroma ugodno lego in dobre

⁴⁹ Janez Marolt, *History of Jews in Slovenia*, rokopis iz arhiva KC Sinagoga Maribor, Maribor, 2002, 4.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Ibid.

⁵² Vlado Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*, Ljubljana, 1992, 35.

⁵³ Mirjana Gašpar – Beata Lazar, *Židje v Lendavi*, Lendava 1997, 32 (v nadaljevanju: *Židje v Lendavi*).

⁵⁴ Ibid., 33.

možnosti za razmah srednjega trgovskega stanu. Tam je namreč potekala tudi meja med agrarno Ogrsko in že nekoliko industrijskima današnjima Avstrijo in Nemčijo.⁵⁵ Skozi Prekmurje so v 14. stoletju vodile dobre mednarodne ceste iz Nemčije prek Avstrije proti vzhodu. V času pospešenega razvoja trgovine, gostinstva in denarnega prometa se je judovsko prebivalstvo začelo naseljevati tudi v Prekmurju. Sprva so bili Judje trgovci, mesarji, gostilničarji in podobno. Dr. Ivan Zelko ugotavlja, da so se začeli Judje naseljevati v Prekmurju v drugi polovici 18. stoletja. Prišli so iz Madžarske, kjer je bilo 7 odstotkov prebivalstva judovskega, in to iz mesta Zalaegerszeg. Najprej so se nastanili v Lendavi, tam jih je bilo leta 1778 že štirinajst, zatem so se prvi Judje kmalu naselili še v Beltincih,⁵⁶ kamor je največ Judov prišlo šele v drugi polovici 19. stoletja. Prvi Judje so se v Doljno Lendavo (tako se je Lendava imenovala do leta 1955) preselili iz Rechnitza, ki danes leži v Avstriji, prišli pa so s posestva grofa Batthyanyja, ki je bilo pod železno županijo.⁵⁷ Dolnjelendavska posest je bila v začetku 18. stoletja last madžarske plemiške družine Eszterhazy in je sodila v županijo Zala, v kateri so v 18. stoletju izvedli štiri popise judovskega prebivalstva. Ti popisi vsebujejo zanimive podatke. Prvi popis je potekal od leta 1725 do leta 1728, drugi od leta 1735 do leta 1739, tretji od leta 1743 do leta 1745 in četrti od leta 1746 do leta 1748. Prva dva popisa sta bila izvedena zato, da se državljanom zagotovita osebna varnost in varnost njihovega premoženja, zadnja popisa pa zaradi izterjatve tolerančnega davka, to je davka na judovsko pripadnost. Uvedel ga je cesar Leopold leta 1698.⁵⁸ Iz statističnih podatkov, ki verjetno niso bili tako točni, kakor so današnji, lahko razberemo, da je bilo leta 1793 v Prekmurju šestdeset Judov, leta 1831 že dvesto sedem, največ v Murski Soboti, in to osemindvetdeset. Po dvajsetih letih, torej leta 1853, se je število skoraj podvojilo: povečalo se je na tristo triinosemdeset Judov, od tega jih je bilo v Murski Soboti sto osemdeset in v Dolnji Lendavi sto dvajset, preostali so živeli v devetih vaseh. Med njimi so pomembnejša naselbina tudi že omenjeni Beltinci, kjer so si Judje v drugi polovici 19. stoletja zgradili imenitne stavbe in bili nadvse dejavni na gospodarskem področju. Ob današnji Mladinski ulici v Beltincih so si zgradili tudi sinagogo (lokalni raziskovalec Bojan Zadavec kot ustanovno letnico navaja leto 1859 in pripominja, da je v Beltincih z družino živel tudi

⁵⁵ Franc Kuzmič, Podjetnost prekmurskih Židov, v: *Znamenje. Revija za teološka, družbena in kulturna vprašanja*, letnik 19, številka 2, Celje, 1989, 172–178, tukaj 172 (v nadaljevanju: Franc Kuzmič, *Podjetnost prekmurskih Židov*).

⁵⁶ Ibid. Avtor ves čas uporablja izraz Žid in ne Jud. To je mogoče pojasniti z dejstvom, da se je izraz Žid nasploh uporabljal v širšem panonskem prostoru, zlasti na Madžarskem, na Hrvaškem in tudi v Sloveniji. Pisatelj Miško Kranjec v svojih delih piše o Židih in ne o Judih. Podobno velja za druge avtorje, med drugim tudi za Ivana Cankarja.

⁵⁷ *Židje v Lendavi*, 33.

⁵⁸ Ibid.

rabin). Število Judov se je nato nenehno večalo, zlasti v obeh mestih, torej v Murski Soboti in v Lendavi, v katerih so si Judje zgradili sinagogi. Vse več jih je bilo tudi po vaseh (zlasti v Beltincih).⁵⁹ Večina Judov je živela od trgovine in od kramarstva: trgovali so z medom, tobakom, usnjem, perjem, grobim suknom in z volno. Vse to so zbirali in odkupovali po vaseh.⁶⁰ V habsburški monarhiji niso smeli biti člani državnih in političnih organov, ampak so bili potisnjeni v ozadje, saj so jih še vedno omejevali srednjeveški krščanski predpisi. Izključeni so bili z nekaterih gospodarskih področij: iz poljedelstva, iz nekaterih vej industrije ter iz šol in s fakultet. Nalagali so jim tudi plačilo posebnih davkov. Jožef II. je med letoma 1781 in 1789 izdal več patentov, ki so prinesli spremembe. Nekatero omejitev je odpravil in uvedel nekaj novih. Ponekod so morali Judje prevzeti nemška imena, spodbujali so jih k rabi nemškega jezika. Osnovna šola je tudi zanje postala obvezna, odprla so se jim vrata srednjih šol in univerz. Zanje so uvedli tudi vojaško obveznost.⁶¹ Vzporedno z gospodarskim sta se torej spreminjala pravni in družbeni položaj judovskega prebivalstva. V tem pogledu so pomenile precejšen napredek prav versko-politične reforme cesarja Jožefa II., ki so bile korak k enakosti veroizpovedi v državi in k enakosti državljanskih pravic za pripadnike posamezne veroizpovedi.⁶² Namen predpisov iz leta 1781 je bil, napraviti Jude koristnejše za državo, odpraviti njihov izjemni položaj na različnih področjih in jih bolj vključiti med drugo prebivalstvo. Predvidene so bile posebne judovske šole, pa tudi obisk judovskih otrok v obstoječih javnih šolah. Judom naj bi bil dovoljen vpis na višje šole in na univerze. Odprle naj bi se jim nove pridobitne dejavnosti, da bi se odvrnili od oderuštva in od sleparske trgovine.⁶³ Smeli bi se med drugim ukvarjati s kmetijstvom, toda le na obdelanih in neobdelanih zemljiščih, ki niso pripadala podložnikom. Zemljišča naj bi dobili v zakup za dvajset let ali več in jih obdelovali z judovsko delovno silo. Mogli bi postati tudi rokodelci, krojači, čevljarji, zidarji in tesarji; če bi imeli za arhitekturo potrebno matematično znanje, bi smeli biti tudi stavbni mojstri in arhitekti. Dovoljene naj bi jim bile tudi svobodne umetnosti, slikarstvo, kiparstvo in podobno. Smeli so se ukvarjati s

⁵⁹ Franc Kuzmič, *Podjetnost prekmurskih Židov*, 172.

⁶⁰ *Židje v Lendavi*, 34. Bojan Zadavec v glasilu Občine Beltinci obširno piše o Judih v Beltincih in navaja, da so Judje na tem območju zelo dobro živeli do konca prve svetovne vojne. Nato je zavladala kriza in večina jih je morala Beltince zapustiti. Odselili so se na Madžarsko. Ostale so le štiri judovske družine, ki pa so bile med drugo svetovno vojno odpeljane v Auschwitz. S tem je bilo konec judovskega življa v Beltincih.

⁶¹ Ibid.

⁶² Vlado Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*, Ljubljana 1992, 39. Tolerančni patent z dne 13. 10. 1781 je priznaval svobodo vere in bogoslužja pravoslavcem, luterancem in kalvincem. Že prej, dne 16. 5. 1781, so bile s cesarskim ukazom odpravljene različne omejitve glede gospodarske in politične dejavnosti Judov.

⁶³ Ibid.

prevozništvom in odstranjene naj bi bile vse razlike v obleki, v noši in glede posebnih znakov. Očitno so se Judje v Prekmurju znašli na dobrem terenu, zlasti kot trgovci, kot mesarji in kot krčmarji, pa naj bo to v obeh mestih ali na vasi.⁶⁴ Po vaseh je Jud v svoji obrtno-posredniški dejavnosti včasih opravljal po dve ali pa kar vse tri omenjene dejavnosti. Razlogov za takšno združevanje ni treba posebej razlagati, najdemo jih v prvi vrsti v ustaljeni tradiciji, v pomembni trgovski tranzitni poti, v dokaj gosti naseljenosti, predvsem pa v pomanjkanju in oddaljenosti nakupovalnih središč za zadovoljevanje najosnovnejših življenjskih potreb.⁶⁵ Mesti Murska Sobota in Lendava (Dolnja Lendava) sta imeli že od rimskih časov dalje izjemno pomembno lokacijo, predvsem kar zadeva prometne cestne zveze. Takšna lokacija je obenem primerna za nastanek in razvoj trgovine, gostinstva in celo tovarništva. Judje so razmeroma zgodaj odkrili tudi ugoden geografski položaj Lendave. Kraj je že leta 1366 dobil pravico do prirejanja sejmov, leta 1867 pa je postal mesto z mestnimi pravicami.

Do prve svetovne vojne je bila Lendava gospodarsko, politično in kulturno središče jugovzhodnega Prekmurja. Judje, ki so se tod naselili, so se ukvarjali predvsem s trgovino. Pomemben je njihov prispevek h gospodarskemu in kulturnemu razvoju mesta in k nastanku meščanstva.⁶⁶ Med vplivnimi člani Dolnjelendavske hranilnice so bili prav Judje, med njimi zdravnik dr. Mor Kiraly, veletrgovec Lazar Pollak, odvetnik Adolf Wollak in knjigovodja Emil Pollak. V lasti Judov so bili tudi dva mlina in dve opekarni. Lendavski mlin in opekarna sta bila v lasti družine Eppinger, dolgovaški mlin in opekarna pa sta bila last Jozsefa Schwarzza. V mlinu je bilo zaposlenih približno pet mlinarjev, v opekarni pa okrog deset delavk. Zaslugek je bil tolikšen, da se je Schwarzzova družina zlahka preživljala.⁶⁷

Z Judi v Prekmurju je povezana tudi tiskarska dejavnost. Prvi tiskar v Murski Soboti je bil Jud Marko Grunbaum, ki se je priselil iz madžarskega Kesztheya proti koncu leta 1884 in še istega leta je začel izhajati časopis.⁶⁸ Časopis je bil natisnjen na ročnem tiskarskem stroju. Grunbaum je imel tiskarno najprej v svojem stanovanju. Bil je tiskar in uslužbenec okrajnega sodišča v Murski Soboti. Čez sedem let je tiskarno preselil in zraven uredil še papirnico. Poleg tiskanja je postal celo izdajatelj, v letih 1890–1891 še urednik časopisa *Muraszombat es videke*. Tiskal je tudi različna pravila,

⁶⁴ Franc Kuzmič, *Podjetnost prekmurskih Židov*, 173.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ *Židje v Lendavi*, 69. Ne le da so imeli v rokah vso trgovino, temveč so bili tudi ustanovitelji prvega denarnega zavoda v Lendavi, to je Dolnjelendavske hranilnice. Ustanovna skupščina je bila dne 1. 3. 1873, poslovati pa so začeli z ustanovnim kapitalom 40.000 forintov. Njihov cilj je bil, povečati kapital, s katerim bi pritegovali varčevalce in zagotavljali posojila okoliškim prebivalcem.

⁶⁷ Ibid., 70.

⁶⁸ Prim. Franc Kuzmič, *Podjetnost prekmurskih Židov*, 174.

Slika 2: Stara podoba lendavske sinagoge (Arhiv Sinagoge Maribor).

cenike in drugo, vse v madžarščini in v nemščini. Kot zanimivost velja omeniti, da je tiskal nabožne krščanske knjige.⁶⁹ Drugače pa je treba za prekmurske Jude v 19. stoletju poudariti, da so njihovo naseljevanje na tem območju do sredine 19. stoletja podpirali nekateri fevdalni gospodje. Po statistiki je bilo Judov v Prekmurju: leta 1778 štirinajst, leta 1793 šestdeset, leta 1931 dvesto sedem, leta 1853 tristo triinosemdeset, leta 1889 tisoč sto sedem. Takrat jih je tretjina živela v Murski Soboti, tretjina v Lendavi in tretjina po vaseh, kjer so bili trgovci, mesarji in krčmarji. V obeh mestih so se ukvarjali z izvozom živil, s trgovino in s tiskarstvom, odpirali so industrijske obrate, kakor so tovarna dežnikov v Lendavi, opekarna in trikotaža.⁷⁰

⁶⁹ Ibid., 174.

⁷⁰ Janez Marolt, *History od Jews in Slovenia*, rokopis iz arhiva KC Sinagoga Maribor, Maribor, 2002, 5.

Statistični popisi prebivalstva od leta 1836 do leta 1941⁷¹

Število Judov v Prekmurju na podlagi statističnih popisov prebivalstva od 1836 do 1941

1: Popis prebivalstva leta 1836 – popis je sestavil Fényes Elek

Naselje	Število prebivalcev	1836	
		Od tega Judov	Delež Judov v skupnem prebivalstvu
Beltinci	699	34	4,86 %
Dobrovnik	795	10	1,25 %
Dolnja Lendava	886	69	7,78 %
Murska Sobota	793	98	12,35 %
Skupaj	3173	211	6,64 %

Vir: Fényes Elek, Magyarország, és a hozzá kapcsolt tartományok mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben, Vas vármegye, I. kötet (334–417) és Zala vagy Szala vármegye, I. kötet (466–532)/ Fényes Elek, Sedanje stanje Madžarske in k njej priključenih dežel v statističnem in geografskem pogledu, Železna županija, zvezek 1 (334–417), in Županija Zala ali Szala, zvezek 1 (466–532).

2.a: Popis prebivalstva leta 1880 v dolnjelendavskem okraju

Naselje	Število prebivalcev	1880	
		Od tega judovske veroizpovedi	Delež oseb judovske veroizpovedi v skupnem prebivalstvu
Beltinci	1378	152	11,03 %
Bogojina	666	5	0,75 %
Črenšovci	901	12	1,33 %
Dobrovnik	1129	47	4,16 %
Dokležovje	506	8	1,58 %
Dolga vas	888	11	1,23 %
Dolina	355	4	1,12 %
Dolnja Lendava	1879	220	11,70 %
Dolnji Lakoš*	721	1	0,13 %
Hotiza	538	10	1,85 %
Ižakovci	631	6	0,95 %
Kamovci	114	7	6,14 %

⁷¹ Vse podatke in slovenske prevode virov mi je posredoval dr. Atila Kovacs iz Lendave; za vse se mu lepo zahvaljujem.

Kapca	525	5	0,95 %
Kobilje	752	5	0,68 %
Melinci	725	3	0,41 %
Motvarjevci	450	3	0,66 %
Odranci	1149	18	1,56 %
Pince	285	5	1,75 %
Radmožanci	523	3	0,57 %
Strehovci	394	4	1,01 %
Trnje	665	3	0,45 %
Turnišče	1071	6	0,56 %
Žitkovci	313	6	1,91 %
Skupaj	16 558	544	3,28 %

Vir: A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei megyék és községek szerint részletezve. II. kötet, Budapest/Rezultati popisa po županijah in naseljih v državah Kraljevine Madžarske v začetku leta 1881, zvezek II, Budimpešta. * Leta 1880 so Dolnji Lakoš in Gornji Lakoš vodili pod skupnim imenom Lakoš.

2.b: Popis prebivalstva leta 1880 v murskosoboškem okraju

Naselje	Število prebivalcev	1880	
		Od tega judovske veroizpovedi	Delež oseb judovske veroizpovedi v skupnem prebivalstvu
Adrijanci	369	5	1,35 %
Bakovci	782	15	1,91 %
Bodonci	745	3	0,40 %
Cankova	435	4	0,91 %
Čikečka vas	212	1	0,47 %
Dolenci	424	4	0,94 %
Dolina	212	4	1,88 %
Dolnji Slaveči	643	9	1,39 %
Domanjševci	411	4	0,97 %
Fokovci	465	22	4,73 %
Gornja Lendava*	721	7	0,97 %
Gornji Petrovci	449	7	1,55 %
Hodoš	417	1	0,23 %
Ivanovci	324	7	2,16 %
Križevci	1007	3	0,29 %
Krog	685	6	0,87 %
Lemerje	309	7	2,26 %
Lucova	205	5	2,43 %

Martjanci	342	6	1,75 %
Murska Sobota	1786	311	17,41 %
Murski Črnci	256	4	1,56 %
Noršinci	266	7	2,63 %
Otovci	354	5	1,41 %
Panovci	231	6	2,59 %
Pečarovci	497	5	1,00 %
Pertoča	544	6	1,10 %
Petanjci	515	3	0,58 %
Prosenjakovci	349	5	1,43 %
Puonci	402	7	1,74 %
Rankovci	235	5	2,12 %
Ratkovci	185	7	3,78 %
Rogašovci	401	9	2,24 %
Serdica	616	7	1,13 %
Sotina	562	3	0,53 %
Središče	178	1	0,56 %
Sveti Jurij	520	5	0,96 %
Šalovci	933	4	0,42 %
Šulinci	358	5	1,39 %
Tešanovci	856	4	0,46 %
Vidonci	623	6	0,96 %
Vučja Gomila	718	3	0,41 %
Skupaj	20 542	538	2,61 %

Vir: A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei megyék és községek szerint részletezve. II. kötet, Budapest/Rezultati popisa po županijah in naseljih v državah Kraljevine Madžarske v začetku leta 1881, zvezek II, Budimpešta. * Danes Grad na Goričkem.

3.a: Popis prebivalstva leta 1890 v dolnjelendavskem okraju

Naselje	Število prebivalcev	1890	
		Od tega judovske veroizpovedi	Delež oseb judovske veroizpovedi v skupnem prebivalstvu
Beltinci	1388	86	6,19 %
Bogojina	773	5	0,64 %
Črenšovci	1046	11	1,05 %
Dobrovnik	1351	37	2,73 %
Dokležovje	593	10	1,68 %

Dolga vas	1108	8	0,72 %
Dolina	429	2	0,46 %
Dolnja Bistrica	485	3	0,61 %
Dolnja Lendava	2006	217	10,08 %
Dolnji Lakoš	333	6	1,80 %
Gornji Lakoš	564	4	0,70 %
Ižakovci	648	3	0,46 %
Kamovci	146	4	2,73 %
Kapca	656	3	0,45 %
Kobilje	921	4	0,43 %
Lipovci	720	3	0,41 %
Melinci	840	3	0,35 %
Motvarjevci	483	5	1,03 %
Nedelica	752	5	0,66 %
Odranci	1306	9	0,68 %
Petišovci	740	5	0,67 %
Pince	339	4	1,17 %
Radmožanci	625	5	0,80 %
Renkovci	609	3	0,49 %
Srednja Bistrica	486	4	0,82 %
Trnje	713	2	0,28 %
Turnišče	1209	18	1,48 %
Velika Polana	1153	6	0,52 %
Žitkovci	338	3	0,88 %
Skupaj	22 220	478	2,15 %

Vir: A Magyar Korona Országainak helységnévtára, Budapest 1892/Krajevni leksikon držav Madžarske svete krone, Budimpešta, 1892.

3.b: Popis prebivalstva leta 1890 v murskosoboškem okraju

Naselje	Število prebivalcev	1890	
		Od tega judovske veroizpovedi	Delež oseb judovske veroizpovedi v skupnem prebivalstvu
Bakovci	831	18	2,16 %
Bodonci	848	7	0,82 %
Cankova	451	8	1,77 %
Čepinci	679	3	0,44 %
Čikečka vas	241	1	0,41 %
Dolina	245	7	2,85 %

Dolnji Slaveči	707	7	0,99 %
Domanjševci	642	6	0,93 %
Fokovci	518	10	1,93 %
Gederovci	171	4	2,33 %
Gornja Lendava*	809	7	0,86 %
Hodoš	444	4	0,90 %
Ivanovci	255	3	1,17 %
Križevci	929	5	0,53 %
Krog	720	4	0,55 %
Krplivnik	210	5	2,38 %
Kupšinci	340	1	0,29 %
Lukačevci	61	2	3,27 %
Mačkovci	161	4	2,48 %
Mali Dolenci	127	6	4,72 %
Martjanci	422	3	0,71 %
Mlajtinci	222	1	0,45 %
Moravci	710	4	0,56 %
Murska Sobota	2134	283	13,26 %
Murski Črnci	256	4	1,56 %
Murski Petrovci	135	3	2,22 %
Noršinci	289	1	0,34 %
Pečarovci	571	6	1,05 %
Petanjci	515	6	1,16 %
Polana	242	6	2,47 %
Prosečka vas	302	9	2,98 %
Prosenjakovci	393	6	1,52 %
Puonci	451	7	1,55 %
Rankovci	229	3	1,31 %
Ratkovci	198	4	2,02 %
Rogašovci	413	4	0,96 %
Sebeborci	557	4	0,71 %
Serdica	665	9	1,35 %
Sveti Jurij	591	11	1,86 %
Šalovci	1014	10	0,98 %
Skakovci	360	3	0,83 %
Šulinci	451	7	1,55 %
Tešanovci	906	7	0,77 %
Tropovci	279	6	2,15 %
Vanča vas	282	3	1,06 %

Večeslavci	648	3	0,46 %
Veliki Dolenci	422	3	0,71 %
Vidonci	745	12	1,61 %
Vučja Gomila	725	5	0,68 %
Zenkovci	399	4	1,00 %
Skupaj	24 085	549	2,27 %

Vir: A Magyar Korona Országainak helységnevtára, Budapest 1892/Krajevni leksikon držav Madžarske svete krone, Budimpešta, 1892. * Danes Grad na Goričkem.

4.a: Popis prebivalstva leta 1900 v dolnjelendavskem okraju

Naselje	Število prebivalcev	1900	
		Od tega judovske veroizpovedi	Delež oseb judovske veroizpovedi v skupnem prebivalstvu
Beltinci	1446	69	4,77 %
Bogojina	847	10	1,18 %
Brezovica	416	1	0,24 %
Črenšovci	1069	11	1,02 %
Dobrovnik	1416	42	2,96 %
Dokležovje	668	10	1,49 %
Dolnja Lendava	2361	274	11,60 %
Genterovci	367	3	0,81 %
Gornja Bistrica	1015	4	0,39 %
Gornji Lakoš	558	2	0,35 %
Hotiza	720	2	0,27 %
Ižakovci	689	4	0,58 %
Kobilje	1045	6	0,57 %
Lipa	817	8	0,97 %
Melinci	882	9	1,02 %
Motvarjevci	464	3	0,64 %
Odranci	1451	5	0,34 %
Petišovci	875	3	0,34 %
Pince	363	3	0,82 %
Radmožanci	610	2	0,32 %
Turnišče	1229	12	0,97 %
Velika Polana	1149	3	0,26 %
Skupaj	20 457	486	2,37 %

Vir: A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása, első rész, a népesség általános leírása községenként, Budapest 1902/Popis držav madžarske krone leta 1900, prvi del, splošni popis prebivalstva po krajih, Budimpešta, 1902.

4.b: Popis prebivalstva leta 1900 v murskosoboškem okraju

Naselje	Število prebivalcev	1900	
		Od tega Judov	Delež Judov v skupnem prebivalstvu
Bakovci	987	21	2,12 %
Bodonci	917	10	1,09 %
Brezovci	371	4	1,07 %
Cankova	522	8	1,53 %
Dolnji Slaveči	737	7	0,94 %
Domanjševci	688	4	0,58 %
Fokovci	504	10	1,98 %
Gederovci	168	2	1,19 %
Gorica	393	4	1,01 %
Gornja Lendava*	962	20	2,07 %
Hodoš	482	10	2,07 %
Kančevci	333	5	1,50 %
Križevci	1216	6	0,49 %
Krog	832	3	0,36 %
Martjanci	462	2	0,43 %
Moravci	758	9	1,18 %
Moščanci	361	3	0,83 %
Murska Sobota	2304	199	8,63 %
Murski Črnci	263	3	1,14 %
Noršinci	292	2	0,68 %
Otovci	475	6	1,26 %
Pertoča	600	4	0,66 %
Petanjci	545	7	1,28 %
Puconci	457	6	1,31 %
Radovci	462	3	0,64 %
Rakičan	624	4	0,64 %
Ratkovci	213	1	0,46 %
Rogašovci	447	9	2,01 %
Satahovci	294	3	1,02 %
Serdica	765	14	1,83 %
Sveti Jurij	601	4	0,66 %
Šalovci	1000	5	0,50 %
Šulinci	521	3	0,57 %
Tešanovci	896	3	0,33 %
Tišina	332	4	1,20 %

Tropovci	316	5	1,58 %
Vanča vas	282	2	0,70 %
Veliki Dolenci	418	2	4,78 %
Veščica	280	7	2,50 %
Vidonci	813	5	0,61 %
Vučja Gomila	751	4	0,53 %
Skupaj	23 824	433	1,81 %

Vir: A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása, első rész, a népesség általános leírása községenként, Budapest 1902/Popis držav mađarske krone leta 1900, prvi del, splošni popis prebivalstva po krajih, Budimpešta, 1902. * Danes Grad na Goričkem.

5.a: Popis prebivalstva leta 1910 v dolnjelendavskem okraju

Naselje	Število prebivalcev	1910	
		Od tega judovske veroizpovedi	Delež oseb judovske veroizpovedi v skupnem prebivalstvu
Beltinci	1487	61	4,10 %
Bogojina	813	5	0,61 %
Črenšovci	1094	5	0,45 %
Dobrovnik	1478	25	1,69 %
Dokležovje	730	8	1,09 %
Dolina	608	3	0,49 %
Dolnja Lendava	2729	382	13,99 %
Filovci	795	1	0,12 %
Genterovci	417	5	1,19 %
Hotiza	756	4	0,52 %
Ižakovci	727	2	0,27 %
Kapca	725	4	0,55 %
Kobilje	1109	5	0,45 %
Lipa	839	8	0,95 %
Melinci	908	2	0,22 %
Motvarjevci	501	7	1,39 %
Odranci	1624	7	0,43 %
Petišovci	900	5	0,55 %
Turnišče	1228	10	0,81 %
Velika Polana	1222	6	0,49 %
Skupaj	19 780	555	2,80 %

Vir: A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása, első rész, a népesség főbb adatai községenként, Budapest 1912/Popis držav mađarske svete krone leta 1910, prvi del, glavni podatki o prebivalstvu po krajih, Budimpešta, 1912.

5.b: Popis prebivalstva leta 1910 v murskosoboškem okraju

Naselje	Število prebivalcev	1910	
		Od tega judovske veroizpovedi	Delež oseb judovske veroizpovedi v skupnem prebivalstvu
Bakovci	1007	9	0,89 %
Bodonci	970	7	0,72 %
Cankova	515	5	0,97 %
Čikečka vas	251	1	0,39 %
Dolnji Slaveči	793	7	0,88 %
Domanjševci	712	3	0,42 %
Fokovci	408	8	1,96 %
Gederovci	181	2	1,10 %
Gornja Lendava*	1025	18	1,75 %
Gornji Petrovci	442	5	1,13 %
Gradišče	367	6	1,63 %
Hodoš	496	10	2,01 %
Križevci	1162	3	0,25 %
Martjanci	426	2	0,46 %
Murska Sobota	2748	234	8,51 %
Murski Črnci	246	6	2,43 %
Nemčavci	226	3	1,32 %
Otovci	472	3	0,63 %
Pertoča	597	2	0,33 %
Petanjci	545	2	0,36 %
Prosenjakovci	438	5	1,14 %
Puconci	511	6	1,17 %
Puževci	289	2	0,69 %
Rankovci	248	6	2,41 %
Ratkovci	182	2	1,09 %
Rogašovci	526	17	3,23 %
Sebeborci	592	4	0,67 %
Selo	757	1	0,13 %
Serdica	737	5	0,67 %
Središče	225	5	2,22 %
Sveti Jurij	626	4	0,63 %
Šalovci	1070	5	0,46 %
Šulinci	467	3	0,64 %
Tešanovci	887	4	0,45 %

Tropovci	310	4	1,29 %
Večeslavci	715	4	0,55 %
Veliki Dolenci	420	3	0,71 %
Veščica	254	7	2,75 %
Skupaj	22 083	423	1,91 %

Vir: A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása, első rész, a népesség főbb adatai községenként, Budapest 1912/Popis držav mađarske svete krone leta 1910, prvi del, glavni podatki o prebivalstvu po krajih, Budimpešta, 1912. * Danes Grad na Goričkem.

6.a: Popis prebivalstva leta 1921 v dolnjelendavskem okraju

Naselje	Število prebivalcev	1921	
		Od tega judovske veroizpovedi	Delež oseb judovske veroizpovedi v skupnem prebivalstvu
Beltinci	1534	4	0,26 %
Bogojina	867	3	0,34 %
Črenšovci	1127	3	0,26 %
Dobrovnik	1492	12	0,80 %
Dolga vas	1473	7	0,47 %
Dolnja Lendava	2529	259	10,24 %
Gornji Lakoš	653	6	0,91 %
Hotiza	796	5	0,62 %
Kapca	744	7	0,94 %
Kobilje	1.079	1	0,09 %
Motvarjevci	461	6	1,30 %
Renkovci	804	1	0,12 %
Turnišče	1145	8	0,69 %
Skupaj	14 704	322	2,18 %

Vir: Prekmurje. Seznam občin, Murska Sobota, 1921.

6.b: Popis prebivalstva leta 1921 v murskosoboškem okraju

Naselje	Število prebivalcev	1921	
		Od tega judovske veroizpovedi	Delež oseb judovske veroizpovedi v skupnem prebivalstvu
Bakovci	1075	13	1,20 %
Bodonci	920	8	0,86 %
Cankova	485	2	0,41 %
Domanjševci	684	3	0,43 %

Fokovci	391	10	2,55 %
Gornja Lendava*	1064	6	0,56 %
Gornji Petrovci	391	5	1,27 %
Gradišče	358	7	1,95 %
Hodoš	471	7	0,84 %
Križevci	1117	5	0,44 %
Martjanci	390	1	0,25 %
Murska Sobota	2934	179	6,10 %
Murski Črnci	283	4	1,41 %
Pertoča	635	5	0,78 %
Puonci	489	2	0,40 %
Ratkovci	170	1	0,58 %
Rogašovci	536	16	2,98 %
Serdica	739	5	0,67 %
Središče	209	2	0,95 %
Sveti Jurij	671	4	0,59 %
Šalovci	1009	8	0,79 %
Šulinci	506	2	0,39 %
Tešanovci	849	10	1,17 %
Tropovci	354	4	1,12 %
Veliki Dolenci	397	6	1,51 %
Veščica	256	5	1,95 %
Skupaj	15 753	320	2,03 %

Vir: Prekmurje. Seznam občin, Murska Sobota, 1921. * Danes Grad na Goričkem.

7.a: Popis prebivalstva leta 1931 v dolnjelendavskem okraju

Naselje	Število prebivalcev	1931	
		Od tega judovske veroizpovedi	Delež oseb judovske veroizpovedi v skupnem prebivalstvu
Beltinci	1524	3	0,19 %
Bogojina	865	3	0,34 %
Bukovnica	188	1	0,53 %
Črenšovci	1167	9	0,77 %
Dobrovnik	1356	7	0,51 %
Dolnja Lendava	2443	171	6,99 %
Genterovci	393	4	1,01 %
Gornja Bistrica	1220	3	0,24 %
Motvarjevci	415	3	0,72 %

Turnišče	1120	2	0,17 %
Velika Polana	1173	1	0,08 %
Skupaj	11 864	207	1,74 %

Vir: Popis stanovništva: 1931, Dravska banovina, Beograd, 1945.

7.b: Popis prebivalstva leta 1931 v murskosoboškem okraju

Naselje	Število prebivalcev	1931	
		Od tega judovske veroizpovedi	Delež oseb judovske veroizpovedi v skupnem prebivalstvu
Bakovci	1140	13	1,14 %
Bodonci	801	3	0,37 %
Cankova	460	3	0,62 %
Domanjševci	642	2	0,31 %
Fokovci	377	6	1,59 %
Gornji Petrovci	405	2	0,49 %
Gradišče	389	4	1,02 %
Hodoš	471	10	2,12 %
Kukeč	269	1	0,37 %
Moščanci	311	3	0,96 %
Murska Sobota	3571	159	4,45 %
Murski Črnci	294	3	1,02 %
Pertoča	605	5	0,82 %
Puconci	506	1	0,19 %
Ratkovci	161	1	0,62 %
Rogašovci	511	13	2,54 %
Sebeborci	529	2	0,37 %
Serdica	769	4	0,52 %
Sveti Jurij	695	4	0,57 %
Šalovci	875	11	1,25 %
Šulinci	427	5	1,17 %
Tešanovci	814	7	0,85 %
Tropovci	365	2	0,54 %
Veliki Dolenci	372	5	1,34 %
Skupaj	13 709	269	1,96 %

Vir: Popis stanovništva: 1931, Dravska banovina, Beograd, 1945.

8.a: Popis prebivalstva leta 1941 v dolnjelendavskem okraju

Naselje	Število prebivalcev	1941		Delež oseb judovske veroizpovedi v skupnem prebivalstvu
		Od tega judovske veroizpovedi	Judje nejudovske veroizpovedi	
Beltinci	1529	4	1	0,26 %
Bogojina	742	1	0	0,13 %
Bratonci	643	0	1	0 %
Črenšovci	1715	5	0	0,29 %
Dobrovnik	1293	3	0	0,23 %
Dolnja Lendava*	3429	143	0	4,17 %
Lakoš**	1644	6	1	0,36 %
Melinci	1017	0	1	0 %
Motvarjevci	357	4	0	1,12 %
Polana***	1664	1	9	0,06 %
Skupaj	14 033	167	13	1,19 %

Vir: 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községenként/Popis leta 1941. Demografski podatki po naseljih. * K Dolnji Lendavi so prištelci Dolgo vas. ** Gornji Lakoš in Dolnji Lakoš so združili pod imenom Lakoš. *** Veliko Polano in Malo Polano so združili pod imenom Polana.

8.b: Popis prebivalstva leta 1941 v murskosoboškem okraju

Naselje	Število prebivalcev	1941		Delež oseb judovske veroizpovedi v skupnem prebivalstvu
		Od tega judovske veroizpovedi	Judje nejudovske veroizpovedi	
Bakovci	1092	6	5	0,54 %
Cankova	691	6	0	0,86 %
Čepinci	1058	0	1	0 %
Dolenci	472	4	0	0,84 %
Fokovci	553	5	0	0,90 %
Gornja Lendava	1083	1	2	0,09 %
Gornji Petrovci	830	1	0	0,12 %
Hodoš	646	4	1	0,61 %
Kušanovci	335	0	1	0 %
Mačkovci	208	1	0	0,48 %
Martjanci	515	4	0	0,77 %
Murska Sobota	4354	130	40	2,98 %
Pertoča	1573	0	2	0 %

Puconci	937	3	1	0,32 %
Rogašovci	1568	14	1	0,89 %
Satahovci	570	0	2	0 %
Sebeborci	529	2	0	0,37 %
Serdica	283	3	0	1,06 %
Šalovci	778	11	0	1,41 %
Šulinci	493	1	0	0,20 %
Těšanovci	684	3	0	0,43 %
Tišina	981	0	3	0 %
Skupaj	18 613	199	59	2,31 %

Vir: 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községenként/Popis leta 1941. Demografski podatki po naseljih.

9: Podatki o verski pripadnosti prebivalstva Prekmurja v letih 1836, 1880, 1910, 1921 in 1941

Leto	Prebivalcev skupaj	Katoličani	Evangelikičani	Kalvinci	Judje	Drugo
1836	47 603	35 186	11 630	569	211	7
%		73,92	24,43	1,2	0,44	0,01
1880	73 796	51 159	20 707	845	1082	3
%		69,33	28,06	1,14	1,46	0,01
1910	90 513	64 418	24 050	1038	978	29
%		71,17	26,57	1,15	1,08	0,03
1921	91 288	65 991	23 803	800	642	52
%		72,29	26,07	0,88	0,70	0,06
1931	90 717	67 114	22 163	761	476	203
%	100	74	24,4	0,8	0,5	0,3
1941	82 400	62 324	18 873	704	366	133
%		75,64	22,9	0,85	0,44	0,17

Za Jude so bile zlasti pomembne spremembe, ki jih je prineslo revolucionarno leto 1848. Ustava z dne 15. aprila 1848 je državljanom zagotovila svobodo vere, vesti in bogoslužja. Kristjanom in Judom (živečim v dednih habsburških deželah) je ustava prinesla enakost pred zakonom, pravico do pridobivanja zemljiške posesti in do opravljanja obrti, dostop do vseh služb in časti ter do enake vojaške in davčne dolžnosti.⁷² Cesarski patent z dne 4. marca 1848 je Jude glede političnih pravic izenačil z drugimi

⁷² Janez Marolt, *History of Jews in Slovenia*, rokopis iz arhiva KC Sinagoga Maribor, Maribor, 2002, 5.

prebivalci Avstrije in jim zagotovil enake pravice, vključno s pravico do svobode izbire stalnega prebivališča. Svoboda vere in bogoslužja in enakost pred zakonom sta ostali v veljavi tudi po uvedbi neoabsolutizma, vendar so bile druge pravice odpravljene tako, da Judje niso imeli pravice do stalne naselitve, lahko pa so trgovali. Judovsko vprašanje v Avstriji je rešila šele ustava iz leta 1867, ki je s 4. in s 6. členom odpravila omejitve glede naseljevanja, preseljevanja in priseljevanja, glede posesti nepremičnin in glede opravljanja pridobitnih dejavnosti. Člen 14 je določal svobodo vere in bogoslužja, politične in državljanske pravice pa so bile neodvisne od veroizpovedi.⁷³ Šele ustanovitev dvojne monarhije Avstro-Ogrske je torej prinesla popolno emancipacijo judovskega prebivalstva Habsburške monarhije in »temeljni zakon o splošnih pravicah državljanov, kot enega pomembnejših zakonov nove ustave iz leta 1867. Odtlej je v obeh delih države veljalo, da državljanske in politične pravice niso odvisne o veroizpovedi, s čimer je bila tudi Judom zagotovljena enakopravnost. Prav tako je člen 6 te ustave državljanom dovoljeval, nahajati se v vseh krajih državnega območja in se tam tudi naseliti.«⁷⁴

Že aprila leta 1848 je bila izdana prva ustava (tako imenovani *Pillersdorfsche Verfassung*), ki pa v resnici nikoli ni stopila v veljavo. Bistveni premik v smeri zagotavljanja enakopravnega položaja vsem prebivalcem Habsburške monarhije je bila ustava, izdana 4. marca 1849, ki jo je pripravil ministrski predsednik Schwarzenberg in se zato imenuje po njem, v srednjeevropskem zgodovinoписju pa je bolj znana pod imenom *Oktoirana ustava*.⁷⁵ Z njo je bila zagotovljena enakopravnost ljudi ne glede na njihovo versko pripadnost; vsaka priznana cerkev ali verska skupnost je bila upravičena do javnega bogoslužja in samostojnega upravljanja svojih lastnih zadev. Judom je ta ustava nadalje dovoljevala svobodo gibanja znotraj monarhije in pravico do izseljevanja.⁷⁶

Na te spremembe so se lokalne oblasti v štajerski deželni prestolnici odzvale precej okorno – sicer jim ni preostalo drugega, kot da so ravnale skladno z novimi zakoni, zato so prenašale prehod in začasni postanek Judov v Gradcu, toda pri sebi so si še vedno prizadevale za uveljavitev starih deželnih privilegijev.⁷⁷ Tudi drugi upravni organi posameznih občin dežele Štajerske so nasprotovali novi zakonodaji, vendar so se njihove težave rešile tako rekoč same od sebe: 31. decembra 1851, s tako imenovanim *Silvestrskim patentom*, je bila ustava iz leta 1849 preklicana, ustavnost pa odpravljena.

⁷³ Vlado Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*, Ljubljana, 1992, 50.

⁷⁴ Maja Toš, Judje na Štajerskem do II. svetovne vojne, rokopis članka za znanstveno monografijo Šoa na Slovenskem, arhiv Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, Maribor 2011, 14–16.

⁷⁵ Erich Zöllner, *Geschichte Österreichs*, Dunaj, 81990, 399.

⁷⁶ Andrej Pančur, Judje na Kranjskem in Štajerskem v času prepovedi naseljevanja, v: Andrej Pančur (ur.), *Premoženjski in civilno pravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju*, Inštitut za novejšo zgodovino (izd.), Ljubljana 2008, 15 (rokopis znanstvene študije).

⁷⁷ Pierre Genée, *Synagogen in Österreich*, Dunaj 1992, 100.

Sicer so nekatere temeljne pravice človeka in državljana, kot sta na primer svoboda veroizpovedi in bogoslužja ter enakost državljanov pred zakonom obveljali, druga ustavna načela pa so bila razveljavljena. Tako je tudi na Štajerskem ostalo pri stanju pred letom 1848 in starih omejitvah za Jude. V kratkem obdobju zakonske enakopravnosti za vse državljane Habsburške monarhije so namreč številni Judje že izkoristili priložnost in se naselili v krajih Štajerske, kjer se prej niso smeli. Ker pa je bila z odpravo ustavnih načel konec leta 1851 znova odpravljena tudi pravna podlaga za njihovo stalno naselitev, so se tamkajšnji Judje čutili primorane, da sami urgirajo za rešitev svojega položaja. Z različnimi intervencijami so se obračali na vladne organe na Dunaju, a s svojim pisanjem sprva niso ničesar dosegli. Toda judovska skupnost v deželni prestolnici je dobivala vse večji pomen – v tem času je v Gradcu prebivalo že več sto Judov.⁷⁸

Po skoraj deset let dolgem obdobju neoabsolutizma se je v šestdesetih letih 19. stoletja v Habsburški monarhiji začela obnova ustavnega življenja, toda popolno emancipacijo judovskega prebivalstva te države je prinesel šele tako imenovani temeljni zakon o splošnih pravicah državljanov (*Staatsgrundgesetz*) z dne 21. decembra 1867, ko je v veljavo stopila skupna ustava novonastale Avstro-Ogrske. Tako v Cislajtaciji kot Translajtaciji je veljalo, da državljanske in politične pravice niso odvisne o veroizpovedi, kar pomeni, da je bila končno tudi Judom zagotovljena enakopravnost. Člen 6 te ustave je državljanom dovoljeval gibanje po celotnem ozemlju države ter svobodno naseljevanje.⁷⁹

Na podlagi tega zakona je bila tudi judovskim občinam zagotovljena avtonomija, kljub temu pa še niso bile zakonsko urejene razmere v posameznih judovskih verskih občinah. Država je namreč želela poenostaviti zadevo in vse Jude z območja posamezne judovske verske občine vključiti vanjo – pri tem pa niso upoštevali bistvenih razlik med ortodoksnimi in reformističnimi Judi, sekulariziranimi Judi ter med Aškenazi in Sefardi. Takšno ravnanje države pri urejanju razmer znotraj judovskih občin je sprožilo nasprotovanja s strani Judov in dolgotrajne razprave, dokler ni bil 21. marca 1890 izdan zakon o ureditvi zunanjih pravnih razmerij judovskih vernikov v avstrijski polovici Avstro-Ogrske⁸⁰ (*Israelitengesetz*). Ta je določal, da so judovske verske občine v

⁷⁸ Artur Rosenberg, *Beiträge zur Geschichte der Juden*, Dunaj in Leipzig 1914, 114–116; in Andrej Pančur, *Judje na Kranjskem in Štajerskem v času prepovedi naseljevanja*, Ljubljana 2008, 15–16.

⁷⁹ *Ibid.*, 16.

⁸⁰ Glej http://www.parlament.gv.at/PAKT/VHG/XXIV/ME/ME_00199/index.shtml (30. nov. 2010). Na tem mestu je mogoč vpogled v vsebino zakona. Kot zanimivost velja omeniti, da je avstrijski parlament začel oktobra 2010 obravnavo novele tega, zdaj že 120 let starega zakona. O tem, katere bistvene spremembe so zapisane v noveli, je poročal tudi avstrijski

državi krajevno omejene, kar pomeni, da je vsak Jud član tiste verske občine, na območju katere ima stalno prebivališče. Temu ustrezno so najprej morali določiti območja posameznih judovskih verskih občin, pri čemer je veljalo načelo, da se judovsko versko občino sme ustanoviti le tam, kjer je za to na razpolago dovolj (finančnih) sredstev in ustanov, na podlagi katerih se lahko vzdržuje versko osebje in zagotavlja reden verski pouk.⁸¹

Iz matičnih knjig soboške judovske občine je mogoče razbrati, da so se Judje v Prekmurje priseljevali v drugi polovici 19. stoletja iz sosednje Avstrije, predvsem iz Štajerske in z Gradiščanskega, delno tudi iz Madžarske; to velja predvsem za lendavsko območje in za kraje ob meji z današnjo Madžarsko. Priseljevanje je verjetno do neke mere posredno pospeševalo versko določilo, da si morajo prizadevati za tako imenovani minjan. Postopno so se Judje v Prekmurju oprijemali še drugih zanje primernih obrti in opravil ter v prvi vrsti zaposlovali zlasti svoje ljudi. Tako se je z leti omenjena populacija vse bolj povečevala in širila po vsem Prekmurju.⁸² Že v prvi polovici 19. stoletja je začela delovati judovska šola v Lendavi; tam so si uredili tudi sinagogo.⁸³ Leta 1844 je postal rabin Aron Frischauer in uvedel matično knjigo, ki so jo nepretrgano vodili od leta 1850 do leta 1944, ko je bila uničena. V šestdesetih letih 19. stoletja se je verska skupnost povečala. Leta 1880 je v Lendavi živelo dvesto enaintrideset pripadnikov judovske verske skupnosti, zato tedanja sinagoga ni več zadoščala za njene potrebe. Leta 1866 so začeli graditi novo sinagogo, ki stoji še danes. V njej je bilo osemdeset sedežev za moške in šestdeset za ženske.⁸⁴ V Murski Soboti se omenja sinagoga leta 1853,

časnik *Der Standard*. Glej <http://derstandard.at/1288160325008/Novelle-Israelitengesetz-wird-moderner> (30. nov. 2010).

⁸¹ Andrej Pančur, *Judovske verske občine v Habsburški monarhiji*, 70, v: Inštitut za novejšo zgodovino (izd.), *Premoženjski in civilno-pravni položaj slovenskih Judov v 20. stol.*, Ljubljana 2008 (rokopis znanstvene študije).

⁸² Franc Kuzmič, *Posebnosti židovske populacije v panonskem prostoru glede izseljenstva in sezonstva*, v: *Zbornik Sezonsvo in izseljenstvo*, Ljubljana, 2003, 137–142, tukaj 138.

⁸³ *Židje v Lendavi*, 36. Judovska kolonija in verska skupnost sta se izoblikovali že v zadnjih letih 18. stoletja. Dr. Antal Rudolfer je zapisal, da so bili prvi verski prostori urejeni v drugi polovici 18. stoletja v zadnjem delu hiše dr. Wollaka. Leta 1837 je nastala judovska verska skupnost, zaradi povečanja števila njenih članov so postajale vse bolj očitne potrebe po stalni sinagogi. Verska skupnost je najela hišo Janosa Gazdaga in jo opremila s tridesetimi sedeži za moške in z dvajsetimi za ženske. Leta 1843 so najeli stavbo medičarja Vizkopszkyja, ki je stala na mestu današnje sinagoge, in jo leta 1847 odkupili za 1500 funtov skupaj s prebivališčem za rabina. Tako so postali neodvisni od drugih. Leta 1859 je bila zgrajena tudi sinagoga v Beltincih in leta 1861 so se tamkajšnji Judje odcepili od lendavske skupnosti ter se samostojno organizirali (imeli so tudi rabina).

⁸⁴ *Ibid.*, 36–37. Konec devetdesetih let 20. stoletja je bila zgradba nekdanje sinagoge v Lendavi obnovljena; uradno odprta in predana v uporabo pa je bila leta 2002. Zdaj je to zelo dobro obiskano kulturno prizorišče z raznolikimi vrhunskimi likovnimi in glasbenimi dogodki. Lendavsko sinagogo je najprej

novo pa so postavili leta 1908. O notranjosti sinagoge v Lendavi ni ohranjenih fotografskih dokumentov; njene podobe so se preživeli lendavski Judje spominjali bolj kakor pa zunanosti objekta. Od prvotne opreme ni ostalo nič drugega kakor šest železnih stebrov, ki podpirajo galerijo, prostor za ženske. Po pripovedovanju je prostor osvetljeval izrezljan lesteneč z dvesto svečami. Svetila so bila nameščena tudi na steklih, od leta 1932 dalje pa je bila v sinagogi električna razsvetljava.⁸⁵ Judje so visoko vrednotili izobraževanje, saj so se zavedali njegovega pomena. V 19. stoletju so verske skupnosti same vzdrževale osnovnošolske izobraževalne ustanove. Judovska šola je bila odvisna od gospodarskega in od finančnega položaja članov judovske skupnosti. Pomanjkljivosti judovskega izobraževalnega sistema sta bili zasebno poučevanje otrok in vodenje, ker ni bilo centralizirano.⁸⁶ Cesar Franc Jožef, ki je dne 20. septembra 1850 izdal odlok, s katerim se je tudi na Madžarskem ustanovil tako imenovani Izraelitischer Schulfond, namenjen izboljšanju možnosti šolanja judovskih otrok, je želel odpraviti pomanjkljivosti. Denar iz sklada, milijon forintov, je namreč omogočil ustanavljanje in ureditev judovskih šol ter pospešil njihov razvoj. V Lendavi je judovska šola obstajala že leta 1843. Takrat je verska skupnost kupila hišo in v njej uredila prostor za zasebni pouk učencev. Leta 1850 je ustanovila javno osnovno šolo in vzdrževala rednega učitelja.⁸⁷ Judovsko šolo so v tem obdobju organizirali tudi v Murski Soboti. Februarja 1851 so popisali vse judovske šole v županiji Zala. Iz popisa je razvidno, da je v Dolnji Lendavi delovala zasebna judovska šola z dvema oddelkoma. Med pripadniki verske skupnosti je bilo osemnajst otrok, starih od šest do trinajst let, in vsi so obiskovali šolo, v kateri je poučeval Emmanuel Lustig, učitelj iz Nagykanizse. Na tem delovnem mestu je ostal do leta 1856. Po njegovem odhodu je postal glavni učitelj Benjamin Wolf, verska skupnost pa je najela še pomožnega učitelja, ki je poučeval le madžarski jezik.⁸⁸ V šolskem letu 1895/1896 je judovsko šolo prevzel Arnold Weisz in jo vodil do leta 1910. Veliko pozornost je posvečal tudi verski vzgoji otrok. Poleti 1908 je bila judovska šola obnovljena. Leta 1910 je njeno vodenje prevzela Hermina Brünner, rojena Löwenstein. Uspešno je poučevala do zaprtja šole leta 1921. Bila je zadnja učiteljica judovske šole v Lendavi.⁸⁹

upravljala tamkajšnja Območna izpostava sklada za kulturne dejavnosti oziroma Zveza kulturnih društev Lendava, zdaj pa zanjo skrbi Zavod za kulturo in promocijo Lendava.

⁸⁵ Ibid., 37. Skrinjo zaveze je zastirala temno rdeča žametna zavesa (parohet), izvezena z zlatom. Desno in levo od nje sta bila vzdana stola, namenjena rabinu in njegovemu pomočniku, pred stolom pa je stala miza za branje tore. V sinagogi je bilo pet zvтков tore.

⁸⁶ Ibid., 41.

⁸⁷ Franc Kuzmič, *Podjetnost prekmurskih Židov*, 176.

⁸⁸ *Židje v Lendavi*, 42. Z leti je postala učni jezik madžarščina, ki so ji pripisovali vse večji pomen (prim. Franc Kuzmič, *Podjetnost prekmurskih Židov*, 176).

⁸⁹ Ibid., 43.

V Prekmurju je judovsko prebivalstvo postajalo gospodarsko vse vplivnejše, za druge slovenske dežele v drugi polovici 19. stoletja pa je že značilen strah pred židovskim (judovskim) naseljevanjem. O tem so poročali tudi takratni slovenski časopisi. Tako se na primer v drugi polovici sedemdesetih let 19. stoletja najdejo članki o judovskih beguncih, ki so se zaradi različnih izgrediv razseljevali. Novembra 1877 je prek Ljubljane potovalo »več židovskih beguncev«, potem ko so jih Bolgari izgnali iz mest, ki so jih osvobodili Rusi.⁹⁰ Nad vse zanimivo je, da so v tem času slovenski časopisi začeli pisati o judovskih željah po naselitvi na Bližnjem vzhodu. Pri tem je pomembno, da so idejo o ustanovitvi judovske države antisemiti podprli, saj bi to pomenilo prostovoljno izselitev Judov v nekakšen evropski oziroma svetovni geto na daljnem obrobju Evrope. Tako so v letu 1878 slovenski časopisi poročali o nastopih poslanca Gyöza Istoczyja, ki je tako reševal Evropo pred »Židi«. Istoczy je predlagal: »Kadar se bode orijentalno vprašanje končno naravnavalo, naj se tudi judovsko kraljestvo, ki je bilo pred 1800 leti razdeljeno, zopet ustanovi, naj se Palestina poveča in Judom izroči, da se bodo Judje tam zbrali, ki zdaj evropske narode v razvoju zavirajo.« Po Istoczyjevem mnenju – v osemdesetih letih 19. stoletja je bil na čelu antisemitskega gibanja, ki je zajelo Ogrsko – bi za Madžarsko in Evropo zelo »koristno stvar naredili, kar so sploh kedaj, ko bi se jim posrečilo Evropo rešiti od Judov – a Judje sami nečejo svoje samostalne države, ker se jim pri odiranju drugih narodov bolje godi.«⁹¹ Slovensko časopisje je v tem času kot najpogostejše in najbolj zaželeno ukrepe proti Judom svetovalo omejitve oziroma popolno prepoved naseljevanja. V slovenski predstavi, ki se ne razlikuje bistveno od srednjeevropskih modelov, je Jud prisposodba za različne negativne lastnosti in krivec za negativne procese v sodobnem času. Po mnenju slovenskih časopisov je tujec in brezdomovinec. S svojim oduševanjem in drugimi lastnostmi je po prevladujočem mnenju časopisov škodljiv za vsak narod, med katerega se naseli, in kot takšen je na Slovenskem nezaželen.⁹² A v Prekmurju je bilo takšnih primerov malo ali nič, vsaj v obravnavanem obdobju, pozneje pa so se zadeve spremenile tudi v tem prostoru. Kakor sem že omenil, so Judje v Prekmurju iskali nova tržišča, vse od začetkov naseljevanja tega prostora konec 18. stoletja in predvsem v celotnem 19. stoletju. V Prekmurju niti večje vasi niso imele trgovine.⁹³ Po uradnih statističnih podatkih je bilo Judov v Prekmurju največ leta 1889, in to tisoč sto sedem, največ v Murski Soboti, v Lendavi in v Beltincih – v tem

⁹⁰ Marko Štepec, Strah pred židovskim naseljevanjem. Poročanje slovenskih časopisov o priseljevanju Židov v drugi polovici 19. stoletja, v: *Prispevki za novejšo zgodovino*, letnik 34, številka 2, Ljubljana, 1994, 149–162, tukaj 157. Avtor ves čas uporablja izraza Žid in židovski.

⁹¹ *Ibid.*, 158.

⁹² *Ibid.*, 161. Avtor uporablja izraz Žid in ne Jud.

⁹³ Franc Kuzmič, Posebnosti židovske populacije v panonskem prostoru glede izseljenstva in sezonstva, v: *Zbornik Sezonsko in izseljenstvo*, Ljubljana, 2003, 138.

kraju so imeli pomembno vlogo zlasti v trgovini, bili pa so še dobri gostilničarji, mesarji, čevljarji in celo prevozniki. Nekaj jih je opravljalo tudi intelektualne poklice, bili so na primer živinozdravniki in lekarnarji. Priseljevanje je verjetno nekoliko posredno pospeševalo versko določilo, da si morajo prizadevati za tako imenovani »minjan«.⁹⁴ Posebnost priseljevanja je, da so pravzaprav Judje začeli prvi razvijati trgovino in gostinstvo na območju Prekmurja. Meščanstva v tem času v Prekmurju ni bilo, na njegov nastanek in oblikovanje pa so med drugim vplivali tudi Judje. Prirast judovskega življa v Prekmurju so poleg priseljevanja povečevali še poroke in naraščaj v družinah. Po letu 1889 se je začelo število judovskega prebivalstva v Prekmurju zmanjševati in leta 1910 jih je bilo samo še tisoč.⁹⁵ V madžarski družbi so Judje skupaj z meščani sestavljali liberalni element. Največji nasprotnik liberalizma je bil madžarski katolicizem in takšen je bil tudi madžarski katolicizem narodnih manjšin, ki so ga zastopali narodno zavedni duhovniki. Tako je bilo tudi v Prekmurju. Antisemitizem je bil takrat celo nacionalno koristen, saj je k madžarizaciji pripomogel še bolj kakor obstoječe malomeščanstvo. Kljub vsemu pa v Prekmurju ni imel tako nečedne vloge kakor na primer na Slovaškem ali v podkarpatski Rusiji, kjer je bilo izžemanje judovskih krčmarjev vpreženo v raznarodovalni načrt madžarske vlade.⁹⁶ Antisemitizem je torej na Ogrskem oziroma Madžarskem vzniknil predvsem iz »verskih konfliktov in iz družbene represije, ki so jo najbolj občutili revni sloji (v te sloje so v Murski Soboti sodili večinoma Slovenci, to je rimskokatoliki).«⁹⁷ Murska Sobota ni bila le eno od nekdanjih ogrskih mestec, bila je »židovsko gnezdo« in je Slovincem z obeh bregov Mure pomenila vse tisto, kar je že bila Budimpešta »evropskim nacijam« v drugi polovici 19. stoletja. Tudi dr. Franc Ivanocy (1857–1913) je glavno mesto Ogrske imenoval Judapešta ali »ostudna Sodoma«.⁹⁸ Anton Trstenjak je leta 1885 ob svojem prvem obisku v Murski Soboti zapisal:

⁹⁴ Ibid., 138.

⁹⁵ Franc Kuzmič, *Podjetnost prekmurskih Židov*, 172.

⁹⁶ Ibid., 173.

⁹⁷ Darja Kerec, Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954, v: *ČZN*, letnik 71, številka 4, Maribor, 2000, 591–613, tukaj 592.

⁹⁸ Ibid., prim. Anton Trstenjak, *Slovenci na Ogrskem*, Ljubljana 1909 (rokopis v NUK, Rokopisni oddelek, stari fond 193). Anton Trstenjak (1853–1917) se je rodil v župniji Miklavž pri Ormožu. Na Dunaju je pri Miklošiču študiral klasične jezike in slavistiko, pozneje je Josipu Stritarju pomagal pri urejanju *Zvona*. Kot domači učitelj je služboval pri poznejšem madžarskem ministru grofu Csakiju, zatem na ljubljanski trgovski šoli in pri trgovski in obrtni zbornici. Prve dni avgusta 1883 je odšel v Prekmurje in tako dodatno spoznal življenje in navade ljudi čez Muro. Omenjeni rokopis je označil kot »narodopisno in knjižno črtico, spisano v 9 poglavjih«.

V Soboti⁹⁹ se začena in od tod dalje sega gospostvo Židov. Židi so tu jedini vladarji. V samem trgu jih je 315, a v bližnji Dolnji Lendavi pa še več, nemreč čez 400 duš. V Soboti je le jeden katoličan trgovec, katerega Židi še niso mogli uničiti. Tako ima trg res Židovsko ulico.¹⁰⁰

Trstenjakove opazke o Murški Soboti z verskega stališča, se pravi judovskega profila, odsevajo duha časa, v katerem je živel – to je duh »evropskega mesijanstva« in ne nazadnje: duh prebujanja slovenskega naroda, versko in jezikovno opredeljenega po volji narodne (beri: protimadžarske ali protinemške) večine. Marsikaj iz tistega obdobja bi lahko prenesli v današnji čas. Trstenjak že omenja judovsko molilnico v Murški Soboti, prav tako nedaleč stran v Beltincih. Vendar je Murska Sobota uradno postala »monumentalno« judovska šele dne 31. avgusta 1908, ko so svečano blagoslovili novo sinagogo. To je bil verski, kulturni in tudi politični dogodek, o katerem so poročali po vsej Ogrski.¹⁰¹ Časopis *Muraszombat es videke*¹⁰² je o odprtju zapisal:

Na mestu stare razpadajoče sinagoge v Lendavski ulici je mogočna palača. Ni še dve leti, odkar so se odločili, da na mestu stare molilnice sezidajo novo. Moramo se razumeti. Dandanes se, v primerjavi s srednjim vekom, versko življenje odvija le v cerkvah. In ta izrazitost je občutljiva stvar, posebno pri Židih, ki negujejo večtisočletno tradicijo v cerkvi, kjer živijo.

Tako je Murska Sobota dobila svoj prvi pravi tempelj, katerega zunanja podoba je potrjevala že tako opazno raznolikost »prekmurske metropole« in predstave o Murški Soboti kot »enem od multikonfesionalnih in multinacionalnih krajev v stari Jugoslaviji.«¹⁰³ Upoštevati je treba še dejstvo, da se je število prebivalcev judovske veroukazne v Murški Soboti po prvi svetovni vojni, zlasti pa v tridesetih letih 20. stoletja začelo zniževati. Slovenski Judje so bili v času Kraljevine SHS oziroma Jugoslavije leta 1921 najprej priključeni k zagrebški verski skupnosti oziroma občini, leta 1929 pa – kljub nasprotovanju – po odloku ministra za vere k izraelski verski občini v Murški Soboti.¹⁰⁴ Po podatkih ljudskega štetja z dne 31. januarja 1921 je v Kraljevini Jugoslaviji živelo 64 159 Judov, to se pravi 0,5 % celotnega prebivalstva. Središče judovstva je bilo

⁹⁹ Murško Soboto domačini že od nekdaj imenujejo Sobota.

¹⁰⁰ Anton Trstenjak, *Slovinci na Ogrskem*, Ljubljana, 1909 (rokopis v NUK). Ocena se zdi nekoliko pretirana, čeprav je res, da so del gospodarske pobude v tem obdobju v mestu v resnici imeli Judje.

¹⁰¹ Darja Kerec, Judje v Murški Soboti v letih 1934–1954, v: *ČZN*, letnik 71, številka 4, Maribor, 2000, 592.

¹⁰² *Muraszombat es Videke (MeV)* je izhajal od leta 1884 do leta 1919 in v času madžarske okupacije do leta 1944.

¹⁰³ Darja Kerec, Judje v Murški Soboti v letih 1934–1954, v: *ČZN*, letnik 71, številka 4, Maribor, 2000, 593.

¹⁰⁴ Janez Marolt, *History of Jews in Slovenia*, rokopis iz arhiva KC Sinagoga Maribor, Maribor, 2002, 6.

Sarajevo, največ Judov pa je bilo na Hrvaškem s Slavonijo: 20 338. Na Slovenskem je takrat živelo 860 Judov, od tega 642 v Prekmurju, 97 v Ljubljani, 63 v Mariboru in preostanek po drugih krajih.¹⁰⁵

V začetku leta 1818 je prišel v Mursko Soboto tiskar Miksa Ujhazi in prevzel Grubaumovo tiskarno in skoraj do konca leta 1898 izdajal še časopis *Muraszombat es Videke* (MeV). Tiskarno je imel do leta 1906, ko jo je prevzel Ernest Balkany, prav tako Jud, tiskar iz Lendave.¹⁰⁶ V Murski Soboti je bila to podružnica njegove tiskarne vse do leta 1918. Po tiskarjevi smrti je prevzel tiskarno njegov sin Elek. Izidor Hahn, ki se je izučil za tiskarja pri Balkanyju, je bil zaposlen v Prekmurski tiskarni in leta 1922 prevzel strokovno vodstvo. Prekmurska tiskarna je dobivala naročila celo iz tujine, v njej so tiskali tiskovine, drobni tisk, pravila društev, brošure, vodnike, koledarje, časopise in knjige.¹⁰⁷ V Lendavi je bilo precej drugače. Gospodarsko življenje je v resnici vodila peščica Judov, ki pa so bili lastniki domala vseh trgovin v mestu, gostiln, edinega hotela, dveh mlinov in opekarn, obrtnih delavnic in vseh industrijskih obratov. Celo edini denarni zavod v Lendavi, Dolnjelendavska hranilnica – delniška družba, je bil v njihovih rokah. Najbolje je uspevala med gospodarsko krizo.¹⁰⁸ Najstarejše industrijsko podjetje je bila tovarna dežnikov in pletenin. Nastala je leta 1904 iz majhne šivalnice, katere lastnik je bil Jud Bela Wortmann. V tovarni je bilo zaposlenih približno šestdeset domačinov, ki so zaradi prostorske stiske delali tudi doma. Leta 1906 je lastnik Lendavo zapustil, podjetje je prevzela delniška družba Hungaria Hazai Ernyogyar, ki so jo sestavljali njegovi sorodniki in še nekaj lendavskih bogatašev. Podjetje je dobro poslovalo. Ker je bilo na trgu veliko povpraševanje po dežnikih, se je povečalo tudi število zaposlenih.¹⁰⁹ Ti so ročno izdelali od tristo do tristo petdeset dežnikov na dan. Zaradi velikega povpraševanja po dežnikih sta se povezala lendavska meščana judovskega rodu, Ludvik Blau in Bela Eppinger, in leta 1925 ustanovila družabniško podjetje, v katerem sta izdelovala dežnike do leta 1933.¹¹⁰ Blau in Bartoš sta imela trikotažo. Trikotažna tovarna je bila največji obrat oblačilne industrije v Lendavi. Razvila se je iz manufakturne trgovine in leta 1927 začela proizvodnjo pletenin.¹¹¹ Judovska trgovca z lesom, Neinschloss in Drach, doma z Dunaja, sta sredi prejšnjega stoletja ustanovila

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ Franc Kuzmič, *Podjetnost prekmurskih Židov*, 174.

¹⁰⁷ Ibid.

¹⁰⁸ Hranilnica je že prvo leto presenetila delničarje z izplačilom dobička, to pa je bilo dokaz, da je dobro poslovala. Med člani uprave so bili ves čas tudi Judje. zdravnik dr. Kiraly, veletrgovec Pollak, odvetnik Wollak in knjigovodja E. Pollak (prim. *Židje v Lendavi*, 70).

¹⁰⁹ *Židje v Lendavi*, 71.

¹¹⁰ Ibid.

¹¹¹ Franc Kuzmič, *Podjetnost prekmurskih Židov*, 175.

družbo Našička tvornica tanina i paropila, d. d. Zagreb. Ta pozneje mogočna mednarodna delniška družba je imela sedež v Ženevi. V Lendavi je podjetje zaposlovalo od sto petdeset do dvesto delavcev. Po prekmurskih gozdovih so sekali les, ga skladiščili v Lendavi in prodajali.¹¹² Zaradi surovinske podlage so se v Prekmurju razvile tudi manjše opekarne. Lendavski mlin in opekarna sta bila v lasti judovske družine Eppinger.¹¹³ Od začetka 20. stoletja pa do začetka druge svetovne vojne so bili lendavski Judje tudi trgovci in lastniki drugih manjših podjetij. Za Mursko Soboto na primer so bili v tem obdobju značilni judovski trgovci za poljedelske pridelke. Teh trgovcev je bilo več. Posebno vplivna sta bila Bernhard Arvay (Ascher) in Bela Berger, pozneje še Albert Fürst. V tujino so izvažali tudi obmejni Judje: Samuel in David Weiss iz Serdice sta imela obmejni gostilni in mesariji v Serdici in sta na primer z izvozom živine in mesa iz Prekmurja oskrbovala gostilničarja in trgovca Flucka v avstrijski Radgoni. Ludvik Koblencer iz Rogašovcev je v večjih količinah izvažal pletenine in jajca v Švico in v Italijo.¹¹⁴ Mladenci iz obmejnih vasi so spretno izkoriščali izjemno trgovsko konjunkturo. Pri nas so bila živila in ameriški dolarji od sezonskih delavcev tisto, kar so potrebovali Avstrijci, na drugi strani pa so Avstrijci imeli za nas prav tako industrijsko blago in tekstil. Med takšnimi spretniži so bili Pavel Hahn in njegova drugače nejudovska tovariša; ti trije so si z uspešnim trgovanjem ustvarili obratna sredstva v obliki manufakturnega blaga.¹¹⁵ Vpliv judovskih skupnosti v Murski Soboti in v Lendavi se je kazal tudi na drugih področjih. Še zlasti pomembna je bila vloga Judov v kulturnem življenju Lendave. Nekateri so postali slavni tudi zunaj mesta: dva likovna umetnika judovskega rodu, György Zala in Marton Freyer - Farago, sta dosegla celo izjemne uspehe.¹¹⁶ Morda nekoliko odrinjena na stranski tir pa je bila zagotovo vloga prekmurskih Judov pri nastajanju in oblikovanju meščanstva v Prekmurju, zlasti seveda v Murski Soboti in v Lendavi. Na političnem področju se niso posebno izpostavljali. Tudi izrazitejših pomembnih osebnosti na prelomu iz 19. v 20. stoletje in v začetku prejšnjega stoletja ni bilo. Težko govorimo o znanstvenikih, o raziskovalcih in o podobnih profilih, vendar pa so v Prekmurje prihajali – predvsem z madžarske strani – rabini z doktorati. Rabinov v Prekmurju iz domačih vrst ni bilo.¹¹⁷ V Mursko Soboto se je iz Madžarske preselil

¹¹² Ibid.

¹¹³ *Židje v Lendavi*, 70.

¹¹⁴ Franc Kuzmič, *Podjetnost prekmurskih Židov*, 176.

¹¹⁵ Ibid.

¹¹⁶ *Židje v Lendavi*, 76–77. György Zala se je rodil dne 16. 4. 1858 kot György Mayer v Dolnji Lendavi. Bil je najvidnejši predstavnik neobaročnega sloga na prelomu stoletja. Marton Freyer - Farago se je rodil v Dolnji Lendavi leta 1880, se šolal v Budimpešti, v Tecsu in v Münchnu in požel priznanja na slikarskem področju.

¹¹⁷ Franc Kuzmič, *Podjetnost prekmurskih Židov*, 176.

Kopalo, 2. junij 1947.

Prejmem prijateljske pisma, ki
me včasih privedo k temu, da
mimam najprej tvoj misel
Kerhoga, kar sem vedel, sem
mujim odgovoril. Še dodatno vpraša
vpraša nje človek in dr. Jozef
in sliške koparjevo. Vsebuje
Van Lahu in povele se kotke
Jozefke, kar se vidi, pa je
li: v mojo direktorijo se vpraša.
Pisalo v slovenskem jeziku.
Vidi, če je skladno. In je
vse to, najprej in toliko, da
Kerhoga, pisanje je po knjigi
dela v Bostle pisanje. Taa je
k' Nivali vrtiti čim polski.
Zunaj pisanje, pisanje, listke,
pa je list pisanje. Tih pisanje
vse to, vrtiti, z drugimi pisanje.

Jazhavi. Vse to je, da je
pisalo in Kerhoga pisanje
dva po pisanje, pisanje, pisanje,
in pisanje je po od pisanje
in pisanje pisanje. Kerhoga
pisanje pisanje in Kerhoga in
dva Kerhoga, pisanje in Kerhoga
pisanje. Kerhoga pisanje pisanje
pisanje pisanje, ki je in Kerhoga
pisanje pisanje.
Pisanje pisanje, da pisanje pisanje
po 2. 1947. Kerhoga in pisanje
na pisanje pisanje pisanje. Taa
pisanje pisanje pisanje pisanje
pisanje in Kerhoga pisanje pisanje
pisanje. Kerhoga pisanje pisanje
pisanje pisanje in Kerhoga
pisanje pisanje v Kerhoga in Kerhoga
pisanje. Pisanje pisanje pisanje
Taa je v Kerhoga pisanje.
Pisanje pisanje pisanje Kerhoga
pisanje in Kerhoga pisanje pisanje
pisanje pisanje. Kerhoga pisanje

Slika 3: Pismo Rudija Čačinovića Marjanu Tošu (zasebni arhiv Marjana Toša).

advokat dr. Valy, ki mu je grof Szapary kot honorar za pravni nasvet in za posredovanje pri kreditu odstopil vilo s parkom. V Murški Soboti so delovali še zdravnik Geiger, dva dentista in živinozdravnik. Omeniti moramo Freida Hirschla, pozneje Keršovana, ki je leta 1924 prevzel dolžnost vodja, »dirigenta« hranilnice v Murški Soboti.¹¹⁸ Na političnem področju je bil kot komunist izjema Vladimir (Aladar) Kardoš, ki je v *Mladem Prekmurcu* objavljal svoje lastne pesmi in prevode.¹¹⁹

¹¹⁸ Ibid. Reorganiziral je posle, pripravil nova pravila in pod pokroviteljstvom Jadransko-podonavske banke izvedel sanacijo in nacionalizacijo hranilnice, ki je nastopila pod novim imenom Prekmurska banka.

¹¹⁹ Aladar Kardoš se je rodil dne 14. 2. 1914 v Murški Soboti. Po končani gimnaziji mu oblasti niso dovolile nadaljevati šolanja v Dravski banovini zaradi širjenja komunističnih idej. Tako je moral končati trgovsko šolo v Čakovcu in nadaljevati družinsko tradicijo, kmalu pa se je zaposlil v Cvetičevi tovarni perila. Leta 1933 je postal sekretar prekmurske partijske organizacije. Umrl naj bi leta 1945 v zaporu Flossenburg (prim. Drago Novak – Ivo Orešnik – Herman Štiel, *Pomniki NOB v Slovenskih goricah in Prekmurju*, Murska Sobota, 1985, 423–424). Podatki o njegovi smrti se v strokovni literaturi ne ujemajo (prim. Darja Kerec, Judje v Murški Soboti v letih 1934–1954, v: *ČZN*, letnik 71, številka 4, Maribor, 2000, 599).

Prva svetovna vojna in revolucionarno vrenje, ki je prihajalo v Prekmurje iz Rusije prek Madžarske, novonastala državna meja, nova družbenopolitična ureditev in še kaj drugega so vplivali, da se je začelo izseljevanje Judov, predvsem na Madžarsko, na Gradiščansko in na Hrvaško, in to po sorodstvenih, prijateljskih ali poslovnih povezavah.¹²⁰ Zlasti v prvih dneh novembra 1918 so uporni kmetje in vojaki, ki so se vračali iz vojne, nasilno ropali trgovce in gostilničarje. Ropanja so bila predvsem v dolinskem delu Prekmurja, v krajih Črenšovci, Beltinci in Lendava. Iz obupa in sovraštva do sovaščanov in someščanov so se nekateri Judje raje umaknili.¹²¹ Nazadovanje števila Judov lahko pripišemo zlasti pogromom med Judi v času Madžarske sovjetske republike leta 1919 in njihovemu sodelovanju v Tkalčevi Murski republiki; takrat se je iz Murske Sobotne in iz Prekmurja nasploh izselilo večje število judovskih družin, nekaj pa jih je v letih 1919 in 1920 izgnala tudi nova oblast. Ob ljudskem štetju leta 1921 je bilo v Prekmurju šeststo dvainštirideset Judov.¹²² A moramo opozoriti, da je bila ob tem štetju upoštevana veroizpoved in ne narodnost. Znano je, da so se nekateri Judje izrekli za agnostike ali ateiste. Nekateri so se odločili tudi za prestop v evangeličansko veroizpoved, in to zaradi večje verske tolerantnosti do evangeličanov.¹²³ Kadar pa so se Judje opredeljevali po narodnosti, so se mnogi izrekli za Madžare ali Nemce, glede na to, od kod so prihajali oziroma kje so imeli sorodstvo.¹²⁴ V tem obdobju so nekateri prekmurski Judje zaradi prestopa v drugo veroizpoved hkrati zamenjali tudi priimke. Kljub temu da se je njihovo število zmanjšalo, so ostali gospodarsko vitalni in pomembni. Po prvi svetovni vojni so Judje v Prekmurju kot prvi začeli iz obrtnih dejavnosti razvijati zametke industrije in veletrgovine, predvsem v Lendavi, pa tudi v Murski Soboti; vse to je odsev njihove podjetnosti in finančne moči. Treba pa je opozoriti še na neko pomembno dejstvo: ob moriji prve svetovne vojne in sredi nacionalnih razhajanj po Evropi se je tudi na Slovenskem dvignil val ogorčenja in očitkov na račun dunajskih in budimpeških Judov.¹²⁵ Te Jude so krivili tudi eksistenčne smrti večine Prekmurcev; od tod izvira medvojni antisemitizem. Časopis *Slovenec* je leta 1917 poročal:

Gospodarsko so naši Medžimurci in ogrski Slovenci – obmejni vojaki med vojsko sila obubožali, ker imajo najlepša posestva madžarski grofi, kateri s svojimi pridelki pitajo

¹²⁰ Franc Kuzmič, Posebnost židovske populacije v panonskem prostoru glede izseljenstva in sezonstva, v: *Zbornik Sezonstvo in izseljenstvo*, Ljubljana, 2003, 139.

¹²¹ Ibid. (prim. Borut Brumen, *Na robu zgodovine in spomina – urbana kultura Murske Sobotne med letoma 1919 in 1941*, Murska Sobota, 1995).

¹²² Janez Marolt, *History of Jews in Slovenia*, rokopis iz arhiva KC Sinagoga Maribor, Maribor, 2002, 6.

¹²³ Metka Fujs, Izhodišča madžarske okupacijske politike v Prekmurju, v: *Ferenčev zbornik*, Zdenko Čepič – Damijan Guštin (ur.), Ljubljana, 1997, 175–186, tukaj 181.

¹²⁴ Ibid.

¹²⁵ Darja Kerec, Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954, *ČZN*, št. 4/2000, 593.

prav mastno budimpeštanske Žide in Židinje in puste stradati ljudi, ki obdelujejo za skromen zaslužek njih obširna polja.¹²⁶

Priključitev Prekmurja k Državi SHS oziroma k poznejši Kraljevini Jugoslaviji je bila po nemirnem revolucionarnem vrenju v prevratu po prvi svetovni vojni pomembna z narodnostno-političnega in z gospodarskega vidika. Priključitev je pospešila razvoj kapitalizma, ki pa so ga zavirali lokalni klerikalni voditelji. Ti so nasprotovali vsaki industrializaciji, ker je bila zanje zametek, iz »katerega bi zrastle nevarni razredni sovražnik buržoaziji in cerkvi«. ¹²⁷ V Prekmurju bi se lahko razvile le različne veje živilske industrije predelovalne narave, pri katerih prevozní stroški ne bi imeli večje vloge, pomembna pa bi bila cenena in številna delovna sila. Prekmurje takrat ni imelo primerne energetske povezave. Elektrifikacija je do konca Kraljevine Jugoslavije zajela samo Soboto in Lendavo. ¹²⁸ Kljub najrazličnejšim političnim napakam, kljub izkoriščanju in kljub gospodarski neenakopravnosti pokrajine je s priključitvijo k novi državi v socialnem in gospodarskem razvoju Prekmurja nastal pomemben preobrat. Mladi, vsaj v prvem obdobju liberalno-kapitalistični sistem nove države je odstranil mnogo ovir nekdanjega fevdalno-kapitalističnega sistema, pospešil je razvoj trgovine, prometa in tudi prve prekmurske industrije. ¹²⁹ Železnica Sobota–Ormož je, čeprav po ovinkih, Prekmurje vendarle prometno tesneje povezala s Slovenijo. Odrezana so bila nekdanja tržišča (Radgona, Monošter in nekatera druga) in začelo se je razvijati domače središče v Murski Soboti. Novi razvoj, kaotičen, nasilen in korupcijski, je moral v prekmurski zaostali, tisočletja ločeni pokrajini z lokalističnimi in – pri zaveznikih nekdanjih oblastnikov – revizionističnimi tendencami na politični razvoj vplivati še bolj izmaličeno kakor v preostali Sloveniji. Nastajalo in izginjalo je nešteto večjih in lokalistično obarvanih manjših strank, ki so se vezale z drugimi generacijami iz Slovenije, pa tudi iz Hrvaške in iz Srbije oziroma »jugoslovanstva«. V vsaki takšni skupini je bil v ozadju ali pa celo najvidnejši akter ta ali oni mogotec ali tudi pustolovec, ki si je upal priti do denarja in oblasti. Zelo veliko afer, medsebojnih laži in podtikanja, izkoriščanja verskih nasprotij v Prekmurju (»katoliki – evangeličani – židje«), vse to ni moglo nadomestiti potrebe po enotnem slovenskem narodnem nastopu v Prekmurju. ¹³⁰ Socialna in

¹²⁶ *Slovenec*, Ljubljana 1. 12. 1917, 3, Ljubljana, 1917.

¹²⁷ Rudi Čačinovič, Politični in socialni razvoj Prekmurja med obema vojnama: v: *Prekmurski Slovenci v zgodovini: Zbornik razprav o posebnih potezah zgodovinskega razvoja Prekmurja*, Bogo Grafenauer (ur.), Murska Sobota, 1961, 117–129, tukaj 117. Avtor uporablja takratni »revolucionarni« besednjak in terminologijo vladajoče KPS, a to seveda ni značilno zgolj za njegovo besedilo, temveč za večji del prispevkov v publikaciji. Glede na čas izida je to razumljivo.

¹²⁸ *Ibid.*

¹²⁹ *Ibid.*, 120. Avtor pri tem vloge in prispevkov Judov sploh ne omenja.

¹³⁰ *Ibid.*, 121. Avtor meni, da enoten slovenski narodni nastop v Prekmurju ni bil mogoč do tridesetih let

poklicna sestava se v nasprotju z nacionalno po priključitvi Prekmurja k novi državi nista bistveno spreminjali. Izoblikovali sta se šele po drugi svetovni vojni. Iz teh razlogov je Mursko Soboto kot regionalno središče ves čas, najbolj pa v tridesetih in v štiridesetih letih 20. stoletja preostali slovenski prostor obravnaval kot:

- pomadžarjeno, to je nekoč slovensko mesto oziroma trg,
- madžarsko mesto,
- mesto madžarskih Judov,
- pomadžarjeno mesto s štirimi verskimi profili (1. katoliki: Slovenci in Madžari, 2. evangeličani: Madžari in Slovenci, 3. kalvinci: Madžari, 4. izraeliti: Madžari in Nemci).¹³¹

20. stoletja. Šele takrat se je po njegovih navedbah slovenska partija (KPS, op. avt.) toliko okrepila, da je začela organizirano delovati tudi na prekmurskem območju. To so bili že časi težke gospodarske, posebno agrarne krize, časi diktature, v katerih so se »razkrinkali oblastniki klerikalnega in liberalnega kova, časi, ko je prihajala na politično torišče že v slovenskih šolah mlada generacija kmečkih sinov, ki so bili preveč povezani s svojimi vasm, da ob krizi ne bi prisluhnili in začeli iskati izhoda tudi za svoje delovno ljudstvo«.

¹³¹ Darja Kerec, Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954, v: *ČZN*, letnik 71, številka 4, Maribor 2000, 593. Zanimivo je, da avtorica k izraelitom (to je Judom) ne prišteva nobenega Slovenca.

1.2 PREKMURSKI JUDJE V OBDOBJU MED OBEMA SVETOVNIMA VOJNAMA IN V ČASU DRUGE SVETOVNE VOJNE; DEPORTACIJE IN POSLEDICE HOLOKAVSTA

Združitev Prekmurja z Jugoslavijo po prvi svetovni vojni je pospešila trgovino in promet ter omogočila začetke prekmurske industrije. Z novozgrajeno železniško progo Ormož–Ljutomer–Murska Sobota je bilo Prekmurje povezano z jugoslovanskim trgovom.¹³² V Lendavi sta združila svoj kapital Juda Blau in Bartož, vendar nista posegla v politično življenje Prekmurcev in nihče se gospodarsko ni tako dvignil kakor Benko in Hartner.¹³³ Na političnem področju se Judje v Prekmurju niso udeleževali. Izjema je bil Vladimir Karđoš, ki je bil kot komunist interniran v Bileći. V *Mladem Prekmurcu* je objavljaj svoje pesmi in prevode.¹³⁴ Na gospodarskem področju je bila opazna judovska pobuda v Lendavi in tudi v Murski Soboti. Leta 1931 je v mestu živel sto devetinštirideset Judov. Źe leta 1921 je Mursko Soboto zapustil rabin dr. Henrik Kiss, ki je vodil soboško judovsko skupnost od leta 1914 dalje.¹³⁵ Do konca leta 1926 judovska skupnost ni imela svojega rabina, judovski verouk in manjše obrede je opravljaj kantor Mavro Darvaš.¹³⁶ Poroke med Judi v Murski Soboti sta prihajala sklepat rabina iz Lendave in

¹³² Ferdo Godina, *Prekmurje 1941–1945*, Murska Sobota, 1967, 6.

¹³³ *Ibid.*, 7–8.

¹³⁴ Franc Kuzmič, *Podjetnost prekmurskih Źidov*, 177.

¹³⁵ Borut Brumen, *Na robu zgodovine in spomina – urbana kultura Murske Sobote med letoma 1919 in 1941*, Murska Sobota, 1995, 45.

¹³⁶ *Ibid.*, 47. Kantor – hazan: sinagoški uradnik, vodja molitev, zlasti ob šabatu in za praznike, ki lahko tudi bere sefer toro in poučuje otroke iz skupnosti. Znan je še kot šeliah cibar, ki v dobro vernikov izgovarja molitve; to sme drugače opravljati samo minjanski kvorum. V sodobnih časih imenujejo hazana predvsem zaradi njegovih pevskih zmožnosti (prim. Alan Unterman, *Judovstvo* (Mali leksikon), Ljubljana, 2001, 102).

iz Čakovca. Tudi po prihodu novega rabina dr. Lazarja Rotha, ki naj bi bil po svojih lastnih izjavah v Mursko Soboto premeščen kazensko, versko življenje Judov ni nikoli več prav oživelo, kljub temu da so bili Judje mariborske in ljubljanske oblasti vključeni v judovsko versko občino s sedežem v Murski Soboti. Leta 1921 je bilo v Dolnji Lendavi dvesto devetinpetdeset Judov, marca 1931 pa le še dvesto sedem.¹³⁷ Do prve polovice 20. stoletja so v Lendavi živeli v sožitju prebivalci, ki so se ločili po materinem jeziku, po kulturi in po veroizpovedi: katoličani, protestantje in Judje. S svojim delovanjem so Judje pripomogli h gospodarskemu in kulturnemu razvoju mesta.¹³⁸ Število Judov se je vidno zmanjšalo: v Lendavi jih je ob začetku druge svetovne vojne živelo samo še sto triinštirideset ali 4,2 odstotka skupnega števila prebivalcev Lendave. V tem obdobju se je zmanjševalo tudi število Judov v Murski Soboti, saj so iz strahu pred pogromi nad Judi v deželah Hitlerjevega rajha proti koncu tridesetih let 20. stoletja začeli množično vstopati v Evangeličansko in v Katoliško cerkev ter zamenjevati judovske priimke s »krščanskimi«.¹³⁹ To je bil tudi čas, ko se je množična antipatija do Judov največkrat izkazovala v dnevnikih časopisih.¹⁴⁰ Vpogled v tovrstne članke je zanimiv, ker novinarji postrežejo z barvitimi opisi in brez dlake na jeziku poudarjajo patriotizem posameznikov (vplivni in premožnejši) z nepogrešljivim atributom, kakor je Žid/Jud ali židovski/judovski.¹⁴¹ Nestrpnost do Judov je tudi v Prekmurju postajala vse večja po Hitlerjevem prihodu na oblast v Nemčiji. Ob številčno zastopanost Judov in ob »pomankanje« arijanstva in narodne zavesti v Prekmurju so se s članki in različnimi dopisi v časopisih spotaknili tudi Slovenci čez Muro.¹⁴²

Špecialno poglavje bi bilo treba posvetiti židovskemu problemu v Prekmurju. Naravno bi bilo, da se Židje za probleme narodov, med katerimi živijo, ne zanimajo v tem smislu, da nastopijo proti tem narodom sovražno, in v resnici se židovstvo pri drugih narodih večinoma prilagodi težnjam gospodujočega naroda. Samo pri nas v Prekmurju je to pravilo docela odpovedalo. Če bi popotnik v Prekmurju slišal kje glasno madžarsko govornjenje in kričanje, bo morebiti domneval, da je zašel med ljudi mangulske krvi, če si bo pa fiziognomijo dotičnih natančneje ogledal, bo opazil, da je večina izmed navzočih semitske krvi. Tako si drznejše nastopati Židje, ki na videz poudarjajo svojo lojalnost vsepovsod. In kdor pozna njihov značaj, pride do prepričanja, da ne priznavajo Slovencev in Jugoslovanov kot gospodujočega naroda pod nobenim pogojem in

¹³⁷ *Židje v Lendavi*, 35.

¹³⁸ *Ibid.*

¹³⁹ Borut Brumen, *Na robu zgodovine in spomina – urbana kultura Murske Sobote med letoma 1919 in 1941*, Murska Sobota, 1995, 47.

¹⁴⁰ Darja Kerec, *Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954*, v: *ČZN*, letnik 71, številka 4, Maribor, 2000, 595.

¹⁴¹ *Ibid.*, 595.

¹⁴² *Ibid.*, 595.

da so oni tista mreža v Prekmurju, ki skuša vzdržati idejo vrnitve iz azijske v neazijsko državo.¹⁴³

Očitno je bil cilj takšnih in podobnih očitkov (te očitke moramo gledati v kontekstu antisemitizma na Slovenskem), ki so nastopali včasih v milejši, včasih v bolj radikalni obliki, »očistiti« slovensko zemljo Judov kot »kričavih« agitatorjev, ki bi jih bilo v dobro politične (in s tem tudi domovinske) stabilnosti nujno predvsem »utišati« ali vsaj odriniti na rob vsakdanjosti.¹⁴⁴ V Murski Soboti je bilo v obdobju med obema svetovnjima vojnama veliko judovskih trgovcev. Meščani iz katoliških družin so pri njih nakupovali, se z njimi pozdravljali in pogovarjali. Z Judi so se večinoma dobro razumeli, kljub temu pa je bilo med katoličani razširjeno mnenje, da so Judje goljufi, in jim že »zaradi tega, ker so izdali Kristusa, nismo nikoli preveč zaupali«. Prikriti negativni odnos do Judov se je ponujal tudi v uredniški politiki katoliškega časopisa *Novine*:

Židov je samo v naši krajini več, ko v vsej ostali Sloveniji. Ni rečeno, da so Židi nesreča za našo krajino, kakor se to često sliši v katerem kraju, imajo pa veliko trgovin v središčih in po vaseh v svojih rokah in radi njih pridnosti, vztrajnosti in tudi brezobzirnosti njim ne more konkurirati nihče. V trgovskem boju z Židom navadno vsak nežid podleže.¹⁴⁵

Tudi katoliški *Slovenec* je objavjal članke v kontekstu katoliške politične doktrine in v enem od njih zapisal: »Izvestnemu delu soboškega meščanstva pa kličemo: Pokonci glave Izrael. Pot iz Jugoslavije je prosta; tako blago izvažamo brez kompenzacij.«¹⁴⁶ Čeprav je Sušnik soboškim Judom priznal, da »soboško kulturno elito, tisto, ki živi v aktualni sodobnosti Evrope in v prožni apercipiji modernih evropskih problemov, tvorijo baš nekatere izmed židovskih rodbin, ki pa so že izgubile svoj patriotizem in zrejo le s pomilovalnim sočutjem na svoje rojake kramarje«,¹⁴⁷ pa je tudi on opozarjal na nevarnost judovskega podjetništva, saj »sinagoga nima zvona, in vendar zvoni po vseh ulicah in iz vseh zakotnih židovskih trgovin, zvoni, zvoni: denar ... denar«. Prebivalci katoliške veroizpovedi v Murski Soboti so imeli z evangeličani boljše odnose kakor z Judi tudi zato, »ker so bili evangeličani tudi krščani, Židovje pa odpadniki.«¹⁴⁸

¹⁴³ Ibid., 595

¹⁴⁴ Darja Kerec, Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954, v: *ČZN*, letnik 71, številka 4, Maribor, 2000, 595. Javne zahteve po odrinjenosti na rob vsakdanjika so lahko tudi povod za poznejšo odrinjenost Judov iz zgodovinskega spomina Prekmurja.

¹⁴⁵ Franc Bajlec, Naše posebne razmere, v: *Novine*, letnik XVII, številka 33, Murska Sobota, 18. 8. 1929, 2.

¹⁴⁶ *Slovenec*, letnik XLVII, številka 234, Ljubljana, 11. 10. 1919, 4.

¹⁴⁷ Fran Sušnik, *Prekmurski profili*, rokopis, domoznanski oddelek UKM, Maribor, 1929, 27.

¹⁴⁸ Borut Brumen, *Na robu zgodovine in spomina – urbana kultura Murske Sobotne med letoma 1919 in 1941*, Murska Sobota, 1995, 53.

Zelo malo je podatkov o vsakdanjih izkušnjah murskosoboških Judov s katoličani in z evangeličani. Redki se spominjajo, da so bili tako na ulici med igro kakor tudi v šoli med vrstniki pogosto ozmerjani z »Žid, Židinja«. Vendar pa se to Judom ni zdelo nič hudega, saj so otroci med seboj tudi katoličane obkladali s »papinci« in evangeličane z »luteranskimi odpadniki«. ¹⁴⁹ Judje so na svoje judovstvo gledali kot na obliko tradicije. Večina soboških Judov je bila neologov in so sinagogo obiskovali samo ob večjih verskih in življenjskih praznikih, »vera je predstavljala bolj tradicijo kot obvezo«. Pri večini judovskih družin je bila žena tista, ki je skrbela za minimalno komunikacijo družine z njeno versko skupnostjo. ¹⁵⁰ Očetje iz judovskih družin so nedeljske popoldneve preživljali v družinskem krogu, navadno na obiskih pri sorodnikih v okolici Murske Sobotice ali pri prijateljih. V nekaterih obrtniških judovskih družinah so se možje in žene redno udeleževali kulturnih prireditev (zlasti gledaliških predstav) in veselice. Na njih so se navadno dobili s sosedskimi družinami. Ženske so pogosto v manjših skupinah predčasno zapustile veselice in se odpravile domov. Najpogostejši vzrok za to je bila pijanost njihovih zakoncev. ¹⁵¹ Ob vseh večjih praznikih (že omenjenih verskih in osebnih) pa so Judje v smislu negovanja tradicije in ohranjanja izročila zahajali v sinagogo. ¹⁵² Lendavski Judje so bili v obdobju med obema svetovnima vojnama izjemno vplivni na gospodarskem in na kulturnem področju. V rokah so imeli vso trgovino in bili so lastniki številnih manjših industrijskih obratov in manjših podjetij. ¹⁵³ V mestu sta bili tudi dve mesnici, prva v lasti Sandorja Reichenfelda, druga pa v lasti Adolfa Waltersdorferja. Gostilna Sandorja Blaua na kolodvoru je bila znana po izvrstni kuhinji, po dobrem vinu in po točenem pivu, v gostilni Aladarja Deutscha pa so prirejali dobre zabave. Pred drugo svetovno vojno so lendavski Judje uporabljali teniško igri-

¹⁴⁹ Ibid., 53.

¹⁵⁰ Ibid., 147.

¹⁵¹ Ibid., 148.

¹⁵² Sinagoga v Murski Soboti je prvič omenjena leta 1853. Pred tem letom naj bi Judje v Murski Soboti svoje verske obrede opravljali v Kučanovi hiši. Od ustanovitve državne verske šole leta 1873 so imeli tudi svojo versko šolo. Prvo sinagogo v Murski Soboti so si Judje postavili sredi 19. stoletja na zemljišču ob današnji Lendavski cesti. Postavljena je bila še pred letom 1860. V letih 1907–1908 so na istem mestu po načrtih Lipa Baumhorna zgradili novo sinagogo in stavbo rabinata z učilnico in s stanovanjem za kantorja. Sinagogo so z večinsko odločitvijo mestnega ljudskega odbora in ob tihi privolitvi republiških oblasti v Ljubljani podrli leta 1954. Aprila 1954 so sinagogo v Murski Soboti začeli rušiti. Dela je prevzel Sograd, edino soboško gradbeno podjetje. Opremo so prodali, orgle in klopi je že pred drugo svetovno vojno kupila evangeličanska cerkvena občina v Selu, vrata je gradbeno podjetje vzdalo v svoje konjske hleve (prim. Branko Žunec, Slovenska različica Schindlerjevega seznama, v: *7D*, letnik 23, številka 20, Maribor, 18. 5. 1994, 18–19, in Branko Žunec, Kakšna je resnica o iztrebljanju prekmurskih Židov, v: *Večer*, letnik 50, številka 97, Maribor, 28. 4. 1994, 7).

¹⁵³ *Židje v Lendavi*, 71. Med gospodarsko krizo so delavci delali le od osem do deset dni v mesecu, veliko pa so jih morali opustiti.

šče.¹⁵⁴ V mestu je deloval tudi ansambel. Sestavljali so ga ljubitelji glasbe, ki so dvakrat na teden vadili v meščanski šoli. V obdobju, ko je Ludvik Blau v ansamblu igral drugo violino, so bili člani orkestra še: Laci Freyer, prva violina, Feri Stern in Szechyjev sin, čelo, Juliska Stern pa je fante spremljala na klavir. Nastopali so na različnih prireditvah in se na njih vsi dobro zabavali.¹⁵⁵ Ker je evropskim narodom kmalu postalo jasno, da Hitlerjevi emocionalni izbruhi na račun Judov niso le del predvolilne politične retorike za nabiranje političnih točk, je kot množični odziv sledilo njihovo prekrščenje. O podobnih primerih je pisalo za prekmurske Jude tudi slovensko časopisje.¹⁵⁶ Dogajanje v Prekmurju je treba ocenjevati še z vidika gospodarske oziroma socialne negotovosti. Medvojno obdobje je bilo zaradi slabih gospodarskih razmer tudi v znamenju sezonskega izseljevanja.

Mi vemo samo to in nas to tudi učijo dosedanje izkušnje, da so vsi tukajšnji Judje izkoriščevalci našega delavstva. Našemu delavstvu, ki mora že leta in leta hoditi v tujino za kruhom, so tukajšnji Judje naklonjeni v toliko, da hlastajo po njegovih zaslužkih in ves svoj kapital nalagajo v trgovine in banke, kjer odirajo našega delavca z 10 % obrestmi. V Murski Soboti, kjer je veliko pomanjkanje delavskih stanovanj, noben Jud noče zidati hiše, pač pa imajo velike palače v Zagrebu, Švici, na Madžarskem itd. Mislimo, da je prišel čas, da se bomo morali tudi pri nas podrobneje baviti s tem vprašanjem.¹⁵⁷

O judovski problematiki se je z narodno-političnega vidika (lahko zapišemo tudi: s partijsko-ideološkega zornega kota) oglašalo več mladih intelektualcev in teoretikov iz levičarskih krogov. Rudi Čačinovič na primer je natančneje analiziral judovsko problematiko v Prekmurju v luči antisemitizma in tudi sionizma. Med drugim ocenjuje, da:

je židovski problem za narodnoobrambno delo v Prekmurju posebno važen od takrat,

¹⁵⁴ Ibid., 73.

¹⁵⁵ Ibid., 74. V Lendavi je delovalo tudi židovsko društvo žena in članice so obiskovale bolnike, organizirale dobrodelne prireditve, z izkupičkom podpirale reveže, skupaj šivale in se ukvarjale z različnimi ročnimi deli. Društvo je dolgo vodila učiteljica Hermina Brunner. Veliko meščanov judovskega rodu je bilo dejavnih članov pevskega zбора.

¹⁵⁶ Darja Kerec, Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954, v: *ČZN*, letnik 71, številka 4, Maribor, 2000, 596. »Veliko senzacijo v Murski Soboti je vzbudila vest, da se je judovska družina Nady, veletrgovina z vinom, prekrstila in prestopila v pravoslavje. Tudi iz Dolnje Lendave prihajajo glasovi, da se tamkajšnji Judje krstijo na veliko. V Murski Soboti se že dalj časa zbirajo Judje iz zamejstva in izgleda, da mora imeti nekdo interes na tem, da se ti Judje naseljujejo v našem mestu, ker bi drugače ti ljudje ne imeli obstanka pri nas.«

¹⁵⁷ Ibid., 597. Da bi bila judovska problematika v Prekmurju jasneje predstavljena z vidika širših slovenskih plasti, je avgusta 1938 o njej pisal tudi Rudi Čačinovič. Ko omenja antisemitizem, poudarja, da »antisemitizem prekmurskega katolicizma ni mogel nastati iz narodnih razlogov. Iz verskih razlogov se tudi z evangeličanstvom ni razumel.«

kar je postal sredstvo za pridobivanje pristašev tuji propagandi. Najnoveše izjave poslanca Hubaya, ki vodi namesto zaprtega majorja Salassija 'hungarizem', niso samo ostro antisemitske, temveč tudi revizionistične. Odnos do Židov ni torej samo vprašanje humanitete in demokracije, temveč tudi problem, ki posega globoko v vprašanje zaščite državnih in narodnih interesov. Mnogo pa je seveda odvisno od Židov samih, kako se bo to vprašanje rešilo.¹⁵⁸

Pred nemško oziroma pozneje madžarsko okupacijo v Prekmurju leta 1941 je življenje v Murski Soboti potekalo po že omenjenih ustaljenih tirnicah, krepile so se madžarske težnje in oživljale ideje »svetoštetfanskega milenija«. Murska Sobota je bila vase zaprto mesto, ljudje so hodili na kozarec vina k Dobrayu, posedali ob kavi v Sočičevi Veliki ali Faflekovi Central kavarni. Raznovrstno špecerijsko blago pa se je kupovalo predvsem pri judovskih trgovcih, kakor so bili Ebenšpanger, Press, Kohn, Heimer, Weiss, Trautmann in Hahn.¹⁵⁹ Materialni položaj judovskih vernikov v izraelski verski občini Murska Sobota v desetletju pred začetkom druge svetovne vojne ni bil zavidljiv.¹⁶⁰ Za to obdobje ne bi mogli reči, da bi bili Judje v Murski Soboti nekakšna »hermetična grupacija«, ki bi se obdala s samodržtvom in s pohlepom po denarju. Prav v tridesetih in v štiridesetih letih 20. stoletja je postala izrazitejša nekakšna prikrita verska strpnost. Po navedbah ene izmed prebivalk Murske Sobote so se ljudje težko sprijaznili z dejstvom, da so si Judje med seboj materialno pomagali. Duh judovske skupnosti ni bil nujno omejen na upoštevanje in izvajanje ortodoksnih zapovedi tore.¹⁶¹ Konkretnih trenj med katoliki in Judi ali med Judi in evangeličani ni bilo.¹⁶² Predvojno obdobje pa ni bilo le v znamenju judovskih trgovcev, obrtnikov in odvetnikov, ampak so ga v Prekmurju zaznamovali tudi komunisti – mladopremurci. Pred nemško oku-

¹⁵⁸ Ibid., 597.

¹⁵⁹ Ibid., 598.

¹⁶⁰ Franc Kuzmič, Pregled cerkvene uprave v Prekmurju v obdobju nastajanja kraljevine SHS, v: *ČZN*, letnik 25, številka 2, Maribor, 1989, 140–159, tukaj 156–157.

¹⁶¹ Tora – eden osrednjih pojmov judovstva, ki lahko zadeva nauk peteroknjižja ali hebrejske Biblije, v najširšem pomenu pa celoto judovskega izročila. Bog preučuje toro v nebesih, tam je napisana s črnim ognjem na belem ognju. Tora je obstajala že pred nastankom sveta. Bog jo je uporabil kot orodje in načrt za stvarjenje. Še preden je bila resnično dana, so jo ohranili očaki. Ob razodetju Mojzesu in Izraelcem na Sinaju je Bog odstranil nesnago kače iz Izraela s tem, da je dal človeku toro (ustna tora). Ko je Izraelci ne bi bili sprejeli, bi bil svet nehal obstajati, kajti stvarjenje je bilo odvisno od tega dogodka (zaveza). Vendar tora nosi krinko zgodb in zapovedi. Notranji pomen, »duša« tore, je dosegljiv samo tistim, ki doumejo to mistično simboliko. Dokončno in popolno razkritje notranjega pomena tore pa bo moralo počakati na prihod Mesija (glej Alan Unterman, *Judovstvo (Mali leksikon)*, Ljubljana, 2001, 288).

¹⁶² Darja Kerec, Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954, v: *ČZN*, letnik 71, številka 4, Maribor, 2000, 598. Ocenjo je avtorici posredovala oseba, ki je preživela nemško koncentracijsko taborišče Auschwitz in je želela ostati anonimna.

pacijo so ti ljudje postali dejavni pod vodstvom Rudija Čačinoviča, ki je sredi štiridesehtih let v Prekmurju organiziral levo krilo.¹⁶³ Mladoprekmurcem se je od Judov pridružil Ali (Aladar) Kardoš, rojen dne 14. 2. 1914 v Murski Soboti. Oblasti mu po končani gimnaziji niso dovolile nadaljevati šolanja v Dravski banovini zaradi širjenja komunističnih idej. Zato se je vpisal na trgovsko šolo v Čakovcu in nadaljeval družinsko tradicijo.¹⁶⁴ Pred nemškim pritiskom na Češko so številni judovski tovarnarji pribežali v takratno Jugoslavijo in zatočišče iskali tudi v Prekmurju.¹⁶⁵ Takratni klerikalni oblastniki jih v Prekmurju niso sprejeli. Po navedbah Rudija Čačinoviča¹⁶⁶ so bili za to trije glavni razlogi: prvič, v Prekmurju niso hoteli vdora večje industrializacije zaradi znane Kleklove izjave: »Niedna fabrika nam nede kvarila zraka!« Drugi razlog je bila konkurenca domačim tovarnarjem, tretji pa takratna antisemitska propaganda.¹⁶⁷

Ob nemškem napadu na Jugoslavijo dne 6. aprila 1941 in po njenem razpadu je bil položaj v Prekmurju drugačen kakor na Štajerskem, na Dolenjskem in na Notranjskem, kjer je razpad vojske potekal počasneje; Prekmurje so namreč Nemci zasedli v nekaj urah.¹⁶⁸ Prekmurje je padlo brez boja, edini pravi »borci« so bili granicarji.¹⁶⁹ Odziv ljudi je bil ponekod (na primer pri propagatorjih vlade in pri kulturbundovcih v Murski Soboti) naravnost evforičen. Številni neuki (na primer vaški

¹⁶³ Ibid., 599. Komunistov niso tolerirali ne vodilni akter katolištva, črenšovski župnik Jožef Klekl, ne soboški župan Ferdinand Hartner, pa tudi ne industrialec Jožef Benko, a takrat jih tudi preganjali niso. Glavna naloga mladoprekmurcev je bilo razpečevanje komunistične propagande – literature. Rudi Čačinovič je bil skupaj s Štefanom Kovačem in Aladarjem (Alijem) Kardošem dne 7. 2. 1940 interniran v Bileči.

¹⁶⁴ Ibid., 599. Družina Kardoš se je v skladu z družinsko tradicijo (in znanjem) preživljala z majhno prodajalno oziroma železnino. Aladar (Vladimir) Kardoš se je kmalu zaposlil v Cvetičevi tovarni perila in leta 1933 postal sekretar prekmurske partijske organizacije. Leta 1935 se je preselil v Ljubljano in sodeloval pri številnih listih. Po vrnitvi iz Bileče v Mursko Soboto je bil kmalu priprt in v zaporu so ga mučili. Leta 1944 so ga gestapovci izgnali v rudnik bakra v Baru, od tam pa v koncentracijsko taborišče (prim. Miroslav Kokolj, *Prekmurski Slovenci 1919–1945*, Murska Sobotna, 1984, 314).

¹⁶⁵ Franc Kuzmič, *Podjetnost prekmurskih Židov*, 176.

¹⁶⁶ Glej Rudi Čačinovič, Postanek in razvoj kapitalizma v Prekmurju, v: *Svet ob Muri*, letnik 2, številka 2, Murska Sobotna, 1952, 121–132, tukaj 121.

¹⁶⁷ Antisemitizem je ena skrajnih oblik rasnega šovinizma, ki se je kazala v sovražnem odnosu do Judov, v razširjanju sovraštva do njih, v omejevanju njihovih pravic, v preganjanju – vse do fizičnega iztrebljanja in množičnega uničevanja. Izhaja še iz srednjega veka oz. pozne antike, ko sta sovraštvo do Judov podžigali duhovščina in fevdalna gospoda. Pregarjanje Judov je bilo zlasti v Rusiji močnejše v 19. stoletju, nadvse kruto obliko pa je antisemitizem dobil ob Hitlerjevem prihodu na oblast v Nemčiji (prim. *Mala splošna enciklopedija*, Franček Šafar – Jože Snaj (ur.), Ljubljana, 1973, 63–64); Robert S Wistrich, *Antisemitizem*. London, 1992; *Antisemitismus*, Frankfurt, 1993.

¹⁶⁸ Ferdo Godina, *Prekmurje 1941–1945*, Murska Sobotna, 1967, 19.

¹⁶⁹ Prekmurje je zasedla nemška vojska iz sestave 101. in 125. divizije 2. armade. Vojska je imela zbirno mesto v okolici Radgone (prim. Metka Fujs, Značilnosti madžarske okupacijske uprave v Prekmurju, v: *Kronika*, letnik 39, št. 1–2, Ljubljana, 2001, 63–69, tukaj 65).

obrtniki in trgovci) so se Nemcev prav razveselili, saj so upali, da bo z njihovim prihodom konec madžarskih parazitov v poosebljeni obliki, kakor to opisuje tudi Miško Kranjec : »Revolucija, je odgovoril kateri teh modrih Ravencev, mora biti. In Hitler tudi hoče revolucijo. Pravi: gospodo odpraviti. To je potrebno! Z gospodo, s temi fičfi-riči proč! Kaj bi posedali po pisarnah, ko drugega ne znajo, kakor da vedno samo kaj terjajo, dokler ti ne vzamejo.«¹⁷⁰ Tisti, ki so upali, da bodo Nemci v Prekmurju tudi ostali, so se zmotili. Nemci so se v Prekmurju zadržali samo deset dni, dne 16. aprila 1941 so Prekmurje prevzeli Madžari. Kakih posebnih ukrepov pa v obdobju nemške okupacije do 16. aprila 1941, ko so oblast prevzeli Madžari, v Murski Soboti ni bilo. Nemško vojsko so s komisarjem nemške uprave dr. Friderikom Fleckom na čelu sprejeli okrajni načelnik dr. Franc Bratina, narodni poslanec Josip Benko in »neuklonljivi« župan in banski svetnik Ferdinand Hartner.¹⁷¹ Dr. Bratina in dr. Fleck sta dne 11. aprila 1941 izdala »proglas vsem občinam«, ki je soboške občane pozival k poslušnosti in k doslednemu upoštevanju odredb. V naslednjih dneh je bilo v javnosti objavljenih več razglasov, ki so večinoma obveščali in omejevali vsakdanje življenje, kakor na primer življenje javnih lokalov.¹⁷² Toliko zanimivejši pa je razglas o vprašanju splošnega miru, ki je med drugim veleval, naj pripadniki vseh treh narodnosti, to je nemške, slovenske in madžarske, živijo v miru in sploh nemoteno uživajo vsakdan, »ki jim ga je namenil Bog«, tudi če bi se kdo vtikal v njihovo osebno življenje ali zasebno lastnino. Pa so se vendarle vrstila nasilna dejanja nad judovsko lastnino (vlomi v stanovanja, v trgovine in v obrtne delavnice; nasilje so izvajali predvsem prekmurski kulturbundovci), vrh pa je doseglo mnogo pozneje, leta 1944, z množičnimi internacijami prekmurskih Judov v nemška koncentracijska taborišča.¹⁷³ Podobno kakor v Murski Soboti je bilo ob nemški okupaciji tudi v Lendavi. Tam so kulturbundovci skupaj z Nemci vdrali v judovska stanovanja in trgovine.¹⁷⁴ Judje so bili v krajih, priključenih k Madžarski (Bačka, Baranja, Medžimurje in Prekmurje) obravnavani po zakonih in po diskriminacijskem sistemu hortyjevске profašistične oblasti.¹⁷⁵

¹⁷⁰ Darja Kerec, Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954, v: *ČZN*, letnik 71, številka 4, Maribor, 2000, 600 (prim. Miško Kranjec, *Pisarna (Kronika oblasti)*, Ljubljana, 1950, 169).

¹⁷¹ Ferdo Godina, *Prekmurje 1941–1945*, Murska Sobota, 1967, 25.

¹⁷² Darja Kerec, Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954, v: *ČZN*, letnik 71, številka 4, Maribor, 2000, 600.

¹⁷³ Ibid., 601. Govorimo o prepovedi javnih zborovanj, o prepovedi uporabe motornih vozil in posedovanja orožja civilnim osebam (razen na izrecno prošnjo), o zaprtju javnih lokalov (še posebno gostilne in kavarne od 20.45 do 5.00 zjutraj), ni pa bilo omejeno versko življenje; maše v vseh cerkvah so se smele opravljati po ustaljenem urniku (prim. *Arhiv verskega načelstva Murska Sobota*, fasc. 25).

¹⁷⁴ Ibid., 601. Kristjani so bili privilegiran sloj vernikov.

¹⁷⁵ *Židje v Lendavi*, 78.

Ob nemški zasedbi Prekmurja naj bi – razen starejših Judov – skoraj vsi premožnejši Sobočani gmotno in moralno podpirali soboški kulturbund.¹⁷⁶ Trditev nekoliko preseneča, saj so prav soboški kulturbundovci z izdajo pomagali ujeti edinega judovskega aktivista Alija (Aladarja) Kardoša. Po konfinaciji je skušal njegovo delo nadaljevati njegov resda bolj idealistično razpoloženi brat Jeni, ki je dobil nalogo, da likvidira Ferdinanda Hartnerja, a mu je poskus spodletel. Sledila je nepojasnjena izdaja Jenija in njegovega dekleta Justine. Hartner je Jenija Kardoša dal usmrtiti z obešenjem pred portalom soboškega gradu.¹⁷⁷ Kulturbundovci so si za glavno nalogo zastavili, da bodo zasegli judovska stanovanja in dobili nadzor nad judovsko trgovino, ob tem pa pričakovali, da bodo Nemci v Prekmurju ostali – a to se seveda ni zgodilo. Zanimivo je, da so se nad judovsko lastnino po prihodu Nemcev v Prekmurje spravili tudi v podeželskih krajih. O teh zaplembah je časopis *Slovenec* zapisal:

Vojska, ki je prišla čez čas, je nato obvarovala Sobočane pred veliko nevarnostjo: množice okoličanov so namreč napadale nekatere židovske trgovine in stanovanja in jih oropale. Po odločni intervenciji nemške vojske je bil vzpostavljen red in zavarovana osebna lastnina meščanov.¹⁷⁸

Dogodki se ujemajo s tezo in oceno, da so, potem ko so to pred njimi že opravili Nemci, ropanje judovskih trgovin in drugega premoženja nadaljevali še domačini slovenskega rodu, zlasti tisti z revnejših obrobij Murske Sobot. To so bili – lahko bi rekli – nastopi odkritega sovraštva zoper Jude in judovsko lastnino; slovenskemu prebivalstvu v nekaterih delih Prekmurja niso bili tuji. Res so bili takšni primeri bolj posamični, a kljub temu so se dogajali v tolikšnem obsegu, da lahko govorimo o značilnem protijudovskem razpoloženju takoj po nemški zasedbi Prekmurja. V Lendavi ti ropi niso bili izrazitejši.

Ko so Nemci dne 16. aprila 1941 predali Prekmurje Madžarom, je o judovski problematiki napisala mestna desnica Murske Sobotе memorandum in ga poslala madžarskemu ministrskemu predsedniku.¹⁷⁹ Madžarsko zavezništvo z Nemčijo je prineslo tudi

¹⁷⁶ Ibid. Med prvimi so doživeli represalije Judje, ki so jih kot oficirje in podoficirje jugoslovanske vojske po kapitulaciji odpeljali v vojno ujetništvo. Izolirali so jih v posebnih barakah, nositi so morali posebne značke z napisom Jud. Čeprav so proti njim izvajali protijudovske ukrepe, jih niso odpeljali v taborišča smrti, zato jih je večina preživela vojno (prim. Romano Jaša, *Žrtve genocida in udeleženci NOB, Židi Jugoslavije 1941–1945*, Beograd, 1980).

¹⁷⁷ Darja Kerec, Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954, v: *ČZN*, letnik 71, številka 4, Maribor, 2000, 603. V Lendavi kulturbund ni bil številen. Večinsko prebivalstvo je zato Nemce sprejelo dokaj hladno in celo tamkajšnji Judje so se imeli bolj za Madžare kakor za Nemce.

¹⁷⁸ Ibid., 604. Prim. Miško Kranjec, *Podrti hrasti; Leto 1941 v Prekmurju (Kronika nekega rodu)*, Murska Sobota, 1972, 60.

¹⁷⁹ Ob svojem vdoru v Bergerjevo vilo v Polani je neki kmet trdil, »da se vse židovsko blago mora odnesti.

ostrejšo protijudovsko politiko in junija 1941 je bil na Madžarskem sprejet antisemitski zakon, ki je imel tri bistvene točke:

1. Judom so bili odvzete vsi ključni položaji v gospodarstvu.
2. Določeno je bilo razmerje odvetnikov, zdravnikov, inženirjev in drugih.
3. Prepovedane so bile poroke med Judi in kristjani, zato so morali vsi pari pred poroko obvezno opraviti zdravniški pregled.¹⁸⁰

Kljub antisemitski zakonodaji pa ti ukrepi še vedno niso bili takšni, da bi povsem zadovoljili nemške zaveznike. Od leta 1942 dalje so Nemci vse bolj energično zahtevali internacijo madžarskih Judov (skoraj milijon ljudi), kajti Hitler je želel »čimprej rešiti judovsko vprašanje v Evropi«. ¹⁸¹ Na takšne pritiske je predsednik madžarske vlade Miklos Kallay odgovarjal, da je Madžarska z zakoni, ki jih je sprejela o judovskem vprašanju, naredila vse in da ostrejših ukrepov ne namerava sprejeti, ker za to nima ne tehničnih ne drugih možnosti. ¹⁸² Judovsko (židovsko) vprašanje naj bi bilo dokončno urejeno do 31. julija 1942. ¹⁸³ V tem času je bilo vsem Judom strogo prepovedano opravljanje pomembnejših del, razen tistim, ki so bili krščeni pred sedmim letom starosti, če sta bila oče in mati po stanju na dan 1. 10. 1895 že krščena. Judje niso mogli biti vojaki oziroma niso smeli nositi orožja, lahko pa so opravljali pomožna vojaška dela. Pravice

Vse to nam je prinesel Hitler.« To se je zgodilo, potem ko so Nemci Judu že odvzeli lokal. Nekaj podobnega je bilo na Cankovi z gostilno V. Voglerja, ki pa je bil po rodu Nемеc (prim. Darja Kerec, Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954, v: ČZN, letnik 71, številka 4, Maribor, 2000, 604).

¹⁸⁰ *Muraszombat es Videke* (v nadaljevanju: *MeV*), 21. 4. 1941, 4. Poleg Hartnerja so memorandum podpisali še Imre Szabo, vitez Mihaly Teleky in grof vitez Bela Teglassy. V memorandumu opozarjajo tudi na širjenje levičarsko usmerjenih nemadžarskih medijev (časopisov). Časopis *Muraszombat es videke* je veliko člankov prinašal v obeh jezikih, v madžarskem in v tako imenovanem vendskem, ki je bil pravzaprav zelo deformiran prekmurski jezik z madžarskim črkopisom (prim. Metka Fujs, Odnos madžarske države do židovskega prebivalstva v drugi svetovni vojni, v: *Kronika Pomurja* 7, Murska Sobota, 1998, 25–29, tukaj 25. Avtorica omenja določila tega zakona).

¹⁸¹ Metka Fujs, Odnos madžarske države do židovskega prebivalstva v drugi svetovni vojni, v: *Kronika Pomurja* 7, Murska Sobota, 1998, 25. Avtorica tako kakor drugi prekmurski avtorji uporablja izraz Žid, židovski. Prvi evropski antisemitski zakon v 20. stoletju je bil sprejet na Madžarskem leta 1920. To je bil tako imenovani *numerus clausus*, ki je dovoljeval vpis na fakultete le določenemu številu Judov. Drugi zakon iz leta 1938 je omejil navzočnost Judov v duhovnem in v gospodarskem življenju države na 20 %, dodatni zakonski člen iz leta 1939 pa je to zmanjšal na 6 %.

¹⁸² Na temelju rasnega antisemitizma, ki so ga med obema svetovnima vojnama v Nemčiji oblikovali na podlagi že preživelih filozofsko-antropoloških teorij 19. stoletja, je po izbruhu druge svetovne vojne v Berlinu nastal načrt za biološko uničenje Judov in drugih »nižjih« ras. Načrt so potem nacisti v več fazah izvajali po vsej zasedeni Evropi. Pobili so približno 6 milijonov Judov (glej *Mala splošna enciklopedija*, Franček Šafar – Jože Snój (ur.), Ljubljana, 1975, 183).

¹⁸³ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnoosvobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, XV, knjiga 1, Godo Agneš – Antun Miletić (ur.), Beograd, Budimpešta, 1986, 354. Metka Fujs v zgoraj omenjenem prispevku dodaja, da kljub odločnemu nemškemu stališču madžarska vlada skoraj ni imela velike izbire. Pod pritiskom si je prizadevala predvsem za dosledno izvajanje že obstoječih zakonov.

Judov, ki so imeli visoka vojaška priznanja, je lahko posebej urejal le regent Miklos Horthy. Obravnavani so bili kot kristjani, njihove pravice pa so prehajale tudi na svojce.¹⁸⁴ Dne 8. septembra 1942 je bil sprejet odlok o odkupu judovske zemlje. Odkupili so jo lahko vitezi (visok vojaški naziv), vojaški invalidi, vojaške vdove in sirote ali vojaki, ki so si na fronti pridobili medaljo in niso imeli več kakor pet plugov zemlje.¹⁸⁵ Novembra 1942 je Kallay na konferenci MEP¹⁸⁶ na kratko spregovoril tudi o judovskem vprašanju, rekoč, da bo prav kmalu začel veljati zakon o judovskem imetju in da bodo v delavske bataljone kmalu poklicani tudi vsi tisti Judje, ki bi drugače lahko služili vojsko.¹⁸⁷ V tem obdobju je vlada tudi začela opravljati zaplembe judovske zemlje.¹⁸⁸ Ker se je kmalu pokazalo, da Judje posameznih odlokov ne jemljejo resno, so se na njihov račun začeli oglašati očitki v tisku. Med drugim je mogoče prebrati, da bodo morali za svetovni boj plačati Judje, pa tudi za kritje vojnih stroškov naj prispevajo denar prav Judje.¹⁸⁹ Novembra 1942 se je po vsej Madžarski začela intenzivna mobilizacija Judov v delavske bataljone, od začetka januarja 1943 dalje pa so morali vsi Judje na rokavu nositi rumen trak, prekršeni pa belega.¹⁹⁰ Dne 18. novembra 1942 je namreč madžarski obrambni minister sprejel odlok o vpoklicu Judov moškega spola, starih od 18 do 48 let, na vojaška dela v posebnih delavskih bataljonih. Na sestanku MEP¹⁹¹ v Murski Soboti je njen predsednik Ferdinand Hartner sprejeti odlok komentiral takole: »Milijon Židov predstavlja tuje telo na državnem telesu Madžarske. Po nečloveški poti se jih ne da odstraniti, se pa zato morajo do konca vojne zadovoljiti s takšnimi ukrepi. Prav tako pa stranka ne more nobenemu obljubiti paradiža tudi po koncu vojne.«¹⁹² V Prekmurju so

¹⁸⁴ S posebnim odlokom o zaščiti naroda in rase je bil postavljen rok za rešitev tega vprašanja od 13. 6. 1942 do 31. 7. 1942 (*MeV*, 19. 6. 1942, 36/25).

¹⁸⁵ Metka Fujs, Odnos madžarske države do židovskega prebivalstva v drugi svetovni vojni, v: *Kronika Pomurja* 7, Murska Sobotna, 1998, 26.

¹⁸⁶ *MeV*, 18. 9. 1942, 36/38, 2.

¹⁸⁷ MEP: Magyar Elet Part (stranka madžarskega življa, ki je bila zelo vplivna in je aktivno delovala tudi v Murski Soboti).

¹⁸⁸ Darja Kerec, Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954, v: *ČZN*, letnik 71, številka 4, Maribor, 2000, 605. Madžarske fante, sposobne za boj, so v vojsko prvič vpoklicali marca 1942, nato novembra istega leta, pa spet novembra 1943 in marca 1944.

¹⁸⁹ *Ibid.*

¹⁹⁰ Darja Kerec, Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954, v: *ČZN*, letnik 71, številka 4, Maribor, 2000, 605. Lahko bi primerjali vsebino članka s Hitlerjevimi besedami, ki jih je izrekel dne 30. 1. 1942: »Ta vojna se ne bo končala tako, kot si predstavljajo Židje, namreč tako, da bodo iztrebljeni evropsko-arijski narodi, kajti izid te vojne bo uničenje židovstva.« (prim. Albert Speer, *Spomini*, Maribor, 1989, 526)

¹⁹¹ *Ibid.*, 605.

¹⁹² Prva enota te stranke v Murski Soboti je bila ustanovljena dne 17. 3. 1942, kmalu nato pa so bile enote – podružnice – stranke ustanovljene še v Dolnji Lendavi in v drugih krajih. Stranka je v programu poudarjala rešitev judovskega vprašanja.

odlok začeli izvajati že kmalu po sprejetju. Judje letnikov 1894–1926 so se morali zaradi evidence obvezno javiti pri posebnem oddelku 3. armade v Koszegu, in to vsi, ki so bili sposobni za pomožno vojaško službo, razen invalidov in redkih izjem. Dne 25. 11. 1942 so bili poslani v delavske bataljone letniki 1911, 1914 in 1917, dne 15. 1. 1943 pa letniki 1909, 1912, 1915 in 1918. Letniki 1901, 1902 in 1903 so bili vpoklicani dne 2. avgusta 1943, letnika 1904 in 1905 pa dne 4. avgusta 1943. Judje, ki še niso bili vojaki oziroma na naboru, so se morali javiti brezpogojno.¹⁹³ Od začetka januarja 1943 dalje pa je veljal tudi že omenjeni odlok, po katerem so morali vsi Judje, ki so služili vojaščino, nositi na rokavu rumen trak, prekrščeni pa belega.¹⁹⁴

Dne 20. novembra 1942 je izšel razglas, da se morajo mlajši letniki Judov javiti zaradi mobilizacije. Tedaj se je oglasil tudi Ali (Aladar) Kardoš, ki je postal po prvih mesecih nemške oziroma poznejše madžarske okupacije Prekmurja pasiven, čeprav je vedel, kaj lahko kot Jud pričakuje.¹⁹⁵ Judom v Prekmurju torej ni prišlo v zavest, da bi sodelovali v OF, čeprav bi jim bilo tam edino mesto, ali da bi se vsaj skrili. Večina jih je čakala. Računali so na moč Madžarske.¹⁹⁶

S katastrofalnim porazom 2. madžarske armade na Donu januarja 1943 je doživela hud udarec tudi znana honvedska morala. Predsednik madžarske vlade Miklos Kallay si je na moč prizadeval, da bi madžarska vojska ostala znotraj osvojenega ozemlja in se ji ne bi bilo več treba boriti za nemške interese na ruski fronti. To je povzročilo konflikte z Nemci, še posebej ko so ti ugotovili, da Madžarska išče možnost za zблиžanje z zavezniki. Hitler se je zato že jeseni 1943, ko ga je neprijetno presenetila kapitulacija Italije, odločil, da bo Madžarsko vojaško okupiral. Za takšen korak je moral najti le primerno obliko, ki naj bi še naprej ohranjala privid madžarsko-nemške zveze.¹⁹⁷ Našel jo je v regentu Hortyju, ki je z ohranitvijo svojega položaja dajal zvezi neke vrste zakonsko podlago. Novi ministrski predsednik je marca 1944 postal Demö Sztojaj, minister za notranje zadeve pa Jaross Andor, ki je kmalu po prevzemu dolžnosti razpustil vse stranke na Madžarskem, razen MEP, in prepovedal vsa zborovanja in prireditve.

¹⁹³ Metka Fujs, Odnos madžarske države do židovskega prebivalstva v drugi svetovni vojni, v: *Kronika Pomurja* 7, Murska Sobota, 1998, 27.

¹⁹⁴ Ibid. Direktive, ki so zadevale Jude, so bile sproti objavljene v dnevem tisku.

¹⁹⁵ Ibid.

¹⁹⁶ Ferdo Godina, *Prekmurje 1941–1945*, Murska Sobota, 1967, 84–85. Judje v Prekmurju, posebno v Murski Soboti, razen nekaterih mlajših, niso podpirali OF. Z njo so sodelovali le: Ivo Kardoš, Koloman Heimer, Feri in Koloman Hiršl in Fürstovi v Murski Soboti in v Murskih Črncih. V Lendavi so z OF sodelovali: tiskarnar Ernest Balkany, pivovarnar Dezider Majer, izdelovalec mila Beno Teichman in odvetnik Zoli Strasser. Pišta Blau, lendavski Jud, je celo odšel v partizane na Hrvaško in tam tudi padel.

¹⁹⁷ Ferdo Godina, *Prekmurje 1941–1945*, Murska Sobota, 1967, 85.

Z novo vlado se je močno poslabšal tudi položaj judovskega prebivalstva. Ministrski svet je namreč sprejel številne nove uredbe, s katerimi so bile Judom povsem odvzete temeljne državljanske in človeške pravice. Po kapitulaciji Italije septembra 1943 je bilo tudi v Prekmurju čutiti zaostritev okupacijskih ukrepov.¹⁹⁸ Močno so zastražili Muro, uvedli so legitimacije in vodili posebno evidenco moških do šestdesetega leta starosti. Dne 5. oktobra 1943 so Madžari v Prekmurju aretirali triinšestdeset ljudi in jih odpeljali v Sarnar, prvo in drugo skupino so dne 6. decembra 1943 in dne 31. januarja 1944 spustili domov, tretjo pa so odpeljali v Sachsenhausen in Oranienburg. Jeseni 1943 je v Prekmurju zavladala tudi huda gospodarska kriza.¹⁹⁹ Do leta 1944 so Judje na Madžarskem (in s tem tudi v Prekmurju) živeli v senci dogodkov druge svetovne vojne, kajti Horty ni dopustil, da bi se Nemci vmešavali v notranje zadeve Madžarske. Ko je na čelo stranke MEP prišel Sztojaj, so se razmere bistveno spremenile; na Madžarskem je resnično začel vladati Hitler.²⁰⁰ V začetku aprila 1944 so izšli ostri zakoni proti Judom, dne 6. aprila 1944 je vladne predpise o urejanju judovske problematike objavil *MeV*.²⁰¹

Vladni predpisi o urejanju judovskega vprašanja

Minuli teden je vlada izdala več predpisov za urejanje judovske problematike. Na osnovi predpisov, ki so bili dani v javnost, Judje v gospodarskih dejavnostih ne smejo zaposlovati nejudovskih delavcev. Jud ne sme biti zaposlen v javnih službah uprave, ne more biti: novinar, advokat in ne gledališki igralec. Judje morajo biti izključeni iz članstva Novinarskega združenja, Združenja gledaliških igralcev ter iz članstva Advokatske zbornice. Koga se smatra za Juda? Na osnovi izdanih predpisov je pojem judovstva določen z zakonom o zaščiti porenja, v XV. členu 9. in 16. paragrafa iz leta 1941. Tam je določeno:

- za nejuda se smatra tisti, katerega le eden od starih staršev je že rojen v izraelitski veroizpovedi;
- katerega med obojimi starimi starši sta dva, ki sta kristjana, druga dva pa izraelitske veroizpovedi (polkrvni se smatrajo za nejuda, če so rojeni kristjani ali so vsaj pred 7. letom starosti postali kristjani);
- od polkrvnih se za nejuda smatra tisti, pri katerem zakonec judovskega porenja pred sklenitvijo zakonske zveze sicer ni prejel krščanske vere, ni pa sklenil zakona z osebo, pri kateri je bil vsaj eden od starih staršev judovske veroizpovedi.

Določanje pojma judovstvo se z uveljavitvijo tega zakona izenači z veljavnimi vojaškimi predpisi o pojmovanju judovstva. Torej se oseba, ki se po vojaških predpisih

¹⁹⁸ Fujs, n. d., 27.

¹⁹⁹ *Židje v Lendavi*, 83.

²⁰⁰ *Ibid.*, 84.

²⁰¹ »*Hivatalos lap*« – uredba 15 z dne 6. 4. 1944 – in Ferdo Godina, *Prekmurje 1941–1945*, Murska Sobota, 1967, 91. Ko je nemška vojska dne 19. 3. 1944 dokončno zasedla Madžarsko, je postala odločilna vloga gestapa, ki je začel tudi odločilni boj proti anglofilom na Madžarskem.

smatra za Juda ali ne, tudi na osnovi sprejetja tega zakonskega predpisa smatra za Juda ali Nejuda.

Veljavni predpisi uvrščajo pod izjemne pogoje tiste osebe, ki so proti sovražnim elementom izkazali izjemno junaštvo in za to prejeli zlato odlikovanje ali vsaj dvakrat prvorazredno svetno viteško odlikovanje, ali z viteškim mečem okronano tretjerazredno železnokrono odlikovanje, ali pa so prejeli še višje odlikovanje od navedenega; ki so 75 % vojni invalidi in končno tisti, ki so v revoluciji 1919 za svoja nadpovprečna ravnanja prejeli priznanja ali pa so posebno madžarsko zavest izkazali v času odcepitve na ponovno priključenih teritorijih, za kar so oz. naj bi prejeli od Državne viteške stolice ali od pristojnih organov razbremenilne dokumente.²⁰²

Dne 21. aprila 1944 je v Uradnem listu izšla posebna odredba o prijavi judovske lastnine in o njeni zaplembi:

Zaplemba judovskega imetja

Judje morajo prijaviti vse imetje, razen stanovanjskih dobrin in predmetov za osebne potrebe, katerih vrednost ne presega 10.000 pengöjev. Po tej odredbi se razveljavi vsak uradni pravnoveljavni dokument, s katerim bi Jud po 22. marcu 1944 lastnino prenesel na drugo osebo; le-ta lastnina pride pod udar zakona. Izjemoma ne pride pod ta udar lastnina, vrednost katere ne presega okvirne povprečno ocenjene vrednosti 10.000 pengöjev. Pod obvezno prijavo spada tudi judovska lastnina, katero so v oskrbo prevzeli kristjani. Zaseženi so bili tudi bančni tekoči računi Judov in tudi njihove terjatve. Od zasežene denarne lastnine smejo Judje koristiti mesečno 1000 pengöjev. Dobrin, ki spadajo pod obvezno prijavo, Judje ne morejo prodati.²⁰³

Kmalu so prišli novejši ukrepi, med katerimi velja posebej omeniti zahtevo oblasti, da je treba zbrati vse knjige judovskih avtorjev in jih uničiti. Judom na celotnem madžarskem ozemlju so bile odrejene: prepoved obiska javnih kopališč, obvezna izselitev iz vojaških objektov in prepoved obiska javnih prireditev, kinopredstav, nogometnih tekem in zabavišč. Judje naj ne bi zapuščali svojih stanovanj po sedmi uri zvečer vse do sedme ure zjutraj, na tržnico pa so smeli priti le uro pred zaprtjem.²⁰⁴ O pripravah na veliko čistko Judov v Lendavi in v Murski Soboti je pisal *Muraszombat es Videke* in aprila 1944 objavil članek *Veliko čiščenje*.²⁰⁵ V njem piše, da se poleg čistke Judov

²⁰² Darja Kerec, Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954, v: *ČZN*, letnik 71, številka 4, Maribor, 2000, 605.

²⁰³ Eden izmed odlokov je določal, da morajo imeti vsi Judje na vidnem mestu pritrjeno Davidovo zvezdo v premeru 10 cm, in to od 5. aprila dalje. Telefonski priključki so se Judom odklopili, vsa prevozna sredstva, ki so bila v njihovi lasti, je bilo treba prijaviti. Odnose Judov je urejal Centralni judovski sekretariat, ki je bil edini za to pooblaščen oziroma odgovorni organ.

²⁰⁴ *Ibid.*

²⁰⁵ Darja Kerec, Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954, v: *ČZN*, letnik 71, številka 4, Maribor, 2000, 607. O inventarizaciji judovske lastnine v Prekmurju in o razprodaji živine v Murski Soboti je dne 5. 5.

pripravlja še čistka komunistov in sumljivih oseb. Sledila so zapiranja judovskih trgovin in gostiln. Judje so bili izpostavljeni močni antipropagandi, v Lendavi so zaradi strahu pred represalijami le podnevi zapuščali svoja stanovanja, po ulicah pa so hodili samo v skupinah. Od 1. aprila 1944 dalje so morali nositi Davidovo zvezdo,²⁰⁶ različne prepovedi pa so zanje veljale že od leta 1942; prepovedano jim je bilo na primer kopanje v mestnem kopališču. Živeli so v nenehnem strahu, prihodnost je postala zanje zelo negotova.²⁰⁷ Kljub ostrim ukrepom pa Judje prepovedim niso pripisovali večjega pomena ali pa se morebitnih posledic, ki bi jih utegnile doleteti, sploh niso zavedali.²⁰⁸

Aprila 1944 se je v Lendavi prikazal odposlanec madžarske vlade in izdal nalog za takojšnje zbiranje Judov v sinagogi, ki je stala v Spodnji ulici. Aretacije Judov v Prekmurju so potekale od 2. do 27. aprila 1944. Iz Lendave so sedeminpetdeset judovskih družin s tovarnjakom odpeljali v Čakovec in jih predali gestapu. Iz Čakovca so jih prek Nagykanizse odvedli dalje v Birkenau in v Auschwitz.²⁰⁹ Soboške Jude so zbrali v tamkajšnji sinagogi in jih dne 26. aprila odpeljali najprej v Čakovec, od tam v Nagykanizso in dalje do Birkenaua.²¹⁰ Aprila 1944 so v Prekmurju aretirali tristo osemindvajset Judov. To je bil prvi val aretacij, v katerem je bilo prizaneseno tistim Judom, ki so se prej prekrstili v krščansko vero, in Judom z revizionističnimi zaslugami za Madžarsko.²¹¹ V Sombotelu so v začetku maja 1944 začeli graditi taborišče, namenjeno usmrtitvam Judov.²¹² Sredi maja so po popisu tridesetih domov, ki so bili prvotno v lasti Judov, začeli obravnavo osemdesetih vložnih zahtevkov za najem teh stanovanj. Ob ugodno rešenih zahtevkih so imeli prednost kristjani, šele zatem ateisti in drugi. Judovsko blago so skrivaj imeli v lasti po vsej Madžarski. Časopis *Muraszombat es Videke* navaja zgodbo Juda Imreja Hollosa iz Soprona, ki je na domu skrival zlat nakit in perzijske preproge.²¹³ Po aprilskem valu aretacij Judov iz soboškega in iz lendavskega okraja je sledil drugi val v začetku maja 1944, tretji val pa dne 20. oktobra

1944 poročal *MeV*. Časopis je poročal tudi o internaciji 21-letne kristjanke, ki so jo oblasti odpeljale v taborišče, ker se je po mestu pod roko sprehajala s svojo judovsko prijateljico.

²⁰⁶ *Židje v Lendavi*, 84.

²⁰⁷ Davidova zvezda – Magen David – judovski znak (prim. Alan Unterman, *Judovstvo (Mali leksikon)*, Ljubljana, 2001, 57).

²⁰⁸ *Židje v Lendavi*, 84.

²⁰⁹ Darja Kerec, Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954, v: *ČZN*, letnik 71, številka 4, Maribor, 2000, 607.

²¹⁰ Franc Kuzmič, Da so morali tako žalostno končati, v: *Holokaust 1933–1945 (Pogum, da se spominjamo)*, Katalog razstave, Sinagoga Maribor, Maribor, 2004/2005.

²¹¹ Franc Kuzmič, Posebnosti židovske populacije v panonskem prostoru glede izseljenstva in sezonstva, v: *Zbornik Sezonsvo in izseljenstvo*, Ljubljana, 2003, 138.

²¹² Franc Kuzmič, *Podjetnost prekmurskih Židov*, 177.

²¹³ *MeV*, 12. 5. 1944, 5.

1944.²¹⁴ Internacije so potekale pod nadzorom žandarmerije oziroma matične madžarske policije, ki je ob štirih zjutraj zahtevala, da se vsa – in to vsaka – judovska družina v Murski Soboti in tudi drugod po Prekmurju, kjer so živeli Judje, zlasti seveda v Lendavi –, obleče in pripravi za »potovanje«. S seboj je bilo dovoljeno vzeti do dvajset kilogramov osebne prtljage. V Murski Soboti in v Lendavi je bilo zbirno mesto v sinagogi.²¹⁵ V lendavski sinagogi je med Judi vladal molk, ljudje so se tiho pogovarjali in čakali na svojo usodo. Noč so prebili v sinagogi. Na stranišče, ki je bilo na dvorišču, so lahko šli le v spremstvu žandarjev. Veliko Judov je tam skrilo ali odvrгло denar, zlatnino in druge dragocenosti, ki so jih imeli pri sebi.²¹⁶ Najprej so jih odpeljali v Čakovec, kjer so jih Nemci tri dni zasliševali. Po zasliševanju in odvzemu lastnine so jih z vlakom odpeljali do Nagykanizse. Tu so moške, stare do petdeset let in zmožne za delo, ločili od žena, otrok in starcev. Po treh tednih bivanja v Nagykanizsi so druge odpeljali naravnost v Birkenau. Večina soboških Judov je bila usmrčena maja 1944.²¹⁷ Lendavski Judje so utrpeli hud udarec že v prvem, aprilskem valu aretacij leta 1944. Ko so bili zaprti v Nagykanizsi, so jih v tamkajšnji šolski stavbi obiskali prijatelji. Po tretjem dnevu bivanja so Nemci pripravili prvi transport ljudi, starih od 17 do 60 let, za Auschwitz. Prvi

²¹⁴ Darja Kerec, Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954, v: *ČZN*, letnik 71, številka 4, Maribor, 2000, 607. Zanimiv je pregled dnevnega tiska, ki v Murski Soboti ni objavil teh reči; nasprotno, izdajatelj tiska in tudi bralci so odkrito podpirali antisemitizem. Ko je dne 16. 4. 1944 stekla prva množična aretacija Judov iz soboškega in iz lendavskega okraja, o tem tragičnem dogodku dnevno časopisje sploh ni poročalo. Objavljena ni bila niti kratka novica o aretacijah Judov.

²¹⁵ *Ibid.*, 608. Avtorica kot datum drugega vala aretacij prekmurskih Judov omenja 2. 5. 1944 in ta podatek povzema po zapisu Iva Orešnika in Jožeta Janeža, Trnova pot židovskega ljudstva (*Pomurski vestnik*, 7. 6. 1984, 5). Franc Kuzmič pa v svojih razpravah omenja kot datuma smrti večine prekmurskih Judov 21. in 22. 5. 1944 in dodaja, da je večina teh Judov končala v Auschwitzu. Nov udarec so Judom zadali oktobrski dogodki na Madžarskem, ko je regent Horty za novega predsednika imenoval vodja madžarske fašistične stranke (Njilas Keresztes part), Ferenc Szalasija, in odstopil (glej Fujs, n. d., 28.) Avtorica dodaja, da so bili zadnji prekmurski Judje zajeti v množične deportacije, ki so bile posledica oktobrskih dogodkov v Murski Soboti in na Vaneči. Zadnje Jude so odpeljali najprej v Sombotel in nato prek Kamarana v Nemčijo.

²¹⁶ Aretiranih in odpeljanih je bilo tristo štiriindevetdeset soboških Judov (taborišče jih je preživelo samo petindvajset (glej *Auschwitz-Birkenau (Oswiecim-Brzezinka): KL Koncentracijsko taborišče. Zbornik*, Marija Kovač - Zupančič – Linka Ksela - Jasna, Maribor, 1982, 57). V neznanu so Nemci odpeljali tudi rabina dr. Lazarja Rotha, ki je dne 7. 10. 1944 umrl v taborišču Auschwitz. Roth je bil zadnji soboški rabin, po rodu iz Slovaške. Diplomiral in doktoriral je v Nemčiji, spominjajo se ga kot zelo razgledanega moža, ki je govoril devet jezikov in bil sposoben v petih jezikih tudi pridigati (glej Ivo Orešnik, Jože Janež, n. d., 14. 6. 1984, 5, in Darja Kerec, Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954, v: *ČZN*, letnik 71, številka 4, Maribor, 2000, 608). Erika Fürst se spominja, da so nekaj soboških judovskih družin odpeljali proti Čakovcu tudi s konjskimi vpregami, mnoge na tovarnjakih in zagotovo tudi z železniškim transportom (izjava z dne 23. 2. 2010).

²¹⁷ *Židje v Lendavi*, 85.

transport Judov so v tem taborišču v celoti pomorili.²¹⁸ Največ lendavskih Judov je bilo usmrčenih maja 1944, kakor je mogoče razbrati s seznama žrtev nacističnega rasnega sovraštva iz Lendave.²¹⁹ Med žrtvami genocida in holokavsta je bilo tudi trinajst otrok. Drugo svetovno vojno je preživelo triindvajset lendavskih Judov. Skupaj je v nemških koncentracijskih taboriščih izgubilo življenje tristo sedeminosemdeset prekmurskih Judov.²²⁰

Do 30. septembra 1944 sta bila po vsem Prekmurju končana popis in vrednotenje zaplenjenih judovskih trgovin in skladiščenega blaga, za katero se je predvidelo, da se razdeli med revno prebivalstvo.²²¹ Podobno kakor v Murski Soboti je razprodaja judovskega premoženja potekala tudi v Lendavi in po vaseh, iz katerih so odpeljali Jude v koncentracijska taborišča. Po 3. novembru 1944 naj bi vsa njihova lastnina prešla v roke države.²²² Zanimive pa so omembe, da v judovski lasti ostaja cerkveno imetje, kakor so molitvene knjige, liturgični predmeti, družinski spominki, grobovi in nagrobni spomeniki. Judje so lahko obdržali pravico do življenjskih potrebščin za dva tedna v vrednosti 300 pengöjev, zaročne prstane, pohištvo in posodo (!), vendar upoštevajoč navedbo: »Niksa zlatnina in dragi kamni nemrejo oszati v laszti Zsidov.«²²³ V nemških koncentracijskih taboriščih je torej izgubilo življenje tristo sedeminosemdeset prekmurskih Judov, največ iz obeh vplivnih prekmurskih skupnosti v Lendavi in v Murski Soboti. Navajamo seznam žrtev prekmurskih Judov, ki je bil že večkrat javno objavljen.²²⁴

²¹⁸ Preživelo jih je petindvajset, od tega triindvajset žensk (glej *Auschwitz-Birkenau (Oswiecim-Brzezinka): KL Koncentracijsko taborišče. Zbornik*, Marija Kovač - Zupančič - Linka Ksela - Jasna, Maribor, 1982, 57 in 377). Natančen spisek usmrčenih in preživelih je objavljen v delu *Seznam padlih borcev in talcev, umrlih internirancev in ostalih žrtev v letih 1941-1945*, Miroslav Štubel - Jože Janež - Joško Brumen (ur.), Murska Sobota, 1967.

²¹⁹ *Židje v Lendavi*, 85.

²²⁰ *Ibid.*, 92-97 (glej tudi opombo 209).

²²¹ Fujs, n. d., 29, in Franc Kuzmič, Podjetnost prekmurskih Židov, 177. Avtor navaja, da so madžarski fašisti (njilaši) v dneh 17., 22. in 25. 11. 1944 aretirali še zadnje Jude in tiste, ki so se prepisali ali imeli zasluge za Madžarsko. Znašli so se v Auschwitzu. Dne 8. 3. 1945 so v Lendavi madžarski fašisti našli še Juda Aleksija Balkanyija in prevoznika Josipa Majerja. Na sled so jima prišli zaradi perila, ki jima ga je prala samska deklica in ga sušila pred hišo. Oba so ustrelili v Črnskih mejah (glej Ferdo Godina, *Prekmurje, 1941-1945*, Murska Sobota, 1967, 158).

²²² *MeV*, 8. 9. 1944, 2.

²²³ Darja Kerec, Judje v Murski Soboti v letih 1934-1954, v: *ČZN*, letnik 71, številka 4, Maribor, 2000, 609.

²²⁴ *Ibid.* Poleg oseb s seznama, ki je bil večkrat publiciran, so bile po navedbah raziskovalca Bojana Zadravca žrtve holokavsta še: Sari Schwarz (rojena leta 1918 v Sarajevu, deportirana iz Lendave in umrla dne 21. 5. 1944 v Auschwitzu), Etelka Markovič (rojena leta 1874 na Madžarskem, živel v Lendavi, od koder je bila deportirana, umrla v Auschwitzu leta 1944), Ana Ebenspanger (trgovka in gosposinja v Beltincih, deportirana v Auschwitz), Jakob Spietzer (živel v Beltincih in deportiran), Ludvik Koch (rojen na Hrvaškem, živel v Beltincih, poročen z rimokatoličanko, po poklicu natakár,

10: Seznam žrtev prekmurskih Judov

1.	ADLER Janka	roj. 1887, Lendava	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
2.	ADLER Maks	roj. 1891, Bacsalmos	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
3.	ARNSTEIN Terezija	roj. 1871, Čakovec	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
4.	ARVAY Lili	roj. 1938, Lendava	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
5.	ARVAY Vera	roj. 1903, Zagreb	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
6.	ARVAY Vincenc	roj. 1895, M. Sobota	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
7.	BADER Aladar	roj. 1930, Lendava	ubit pri bombardiranju Budimpešte
8.	BADER Jurij	roj. 1905, Lendava	ubit pri bombardiranju Budimpešte
9.	BADER Marjeta	roj. 1911, M. Sobota	ubita pri bombardiranju Budimpešte
10.	BADER Tibor	roj. 1938, Lendava	ubit pri bombardiranju Budimpešte
11.	BALKANYI Aleksander	roj. 1902, Lendava	ustreljen 31. 3. 1945, Črnske meje
12.	BALKANYI Dora	roj. 1872, Keszthely	usmr. 1. 6. 1944, Auschwitz
13.	BAUER Geza	roj. 1911, Črenšovci	umrl v taborišču Bor
14.	BAUER Katarina	roj. 1885, Črenšovci	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
15.	BAUER Samuel	roj. 1883, Melinci	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
16.	BERGER Bela	roj. 1877, M. Sobota	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
17.	BERGER Laura	roj. 1880, Djakovo	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
18.	BILLER Albert	roj. 1879, Lendava	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
19.	BILLER Evgen	roj. 1919, Lendava	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
20.	BILLER Piroška	roj. 1884, Lendava	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
21.	BILLER Štefan	roj. 1909, Lendava	ubit januarja 1941, Novi Sad
22.	BLAU Evgen	roj. 1907, Lendava	med prevozom v tab. 1944, samomor
23.	BLAU Franciška	roj. 1891, Paka	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
24.	BLAU Hinko	roj. 1875, Petišovci	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
25.	BLAU Livija	roj. 1938, Zagreb	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
26.	BLAU Magda	roj. 1914, Lendava	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
27.	BLAU Maks	roj. 1877, Žitkovci	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
28.	BLAU Malvina	roj. 1881, Tornyszentmiklos	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
29.	BLAU Mikša	roj. 1877, Lendava	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
30.	BLAU Štefan	roj. 1913, Lendava	padel kot borec 9. 5. 1945
31.	BRUNNER Bela	roj. 1876, Lendava	med prevozom v tab., samomor
32.	BRUNNER Berta	roj. 1876, Lendava	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
33.	BRUNNER Hermina	roj. 1886, Lendava	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
34.	BRUNNER Sidonija	roj. 1886, Lendava	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
35.	DARVAŠ Elizabeta	roj. 1863, M. Sobota	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
36.	DARVAŠ Johana	roj. 1867, Janka (Madž.)	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
37.	DARVAŠ Marvo	roj. 1863, Zasavje	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
38.	DEUTSCH Aladar	roj. 1891, Lendava	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
39.	DEUTSCH Judita	roj. 1936, Lendava	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
40.	EBENSPANGER Berta	roj. 1884, M. Sobota	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
41.	EBENSPANGER Ernest	roj. 1911, Pertoča	umrl po povratku, zaradi posledic
42.	EBENSPANGER Irena	roj. 1911, Tešanovci	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
43.	EBENSPANGER Ivana	roj. 1914, Kapca	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
44.	EBENSPANGER Julij	roj. 1912, Kapca	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
45.	EBENSPANGER Laci	roj. 1907, Večeslavci	ubit na begu v Salzburgu

deportiran v Auschwitz). Za Leopolda Schöntaga, rojenega leta 1912 v Murski Soboti, navaja Bojan Zadavec, da je umrl leta 1988 v Kidronu v Izraelu (pisna navedba z dne 18. 10. 2006, hrani jo avtor).

46.	EBENSPANGER Salomon	roj. 1875, Odranci	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
47.	EBENSPANGER Samuel	roj. 1882, Beltinci	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
48.	EBENSPANGER Rozalija	roj. 1884, Murska Sobota	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
49.	EHRENSTEIN Beti	roj. 1864, Murska Sobota	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
50.	EHRENSTEIN Ernest	roj. 1893, Sebeborci	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
51.	EHRENSTEIN Irena	roj. 1902, Sebeborci	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
52.	EHRENSTEIN Jozefa	roj. 1858, Sebeborci	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
53.	ENGEL Helena	roj. 1896, Letenye	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
54.	ENGEL Ludvik	roj. 1884, Kerkaszentmiklos	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
55.	ENGEL Veronika	roj. 1925, Lendava	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
56.	EPPINGER Ana	roj. 1902, Hahot	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
57.	EPPINGER Elizabeta	roj. 1892, Hahot	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
58.	EPPINGER Helena	roj. 1875, Tornyszentmiklos	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
59.	FREYER Gizela	roj. 1872, Lendava	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
60.	FREYER Julija	roj. 1903, Lendava	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
61.	FREYER Ladislav	roj. 1898, Lendava	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
62.	FREYER Milajev	roj. 1898, Lendava	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
63.	FREYER Pavel	roj. 1927, Lendava	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
64.	FRIM Katarina	roj. 1914, Madž.	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
65.	FRIM Ladislav	roj. 1904, Hodoš	umrl 23. 4. 1945, Mauthausen
66.	FRIM Nikolaj	roj. 1940, Murska Sobota	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
67.	FRIM Sigmund	roj. 1865, Hodoš	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
68.	FRITZ Helena	roj. 1902, Lendava	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
69.	FRITZ Marija	roj. 1901, Lendava	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
70.	FRITZ Simon	roj. 1868, Lendava	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
71.	FÜRST Aladar	roj. 1906, M. Sobota	usmr. avgusta 1944, Auschwitz
72.	FÜRST Edvard	roj. 1892, Bakovci	umrl 1944, Buchenwald
73.	FÜRST Elemir	roj. 1908, M. Sobota	umrl oktobra 1944, Auschwitz
74.	FÜRST Koloman	roj. 1904, M. Črnci	tabor. Mauthausen, umrl v Linzu
75.	FÜRST Kornelija	roj. 1894, Bakovci	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
76.	FÜRST Nina	roj. 1889, Sisak	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
77.	GEIGER Cecilija	roj. 1881, Varaždin	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
78.	GEIGER Ladislav	roj. 1903, M. Sobota	umrl 5. 6. 1944, v voj. ujet., Osnabrück
79.	GOLDMAN Helena	roj. 1910, Vel. Polana	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
80.	GOLDMAN Marija	roj. 1933, M. Sobota	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
81.	GROSS Beti	roj. 1876, Sombotel	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
82.	GROSS Evgen	roj. 1909, Fokovci	padel 1944, na vzhodni fronti
83.	GROSS Irena	roj. 1919, Fokovci	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
84.	GROSS Samuel	roj. 1874, Fokovci	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
85.	GUTMAN Olga	roj. 1941, Lendava	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
86.	HAHN Andrej	roj. 1932, M. Sobota	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
87.	HAHN Gizela	roj. 1894, Bakovci	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
88.	HAHN Iboljka	roj. 1920, Grad	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
89.	HAHN Irena	roj. 1902, Moščanci	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
90.	HAHN Izidor	roj. 1893, Bodonci	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
91.	HAHN Ludvik	roj. 1911, Bodonci	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
92.	HAHN Ludvik	roj. 1928, Moščanci	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
93.	HAHN Mihael	roj. 1890, Bodonci	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
94.	HAHN Pavel	roj. 1894, Bodonci	umrl 1945, tab. Nordhausen
95.	HAHN Samuel	roj. 1889, Zenkovci	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz

96. HAHN Viktor roj. 1931, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
97. HALMOŠ Evgen roj. 1886, Pečarovci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
98. HALMOŠ Oto roj. 1927, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
99. HALMOŠ Vladimir roj. 1925, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
100. HEIMER Andrej roj. 1915, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
101. HEIMER Aranka roj. 1888, Veszprém usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
102. HEIMER Arnold roj. 1887, Polana usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz.
103. HEIMER Bela roj. 1904, Gradišče umrl 9. 4. 1945, Mauthausen
104. HEIMER Elza roj. 1894, Sárvár usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
105. HEIMER Emerik roj. 1922, M. Sobota umrl 7. 5. 1945, Linz, na povratku
106. HEIMER Etelka roj. 1880, Gradišče usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
107. HEIMER Evgen roj. 1884, Lemerje usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
108. HEIMER Gertruda roj. 1929, M. Sobota umrla 22. 1. 1945, Bergen-Belsen
109. HEIMER Gizela roj. 1909, Gradišče usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
110. HEIMER Helena roj. 1894, Bakovci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
111. HEIMER Igor roj. 1924, M. Sobota usmr. oktobra 1944, Auschwitz
112. HEIMER Irena roj. 1919, Gradišče usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
113. HEIMER Irena roj. 1900, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
114. HEIMER Jeanette roj. 1895, Žaklja (Polj.) usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
115. HEIMER Jolanka roj. 1896, Bakovci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
116. HEIMER Judita roj. 1919, Varaždin usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
117. HEIMER Judita roj. 1942, Varaždin usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
118. HEIMER Koloman roj. 1920, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
119. HEIMER Kurt roj. 1926, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
120. HEIMER Oskar roj. 1894, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
121. HEIMER Rozalija roj. 1915, Bosna umrla, tab. v Jastrebcu
122. HEIMER Štefan roj. 1914, Gradišče usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
123. HERZ Aleksander roj. 1929, Andovci usmr. nekje v taborišču
124. HIRSCHL Adolf roj. 1855, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
125. HIRSCHL Armin roj. 1888, Pečarovci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
126. HIRSCHL Elizabeta roj. 1910, Budimpešta usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
127. HIRSCHL Ferdinand roj. 1877, Dunaj usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
128. HIRSCHL Jolanka roj. 1910, Tešanovci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
129. HIRSCHL Josip roj. 1909, Štrigova usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
130. HIRSCHL Judita roj. 1941, Tešanovci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
131. HIRSCHL Koloman roj. 1884, M. Sobota usmr. 20. 10. 1944, Auschwitz
132. HIRSCHL Ludvik roj. 1879, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
133. HIRSCHL Maks roj. 1887, M. Sobota usmr. novembra 1944, Auschwitz
134. HIRSCHL Malvina roj. 1881, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
135. HIRSCHL Miši roj. 1896, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
136. HIRSCHL Olga roj. 1901, Dunaj usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
137. HIRSCHL Raoul roj. 1929, Dunaj umrl, nekje v Nemčiji
138. HIRSCHL Regina roj. 1877, Lemerje usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
139. HIRSCHL Rene roj. 1915, Tešanovci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
140. HIRSCHL Roza roj. 1915, Lendava usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
141. HIRSCHL Rudolf roj. 1942, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
142. HIRSCHL Serena roj. 1895, Sebeborci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
143. HIRSCHL Zofija roj. 1895, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
144. HIRSCHL Ženi roj. 1880, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
145. JURJEVIĆ (Gostl) Roža roj. 1912, Tschentschendorf usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz

146. JURJEVIČ Olga roj. 1939, Neustadt usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
147. KARDOŠ Ali roj. 1914, M. Sobota umrl februarja 1945, Flossenbürg
148. KARDOŠ Ana roj. 1879, Pečarovci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
149. KARDOŠ Margit roj. 1908, Zalabaksa usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
150. KAUFMAN Josip roj. 1914, Nagykanizsa usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
151. KEMENY Gizela roj. 1892, M. Petrovci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
152. KEMENY Marko roj. 1873, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
153. KEMENY Mira roj. 1932, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
154. KIRALY Ana roj. 1907, Deneslak usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
155. KIRALY Andrej roj. 1932, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
156. KIRALY Štefan roj. 1908, M. Sobota ubit, Közsegu, ob povratku s pris. dela
157. KLEIN David roj. 1864, Lendava usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
158. KOBLENZER Ludvik roj. 1887, Rogoševci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
159. KOCH Elizabeta roj. ?, Fokovci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
160. KOCH Irena roj. 1899, Fokovci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
161. KOCH Julij roj. 1896, Sombotel usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
162. KOHN Eržika (otrok) roj. ?, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
163. KOHN Hermina roj. 1874, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
164. KOHN Katarina roj. 1867, Puconci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
165. KOHN Leopold roj. 1865, Bakovci umrl, med prevozom v taborišče
166. KOHN Marjeta roj. 1895, Szentgyörgyvölgy usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
167. KOHN Rozalija roj. 1866 usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
168. KOHN Samuel roj. 1884, Sebeborci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
169. KOHN Samuel roj. 1868, Sombotel usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
170. KOHN Žuža (otrok) roj. ?, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
171. LACHENBACHER Estera roj. 1927, Nagykanizsa usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
172. LUSTIG Andrej roj. 1938, Varaždin usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
173. LUSTIG Helena roj. 1910, Kraljevica usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
174. LUSTIG Julij roj. 1910, Kraljevica usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
175. LUSTIG Mirko roj. 1902, Čakovec usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
176. LUSTIG Mirko roj. 1940, Čakovec usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
177. MAJER Cecilija roj. Motvarjevci usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
178. MAJER Deziderij roj. ?, Motvarjevci usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
179. MAJER Edmund roj. 1862, Keszthely usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
180. MAJER Josip roj. 1902, Lendava ustreljen 21. 5. 1945, v Črnskih mejah
181. MAJER Malvina roj. 1872, Nagykanizsa usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
182. MAJER Mirko roj. ?, Motvarjevci usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
183. MAJER Roza roj. ?, Motvarjevci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
184. MASCHANZKER Gizela roj. 1885, Gor. Lakoš usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
185. MASEBACKER Lenka roj. 1889, Lendava usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
186. MILHOFER Elza roj. 1909, Vidonci (Lend.) usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
187. MILHOFER Ivana roj. 1878, Hotiza usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
188. MILHOFER Ladislav roj. 1902, Sv. Ivan usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
189. NADAI Ana roj. 1923, Nagykanizsa usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
190. NADAI Eva roj. 1915, Lendava usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
191. NADAI Franc roj. 1910, Šafarsko ubit 19. 1. 1945, nekje v Nemčiji
192. NADAI Ida roj. 1877, Šafarsko usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
193. NADAI Katarina roj. 1941, M. Sobota usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
194. NADAI Ladislav roj. 1903, Győr umrl 1945, med prev. v Buchenwald
195. NADAI Peter roj. 1937, Lendava usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz

196. NEUMANN Berta roj. 1874, Radkersburg usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
 197. NEUMANN Moric roj. 1863, Radkersburg umrl, med trans., Nagykanizsa
 198. PERŠ - EPPINGER Elza roj. 1898, Halot usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 199. PINTER Bela roj. ?, Dolenci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 200. PINTER Beno roj. 1872, Dolenci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 201. POLLAK Alfred roj. 1935, Cankova usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 202. POLLAK Ilonka roj. 1935, Cankova usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 203. POLLAK Bernard roj. 1871, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 204. POLLAK Berta roj. 1914, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 205. POLLAK Emil roj. 1875, Lendava usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 206. POLLAK Emilija roj. 1891, Zalaszentgrot usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
 207. POLLAK Etelka roj. 1882, Dokležovje usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 208. POLLAK Franciška roj. ?, Odranci – Črenšovci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 209. POLLAK Ilonka roj. 1903, Nagykanizsa usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 210. POLLAK Josip roj. 1889, Lendava usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 211. POLLAK Jožc roj. 1920, Lendava usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 212. POLLAK Katarina roj. 1889, Lendava usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
 213. POLLAK Klara roj. 1927, Cankova usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 214. POLLAK Leopold roj. 1897, Cankova usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 215. POLLAK Marija roj. 1939, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 216. POLLAK Oton roj. 1941, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 217. POLLAK Magdalena roj. 1916 usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 218. POLLAK Pavel roj. 1914 usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 219. POLLAK Peter usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 220. POLLAK Pubi roj. 1934 usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 221. POLLAK Rozalija roj. ?, Črenšovci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 222. POLLAK Samuel roj. 1881, Odranci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 223. POLLAK Vladimir roj. 1939, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 224. POLLAK Zlata roj. 1892, Lendava usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 225. POLITZER Geza roj. 1907, Lendava umrl neznano kje
 226. POLITZER Ladislav roj. 1910, Lendava usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 227. POLITZER Olga roj. 1885, Lendava usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 228. PREIS Adolf roj. 1888, Čikečka vas usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 229. PREIS Ana roj. ?, Hodoš usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 230. PREIS Edmund roj. 1890, Tešanovci umrl nekje v internaciji
 231. PREIS Frida roj. 1899, Gor. Slaveči usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 232. PREIS Georgina roj. 1930, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 233. PREIS Irena roj. 1888, Lipovci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 234. PREIS Ivana roj. 1895, Brezovci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 235. PREIS Katarina roj. 1856, Güssing usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 236. PREIS Katarina roj. 1880, Domanjševci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 237. PREIS Koloman roj. 1885, Madž. usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 238. PREIS Magda roj. 1922, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 239. PREIS Magdalena roj. 1928, Hodoš usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 240. PREIS Maksimiljan roj. 1865, Avstrija usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 241. PREIS Marija roj. 1928, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 242. PREIS Marika roj. 1932, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 243. PREIS Mavro roj. 1874, Magyarszombatfa usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
 244. PREIS Nikolaj roj. 1919, M. Sobota umrl 27. 9. 1943, v voj. ujetn.
 245. PREIS Roza roj. 1889, Körmend usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz

246. PRESS Ferdo roj. 1921, Gor. Petrovci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
247. PRESS Koloman roj. 1885, Albanyszanto usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
248. PRESS Ladislav roj. 1927, Nemesvita um. usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
249. PRESS Leopold roj. 1920, G. Petrovci na pris. d. pri Voronežu pogrešan
250. PRESS Zlata roj. 1914, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
251. REICH Helena roj. 1909, Vel. Polana usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
252. REICH Henrik roj. 1881, Mikéfa usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
253. REICH Ignac roj. 1885, Bakovci umrl nekje v Nemčiji
254. REICH Irena roj. 1883 usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
255. REICH Ivana roj. 1884, Adrijanci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
256. REICH Julija roj. 1896, Sisak usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
257. REICH Karolina roj. 1930, Bakovci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
258. REICH Leopold roj. 1880, Krog usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
259. REICH Marica roj. 1933 usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
260. REICHENFELD Sidonija roj. 1866, Budimpešta usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
261. ROSENBERGER Dezider roj. 1922, Rogašovci usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
262. ROSENBERGER Elizabeta roj. 1896, Lendava usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
263. ROSENBERGER Eliza roj. 1900, Grad umrla po povratku iz taborišča
264. ROSENBERGER Jože roj. 1894, Tropovci usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
265. ROSENBERGER Julij roj. 1922, Rogašovci usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
266. ROSENBERGER Ludvik usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
267. ROSENBERGER Olga roj. 1893, Zenkovci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
268. ROSENBERGER Aleksander roj. 1863, Galanta usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
269. ROSENFELD Serafina roj. 1880, Vasvár usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
270. ROTH dr. Lazar (rabin) roj. 1877, Jalšva usmr. 17.10. 1944, Auschwitz
271. RUDOLFER Deneš roj. 1902, Lendava usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
272. RUDOLFER Katarina roj. 1874, Lendava usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
273. SCHÖN Elizabeta roj. 1889, Lendava usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
274. SCHÖN Karel roj. 1922, Lendava usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
275. SCHÖN Roza roj. 1918, Lendava usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
276. SCHÖNAUER Elizabeta roj. 1904, Turnišče usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
277. SCHÖNAUER Helena roj. 1929, Turnišče usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
278. SCHÖNAUER Irena roj. ?, Turnišče usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
279. SCHÖNAUER Julij roj. 1894, Lipovci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
280. SCHÖNAUER Ladislav roj. 1927, Šalovci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
281. SCHÖNTAG Adolf roj. 1881, Dombolja usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
282. SCHÖNTAG Beti roj. 1848, Güssing usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
283. SCHÖNTAG Izak roj. 1883, Domajnci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
284. SCHÖNTAG Leopold roj. 1912, M. Sobota umrl nekje v ujetništvu
285. SCHÖNTAG Roza roj. 1889, M. Sobota usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
286. SCHÖNTAG Salomon roj. 1885, Domajnci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
287. SCHWARZ Edmund roj. 1880, Resznek usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
288. SCHWARZ Evgen roj. 1933, Šalovci usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
289. SCHWARZ Irma roj. 1897, Letenyc usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
290. SCHWARZ Josip roj. 1902, Lendava usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
291. SCHWARZ Jože roj. 1924, Lendava usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
292. SCHWARZ Katarina roj. 1874, Motvarjevci usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
293. SCHWARZ Ladislav roj. ?, Šalovci usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
294. SCHWARZ Matilda roj. 1867, Čakovec usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
295. SCHWARZ Marta roj. 1940, Varaždin usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz

296. SCHWARZ Mavro roj. 1865, Kobilje usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
297. SCHWARZ Moric roj. 1876, Lendava usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
298. SCHWARZ Nada roj. 1940, Varaždin usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
299. SCHWARZ Roza roj. 1912, Bacsalmas usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
300. SCHWARZ Rozalija roj. 1902, Bacsalmas usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
301. SCHWARZ Rozalija roj. 1884, Lendava usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
302. SCHWARZ Rozalija roj. 1905, Bodonci usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
303. SCHWARZ Sidika roj. 1896, Lendava usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
304. SCHWARZ Šarlota roj. 1918, Čakovec usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
305. SCHWARZ Vera roj. 1939, Lendava usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
306. SCHWARZ Veriba roj. 1938, Lendava usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
307. SCHWARZ Zlatica roj. 1941, Lendava usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
308. SINGER Anica roj. 1900, Velemér usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
309. SINGER Aranka roj. ?, G. Petrovci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
310. SINGER Bela roj. ?, Dolenci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
311. SINGER Beno roj. ?, Dolenci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
312. SINGER Julij roj. 1902, Velemér usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
313. SINGER Ladislav roj. ?, G. Petrovci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
314. SINGER Maksimiljan roj. 1910, G. Petrovci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
315. SINGER Zigmund roj. 1868, Szepeth usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
316. SPIEGEL Eteka roj. 1882, Cirkovljani usmr. 9. 5. 1944, Auschwitz
317. SPIEGEL Irena roj. 1913, Križevci usmr. 9. 5. 1944, Auschwitz
318. SPIEGEL Pavel roj. 1877, Goričani usmr. 9. 5. 1944, Auschwitz
319. SPIEGEL Šarika roj. 1929, Gor. Lakoš usmr. 9. 5. 1944, Auschwitz
320. SPITZER Barbara roj. 1913, Bakovci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
321. SPITZER Boriška roj. 1913, M. Sobota umrl v taborišču Jasenovac
322. SPITZER Elizabeta roj. 1916, Bakovci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
323. SPITZER Elvira roj. 1888, Bakovci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
324. SPITZER Ela roj. 1905, Bakovci usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
325. SPITZER Eta roj. 1875, Lendava usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
326. SPITZER Franc roj. 1898, Lendava usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
327. SPITZER Franjo roj. 1910, Bakovci usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
328. SPITZER Irena roj. 1898, Lendava usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
329. SPITZER Izidor roj. 1876, Prelog usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
330. SPITZER Ludvik roj. 1874, Prelog usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
331. SPITZER Viljem roj. 1921, Bakovci padel na fronti 1944
332. STERN Albert roj. 1874, Körmend usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
333. STERN Arnold roj. 1889, Puconci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
334. STERN Arpad roj. 1902, Rogašovci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
335. STERN Elvira roj. 1898, Rogašovci usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
336. STERN Franc roj. 1906, Lendava usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
337. STERN Helena roj. 1916, Lendava usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
338. STERN Helena roj. 1920, Lendava usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
339. STERN Hermina roj. 1879, Kerkaszentmikló usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
340. STERN Janez roj. 1937, Lendava usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
341. STERN Josip roj. 1909, Lendava usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
342. STERN Judita roj. 1940, Lendava usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
343. STERN Leopold roj. Rogašovci usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
344. STERN Marjeta roj. 1900, Rogašovci usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
345. STERN Ženi roj. 1888, Jurij usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz

346. STRASSER Alice	roj. 1896, Lendava	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
347. STRAUS Rozalija	roj. Lendava	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
348. TEICHMAN Aleksander	roj. 1918, Lendava	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
349. TEICHMAN Alfred	roj. 1922, Lendava	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
350. TEICHMAN Hinko	roj. 1884, Lendava	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
351. TEICHMAN Malvina	roj. 1889, Lendava	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
352. TRAUTMAN Aleksander	roj. 1873, M. Sobota	usmr. 20. 5. 1944, Auschwitz
353. TRAUTMAN Bernard	roj. 1871, M. Sobota	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
354. TRAUTMAN Evgen	roj. 1907, M. Sobota	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
355. TRAUTMAN Franc	roj. 1902, M. Sobota	usmr. 31. 8. 1944, Auschwitz
356. TRAUTMAN Franc	roj. 1890, M. Sobota	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
357. TRAUTMAN Hinko	roj. 1899, M. Sobota	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
358. TRAUTMAN Hinko ml.	roj. 1908, M. Sobota	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
359. TRAUTMAN Moric	roj. 1863, M. Sobota	usmr. 20. 5. 1944, Auschwitz
360. TRAUTMAN Neti	roj. 1873, M. Sobota	usmr. 20. 5. 1944, Auschwitz
361. TRAUTMAN Šarolta	roj. 1871, M. Sobota	usmr. 20. 5. 1944, Auschwitz
362. VALYI dr. Aleksander	roj. 1882, Sombotel	usmr. 18. 11. 1944, Flossenbürg
363. VOGEL David	roj. 1881, Györfa	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
364. VOGEL Regina	roj. 1890, Bogojina	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
365. VOGEL Rozalija	roj. 1885, Körmend	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
366. VOGEL Viljem	roj. 1885, Lucova	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
367. WEISS Berta	roj. 1876, Lendava	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
368. WEISS Elizabeta	roj. 1903, Nova Bukovca	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
369. WEISS Fric	roj. 1928, Gradec	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
370. WEISS Hugo	roj. 1894, Lendava	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
371. WEISS Oskar	roj. 1906, Rogašovci	usmr. 22. 5. 1944, Auschwitz
372. WEISS Pavla	roj. 1883, Dobrovnik	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
373. WEISS Samuel	roj. 1875, Serdica	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
374. WEISS Žiga	roj. 1874, Szentdömötör	med prev. v internac., samomor
375. WEINSENSTERN Cecilija	roj. 1884	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
376. WERTNER Adolf	roj. ?, Prosenjakovci	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
377. WERTNER Hermina	roj. Prosenjakovci	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
378. WORTMAN Armin	roj. 1882, Lendava	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
379. WORTMAN Fani	roj. 1896, Karacsonfa	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
380. WORTMAN Gizela	roj. 1901, Karacsonfa	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
381. WORTMAN Helena	roj. 1889, Lendava	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
382. WORTMAN Henrik	roj. 1884, Lendava	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
383. WORTMAN Hinko	roj. 1880, Štrigova	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
384. WORTMAN Ida	roj. 1880, Resznek	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
385. WORTMAN Jolanka	roj. 1893, Zalalövö	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
386. WORTMAN Samuel	roj. 1880, Lendava	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz
387. WORTMAN Sidonija	roj. 1874, Karacsonfa	usmr. 21. 5. 1944, Auschwitz

Taborišče Auschwitz so od murskosoboških Judov preživelci:

Liza Berger, Blanka Fürst, Elizabeta Fürst, Erika Fürst, Greta Fürst, Šarika Fürst, Terezija Fürst, Marija Hahn, Šarika Hahn - Horvat, Judita Hahn - Kreft, Boža Hahn - Stojkovič, Tibor Hahn, Boža Halmoš, Irena Halmoš, Lea Heimer, Šarika Heimer, Lili Heimer - Kožič, Magda Hirschl - Schön, Mariška Kardoš - Ebenšpanger, Vera

Keršovan, Marika Koch, Josip Nadai, Zlatica Reich - Krenos, Terezija Schöntag in Anuška Spitzer.²²⁵

Iz Lendave so taborišče smrti preživeli:

Klara Blau, Ludvik Blau, Erzsebet Deutsch, Bela Eppinger, György Engel, Lenka Maschankzer, Erika Milhofer, Wilmos Nemicsics, Margit Szanto, Denes Szanto, Laszlo Szanto, Berthold Tamas Schwarz, Andras Schwarz, Magda Schön, Marjeta Spiegel, Anuska Spitzer, Aliz Spitzer, Frigyes Strasser, Zsuzsanna Strasser, Benö Teichman, Ladislav Weis, Ladislav Wortman in Milan Weissenstern.²²⁶

Posledice holokavsta so bile za prekmurske Jude katastrofalne. Preživela jih je samo peščica, od murskosoboških Judov samo petindvajset²²⁷ in od lendavskih Judov le triindvajset.²²⁸ Zapisati moramo, da pomeni holokavst prvo dejanje izbrisa prekmurskih Judov iz zgodovinskega spomina; zanj so poskrbeli nacisti, ki so s programom »Endlösung« (končna ali dokončna rešitev judovskega vprašanja) poskrbeli za fizično pobijanje, ki je pozneje dobilo ime holokavst.²²⁹ Izbris prekmurskih Judov je sinonim za aretacije, izselitve, koncentracije in pomore. V ta program so bile vključene tudi vse slovenske pokrajine, nekatere prej, druge pozneje, in to – če smemo tako reči – zelo učinkovito. Drugo svetovno vojno je preživelo le malo slovenskih Judov, tako da se Slovenija uvršča med dežele, v katerih je bil program »Endlösung« izjemno uspešen: izginilo je 86,6 odstotka Judov.²³⁰ Prekmurski Judje so bili največkrat žrtve genocida oziroma holokavsta v taborišču smrti Auschwitz. V »tovarno smrti« so bili poslani, ker so bili nečiste krvi.²³¹ Iz niza pričevanj taboriščnikov (samo eno je delo prekmurskega Juda Josipa Nadaya, ki je taborišče preživel) je dobro razvidno, da je bilo vsem taboriščnikom v Auschwitzu jasno, zakaj so bili tja poslani Judje. To razodevajo opisi rojevanja in ubijanja, možnosti dopisovanja in dobivanja paketov, pogrebov in dela. Kako usodna je razlika med rodovniki, pa je najbolj očitno takrat, ko je treba povedati najstrašnejše. Le

²²⁵ *Auschwitz-Birkenau (Oswiecim-Brzezinka): KL Koncentracijsko taborišče. Zbornik*, Marija Kovač - Zupančič - Linka Ksela - Jasna, Maribor, 1982, 566–577).

²²⁶ *Židje v Lendavi*, 98. Navedbe s seznama je potrdil Ludvik Blau.

²²⁷ *Auschwitz-Birkenau (Oswiecim-Brzezinka): KL Koncentracijsko taborišče. Zbornik*, Marija Kovač - Zupančič - Linka Ksela - Jasna, Maribor, 1982, 566–577.

²²⁸ *Židje v Lendavi*, 98.

²²⁹ Alenka Puhar, Iskanje izgubljenih Židov, v: *Delo*, letnik 36, številka 90, Ljubljana, 19. 4. 1994, 7. Avtorica uporablja termin Žid/Židje, za holokavst pa v oklepaju zapiše, da je po njenem mnenju ta izraz dokaj sporen. Razlogov za to trditev ne argumentira.

²³⁰ *Ibid.*

²³¹ Alenka Puhar, Iskanje izgubljenih Židov, v: *Delo*, letnik 36, številka 92, Ljubljana, 21. 4. 1994, 5.

Slika 4: Spomenik žrtvam holokavsta na judovskem pokopališču v Dolgi vasi pri Lendavi (foto: Maja Toš).

malo preživelih govori o plinskih celicah in o krematorijih, ker večinoma niso od blizu videli, kako deluje tekoči trak zaplinjevanja in zažiganja. Pripovedujejo torej o drugačnem ubijanju. Pogosto se pokaže, da so bili prav Judje žrtve najgrozovitejših umorov. Najhujše more, ki so še po dolgih desetletjih mučile preživele slovenske zapornice (žrtve so bile predvsem ženske), so bile povezane z usodami Judinj. Na primer: neko judovsko dekle so zjutraj živo zakopali. Ko so se ženske, ki so morale gledati pokop, zvečer vračale mimo istega kraja, je bilo po premikanju zemlje mogoče videti, da je še živa.²³² O tragični usodi prekmurskih Judov v taborišču Auschwitz so se po letu 1990 v slovenskem dnevnem tisku (prednjači dnevnik *Delo*) našle tudi krajše, a dovolj zanimive polemike, ki v bistvu dodatno argumentirajo navedena dejstva. Sandor Varga iz Lendave

²³² Ibid.

je v pismih bralcev objavil odmev na pisanje Alenke Puhar in Vladimirja Škerlaka.²³³ Opozoril je na študijo o lendavskih Židih,²³⁴ v kateri je med drugim navedel, da:

so Žide iz celotnega Prekmurja internirali aprila 1944. leta. Brez predhodnega najavljanja se je 26. 4. 1944 v Lendavi pojavil vladni predstavnik iz Budimpešte in izdal ukaz o takojšnjem zbiranju vseh Židov. Lendavske Žide (57 družin) so skupaj pobrali in jih namestili v sinagogi, pozneje so jih naložili na kamione in jih odpeljali v Čakovec, kjer so jih predali gestapovcem.²³⁵

S tem je neposredno odgovoril Vladimirju Škerlaku iz Ljubljane,²³⁶ ki je zapisal, da Judov iz Lendave ni odpeljala v Čakovec madžarska žandarmerija, temveč je okrajni glavar dne 26. aprila 1944 ukazal orožnikom, naj zberejo Jude. Odpeljali so jih v sinagogo,²³⁷ kjer so prebili noč, dne 27. aprila 1944 pa so jih odpeljali vojaki v nemških uniformah, očitno gestapovci. Judje po njegovih navedbah niso bili umorjeni v Auschwitzu, temveč v Birkenauu; o tem mu je namreč govoril neki poljski vodnik leta 1964. Trditvi, da so bili Judje umorjeni v Auschwitzu, je Škerlak oporekal:

Pripovedovanje preživelih Židov se mu ne zdi zanesljiva opora za ugotovitev zgodovinske resnice.²³⁸ Jude so odpeljali oz. pripeljali v Auschwitz in so jih tam takoj ločili. Tiste, ki so jih nameravali takoj usmrtiti, so odpeljali, zato 'oni Židje',²³⁹ ki so preživeli deportacijo, niso neposredno videli, kaj se je zgodilo z ljudmi, ki so bili določeni za takojšnjo smrt. Tem preživelim Židom, polnim težkih duševnih stresov, je ostal v spominu Auschwitz kot nedeljiva celota, brez vednosti o podružnici Birkenau. Poleg tega so jih gotovo ločili v glavnem taborišču, zato je vprašanje, ali so vedeli, kaj se je dogajalo drugod.²⁴⁰

²³³ Delo, 25. 5. 1994, 12. Polemike so zadevale medvojne aretacije prekmurskih Judov, njihove usode v taboriščih, predvsem glede tega, ali so bili umorjeni v Auschwitzu ali v Birkenauu.

²³⁴ Sandor Varga, Zgodovina Židov v lendavskem okolju v obdobju 1773–1944, *Lendavski zvezki*, številka 13, Lendava, 1991. Avtor dosledno uporablja izraz Žid/Židje.

²³⁵ Delo, 25. 5. 1994, 12. Prim. *Židje v Lendavi*, 84–85. V knjigi so argumentirane navedbe o pomorih lendavskih Judov v Auschwitzu, skupaj s seznamom žrtev holokavsta.

²³⁶ Delo, 14. 5. 1994, 7.

²³⁷ To dejstvo je zgodovinsko nesporno. Glej *Židje v Lendavi*, 83–86.

²³⁸ Delo, 28. 5. 1994, 8.

²³⁹ Tudi Škerlak uporablja izraz Žid/Židje in ne Jud/Judje.

²⁴⁰ Sandor Varga, Prekmurski Židje, v: *Delo*, letnik 36, številka 110, Ljubljana, 28. 5. 1994, 8. Kot kraj smrti večine prekmurskih Judov omenjajo skoraj vsa pričevanja taborišče Auschwitz. Tudi zveza borcev NOV za Pomurje je konec šestdesetih let preteklega stoletja izdala knjigo o tem: Jože Janež – Miro Štubel – Joško Brumen (ur.), *Umirali so v boju za svobodo*, Murska Sobota, Lendava, 1968. V poglavju *Žrtve nacističnega in rasnega sovraštva v Prekmurju* so poimensko navedeni prekmurski Judje. Skupaj je na seznamu 387 imen. Razen redkih izjem so bili vsi usmrčeni v Auschwitzu (glej tudi *Židje v Lendavi*).

Škerlaku se pripovedovanje Judov ni zdelo zanesljiva opora za upodabljanje zgodovinske resnice. Kakor je navedel, je v Auschwitzu videl krematorij, v katerega so pripeljali tudi mrlične iz Brzezinke, verjetno pa so tam sežigali samo tiste ljudi, ki so umrli na prisilnem delu v taborišču Auschwitz. Zato je ta Judom ostal v spominu. Redki preživeli prekmurski Judje so grozote Auschwitza šele mnogo let po vojni posredovali nekaterim časnikarjem ali jih vnesli med svoja spominska pričevanja. Ohranjeno je na primer pričevanje murskosoboškega Juda J. N., ki je imel v taborišču Auschwitz številko 186932. Pričanje je izjemno pretresljivo v tistem delu, v katerem govori o delovnem dnevu v »tovarni smrti«. Še pretresljivejša je pripoved, ki govori o selekciji:²⁴¹ »Predstavljajte si 13 tisoč mož, ki se vsako jutro ob štirih postrojijo na apelplatzu, kapoiji raportirajo, nas preštejejo in ob zvokih glasbe – kakšna ironija, glasba za sestradane in utrujene! – odkorakajo kolone po tri v vrsti v tovarno. Predstavljajte si dolgo kačo zeb-rastih oblek, utrujenih in sestradanih okostnjakov. Prehrana je bila katastrofalna.«²⁴² Pričevanje drugega zapornika se glasi:

Od včeraj nismo dobili nobene hrane. Poldne je že. Že dve uri postopamo med blo-koma brez dela. Gulimo z rokami in poskakujemo, da nas ne bi zeblo. Začetek febru-arja je, mi pa brez plaščev. Brez pokrival. Brez hrane. Brez staršev. Brez bratov in sester, žena. Brezdomci. Nemočni. Brez upanja. Dočakamo večerni zbor. Stojimo že eno uro. Mirno! Voljno! Pride vodja bloka. SS²⁴³ – podoficir. Po zboru gremo v blok. Dobimo porcijo kruha. Jedilno žlico marmelade in črno brozgo. Zunaj se je že zmra-čilo. Grozljiv zvok piščalke prekine molk. Od tega trenutka ne smemo več na prosto ... Na vsakega se bo streljalo ... Stiskamo se. Grejemo se. Jokam in molim. Oboje na skrivaj.²⁴⁴

Preživeli taboriščniki se zelo neradi spominjajo »selekcije«. Soboški Jud J. N. pri-poveduje:

²⁴¹ Branko Žunec, Pričevanje o angelu smrti dr. Josefu Mengeleju, v: *Vestnik*, letnik 37, številka 32, Murska Sobota, 15. 8. 1985, 10.

²⁴² Delavnik je trajal od šestih zjutraj do šestih zvečer. Obroki hrane so bili več kakor pičli: zjutraj črna brozga, grenka, tako rekoč neužitna, za kosilo krop, v katerem je plavalo zeleno listje, in za večerjo ista čorba kakor opoldne.

²⁴³ SS – Schutzstaffel, nacistična organizacija, nastala je leta 1925 iz »štabne« straže in je skrbela za Hitlerjevo varnost. Oddelki SS (mrtvaške glave in oboroženi oddelki) so aktivno sodelovali v drugi svetovni vojni in so se v začetku štiridesetih let združili v bojne enote SS. Organizacijo je avtoritativno vodil Heinrich Himmler z idejo, da bi z zgodnjo selekcijo postala nekakšna rodovna skupnost, ki bi kot Hitlerju brezpogojno vdana vojaška organizacija počasi popolnoma nadomestila vojsko (*Veliki splošni leksikon*, Marija Javornik (ur.), Ljubljana, 1997).

²⁴⁴ Avtor zapisa je bil judovski zapornik Max Mannheimer, ki je preživel taborišče Dachau. Svoje spomine je objavil v knjižni obliki šele leta 2000 (glej Max Mannheimer, *Spätes Tagebuch: Theresienstadt, Auschwitz, Warschau, Dachau*, Zürich, 2000)

Popolnoma nagi smo se morali v barakah postaviti v vrsto in posebna komisija je opravila selekcijo. Izbrali so popolnoma oslabele in izčrpane, ki sta jih bili samo še kost in koža. Šlo je večinoma za tiste, ki so prišli veliko pred nami. Naložili so jih na tovarnjake in odpeljali v smrt – krematorij in plinske celice. Treba je bilo napraviti prostor za nov transport. Pojavila se je huda driska, imenovana ukrajinka. V 18 dneh sem shujšal za 21 kilogramov. Brata sta se bala, da bom pri selekciji izločen. To se je res zgodilo, vendar sta me brata v zadnjem trenutku potegnili iz vrste. Na moje mesto in z mojo kartoteko je stopil neki Poljak, ki je bil še precej pri močeh.²⁴⁵

Med petindvajsetimi soboškimi Judi, ki so preživeli pekel Auschwitza, je tudi Šarika Hahn. Njena spominska pripoved je toliko bolj zanimiva in pretresljiva, ker jo je smrti v taborišču »rešil« zloglasni dr. Josef Mengele:

Ko smo maja 1944 s transportom prispeli v Auschwitz in čakali v vrstah, da nas razporedijo, smo najprej ugledali visokega esesovskega oficirja. Bil je Mengele.²⁴⁶ Stal je in z rokami usmerjal: levo in desno. Z mamom in bratom smo stali skupaj. Krčevito sem se je držala. Kot da bi slutila ... Res je mamom in brata poslal na levo, mene na desno. Ko sem hotela k njima, me ni pustil. Nikoli več ju nisem videla niti izvedela, kam so ju odpeljali. Pozneje so me druge zapornice hotele prepričati, da so matere in otroci 'na dobrem mestu'. Toda kaj hitro smo uvideli, kakšna je resnica, saj je krematorij gorel noč in dan. Dobesedno gorelo je iz dimnika. Prihajali so vedno novi in novi transporti. Skratka, če bi se takrat pridružila materi in bratu, bi šla v gotovo smrt.²⁴⁷

Šarika Hahn je bila torej v kraju, v katerem se je smrt utrudila do smrti in urničil biblijski pekel in v katerem je zločin dobil sloves obrti ter milijone ljudi premler v pepel. V njem je bila le dva meseca, a dovolj za spoznanje o holokavstu, načrtnem iztrebljanju Judov in Romov. Prav v Auschwitzu je namreč to doseglo grozljive razsežnosti. Taboriščni poskusni kunci so bili žrtve poskusov, kako prenašati spremembe v zračnem pritisku, zamrzovanje in odtajevanje, pogosti tifus, zlatenico, malarijo, presa-

²⁴⁵ Branko Žunec, Pričevanje o angelu smrti dr. Josefu Mengeleju, v: *Vestnik*, letnik 37, številka 32, Murska Sobota, 15. 8. 1985, 10.

²⁴⁶ Josef Mengele, nemški nacistični vojni zločinec. Bil je SS zdravnik v taborišču Auschwitz in je tam leta 1943 postal tudi glavni zdravnik, ki je določal ljudi za usmrnitev s plinom in opravljal grozovite medicinske poskuse z jetniki; po vojni mu je uspelo pobegniti, dobil je državljanstvo v Paragvaju (Luc Menaše, *Svetovni biografski leksikon*, Ljubljana, 1994, 645).

²⁴⁷ Branko Žunec, Pričevanje o angelu smrti dr. Josefu Mengeleju, v: *Vestnik*, letnik 37, številka 32, Murska Sobota, 15. 8. 1985, 10. Avtor podlistka Branko Žunec je uporabil več virov, zelo korektno so predstavljena redka pričevanja prekmurskih Judov. Zelo redki preživeli v letu 2004 menda govorijo o tragediji in o genocidu in tudi ne želijo biti poimensko navedeni. Zato njihovo pripoved uvrščamo v besedilo kot del splošnih ugotovitev.

Slika 5: Taboriščna obleka enega izmed preživelih soboških judov iz zbirke Pokrajinskega muzeja Murska Sobota na razstavi v mariborski sinagogi (Arhiv Sinagoge Maribor).

jevanje kosti. Posebna zdravniška komisija je ugotovila, da je te poskuse preživel tudi 348 taboriščnikov iz Jugoslavije.²⁴⁸

Elizabeta Fürst, rojena Deutsch, ena izmed preživelih taboriščnic nekdanje lendavske judovske skupnosti, se spominja, da so bile razmere v taborišču grozljive. Šest tednov je bila v karanteni, v tem času ji ni bilo treba delati. Spominja se, da so jih slekli, ostrigli in jim po dezinfekciji razdelili zaporniška oblačila:

²⁴⁸Branko, Žunec, 15.08.1985: Pričevanje o angelu smrti dr. Josefu Mengeleju, v: *Vestnik*, letnik 37, številka 32, Murska Sobota, 10. Po ugotovitvah mednarodnega sodišča v Nürnbergu s sodnega procesa proti nacističnim zločincem iz taborišča Auschwitz je bilo v njem neposredno ali posredno uničenih več kakor štiri milijone življenj. V taboriščno kartoteko je bilo od 20. 4. 1940 do 17. 1. 1945 vpisanih 402 222 jetnikov in jetnic šestindvajsetih narodnosti. Od teh jih je preživela komaj tretjina – milijoni so se izgubili v zaplinjevalnicah in mimo vseh taboriščnih kartotek. Namen je bil jasen. Taborišče Auschwitz in njegovo podružnico Birkenau (Brzezinka, Ljubko) je obdajala štiri metre visoka, z visoko napetostjo nabita žična ograja, vzdolž katere so stali stražni stolpi, na njih pa so bili esesovci, oboroženi s strojnicami. Ponoči so reflektorji razsvetljevali notranjost taborišča. Preden so Jude poslali v smrt, so opravili kupčijo z znojem njihovega dela. V taborišču so ubijali z vsemi metodami: z obešenjem, s pretepanjem in v velikanskih plinskih komorah, kamor so pošiljali po dva tisoč ljudi hkrati »pod prhe«. Trajalo je 25 minut, da so jih ugonobili in nato sežgali. Kazenski sistem v taborišču je bil zelo krut, udarci po golem telesu, vlivanje vode v ušesa, puljenje nohtov, stradanje itd. (glej *Auschwitz-Birkenau (Oswiecim-Brzezinka): KL Koncentracijsko taborišče*. Zbornik, Marija Kovač - Zupančič – Linka Ksela - Jasna, Maribor, 1982).

Šest tednov, vsak dan ob štirih zjutraj so nas gnali pred barake, kjer smo morali stati ves dan do večera. Zjutraj in zvečer je bilo zelo mrzlo, opoldne pa smo komaj vzdržali, ker je sonce zelo močno pripekalo. Zjutraj ob štirih smo dobili zajtrk, in sicer skodelico 'črne vode', ki naj bi bila kava, in rezino kruha, tankega kot papir, včasih pa so dodali še košček margarine in košček salame. Podnevi smo dobili še en obrok hrane, to je krožnik juhe, ki so skuhalo iz repe in krompirjevih olupkov.²⁴⁹

Po šestih tednih so Elizabeto Fürst skupaj z drugimi sotrpini odpeljali proti plinski celici. Panike ni bilo, zaporniki so tiho in vdano korakali proti plinski celici (šele pozneje so izvedeli, da je apatično stanje povzročila velika količina broma, ki so ga jetnikom dajali v hrano). Tam so se srečali s sivimi očmi dr. Mengeleja. Tisti, na kate-rega je pokazal, je končal življenje v plinski celici.²⁵⁰

Taborišče Auschwitz, v katerem je umrla večina prekmurskih Judov, je dal postaviti Heinrich Himmler – rajhfirer SS in šef nemške policije – spomladi leta 1940. Poljske topniške vojašnice, v katerih je bila v 19. stoletju nastanjena avstrijska posadka, so z 20. majem 1940 postale jedro matičnega taborišča Auschwitz. Načrt je predvideval, da bi bilo taborišče prehodno, a se je v štirih letih in pol obstoja razvilo v največji izkoriščevalski in uničevalski sklop nacističnega imperija. V Auschwitzu so sužnji taboriščniki tlačanili za nemško industrijo. Auschwitz je bil največji stroj za ubijanje, kar jih je bilo kdaj zamišljenih in uresničenih. Auschwitz presega tisto, kar si je človek zmožen predstavljati.²⁵¹ Nemška industrija je v nekaj kilometrov oddaljenem Auschwitzu-Monowitzu, taborišču III, in v osemindesetih stranskih taboriščih izkoriščala delovno silo jetnikov vse dotlej, dokler iz njih ni bilo mogoče ničesar več iztisniti. Auschwitz-Birkenau, taborišče II, s tirnim priključkom in s selekcijsko rampo, postavljeno konec novembra 1941, tri kilometre severozahodno od matičnega taborišča, je bil prava tovarna smrti. Tja so prevažali transporte Judov iz vse Evrope, tukaj je SS takoj po prihodu ločil dela zmožne od tistih, ki so bili pri priči poslani v plinske celice, brez kakršnegakoli nadaljnega birokratskega postopka, kakor so registriranje, jetniške številke, tetoviranje.²⁵² Pomori Judov so

²⁴⁹ Židje v Lendavi, 86.

²⁵⁰ Ibid., 87. Redki taboriščniki so bili poslani v Gelsenkirchen, kjer so približno dva meseca prebili v vojaških šotorih. Zavezniki so bombardirali tabor, veliko jetnikov je umrlo ali bilo ranjenih. Elizabeto Fürst je bila med preživeli skupaj z Margito Szanto iz Lendave.

²⁵¹ Wolfgang Benz, *Holokavst*, Ljubljana, 2000, 95.

²⁵² Ibid. 95–96. V Birkenau so dr. Josef Mengele in drugi sprevrženi zdravniki izvajali medicinske »poskuse«, tukaj so v »ciganskem taborišču« vegetirali Sinti in Romi, preden so jih avgusta 1944 pomorili. Jedro kompleksa je bilo matično taborišče, ki je delovalo najprej kot koncentracijsko taborišče za Poljake, potem pa je postalo kraj namestitve prve plinske celice, v kateri so preizkušali množično uničevanje človeških življenj. Uničevalna zmogljivost Auschwitzta se je zlasti leta 1942 tako povečala, da je lahko sprejemal transporte iz vseh dežel pod nacističnim gospostvom in Jude, ki so prihajali v deportacijskih vlakih. Vse je sprejel in pomoril z do kraja nacionaliziranim postopkom.

potekali razmeroma javno, zanje so vedeli vermaht⁵⁵³ in civilni okupacijski uradi in jih nikakor niso opravljale samo esesovske enote.⁵⁵⁴ Pri delovanju uničevalnega stroja, ki so ga upravljali Nemci, so imele pomembno vlogo tudi žrtve. V Auschwitzu so za »vodenje pod prho«, za praznjenje plinskih celic in za polnjene krematorijskih peči skrbeli pripadniki tako imenovane sonderkommande, se pravi Judje, »ki so jih za te naloge odbrali esesovci. Ti ljudje so se tako lahko delno umaknili iz proizvodnega procesa in so zase prihranili le višje nadzorniške funkcije. V brezskrbni delitvi opravil so torej morale žrtve prevzeti najstrahotnejša opravila.«⁵⁵⁵ V tem izstopajočem celostnem tehnološkem vidiku »namerno programirane in racionalno organizirane množične usmrtitve« vidimo razliko med nacističnim pristopom in razvratnimi orgiastičnimi umori, ki »ne predvidevajo nikakršnega sodelovanja med morilcem in žrtvijo. Sodelovanje žrtev je bilo sestavni del esesovskega birokratskega načrta, še več, bilo je temeljni pogoj za njegov uspeh.«⁵⁵⁶

Primo Levi⁵⁵⁷ razlaga nacistično taborišče kot »deformirano zrcalo moderne

Madžarske Jude je doletela usoda »končne rešitve« spomladi 1944, bili so zadnja velika judovska skupina in med njimi tudi skoraj vsi prekmurski Judje.

⁵⁵³ Vermaht (Wehrmacht): nemška vojska oziroma nemške oborožene sile, ki jih je vodilo vrhovno poveljstvo vseh nemških oboroženih sil – OKW (Oberkommando der Wehrmacht). Nemška armada je bila sestavljena iz redne armade z bojnimi, z zalednimi in z zaščitnimi enotami. Ob izbruhu vojne 1939 še ni bila dokončno oblikovana (*Enciklopedija druge svetovne vojne 1939–1945*, Tone Ferenc – Milan Ževart (ur.), Ljubljana, 1982, 345).

⁵⁵⁴ Wolfgang Benz, *Holokavst*, Ljubljana, 2000, 64. Judov pa niso množično pobijali samo na zasedenih vzhodnih območjih. V Jugoslaviji, kjer so se od aprila 1941 dalje nemške čete vojskovale in izvajale okupacijsko oblast (Hrvaška je postala *de iure* samostojna fašistična država, Srbija je bila pod nemško vojaško upravo), se je holokavst razvijal po istem vzorcu. V Srbiji je leta 1941 živelo sedemnajst tisoč Judov; pod nemškim gospodvom so morali pretrpeti vse stopnje diskriminiranja, brezpravnosti, ropanja, razlika je bila samo v tem, da je vse skupaj potekalo veliko hitreje kakor na drugih ozemljih. Leto dni po nemški zasedbi je bila Srbija »razjudena«. V nasprotju z ravnanjem na Poljskem in po drugih vzhodnih ozemljih so v Srbiji preskočili fazo getoizacije in vermaht je imel pri iztrebljanju Judov še aktivnejši delež. V sodelovanju med vermahtom, vojaško upravo in zunanjim ministrstvom so v številnih akcijah postrelili judovske in romske moške. Ženske in otroci so bili internirani v taborišču Sajmište v Zemunu. Tam je bilo zaprtih približno sedem tisoč petsto ljudi, umorili so jih s plinom v vozovih, ki so vozili s Sajmišta skozi središče Beograda do Jajincev, kjer so iztovorili trupla in jih zmetali v jame. Na Hrvaškem je delovalo taborišče v Jasenovcu, ki so ga številni poimenovali »balkanski Auschwitz«. Ustaši so v njem pomorili približno osemdeset tisoč ljudi, med njimi veliko Judov (pa tudi Srbov, Romov, Bošnjakov, Slovencev in hrvaških antifašistov). Ustaške zločine nad Judi je uradno obžaloval hrvaški predsednik Stjepan Mesić, prvi predsednik Franjo Tuđman pa je poskušal ustaške zločine v Jasenovcu relativizirati (*Delo*, 17. 3. 2004).

⁵⁵⁵ Marta Verginella, *Zgodovina žrtev in krvnikov*, v: Wolfgang Benz, *Holokavst*, Ljubljana, 2000, 119–133.

⁵⁵⁶ *Ibid.*, 130, in Zygmunt Bauman, *Modernità e Olocausto*, Bologna, 1992.

⁵⁵⁷ Primo Levi (1919–1987), torinski Jud, ki ga je aretirala fašistična milica Saloske republike. Razkril je svoj izvor »italijanskega državljana judovske rase« in kot takšnega so ga fašistične oblasti odvedle v zbirni center CARPI pri Fosolliju v bližini Modene, od koder so ga nacisti dne 22. 2. 1944 skupaj

družbe«, v katerem je del žrtev postal enako nizkoten kakor njihovi preganjalci, vendar nikoli ne pozabi poudariti, kdo je bil za to bratsko podlost odgovoren. Ko bi

judovski kralj iz Lodža, Chain Rumkowski, preživel vojno in stopil pred povojno sodišče, mu noben sodnik ne bi mogel oprostiti skorumpiranega delovanja v navezi z nacisti, toda obenem nobeno presojanje njegovih dejanj ne bi moglo prezreti objektivnih danosti: ciničnega okolja, v katerem so nacisti do skrajnosti degradirali svoje žrtve, nato pa nekaterim podelili lažni občutek moči.²⁵⁸

Marta Verginella poudarja: »Potrebne je bilo veliko moralne pokončnosti, da se žrtev ni prepustila sodelovanju in čaru dvoumne oblasti, ki ji je bila ponujena, kajti hujše ko je zatiranje, večja je pripravljenost žrtve na sodelovanje.«²⁵⁹ Vedno znova je treba razmisliti tudi o drži tistih, ki so potek holokavsta opazovali od daleč in molče. »Protestantska in Rimskokatoliška cerkev sta bili seznanjeni z množičnim iztrebljanjem Judov, a sta molčali.«²⁶⁰

Vedeli in molčali so tudi zavezniki. Med vojno z Nemčijo so ZDA sprejele enaindvajset tisoč Judov, to pa je le za skromnih deset odstotkov presegle v predvojnem času določeno količino Judov v razrezu nacionalne strukture priseljencev, ki so jih Američani nameravali sprejeti medse. Pozivi k bombardiranju plinskih celic in železniških prog, po katerih so vozile z deportiranci natrpne kompozicije, so med zavezniki naleteli na gluha ušesa. Na podlagi teh nespornih dejstev je mogoče reči, da so se do nacistične dokončne rešitve judovskega vprašanja vsi omenjeni subjekti in številni drugi vedli nojevsko.²⁶¹

z drugimi šeststo petdesetimi Judi odpeljali v Auschwitz (prim. njegovo delo *Potopljeni in rešeni*, Ljubljana, 2003, s spremnim besedilom Marte Verginella).

²⁵⁸ Marta Verginella, Primo Levi, razlagalec lagerske asimetrije, v: Primo Levi, *Potopljeni in rešeni*, Ljubljana, 2003, 185.

²⁵⁹ Ibid., 185. Marta Verginella je za omenjeno delo napisala spremno besedo, ki pa je več kot le spremna beseda, saj gre za zelo poglobljeno študijo, ki nam pomaga razumeti gledanje preživelih taboriščnikov na tragedijo holokavsta.

²⁶⁰ Marta Verginella, Zgodovina žrtev in krvnikov, v: Wolfgang Benz, *Holokavst*, Ljubljana, 2000, 131. Papežev odnos do holokavsta ostaja kontroverzen, vendar je še teže razumeti njegov odnos do poljskih katolikov in do pravoslavnih na Hrvaškem. Čeprav se je odzval zelo pozno, je le storil nekaj za Jude. Včasih se je odločil, da jim pomaga. Zavedati se moramo, da je bilo vedenje Pija XII. do holokavsta pogosto obžalovanja vredno. V zvezi z oktobrskimi deportacijami rimskih Judov leta 1943 je zanimiva ugotovitev, da so papeža Pija XII. pravočasno obvestili, kaj se bo zgodilo. To so storili nemški diplomati pri Svetem sedežu, ker so se bali odziva Italijanov ob takšnem ravnanju z Judi. A Pij XII. ni ukrenil nič. Judovski skupnosti ni poslal opozorila, opozorila, ki bi mu zagotovo vsi verjeli. Tudi esesovskega poveljstva ni nagovoril. Razlogov je več, naj omenimo tistega, ki pravi, da je papež s tem, ko ni protestiral proti deportaciji tisoč Judov, rešil šest ali sedem tisoč drugih. Že zdavnaj je spoznal, je trdil pozneje, da bi odprta konfrontacija samo škodovala (glej Istan Delak, Papež, nacisti in Judje, v: *Delo*, letnik 46, številka 20–27, Ljubljana, 26. 1.–3. 2. 2004, podlistek).

²⁶¹ Marta Verginella, Zgodovina žrtev in krvnikov, v: Wolfgang Benz, *Holokavst*, Ljubljana, 2000, 131.

Nerešeno pa ostaja pomembno vprašanje: kakšne argumente za svojo nedejavnost bi vsak izmed njih predstavil javnosti, če bi to moral storiti.

Toda »javnost« je [kot vidimo iz usode Levijevih spominov] pokazala podoben odpor do seznanjanja z resničnostjo taborišč smrti tudi, ko so taboriščniki spregovorili. Travmatičnost in žaljivost obstoja državne korporacije za pobijanje ljudi sredi Evrope sta celo za sodobnega človeka rana, ki je komajda znosna. Identifikacija z žrtvijo ni nič bolj preprosta kakor identifikacija z rabljem. Obe pa sta nujni, če naj sledimo klasičnemu reku humanizma in si prizadevamo, da nam ne bi bilo nič človeškega tuje. V uničevalnih taboriščih ni bilo ničesar, kar bi barbarstvo ločevalo od vsakdanjosti. Naloga človeka, ki živi po Auschwitzu, je: zavedati se mora gibljivosti ovire, ki ga loči od pošasti, in zato mora biti pripravljen razmišljati o genocidu evropskih Judov kot o izjemnem, toda povsem enopomenskem in zanesljivem testu skritih možnosti, ki so prisotne v moralni družbi.²⁶²

Žrtve genocida v taboriščih smrti so bili tudi prekmurski Judje, holokavst nad njimi je bil odločilen korak na poti popolnega izbrisa te judovske skupnosti iz zgodovinskega spomina. Preživeli so v bistvu samo še ostanki, ki pa so po letu 1945 dobili nov udarec. Tolikšnega, da danes resnično lahko govorimo samo še o ostankih ostankov, izrinjenih povsem na rob javnega, socialnega in zgodovinskega spomina.

²⁶² Ibid., 132 (prim. tudi Zygmunt Bauman, *Modernità e Olocausto*, Bologna, 1992).

2.

Drugi del

2.1 PREŽIVELI PREKMURSKI JUDJE PO KONČANI DRUGI SVETOVNI VOJNI, ODNOS NOVE OBLASTI DO ZDESETKANE SKUPNOSTI, ODHODI OZIROMA SELITVE V IZRAEL IN V ZDA

Judje, ki so se po vojni vrnili v Prekmurje in so pričakovali, da jim bodo vrnili vsaj staro streho nad glavo in del premoženja, ki jim je bilo zaplenjeno, so bili razočarani. Nastopilo je novo obdobje. Preživeli so resda holokavst, vendar so kmalu opustili vsakršno upanje in kot razlaščenci večinoma odšli po svetu.²⁶³ Iz Lendave so se izselili tile Judje: Bela Epinger, Szantojevi in Fritz Erzelet na Madžarsko; Lenka Maschankzer, Marjeta Spiegel, Engel Gyögy, Vilmos Nemsics, Alice Spitzer, Anuska Spitzer in Milan Weissenstein v Izrael; Josef Fürst v Kanado; Ladislav Wortman, Fredi in njegova sestra Suzana Strasser ter Beno Teichmann v Anglijo; Andras Schwarz v Avstralijo; Erika Milhofer na Hrvaško; Tamas Berthold Schwarz najprej na Madžarsko in od tam v Izrael.

Vrnitev preživelih prekmurskih Judov iz taborišč domov je bila boleča. Rodni kraj je bil namreč oropan in oskrunjen verske monumentalne simbolike.²⁶⁴ To je na preživele žrtve holokavsta »delovalo kot kulturni šok. Takoj po odhodu iz taborišča so številni odšli na tuje ali pa so se šele po nekaj mesecih vrnili domov.«²⁶⁵ Ker je bila sinagoga v Murski Soboti oskrunjena, po osvoboditvi v njej ni bilo verskih obredov, sredstev za njeno prenovo pa seveda tudi ni bilo. Tako so se po končani vojni nekateri soboški Judje

²⁶³ Ibid., 98–99.

²⁶⁴ Madžari in Nemci so v letih okupacije med drugo svetovno vojno sinagogo v Murski Soboti uporabljali za zasilne zapore in kot vojaško skladišče sena in slame.

²⁶⁵ Darja Kerec, Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954, v: *ČZN*, letnik 71, številka 4, Maribor, 2000, 609. Tako je bila na primer Lea Heimer, ena redkih soboških Judinj, ki je preživela taborišče Auschwitz, po osvoboditvi odpeljana na Norveško k neki družini, da bi si duševno in fizično opomogla.

prav tako izselili v Izrael. Iz Murske Sobote so tja odšli: Lea in Šarika Heimer, Blanka in Greta Fürst in družina Bela Polaka in Grete Gutman. Leta 1948 se je v Izrael in v ZDA izselilo enajst prekmurskih Judov ali dvajset odstotkov preživelih. Upoštevati je treba tudi že omenjene odhode lendavskih Judov, to pa pomeni tako rekoč konec več kakor dvesto let trajajoče navzočnosti Judov v Prekmurju. Zgodovinsko gledano, je bilo to v bistvu konec vplivne etnične skupnosti, ki je bogatila prekmurski oziroma slovenski prostor. Motivov za izseljevanje je bilo več, od »želje« po prebivanju v pravi domovini do materialne stabilnosti, pri tem pa se seveda razume, da so se preživeli Judje domov vrnili dobesedno brez vsega. Odhod v tujino je bil tako nekaj samo po sebi umevnega.²⁶⁶

Odkritih konfliktov in mržnje med Slovenci in redkimi preživeli Judi v Murski Soboti na videz ni bilo, saj so bili v bistvu vsi oropani blaginje in miru. Na vsakem koraku je bilo opaziti pomanjkanje vsakdanjih potrebščin in dobrin, kruti so bili ukrepi novih revolucionarnih oblasti, zlasti v prvih povojnih mesecih, ko so z vso ostrino nastopili proti nekdanjim bogatim meščanom. Svoje je opravila nacionalizacija, ki tudi redkih Judov v Lendavi in v Murski Soboti ni zaobšla. Odnos med judovskimi in nejudovskimi otroki oziroma šolarji je bil ves čas zgleden, med njimi – tudi med njihovimi starši – ni bilo verskih ali političnih sporov.²⁶⁷ To pa ne pomeni, da antisemitizma takoj po končani vojni v Prekmurju ni bilo. Najbolj je bil izražen pri starejših prebivalcih Murske Sobote. Zanimivo je tudi, da so se judovska dekleta in fantje veliko raje družili z evangeličanskimi vrstniki kakor s katoliško mladino. Večina judovskih družin je zaposlovala dekleta rimskokatoliške vere tudi po končani drugi svetovni vojni.²⁶⁸ Katoliške služkinje so bile iskane delavke, saj so bile vestne (zlasti dekleta s kmetov), njihovi očetje pa so jih dajali za zaposlitev v Mursko Soboto, ker so tako kot revna vaška dekleta imele priložnost, priučiti se gospodinjskih spretnosti in bontona. »Verske izolacije« v odnosu do služkinj znotraj teh družin oziroma domov ni bilo. Na primer: ob božiču so v znamenje spoštovanja verske simbolike za katoliško služinčad postavili božično drevesce. Tudi med Judi ni veljalo pravilo, da se blago kupuje le pri prvem judovskem kolegu; šlo se je k prvemu prodajalcu najbliže domu (tudi če je bil katolik); to je bilo – preprosto povedano – temeljno pravilo lepega vedenja.²⁶⁹ Odkupi, zaplembe, nacionalizacije in agrarna reforma so ljudi po končani vojni hudo

²⁶⁶ Ibid., 610. V Jugoslaviji je bilo v letih 1939–1948 ubitih okoli trinideset tisoč Judov, v tujini pa štiriindvajset tisoč jugoslovanskih Judov, od tega približno tisoč slovenskega rodu. V tem obdobju je iz Jugoslavije emigriralo okoli osem tisoč Judov, od tega blizu tisoč iz Slovenije (prim. Vladimir Žerjavič, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1989, 75).

²⁶⁷ Ti spori so bili zanemarljivi že v desetletju pred okupacijo leta 1941.

²⁶⁸ Darja Kerec, Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954, v: *ČZN*, letnik 71, številka 4, Maribor, 2000, 610.

²⁶⁹ Ibid.

razočarali, še zlasti nacionalizacije, ki preživelim lendavskim in soboškim Judom niso prizanašale. Mnogo potez poveljnih oblasti, ki so tudi v pokrajini ob Muri delale po jasnih partijskih in oblastnih navodilih Ljubljane in Beograda, nosi v sebi dovolj razpoznavne prvine antisemitizma.²⁷⁰ Antisemitizem na Slovenskem po letu 1945 ni nekaj novega, le kaže se na drugačni ravni in skozi različne poglede. Po Mladenu Aleksandru Švarcu je antisemitizem zavračanje enakopravnosti med »Nežidom in Židom«. Glede na vladajočo ideologijo se ta operacija izvede vsakokrat drugače, da bi se dosegel isti rezultat. Če je zločin že dejstvo, da je nekdo Žid, potem mu »klasični«, srednjeveški, krščanski antisemitizem zavrača enakopravnost glede zveličanja na onem in glede gospodarjenja na tem svetu.²⁷¹ V teh prvih letih po končani drugi svetovni vojni lahko govorimo o prefinjenih in ne neposrednih oblikah antisemitizma, saj je nova država izvajala revolucionarne ukrepe, ki seveda niso zaobšli niti zdesetkane judovske skupnosti v pokrajini ob Muri. Ta del države je bil gospodarsko izjemno obubožan, gospodarska stiska v prvih poveljnih letih huda, preživetje pa težko. Nova oblast je predpisovala obvezno oddajo, opravljala je zaplembe, razmahnila se je nacionalizacija premoženja. Odločilen je bil vpliv lokalnih partijskih in političnih veljakov, strah je sejala OZNA z enotami KNOJ.²⁷² Povečeval se je aktivizem, partijska ideologija in metode vsesplošnega ustrahovanja so zajele vse pore »ljudske oblasti«. Krepko so delovali krajevni ljudski odbori, popularni KLO.²⁷³ Nalogi organov ljudske oblasti na najnižji lokalni ravni sta bili med drugim tudi »poprava zmot preteklosti« in zagotavljanje popolne

²⁷⁰ Težave z definiranjem antisemitizma niso nerazumljive. Če je definicija nekaj »splošno veljavnega«, se pri antisemitizmu pokaže, da je splošna veljavnost definicije subventirana sama s seboj. Ko označimo antisemitizem kot atribut zahodne kulture nasploh, govorimo kot Židje, ki po svojem položaju v tej kulturi ne morejo zastopati splošne veljavnosti definicije proti njim usmerjenega sovraštva. Težave z definiranjem pojma antisemitizma torej odslkavajo temeljno dilemo subjektivnega v kulturi; dilema je tako rekoč antološka: prepoznanje antisemitizma vladajoče kulture je hkratio z »židovstvom« subjekta prepoznanja. Torej je antisemitizem predvsem tisti mehanizem v vladajoči kulturi, katerega funkcija je delovanje premestitve. Delovanje tega mehanizma v potlačitveni dejavnosti univerzalne strukture, ki ji pravimo kultura, zagrabi subjekt na ravni njegove »zavestne bitnosti« tako, da mu določi le dve možnosti: biti Žid ali biti antisemit (prim. Darko Štrajn, Komparativni primer: Fichte, v: *Problemi*, letnik 23, številka 251–252, Ljubljana, 1985, 15–16, tukaj 16).

²⁷¹ Mladen Aleksander Švarc, Židovsko vprašanje in emancipacija Judov, Boj proti Židom v evropski politični tradiciji, v: *Problemi*, letnik 23, številka 251–252, Ljubljana, 1985, 31–32, tukaj 31. Avtor uporablja izraz Žid in ne Jud, vendar v uvodu tudi razloži izraza Žid in Jud v slovenščini.

²⁷² KNOJ – Korpus narodne obrambe Jugoslavije. Ustanovljen je bil v okviru poverjenišstva Narodne obrambe Jugoslavije dne 15. 8. 1944. Pri KNOJ je prevladoval vojaški vidik organiziranosti (prim. Drago Vresnik, *Tretja brigada vojske državne varnosti narodne obrambe*, Ljubljana, 1988, 16–17).

²⁷³ KLO – Krajevni ljudski odbor. Ljudska oblast v Sloveniji (in v Jugoslaviji) je po končani drugi svetovni vojni 1945 temeljila na načelu samouprave teritorialnih enot (prim. *Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955*, skupina avtorjev, Znanstveno poročilo, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 1995, 87–89).

oblasti »ljudskim množicam«. Preprosti ljudje so bili nad ukrepi oblasti razočarani; največ krivic se je dogajalo zaradi prisilnih oddaj, zaradi nacionalizacije in zaradi kolektivizacije kmetijstva. Preživeli Judje v Lendavi in v Murski Soboti so v bistvu čez noč ostali brez premoženja in postali najemniki v svojih lastnih stanovanjsko-poslovnih zgradbah.²⁷⁴ Drugače pa je tudi ob tem treba poudariti, da je ves jugoslovanski (in z njim tudi slovenski) politični razvoj v letih 1945–1948 v veliki meri sledil sovjetskemu vzoru.²⁷⁵ Komunistična partija je iz vojne izšla kot zmagovita in edina politična sila in je imela v rokah vzvode zakonodajne in izvršne oblasti, vpliv na sodišča in nadzor nad upravnim aparatom. Vsi družbeni segmenti, vključno z gospodarstvom, so bili vodeni centralizirano, pri tem pa je imel vodilno vlogo politbiro KP. Večino vodilnih funkcij in ključne položaje v Sloveniji so zasedali izključno člani KPS. Povojna ljudska oblast je temeljila na načelu samouprave teritorialnih enot (od kraja prek okrajev in okrožij do republike in federacije), toda v praksi so bili nižji organi podrejeni višjim, tako da se je uveljavil strogi centralizem.²⁷⁶ Resnično oblast so imeli zvezni organi. Povojna oblast je zagovarjala in vzpostavljala večjo socialno enakost, čeprav se je na drugi strani v prvih letih po vojni izoblikoval nov privilegiran sloj. Privilegiji so izhajali iz posameznikovega političnega položaja, prav politična karakteristika pa je bila tista, ki je določala njegove ugodnosti. Med izrazitimi privilegiji so bili oficirski in funkcionarski »magacini«.²⁷⁷

Jeseni 1946 je jugoslovansko partijsko vodstvo presodilo, da je nastopil čas za nacionalizacijo, zato je z zakonom (decembra 1946) podržavilo vsa pomembnejša podjetja v državi. Naslednji velik korak v procesu podržavljanja je bila tako imenovana druga nacionalizacija (aprila 1948), s katero so bila podržavljena še preostala zasebna gospodarska podjetja.²⁷⁸ Podržavljanje je pomenilo konec zasebne pobude, to pa je bil za podjetne in gospodarsko samoiniciativne Jude hud udarec, še zlasti za tiste redke v Lendavi,

²⁷⁴ Elizabeta Vajs, Lendava, soproga preživelega lendavskega Juda Ladislava Vajsa, izjava z dne 15. 4. 2004.

²⁷⁵ *Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955*, skupina avtorjev, Znanstveno poročilo, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 1995, 83. Kljub sovjetskemu vzoru se je pokazala jugoslovanska drugačnost zaradi zmage narodnoosvobodilnega gibanja v drugi svetovni vojni, zaradi razmeroma višje razvitosti, zaradi mednarodnih političnih okoliščin, zaradi razmeroma kratkega obdobja posnemanja sovjetskega modela in zaradi dejstva, da so jugoslovanski komunisti bolj upoštevali svoje izkušnje kakor sovjetske.

²⁷⁶ *Ibid.*, 88. Notranja uprava je bila centralizirana že leta 1944 z ustanovitvijo Oddelka za zaščito naroda in s podreditvijo slovenskih enot VDV (vojska državne varnosti) neposredno poverjeništvu za narodno obrambo NKOJ. OZNA je poleg pristojnosti državne varnosti dobila še veliko vlogo v sodstvu. Vodila je preiskovalne postopke, zasliševala osumljence, vlagala obtožnice in pripravljala gradivo za sodne procese. Spreminjanje povojne družbene ureditve so spremljale različne oblike nasilja; z revolucionarnimi ukrepi »ljudske oblasti« naj bi se spremenila socialna struktura slovenskega prebivalstva.

²⁷⁷ *Ibid.*, 90–91.

²⁷⁸ *Ibid.*, 92. Zadnja, tretja nacionalizacija je bila izvedena deset let pozneje (decembra 1958). Takrat so

ki so bili pred vojno med nosilci in pobudniki gospodarskega razvoja. Nacionalizacija premoženja lendavskih Judov je bila po grozotah holokavsta za peščico preživelih novo veliko in hudo razočaranje. Kot razlaščenci so se večinoma odselili in odšli po svetu.²⁷⁹ Redki preživeli lendavski Judje so doživeli prva razočaranja že ob vrnitvi iz taborišč. Pokojni Ladislav Vajs se spominja, da se je iz taborišča Mauthausen maja 1945 vrnil v Lendavo z enim od transportov, ki so peljali v Maribor. Tja je prispel skupaj z bratrancem dr. Kollinom iz Čakovca. Preden sta lahko iz Maribora nadaljevala pot v Lendavo, so ju večkrat zaslišali. V Lendavi je našel izropano družinsko hišo. Praznina v njej se mu je zdela še hujša, ker se starši niso vrnil. Njegov oče Zsigmond Weiss je dne 8. maja 1944, že na začetku transporta, v Nagykanizsi napravil samomor, star 72 let. V Nagykanizsi so ga tudi pokopali. Mamo Paulo Freyer, staro štiriinšestdeset let, so umorili v Auschwitzu.²⁸⁰

V današnji mestni knjižnici v Lendavi je bilo po vojni tako imenovano centralno skladišče, v katerem so zbirali premoženje lendavskih Judov: slike, pohištvo in druge dragocenosti. V njem je Ladislav Vajs (pogosto je uporabljal to obliko priimka Weiss) našel nekaj pohištva iz rojstne hiše. Tudi pokojni Ludvik Blau je bil po vrnitvi iz taborišča razočaran nad hladnim sprejemom novih jugoslovanskih oblasti. Spominja se, da so jih s transportom pripeljali do avstrijske meje v okrašenih vagonih skupaj s komunisti,²⁸¹ tam pa so jih Avstrijci presedli na slabe odprte vozove in jih prepeljali na Jesenice. Pričakal jih je mlad partizan in zahteval, da predajo vse strelno orožje. Nelogično se zdi, da bi imeli ujetniki, ki so preživeli holokavst, strelno orožje. Tega partizan očitno ni hotel (ali pa ni mogel) razumeti, zato so ostali na soncu več ur. Dobili niso niti kozarca vode. Šele naslednji dan so z veliko zamudo prispeli v Zagreb in noč prebili na tamkajšnjem sejmišču. Ludvik Blau je želel oditi v mesto, kjer je imel znance, vendar ni dobil dovoljenja, saj ni bil oblečen po pravilih. Kljub temu mu je uspelo oditi v mesto, tam pa se je po naključju srečal s svojim edinim preživelim sorodnikom Jenojem Bartosem, ki je bil takrat v Zagrebu, živel pa je v Karlovcu. Z njim je želel oditi v Karlovac, vendar ga niso pustili, kajti peljali so jih v Osijek. Tam je dobil legitimacijo, s katero je dne 5. septembra 1945 prispel v Karlovac k stricu in potem pri njem stanoval do leta 1948.²⁸²

Pri stricu je tudi izvedel, da nihče od njegovih ni preživel holokavsta. V Lendavo

bila nacionalizirana stanovanja nad določenim lastniškim maksimumom in gradbena zemljišča v določenih urbanih okoliših.

²⁷⁹ *Židje v Lendavi*, 100.

²⁸⁰ *Ibid.*, 82–83.

²⁸¹ *Ibid.*, 80–81.

²⁸² *Ibid.*, 81.

se je vrnil šele po letu 1948. Poklical ga je prijatelj Davorin Gruškovnjak, ki je upravljal njegovo premoženje. Ko se ne bi vrnil, bi premoženje v Lendavi propadlo. Nacionalizacija premoženja je bila zagotovo eden najhujših udarcev, ki so jih dočakali preživeli prekmurski Judje. V hišo že omenjenega Ladislava Vajsa so kmalu po osvoboditvi 1945 naselili uslužbenke Udbe (služba državne varnosti)²⁸³ iz Lendave. Udbe je zasedla tako rekoč celotno zgradbo, zakonca Vajs sta imela na voljo samo eno sobo. Uslužbenci Udbe so velikokrat prirejali prave nočne orgije, glasne zabave s popivanjem, žalili in šikanirali so zakonca Vajs.²⁸⁴ Med uslužbenci lendavske Udbe je bil nadvse prijazen in korekten le Hajdinjak, ki je Vajsa pogosto vnaprej seznanjal z ukrepi državnih organov, še zlasti Udbe. Med drugim ga je opozoril na nacionalizacijo in na zaplembo premoženja, zato je Vajs lahko del zgradbe prodal Croatii, drugače pa je postal poslovodja trgovine v svoji lastni hiši, ki je bila številnim trn v peti – pa ne samo njegova hiša. Pravzaprav so šle novi oblasti v nos vse zgradbe v Glavni ulici v Lendavi, ki so sestavljale središče mesta in dokazovale gospodarsko vplivnost Judov pred drugo svetovno vojno.²⁸⁵ Zato ne presenečajo ocene, da so bili pritiski nove oblasti leta 1945 zaradi premoženja strahotni. Šikaniranje peččice preživelih lendavskih Judov je preseglo vse meje. Oblasti niso izbirale metod in sredstev. Ladislav Vajs na primer je moral kljub prestanim grozotam v nemškem koncentracijskem taborišču še na služenje vojaškega roka v JLA. To so bile prefinjene metode in prepoznavne antisemitske težnje socialistične oblasti na lokalni ravni. Med drugim so Vajsu zagrozili s premostitvijo iz njegove trgovine v Lendavi v Šoštanj. Ni se mogel upirati, bil je že na kolodvoru v Čakovcu, ko je soproga Elizabeta prejela pismo Moša Pijada iz Beograda.²⁸⁶ Moša Pijade je v pismu povedal, da Ladislav Vajs lahko ostane v svoji hiši v Lendavi. Vajsova soproga je to nemudoma sporočila upravniku železniške postaje v Čakovcu in ta je po zvočniku obvestil Ladislava, naj se vrne v Lendavo.²⁸⁷

Šele leta 1956 sta zakonca Vajs po vseh šikaniranjih lokalne oblasti in partijskih in udbovskih veljakov dobila vizum za obisk Madžarske. Bila sta tako rekoč med prvimi Lendavčani, ki so jim oblasti izdale dovoljenje za potovanje na Madžarsko. Odšla sta v Nagykanizso, kjer je bil pokopan Vajsov oče. Sin je s seboj vzel dolg usnjen plašč, ga na Madžarskem prodal in za ta denar očetu postavil nagrobni spomenik. Naslednja leta je

²⁸³ UDBA – Uprava državne bezbednosti, poznejša Služba državne varnosti (SDV), pomemben represivni organ revolucionarne poveljne oblasti z velikimi pristojnostmi in pod neposrednim partijskim vodstvom. V njej je imel velik vpliv Aleksandar Ranković, v Sloveniji pa Ivan Maček - Matija. Še danes je znana kot tajna politična policija Komunistične partije oziroma Zveze komunistov.

²⁸⁴ Elizabeta Vajs, Lendava, pričevanje z dne 14. 4. 2004.

²⁸⁵ *Židje v Lendavi*, 104.

²⁸⁶ Moša Pijade, jugoslovanski Jud, pomemben revolucionar in tesen sodelavec Josipa Broza - Tita.

²⁸⁷ Elizabeta Vajs, Lendava, pričevanja z dne 14. 4. 2004.

Ladislav Vajs na dan 8. maja redno obiskoval očetov in materin grob, vse do leta 2003, ko mu je opešalo zdravje in ni bil več zmožen potovati na Madžarsko.

Ladislav Vajs je bil celo med udeleženci povojnih delovnih brigad Šamac–Sarajevo in Brčko–Banovići. Odlikovan je bil z medaljo zaslug za narod in z ordenom dela. Bil je zelo strpen človek, spoštoval je judovsko tradicijo in vero. Hudo ga je prizadelo rušenje judovske šole v Lendavi – nov udarec za redke preostale Jude. Po slovenski osamosvojitvi in po sprejetju zakona o denacionalizaciji se je v Lendavi znova pokazal prikriti antisemitizem. Vajsu namreč nihče ni ponudil možnosti, da vsaj odkupi nacionalizirani del očetove hiše, in to ga je izjemno prizadelo.²⁸⁸ Kot eden redkih in zadnjih lendavskih Judov je zgledno skrbel za judovsko pokopališče v Dolgi vasi, ima tudi največ zaslug, da so na tem pokopališču postavili spominsko ploščo žrtvam holokavsta.²⁸⁹ Kot Jud je spoštoval pripadnike preostalih veroizpovedi na lendavskem območju, katoliške in protestantske. Bil je izjemno toleranten, podpiral je tudi prizadevanja za obnovo in ureditev nekdanje lendavske sinagoge. Po smrti ga je dala njegova soproga Elizabeta, katoličanka, na njegovo željo pokopati na srednjem lendavskem pokopališču, »da bo lahko po moji smrti čimbližje, da bo imela do obiska groba kratko pot in da jo bodo po njeni smrti pokopali zraven mene« – takšna je bila njegova poslednja želja. Pokopali so ga po obredu stare zaveze.

Usodo šikaniranja in pritiska na premoženje je prestala tudi Elizabeta Fürst. Njenemu očetu Aladarju Deutschu so Nemci aprila 1941 odvzeli poslovno uspešno gostilno s kegljiščem in s teniškim igriščem v Lendavi. Odvzeli so jim tudi hišo, v kateri so prebivali. Družina je bila vključena v transporte internirancev in med prvimi odpeljana v koncentracijsko taborišče Auschwitz. Oče Aladar Deutsch je bil v prvem transportu, Elizabeta pa je s sestro ostala še tri tedne v Nagykanizsi, nato so tudi njo odpeljali do Auschwitza. Elizabeto Fürst (roj. Deutsch), ki je imela takrat sedemnajst let, je zloglasni dr. Mengele ločil od njene devetletne sestre, ki so jo odpeljali v plinsko celico. Preživela je holokavst, ves čas je bila skupaj z Margito Szanto iz Lendave, s katero sta se vrnili v rojstno mesto dne 25. oziroma 26. junija 1945. Domov je prišla brez vsega, našla ni nikogar, pričakala jo je le njena psička Morzsi. Ta je bila tudi prva, ki jo je prepozna-

²⁸⁸ Elizabeta Vajs, Lendava, pričevanja z dne 14. 4. 2004.

²⁸⁹ Judovsko pokopališče v Dolgi vasi se deli na tri dele: hevra prostor, prostori zunaj hevra in prostor za otroke. Na tem pokopališču so Judje pokopavali svoje pokojne od leta 1850 dalje. Leta 1860 so morali pokopališče celo razširiti. Od 19. stoletja pa do začetka druge svetovne vojne so postavljali kamnite nagrobnike, ki so jih pozneje nadomestili nagrobniki iz črnega marmorja. Po zapisih sta bila zadnja zabeležena judovska pogrebna obreda na tem pokopališču leta 1943, ko so pokopali Henrika Maschanzkerja in dr. Armina (Hermana) Straserja. Na pogrebu Elka Balkanya in Josipa Mayerja leta 1945 ni bil opravljen judovski pogrebni obred, ker v Lendavi in v okolici ni bilo ne rabina ne kantorja, ki bi obred opravila. Ladislav Vajs ni pokopan na judovskem pokopališču v Dolgi vasi.

la.²⁹⁰ Živali očitno niso pokončali in je po transportu njene družine v taborišče tavalala od hiše do hiše in preživela. Psička se je Elizabetinega prihoda neizmerno razveselila in lep čas sta ostali nerazdružljivi.²⁹¹ Kmalu po končani vojni in po vzpostavitvi nove oblasti so tudi njihovo premoženje v Lendavi nacionalizirali. Elizabeta se spominja teh izjemno neprijaznih časov. Prejela je celo več grozilnih pisem Lendavčanov, ki so njej in še drugim redkim preživelim Judom grozili s smrtjo. Grozilna pisma so pokazali uslužbencem Udbe, ki so bili po njeni oceni do Judov korektni. Uslužbenci Udbe so grozilna pisma vzeli resno in so se lotili iskanja avtorjev, jih polovili in ugotovili, da so bile v ozadju teh groženj materialne koristi, želje po denarju, ki pa ga redki preživeli lendavski Judje niso imeli. Po prihodu iz taborišč so našli izropane domove in ostali tako rekoč brez vsega. Elizabeta Fürst ocenjuje, da je bila nacionalizacija judovskega premoženja hud udarec za zdesetkano skupnost in začetek postopnega izbrisa vseh prekmurskih Judov iz zgodovinskega spomina. Drugače si po njenem tudi ni mogoče razlagati odnosa oblasti do ostankov judovske dediščine v Lendavi in v Murski Soboti (žalostna usoda obeh sinagog). Elizabeta je prepričana, da je v spominu na prekmurske Jude veliko sprenevedanja in licemerstva, da delajo pod pretvezo sočutja do žrtev holokavsta, v bistvu pa po liniji najmanjšega odpora formalno opravljajo službene obveznosti. Jude, ki so ostali v pokrajini ob Muri, je še vedno strah odkrito govoriti.

Drugačne pa so izkušnje Erike Fürst iz Murske Sobote. Po vrnitvi iz koncentracijskega taborišča je bila stara štirinajst let in se teh časov v Murski Soboti dobro spominja. Njena družina ni občutila tako hudih pritiskov na premoženje, kakor se je to dogajalo lendavskim Judom. Morali pa so se vsemu premoženju odpovedati tisti preživeli murskosoboški Judje, ki so se odselili v Izrael.²⁹² Hiša v ulici Štefana Kovača, v katero se je Erika vrnila iz taborišča, je bila prazna, izropana. Izruvana je bila celo električna napeljava. Ko so se vrnilo, je hišo izpraznila jugoslovanska vojska. Njena mama jo je z velikimi težavami postopno popravila in usposobila za bivanje, nato je bila hiša nacionalizirana. Za odvzeto hišo so jim oblasti plačale odškodnino, za odvzeto zemljišče pa ne. Blizu njihovega doma so oblasti sezidale stanovanjski blok in v dvosobno stanovanje so se preselili Fürstovi, pozneje pa so jim omogočili pridobitev večjega stanovanja. Odškodnina za odvzeto hišo je bila simbolična, za ta denar bi lahko mati kupila le opeko za zidavo manjše hiše. Oblasti v Murski Soboti Judov niso šikanirale, tudi someščani so bili do redkih preživelih Judov zelo strpni in nadvse tolerantni. Toda Judje so ostali zelo prestrašeni zaradi grozot, ki so jih preživeli v taboriščih. Do tega so bili tako rekoč vsi zelo zadržani in o tem niso radi govorili v javnosti. Vendar pa so bili

²⁹⁰ Elizabeta Fürst, Murska Sobota, pričevanje z dne 26. 4. 2004.

²⁹¹ Elizabeta Fürst, Murska Sobota, pričevanje z dne 26. 4. 2004.

²⁹² Erika Fürst, Murska Sobota, pričevanje z dne 16. 9. 2004.

večkrat deležni ponarejanja nekaterih zgodovinskih dejstev, ki so jih navajali lokalni pisci zgodovine NOB v Prekmurju. Na ta ponarejanja niso odgovarjali in o tem niso javno polemizirali. V zvezi z navedbo o pisanju zgodovine oziroma navajanju nekaterih dejstev o holokavstu prekmurskih Judov naj omenimo članek iz lokalnega časopisa *Obmurski tednik*.²⁹³ V sestavku ob deseti obletnici osvoboditve Murske Sobote je govor o spominu na padle, vendar je v njem tako rekoč povsem prezrta usoda soboških Judov. A v članku *Žrtve niso bile zaman* Jožeta Velnarja je zapisana kratka notica, da so okupatorji odgnali v taborišča: »tudi soboške Žide. Pobili so vse otroke, odrasle, stare. Iz Sobote so jih odpeljali s kamioni v Čakovec, od tam pa v razna taborišča. Vrnilo se jih je le nekaj.«²⁹⁴ Časopis še navaja, da so Madžari 26. in 27. aprila 1944 aretirali vse Žide v Prekmurju.²⁹⁵ Isti časopis prinaša članek z naslovom *Spomini vstajajo*, v katerem pripoveduje o aretacijah oktobra 1944. Članek pripoveduje:

Židovska sinagoga v Murski Soboti se je v nekaj urah spremenila v pravo taborišče. Prve so zrinili vanjo moške, ki so bili tedaj pod policijskim nadzorstvom, za njimi pa kar cele družine, mladoletnike in otroke. Novice, ki smo jih dobivali v Sinagogo, so bile vznemirljive, a zato toliko bolj upanje zbujujoče. Ko so prišli po nas, je bilo le 20 minut časa. Vzeti topla oblačila in še kaj malega v naglici. Zdaj, ko so nas v sinagogi znova in znova preštevali, preverjali sezname, jih izpopolnjevali, nihče ni več verjel, da bi se od tam vrnili na svoje domove. Zvedeli smo za borbo med partizani in Madžari ter njihovimi podrepniki pri Brumnovi hiši in za spopad s tišinsko žandarmerijo. Težko smo verjeli vesti, da je bil v borbi na Vaneči ubit Dane Šumenjak. V meglenem jutru 20. oktobra 1944 je krenila iz sinagoge dolga kolona ljudi po soboških ulicah proti železniški postaji. Bilo nas je 80. Skoraj toliko je bilo spremljevalcev: žandarjev in vojakov.²⁹⁶

Natančnejših navedb časopis ne prinaša. Tudi ni objavljen popoln seznam žrtev holokavsta, številke so bile v tem prvem povojnem desetletju, ko se je povičevala vloga NOB, močno podcenjene (omenjenih je le sto sedemnajst žrtev holokavsta). Toda v sklopu predstavljanja vidnejših nosilcev odporniškega oziroma narodnoosvobodilnega gibanja je omenjen Ali (Aladar) Kardoš, pomemben prekmurski Jud, sodelavec Miška Kranjca in drugih prekmurskih komunistov in revolucionarjev. Kardoš je predstavljen

²⁹³ Glasilo Socialistične zveze delovnega ljudstva za Obmurje.

²⁹⁴ *Obmurski tednik*, letnik 6, Murska Sobota, 21. 10. 1954, 6.

²⁹⁵ Vsi avtorji člankov uporabljajo izključno izraza Žid in Židje.

²⁹⁶ *Obmurski tednik*, letnik 6, Murska Sobota, 21. 10. 1954, 7. Omenjene aretacije v Murski Soboti so posledica dogodkov na Vaneči, po katerih so bile izvedene množične deportacije. S številnimi drugimi so bili takrat aretirani še preostali prebivalci judovskega rodu. Dne 20. 10. 1944 so jih odpeljali v Sombotel in nato v Nemčijo (glej Metka Fujs, Odnos madžarske države do židovskega prebivalstva v drugi svetovni vojni, v: *Kronika Pomurja* 7, Murska Sobota, 1998).

kot interniranec zapora v Bileći. Ali Kardoš je bil med Prekmurci brez dvoma najmočnejši marksist, pesnik in najboljši prevajalec Petöfija ter dober poznavalec komunističnega gibanja, ki je po epopeji od madžarskih zaporov do prisilnega dela v borskem rudniku, marširajoč v »židovski koloni smrti« od Srbije do nemških koncentracijskih taborišč, ostal nekje v Flossenburgu.

Pod člankom je podpisan Štefan Kuhar.²⁹⁷ Alija Kardoša se spominja tudi Rudi Čačinovič in navaja, da je bil velik slovenski pesnik, ki so ga najprej zaprli v taborišča na Madžarskem in ga nato odvedli v borske rudnike. Od tam ga je skušal rešiti nekdanji soboški gimnazijski ravnatelj Liška, vendar je bilo prepozno.²⁹⁸

Prve izkušnje preživelih prekmurskih Judov, ki so se iz taborišč vrnili na podeželje, so drugačne od že omenjenih v Murski Soboti in v Lendavi. Šarika Hiršl je kot otrok živela z mamo, z očetom in z bratom v Tešanovcih. V Mursko Sobotu so prišli šele leta 1958. Njen oče Nikolaj Hiršl je bil poverjenik judovske skupnosti in je pomagal sestavljati sezname interniranih in usmrčenih prekmurskih Judov. V borčevsko organizacijo Judje niso bili povabljeni.²⁹⁹ Po končani vojni starši otrok niso vzgajali v judovstvu. V Tešanovcih krajani ne otrok ne staršev Judov niso šikanirali, žalili ali poniževali. Krajani Tešanovcev so po njenem pričevanju do judovske družine ohranili pozitiven odnos. Tudi Hiršlovi so po vojni doživeli nacionalizacijo premoženja, boleč ukrep, ki je peščico preživelih Judov dodatno prizadel.

²⁹⁷ *Obmurski tednik*, letnik 6, številka 172, Murska Sobota, 30. 4. 1954, 2.

²⁹⁸ Rudi Čačinovič, *Paričjak* 2 a, pismo Marjanu Tošu z dne 2. 6. 2004.

²⁹⁹ Šarika Hiršl, Murska Sobota, pričevanje z dne 28. 7. 2004.

2.2 JUDJE V PREKMURJU V SOCIALISTIČNI SLOVENIJI IN ZGODOVINSKI SPOMIN NA PREKMURSKO JUDE; DOGODKI V ZVEZI Z AKTUALNIM DRUŽBENOPOLITIČNIM DOGAJANJEM V OBRAVNAVANEM PROSTORU; SOCIOLOŠKI, ANTROPOLOŠKI IN SOCIALNI VIDIKI IN SINTEZA KULTUROLOŠKO-ETNOGRAFSKIH VIDIKOV OHRANJANJA ZGODOVINSKEGA SPOMINA NA JUDE V PREKMURJU

Za objektivno sliko obravnavane teme je treba vnovič opozoriti na nekatera historična dejstva in na nezaupanje Judov do novih oblasti že po priključitvi Prekmurja k Jugoslaviji. Poraz Avstro-Ogrske je mnogo Judov v Prekmurju zbegal.³⁰⁰ Po zmagi protirevolucije so se na Madžarskem začeli pogromi in preganjanja. Protirevolucionarji (beli oficirji) so bili večinoma nasprotniki Judov (zlasti podoficirji). Po nekaj letih so oblast vnovič prevzeli fevdalci in finančna oligarhija, in ker je judovski kapital močno vplival nanje, so protisemitske osi sčasoma otopele, čeprav je na Madžarskem ostalo še dovolj rasističnih gibanj in organiziranih skupin.³⁰¹ Prekmurski Judje so bili po priključitvi k novi državi do nejudovskega okolja nezaupljivi. Povezovali so se z Judi v Čakovcu in v Zagrebu in stkali veliko trgovskih povezav. Iz Čakovca in iz Zagreba (nekaj tudi iz Varaždina) so pred drugo svetovno vojno prihajale politične in gospodarske informacije. Prekmurski Judje so se previdno prilagajali novim časom in iskali varstvo pri domačih gospodarskih in političnih veljakah.³⁰² Politično se niso želeli izpostavljati. V takratno družabno življenje so se teže vključevale ženske, ki so slabo obvladale slovenski jezik. Poslušale so madžarski radio, predvsem zaradi iger in družabnih »čenč«. Zanimivo je, da prekmurski Judje niso želeli v Palestino.³⁰³ Toda v desetletju

³⁰⁰ Rudi Čačinovič, *Pot prekmurskih Židov do holokavsta. Časi preizkušenj: Prispevki k zgodovini Prekmurja*, Murska Sobota, 1998, 53.

³⁰¹ Ibid.

³⁰² Ibid., 54.

³⁰³ Ibid. Avtor opozarja, da se je med mladimi zaradi vpliva šole že začela asimilacija. Postajali so Slovenci

pred drugo svetovno vojno se je povečalo protijudovsko razpoloženje, ki so ga podpihovali zlasti številni sezonski delavci iz Prekmurja v Nemčiji.³⁰⁴ Na judovsko problematiko v Prekmurju so opozarjali tudi nekateri marksistični teoretiki in predstavniki Komunistične partije Slovenije (KPS):

Židovski problem je za narodnoobrambno delo v Prekmurju posebno pomemben, odkar je postal sredstvo za pridobivanje glasnikov tuje propagande. Najnovejše izjave poslanca Hubaya, ki namesto zaprtega majorja Szalassyja vodi 'hungarizem',³⁰⁵ niso samo ostro protisemitske, temveč tudi revizionistične. Odnos do židovstva torej ni samo vprašanje humanitete in demokracije, temveč tudi problem, ki posega globoko v zaščito državnih in narodnih interesov. Od Židov samih pa je seveda odvisno, kako bo to vprašanje rešeno.

Revolucionarni teoretiki niso razglabljali, kaj naj bi Judje storili za rešitev svojega vprašanja. Po svoje je tudi nerazumljivo, da so se sploh lotili odpiranja teme, ki je bila sama po sebi dovolj boleča. Zaradi spleta nastalih političnih okoliščin na Madžarskem se prekmurški Judje tako rekoč niso mogli izogniti genocidu oziroma holokavstu. V Prekmurju je bila Hitlerjeva dokončna rešitev židovskega vprašanja skoraj »popolna«, saj je grozote nacističnih taborišč preživela le peščica predvojnih Judov, ki so se po koncu vojne iz taborišč vrnili v Prekmurje. Doma so našli izropane hiše, leta 1946 je temu sledila prva nacionalizacija, leta 1948 pa še druga nacionalizacija, ki jim je odvzela tovarniške objekte, hotelske stavbe in druge nepremičnine, pa tudi samostojno trgovsko dejavnost.³⁰⁶ Za preživlele prekmurske Jude je poleg tega vrnitev v domači kraj, ki je bil oropan in oskrunjen verske simbolike, učinkoval kot kulturni šok.³⁰⁷ Ko se je nova

ali Jugoslovani židovske vere. Pripadnikov sionističnega gibanja v Murski Soboti ni bilo.

³⁰⁴ Nacistična propaganda je bila učinkovita in uspehe nove nemške oblasti so močno hvalili tudi sezonski delavci iz drugih delov Slovenije (npr. iz Slovenskih goric). Drugače pa je treba ob tem spomniti, da je bil antisemitizem v Prekmurju po svoje tragikomičen. Vse gospodarske in politične niti so namreč držali v rokah Nejudje (v tej oceni Čačinovič nekoliko pretirava, saj pozablja na ekonomsko moč in vpliv nekaterih lendavskih Judov), simpatizerji nemškega nacizma in slovenskega klerikalizma. Nasprotja do Judov so se močno povečala po priključitvi Avstrije nacistični k Nemčiji leta 1938.

³⁰⁵ »Hungarizem« se je pozneje nadaljeval v ekstremistični hitlerjevski antisemitski peti koloni »puščičastih križarjev«. Ti so po Horthyjevi kapitulaciji oktobra 1944 prišli na oblast in poskrbeli za uničenje stotisočev Judov in madžarskih demokratov. Predsednik vlade je postal Szalasi (prim. Rudi Čačinovič, *Pot prekmurskih Židov do holokavsta. Časi preizkušenj: Prispevki k zgodovini Prekmurja*, Murska Sobota, 1998, in Ferdo Godina, *Prekmurje 1941–1945*, Murska Sobota, 1967).

³⁰⁶ Franc Kuzmič, Posebnosti židovske populacije v panonskem prostoru glede izseljenstva in sezonstva, v: *Zbornik Sezonestvo in izseljenstvo*, Ljubljana, 2003, 141. Avtor pripominja, da se je večina preživelih Judov iz Prekmurja zaradi omenjenih razmer odselila v Izrael, v ZDA in v druge evropske države.

³⁰⁷ Darja Kerec, Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954, v: *ČZN*, letnik 71, številka 4, Maribor, 2000, 609. Z izselitvijo prekmurskih Judov v Izrael in v ZDA po letu 1948 je bilo, zgodovinsko gledano, konec dvesto let trajajočega judovstva v pokrajini ob Muri. Po letu 1948 se je iz takratne Jugoslavije

domovina začela imenovati Federativna ljudska republika Jugoslavija in je gospodarska stiska v Prekmurju dosegla vrhunec, so bili številni duhovniki obsojeni, samostani so bili razpuščeni, redovnice pa so se razkropile po vaseh. Začeli so se odkupi, prisilna oddaja kmetijskih pridelkov, zaplembe premoženja, nacionalizacije vseh vrst in načinov. Agrarna reforma je kmete »razočarala«, tako da niso več vedeli, komu naj zaupajo: Stalinu z boljševizmom, Titu s komunizmom ali nekakšnemu »socializmu«; nastopili so še OZNA, KNOJ in različni ljudski odbori, s katerimi naj bi se odpravile zmote preteklosti.³⁰⁸ V to kolesje so bile ujete tudi usode redkih preživelih prekmurskih Judov, ki so jih jugoslovanske oblasti udarile že pred izbruhom druge svetovne vojne. Jeseni 1940 je namreč takratna Jugoslavija začela uvajati vojno gospodarstvo. Po banovinah so ustanovili prehranjevalne zavode, v začetku oktobra 1940 pa je vlada omejila poslovanje trgovin z živili, katerih lastniki so bili Judje.³⁰⁹ Ukrep je prizadel tudi posamezne Jude v Murski Soboti in v Lendavi, vendar so kljub temu ohranili mirno kri in se vdali v usodo. Treba pa je poudariti, da se je spregledovanje usode Judov začelo tako rekoč na ničelni točki že maja 1945, takoj po končani drugi svetovni vojni in po množičnem holokavstu. Takšen odnos je mogoče odkriti tudi v številnih knjižnih publikacijah. V *Slovenskem zborniku 1945* na primer nobeno besedilo ne obravnava Judov.³¹⁰ Omenjeni niso niti v kronologiji dogajanja. Zapišemo torej lahko, da so bili v razmeroma kratkem časovnem obdobju Judje iz slovenskega zgodovinskega spomina izbrisani dvakratno. Za prvo dejanje izbrisa so med drugo svetovno vojno poskrbeli nacisti, ki so s programom Endlösung, s končno ali dokončno rešitvijo judovskega (židovskega) vprašanja, poskrbeli za fizično pobijanje in množično uničenje Judov – holokavst.³¹¹ Izbris je torej sinonim za aretacije, izselitve in množične usmrtitve v koncentracijskih taboriščih. V

v Izrael izselilo blizu osem tisoč Judov, od tega naj bi jih bilo približno tisoč iz Slovenije. Tako je bila nekdanja močna judovska skupnost v Prekmurju tako rekoč pred popolnim izbrisom iz zgodovinskega spomina (leta 1981 npr. se je po takratnem popisu prebivalstva v Sloveniji oz. Jugoslaviji opredelilo za Jude tisoč tristo štiriinosemdeset oseb in le devet od teh v Sloveniji oziroma Prekmurju).

³⁰⁸ Ibid., 611.

³⁰⁹ Alenka Puhar, Iskanje izgubljenih Židov, v: *Delo*, letnik 36, številka 90, Ljubljana, 19. 4. 1994, 7. V skladu z vladnimi ukrepi so bile velike judovske trgovine postavljene pod nadzorstvo, za judovske študente pa so na visokih šolah uvedli *numerus clausus* (prim. *Zgodovina Slovencev*, skupina avtorjev, Ljubljana, 1979).

³¹⁰ Alenka Puhar, Iskanje izgubljenih Židov, v: *Delo*, letnik 36, številka 91, Ljubljana, 20. 4. 1994, 11.

³¹¹ Množično pobijanje Judov je bilo vrhunec antisemitskih ukrepov, ki so se začeli v nacistični Nemčiji s protijudovsko zakonodajo in agitacijo (prim. Alan Unterman, *Judovstvo (Mali leksikon)*, Ljubljana, 2001, in Marjan Toš, Naj ne bo pozabljeno in naj se nikoli več ne ponovi, v: *Holokavst 1933–1945 (Pogum, da se spominjamo)*, Katalog razstave, Sinagoga Maribor, Maribor, 2004/2005).

ta program so bile drugače vključene vse slovenske pokrajine, nekatere prej, nekatere pozneje. In to zelo učinkovito.³¹²

Ker je torej drugo svetovno vojno preživela le peščica slovenskih oziroma prekmurskih Judov, se Slovenija uvršča med dežele, v katerih je bil program Endlösung izjemno uspešen – uničenih je bilo 86,6 odstotka Judov.³¹³ Za drugo dejanje izbrisa iz zgodovinskega spomina je poskrbelo zgodovinopisje v obdobju vojne, na državni in na lokalni ravni. Tukaj pa lahko rečemo, da je izbris sinonim za zamolčevanje, spregledovanje, črtanje, odštevanje, neobčutljivost – »za nespomin«. Če so Nemci poskrbeli, da je Slovenija postala »Judenrein« (Judov očiščeni svet), smo Slovenci sami pripomogli, da je bilo to odrinjeno v stranski rokav spomina in odšteto.³¹⁴ Rudi Čačinovič k temu dodaja, da so bili »Judje na Slovenskem po letu 1945 izbrisani in potisnjeni na rob zgodovinskega spomina.«³¹⁵ Vprašanje o pomenu molčanja in spregledovanja lahko zajame vzroke in posledice, nezavedne in zavestne motive, prikrita strahove in odkrite naklepe. A navadno govorimo o prepletu vsega tega in kot takšno naj to vprašanje nastopa v smislu celostne obravnave problematike. Prvi možni razlog je smiselno iskati v odkritem oziroma prikritem antisemitizmu. Ob tem je treba spomniti, da v Jugoslaviji v obdobju med obema svetovnimima vojnama (v 20. stoletju) ni bilo tako izrazitega ali značilnega antisemitizma.³¹⁶ Precej nasprotujoča so si mnenja o odnosu jugoslovanske Komunistične partije (ki je vodila partizanski oboroženi odpor in revolucijo) do vprašanja antisemitizma. V partizanskih vrstah se je namreč bojevalo prek štiri tisoč petsto pripadnikov judovskega rodu. Številni so se prebili med vodilne osebe odpora, več jih je dobilo naziv narodni heroj. Delež Judov med neoboroženimi aktivisti je bil tudi velik. Komunistična partija Jugoslavije greha antisemitizma nima na vesti.³¹⁷ A bolj

³¹² Alenka Puhar, *Iskanje izgubljenih Židov*, v: *Delo*, letnik 36, številka 90, Ljubljana, 19. 4. 1994, 7.

³¹³ Medvojna antisemitska propaganda v letu 1944 je med drugim navajala, da na Slovenskem skoraj nismo poznali Judov. V vsej nekdanji Dravski banovini jih je bilo po uradnem štetju leta 1931 samo osemsto dvajset ali tri četrtnine promila: »Pošteni, marljivi in verni slovenski narod se je znal nagonsko ubraniti Judov vse dotlej, dokler je bil veren in pošten.« Še leta 1921 je v Sloveniji živelo osemsto šestdeset Judov, od tega triinšestdeset tudi v Mariboru, šeststo dvainštirideset pa v Prekmurju (v Ljubljani jih je bilo sedemindvetdeset).

³¹⁴ Alenka Puhar, *Iskanje izgubljenih Židov*, v: *Delo*, letnik 36, številka 90, Ljubljana, 19. 4. 1994, 7.

³¹⁵ Rudi Čačinovič, *Paričjak 2 a*, Pismo Marjanu Tošu z dne 2. 6. 2004.

³¹⁶ Ugleдни raziskovalci te tematike, Laslo Sekelj, Jaša Romanov in Slavko Goldstein, ocenjujejo, da se je lahko takratna Jugoslavija pohvalila z nizko stopnjo intenzivnosti antisemitizma. Primerjava je ugodna celo glede na razmere v številnih demokratičnih evropskih državah. Ob izbruhu vojne pa je sledil oster in pomenljiv zasuk. Vsi režimi in politične osebnosti, ki so se vojaško in ideološko vezali na nacistično Nemčijo, so bili antisemitsko naravnani (hrvaški ustaši zelo intenzivno, preostali pa v nekoliko blažjih oblikah).

³¹⁷ Alenka Puhar, *Iskanje izgubljenih Židov*, v: *Delo*, letnik 36, številka 93, Ljubljana, 22. 4. 1994, 4. Avtorica feljtona opozarja, da je v primerjavi z večino drugih partij v Vzhodni Evropi tovrstno

kakor v antisemitizmu je treba iskati razloge za potiskanje Judov na rob zgodovinskega spomina v internacionalizmu, ki je zavestno skušal preseči razlike med narodi, verami in rasami in jih tudi odpraviti. Po drugi svetovni vojni je bil v vsej Vzhodni Evropi, zlasti pod močnim pritiskom sovjetskega voditelja Stalina, vzpostavljen sistem brisanja »sekundarnih« razlik. Kot takšne so bile označene narodnostne in verske razlike, ki so obveljale za nekaj manj pomembnega, prehodnega, minljivega, za »ostanek« preteklega dobe, ki bo prej ali slej sam preminil – nekaj pomoči pa tudi ne more škodovati. Poudarek je bil na narodnih razlikah.³¹⁸ Takšno razpoloženje je imelo usodne posledice za doživljanje identitete pri posameznikih in za vzpostavljanje judovske skupnosti. Na območju današnje Republike Slovenije se je po drugi svetovni vojni v okviru Zveze judovskih občin Jugoslavije obnovila judovska občina v Ljubljani. Njen predsednik je bil Artur Kon.³¹⁹ Problem vzpostavljanja judovskih skupnosti je bil velik, ne samo zaradi majhnega števila preživelih Judov, ampak tudi zaradi premajhne politične volje in zaradi prikritega antisemitizma. Treba je še poudariti, da je bilo judovstvo takrat stigmatizirano bolj kot pripadnost narodu (jezik, ozemlje, tradicija in kultura). Ko so se judovske občine znova organizirale, so bile laično usmerjene, med voditelji pa so bili predvsem zaslužni revolucionarji (takšna ocena za Slovenijo in za Prekmurje ne drži povsem, saj med vidnimi politikami oziroma komunističnimi revolucionarji ni bilo Judov). To obdobje zaznamujejo številne osebne travme ljudi, ki so preživeli holokavst, ostali brez družinskih vezi, brez socialne mreže ali pomoči, brez premoženja in brez osebne svobode. Niso imeli moči, potrebne za obnovitev svoje identitete.³²⁰ Še najbolj varni so se jim zdeli molk, potajenost in izselitev, vsakršno organiziranje bi utegnilo prinesiti novo nevarnost, tako rekoč izzivanje božje previdnosti; strah, ki je bil več kakor utemeljen. Z drugimi besedami: holokavst je v vseh, ki so ga preživeli, sprožil vprašanje, ali je sploh vredno (smiselno, pametno, zaželeno) vztrajati v pripadnosti rodu, ki ga vsi

slovensko spričevalo čistejše. V nasprotju s tem in z omejitvijo na Slovenijo pa je bila protikomunistična (domobranska) stran bolj antisemitska. Med učno snovjo, ki so jo predavali v političnih tečajih slovenskega domobranstva, so bile tudi lekcije, kakor na primer »Amerika – strežnica židovstva«, »Žid« in »Židovstvo in prostozidarstvo«.

³¹⁸ Ibid. Vsa Evropa je vstopila v povojni čas s trdno odločitvijo, da je treba potegniti črto pod preteklost in gledati v prihodnost, zato so marsikdaj tudi pripovedovanja in zgodbe iz koncentracijskih taborišč naleteli na gluha ušesa. Te pripovedi so govorile zgolj o trpljenju in ne o junaštvu. Na vzhodu Evrope so nastopili tudi ideološki zadržki – preživeli Judje niso bili kontaminirani samo s trpljenjem, temveč so postali tudi politično sumljivi. O tem govori mnogo tragičnih usod posameznikov, ki so preživeli taborišča in tudi v Prekmurju za las ušli grobim ukrepom nove revolucionarne oblasti (npr. usoda Ladislava Vajsa iz Lendave). Večina preživelih slovenskih Judov je bila v bistvu za novo oblast politično sumljiva in zato jim niso zaupali.

³¹⁹ Janez Marolt, *History of Jews in Slovenia*, rokopis iz arhiva KC Sinagoga Maribor, Maribor 2001, 7.

³²⁰ Alenka Puhar, Iskanje izgubljenih Židov, v: *Delo*, letnik 36, številka 93, Ljubljana, 22. 4. 1994, 4.

sovražijo. Zato so se številni izselili v novonastalo državo Izrael, med njimi dobršen del preživelih prekmurskih Judov.³²¹ Povod za odhod je bilo seveda grenko razočaranje nad ukrepi nove oblasti, ki je uresničevala »pridobitve« revolucije in sledila sovjetskemu modelu socializma. Večina preživelih Judov je ostala brez – vsega, čeprav so pričakovali, da bodo dobili vsaj streho nad glavo in del med vojno zaplenjenega premoženja. A dobili niso tako rekoč nič, kajti tisto, česar niso zaplenili Nemci oziroma Madžari, so raznesli Slovenci, ki pa o tem niso hoteli nič vedeti.³²² Pritožbe niso bile možne in so bile hkrati tudi zelo nevarne, zato so redki Judje raje molčali. O tem zgovorno pričajo primeri iz Lendave, kjer so bili Judje zaradi premoženja močno na udaru (trgovec Vajs). Prva povojna leta so pomenila prikriti antisemitizem, ki je bil proti Judom naperjen posredno, saj si je za tarče napadov izbiral »buržuje, pridobitnike in kozmopolite« – epiteti torej, ki so se od nekdaj najbolje prilegali Judom.³²³ Ta fenomen je drugače zelo značilen za Vzhodno Evropo, saj so v državah pod vplivom Sovjetske zveze in komunistične ideologije slavili proletarce in pošteno inteligenco, med kmeti pa le zadružnike in preproste kmečke ljudi s socialnega dna. Vse to so bile razmere, ki so odločilno vplivale na sklep Judov, da se preprosto umaknejo in odidejo po svetu. Imamo pa tudi primere, ko se nekdanji pripadniki judovske skupnosti v Lendavi po vojni sploh niso vrnili v domači kraj, ampak zaradi tamkajšnjih razmer v druga jugoslovanska mesta, od koder so neposredno odšli v Izrael. Tako je, denimo, storil izraelski državljani Yoel Shachar, ki je v resnici lendavski Jud Tomislav Schwarz (Tamas Berthold Schwarz). Leta 1945 se je rešil iz taborišča smrti in iz Subotice odšel v Izrael. V Lendavo je po odhodu v Izrael prvič prišel leta 1967, ko so ga nekateri Lendavčani prepoznali kot sina industrialca Arnolda Schwarza.³²⁴ Družina industrialca Schwarza je bila med uglednejšimi predvojnimi judovskimi družinami v Lendavi in je imela v tem mestu več nepremičnin

³²¹ Ibid. Avtorica preveč poudarja zanikanje judovskega rodu oziroma pripadnosti pri vseh preživelih. Nekateri tega niso zanikali in ne skrivali, a – resnici na ljubo – javno tudi ne izražali. Prav tako niso mogli izkazovati statusa žrtev vojnega nasilja, saj jih borčevska organizacija takoj po vojni sploh ni obravnavala kot osrednje kategorije žrtev vojne 1941–1945. To je mogoče razbrati tudi iz takratnega lokalnega tiska (prim. *Obmurski tednik*, Murska Sobota).

³²² Alenka Puhar, Iskanje izgubljenih Židov, v: *Delo*, letnik 36, številka 104, Ljubljana, 7. 5. 1994, 8. Avtorica pripominja, »da so bili tedaj že novi časi in je bila vsaka lastnina sumljiva, nekoliko nadpovprečna pa še bolj – razen če si jo je lastil tako imenovani novi razred«.

³²³ Ibid. Obseg takšnih primerov je bil v Prekmurju močno omejen zaradi že omenjene številčne skromnosti Judov, ki so po drugi svetovni vojni še ostali v pokrajini ob Muri.

³²⁴ Branko Žunec, Če bo hotel dedovati, bo moral dokazati, da je še živ, v: *Večer*, letnik 50, številka 29, Maribor, 4. 2. 1994, 15. V nekaterih časopisnih zapisih se najde priimek Schwartz in ne Schwarz, kakor je to navedeno tudi v delni odločbi Upravne enote Lendava v zvezi z vračilom premoženja Yoelu Shacharju. V odločbi je napisano ime Tomislav in ne Tamas.

Slika 6: Iz denacionalizacijske odločbe za Yoela Shacherja (Upravna enota Lendava).

svetovno vojno. Oče Yoela Shacharja, ki je bil proglašen za mrtvega, je umrl v koncentracijskem taborišču Oswiencim dne 21.5.1944 in bi naj ob množični usmrtitvi tam umrl tudi vsi njegovi drugi družinski člani.

Zahtevek je bil vložen skupaj z zahtevkom za denacionalizacijo podjetij mlina in opekarne, na kmetijska zemljišča pa se nanaša

- vlož. št. 2025 k.o. Lendava, parc. št. 559/123 njiva v izmeri 12.724 m², parc. št. 559/210 njiva v izmeri 216 m².

Lastnik vseh navedenih nepremičnin je bil Schwarz József do 1/2 in se zahtevek nanaša in je bil vložen nedvoumno samo za ta delež, ne pa tudi za drugo polovico oziroma enak solastniški delež njegovega brata Schwarz Andreja.

Zahtevek se glasi na denacionalizacijo v obliki odškodnine, ker upravičenec v skladu z določbo 68. člena Ustave RS ne more pridobiti lastninske pravice na nepremičnem premoženju. Zahtevek je vložila upravičena oseba in je ta po obliki denacionalizacije v skladu z zakonom.

Upravičenec Yoel Shachar se je po rojstvu imenoval Tomislav Schwarc (tudi Švarc) in je to ime zadržal do leta 1953. Z dnem 21.5.1944 je bil razglašen za mrtvega zaradi množičnih usmrtitev v taborišču Oswiencim in je bila njegova smrt vpisana v matično knjigo umrlih pri Matičnem uradu Lendava, vendar je v resnici bil od 27.4.1944 v koncentracijskem taborišču Buchenwald pri Weimarju in iz identifikacijske karte Mednarodnega komiteja izhaja, da se je iz taborišča vrnil živ z jugoslovansko skupino taboriščnikov. Okrajno sodišče v Lendavi je dne 21.11.2002 vpis v matično knjigo umrlih s sklepom št. N 35/95-15 razveljavilo. Sodišče je s sklepom tudi ugotovilo, da sta Tomislav Schwarc in Yoel Shachar ena in ista oseba. Identifikacijo je v postopku denacionalizacije zahteval upravni organ, da se natančno ugotovijo dejstva o osebi in s tem vse pravice, ki bi ji pripadale v postopkih dedovanja in kasneje nacionalizacije premoženja, če dejstvo smrti ne bi bilo zmotno ugotovljeno. Yoel Shachar se v Lendavo ni vrnil in je po bivanju na Madžarskem, v Avstriji in Franciji leta 1950 odpotoval v Izrael: O premoženju očeta je izvedel samo to, da je v državni lasti, ni pa vedel, da bi bili opravljeni kakšni sodni in upravni postopki, ki so se nanašali tudi na njega, oziroma na njegove pravice.

Po Schwarz Józsefu (v nekaterih dokumentih se njegovo ime zapisuje kot Schwarz Josip ali Schwarc Josip ali Švarc Josip ali Švarc Jožef) je bila dne 10.1.1948 opravljena zapuščinska obravnava, na kateri sta bila kot dediča prijavitelna sestra Ingus Šarolta in brat Švarc Andrej ter sta vsak do polovice dedovala zapuščino Schwarz Józsefa, s tem, da je bila zapuščina, ki je pripadla Švarc Andreju takoj zaplenjena. Dedovanje v zemljiški knjigi ni bilo knjiženo in se šele vpisi poddržavljenja premoženja sklicujejo na zapuščinsko obravnavo, ko je bilo dne 25.9.1948 vpisano splošno ljudsko premoženje. Schwarz József je umrl pred 28.8.1945, zato je potrebno šteti v skladu z določbo 11. člena Zden, da je bilo premoženje poddržavljeno njegovim pravnim naslednikom. Iz dokumentacije spisa se ugotavlja, da bi prišli v poštev kot dediči I. dednega reda njegova žena Schwarz Rozalija, roj Stein in otroci Schwarz Jožef, Schwarz Vera in Schwarc Tomislav. Žena Rozalija in otroka Jožef in Vera so bili usmrčeni v koncentracijskem taborišču, tako da pride v poštev kot edini dedič sin Schwarc Tomislav. Schwarz József bi v skladu s povojnim zakonom o državljanstvu pridobil državljanstvo Jugoslavije na podlagi predvojnega domicila, če bi doživel dan 28.8.1945.

in drugega premoženja.³²⁵ Tudi njegova družina je bila med tistimi, ki so jih odpeljali v zloglasno koncentracijsko taborišče Auschwitz. Iz izpiska iz mrliške knjige je razvidno, da so bili tam v »neugotovljenem času« pokončani Arnoldov sin Josip in njegova soproga Rozalija, rojena Stein, prav tako pa naj bi po teh podatkih v taborišču umrla njuna naslednica sin Berthold Tamas (v zapisniku okrajnega sodišča v Dolnji Lendavi z dne 10. 1. 1948 o zapuščinski razpravi je po pomoti zapisano Jožef) in hčerka Vera. Tako

³²⁵ Med drugim so razpolagali z motorno žago, mlinom, opekarno, veliko stanovanjsko hišo, njivami in s travniki.

naj bi bila dediča precejšnjega premoženja, ki je bilo oktobra 1947 ocenjeno na dobrih 452.000 dinarjev, Schwartzova sestra Ingus Šarlota in Andrej Schwarz, mlinar, ki pa je pobegnil v tujino in so njegovo imetje zaplenili v korist takratnega splošnega ljudskega premoženja.³²⁶ Ko se je Berthold leta 1967 prikazal v Lendavi, še ni pričakoval, da se bo lahko potegoval za svoj del dediščine. Za ta poskus se je odločil šele leta 1993, torej že v samostojni Republiki Sloveniji, ko sta mu pomagala tudi preživela lendavska Juda, zakonca Blau.³²⁷ Imel je namreč težave z dokazovanjem identitete, saj v matični knjigi ni bilo njegovih podatkov, drugi dokumenti pa so bili uničeni. V tem se kaže neverjetni odnos oblasti, ki očitno za preživeli Judi, odseljenimi v novo državo Izrael, ni žalovala.

Leta v času nastanka države Izrael pomenijo politično napeto ozračje v nekdanji Jugoslaviji zaradi znanega spora med Titom in Stalinom.³²⁸ Ozračje, ki je tedaj prevladovalo in pospešilo eksodus, opisuje tudi zanimiv spis Miška Kranjca, ki takrat ni objavljala samo novel in romanov, temveč tudi reportaže iz novega življenja. V *Novem svetu* je pisal o Prekmurju in o njegovi preobrazbi, o ljudeh, ki jih je imel nekoč rad. Prekmurski človek se mu je nekoč

zdel celo neskončno dober, rahlo sanjav, hrepeneč po sreči. Opeval sem ga in prikrival njegove slabosti. Kljub tem slabostim, ki sem jih poznal, sem veroval vanj. Potem sem obupaval in nazadnje obupal nad njim že skoraj do kraja ... Tisti tam je postal 'neuporaben' zame: slaviti ga nisem mogel več, ker bi si oporekal z resničnostjo, tepsti pa ga tudi nisem mogel več, ker bi tepel sebe v preteklosti.³²⁹

³²⁶ Arhiv Okrajnega sodišča Lendava, Smrtovnica za Jozefa Schwartza z dne 9. 12. 1946. V dokumentu je naveden kraj smrti taborišče Auschwitz na Poljskem in pripisano, da sta v tem taborišču umrli tudi njegova soproga Rozalija in njegova mati Rozalija Schwartz, roj. Wortman. Oče Arnold Schwartz je umrl že leta 1936. Iz zapisnika o zapuščinski razpravi je razvidno, da oporoke ni bilo in da se deduje po zakonu. Leta 1962 je bil izdan še dodatni sklep o zapuščini, vendar v nobenem dokumentu kot morebitni dedni upravičenec ni zapisan/označen Berthold Tomislav (Tamas).

³²⁷ Novinar Branko Žunec, ki se je veliko ukvarjal z usodo prekmurskih Judov v obdobju holokavsta, navaja, da se je Yoel Shachar po letu 1967 večkrat mudil v Lendavi in da so se ga Lendavčani seveda spomnili oziroma ga prepoznali kot Schwarzovega sina Bertholda (Bertolda) Tomislava. Da je lahko začel postopek dedovanja, je moral najprej dokazati, da je sploh živ, to pa je bila seveda svojevrstna farsa, in izkazati svojo identiteto tudi ob pomoči prič. V Izraelu se Yoel Shachar oziroma Berthold Tomislav Schwarz ukvarja s podjetništvom in je direktor podjetja Tehnocoat v Tel Avivu. Z ženo Rachel živi v Herzliyi, severno od Tel Aviva. Imata sina Rona in hčerko Dorit. Ime je v Izraelu spremenil leta 1953, bil je tudi eden od ustanoviteljev kibuca Dror v puščavi Negev. Tamas Berthold Schwarz je bil še otrok, star 12 let in pol, ko so ga internirali (prim. *Židje v Lendavi*, 87–91).

³²⁸ Informbiro je ostro nastopil proti reformističnim metodam jugoslovanske partije in Tita in vodil močno propagando zoper Jugoslavijo.

³²⁹ Miško Kranjec, Zemlja in človek, v: *Novi svet*, letnik 5, številka 1, Ljubljana, 1950, 19–33 in 135–150.

Pomemben vir razočaranja Miška Kranjca so bili tudi Judje. O njih je med drugim zapisal:

Moj prijatelj v Soboti je vprašal nekega Žida, ki se je odpravljaj v Palestino in še drugim prigovarjal: Zakaj odhajaš v negotovost? Tu imaš dobro službo. Ali ne veruješ v bodočnost Jugoslavije? Žid je premislil, se nazadnje nasmehnil in mu odgovoril: Jugoslavija bo zgradila socializem. Bogata zemlja je. Ljudem se bo dobro godilo, imeli bodo možnost, da se vsak po svoji volji dvigne, kamor bo hotel. Ali vidiš – neke možnosti v Jugoslaviji ni več: da bi človek – ne vem, kako bi dejal – obogatel. To je surovo rečeno, ker ne gre toliko za bogastvo, kakor za to, da razsiješ svoje duhovne in duševne sposobnosti v tisto smer, da lahko človeštvu tudi koristiš, a na drugačen način, kot je pri nas. Če hočeš koristiti, moraš obogateti.³³⁰

Ob opozorilih in razgledovanju po tem, kar se je dogajalo v vojni oziroma takoj po njej, ko je v Sloveniji zavladala nova revolucionarna komunistična oblast, se je marsikje izgubil spomin na nekatere kočljive teme, tudi na holokavst Judov, o katerem na primer lokalni tisk v Prekmurju tako rekoč ni prinašal posebnih zapisov. Strinjamo se lahko z ocenami, da se je v teh prvih povojnih letih izgubilo razmišljanje o političnih zločinih in kaznih in o naravi tistih totalitarnih režimov, ki jih žene eshatološki projekt. Če se izgubi specifična razlika med usodo Judov na eni in usodo Slovanov na drugi strani, je to zlahka izvedljivo.³³¹ O judovstvu v Prekmurju v povojnem obdobju je težko ali

³³⁰ Alenka Puhar, *Iskanje izgubljenih Židov*, v: *Delo*, letnik 36, številka 104, Ljubljana, 7. 5. 1994, 8. Avtorica omenja tisti del zapisa Miška Kranjca, v katerem piše tudi kot zvesti privrženec revolucije: »Tu je skrita tista sla, ki vznemirja naše ljudi in jih kliče v Ameriko. Prekmursko ljudstvo je lačno denarja, bogastva, zemlje, vsega. Vekomaj so stradali tega, pa videli, kako drugod ljudje bogatijo. Niso monarhisti, a so bili za Kralja, ker je nudil posamezniku vsaj milijoninko možnosti, če ne praktično, teoretično prav gotovo; niso tako globoko verni, a so bili za cerkev in so danes vneti zanjo bolj kot kdajkoli; tudi cerkev jim poleg prelepih slavospevov revščini in nebeškemu zaslužju daje – vsaj teoretično – kako milijoninko možnosti, da se dvigneš iz tega bednega prekletega prekmurstva, v katerem si vekomaj tonil. Angleži, Amerikanci, Avstrijci, fašisti, vse bande na svetu ti to možnost dajejo. Jugoslavija v nasprotju s tem ponuja samo to: 'Nazadnje pa ti praviijo, da postani socialist!' Ali pa: 'Jugoslavija ti da vsega. Samo na prstih ti stoji.' In še: 'V Jugoslaviji ni poti iz te ničte, prve, druge skupine, ni poti do pete in še višje.'« Kranjčev komentar: »Da, iz te ničte, prve in druge skupine ni poti do pete in dalje – in te ni, ker tam je kapitalizem – ostane samo še pot v socializem. Ta pot vodi prek revolucije.« Ko so bili iz občestva in iz njegovega spomina izbrisani Judje, se je torej zgodilo več pomembnih stvari, ki so se pokazale za dokaj koristne. Izgubila se je vednost o čisto posebnem trpljenju, s tem pa tudi merilo tragičnosti. V zvezi s takšno katastrofo, kakor jo je prinesla druga svetovna vojna, se seveda nujno zastavi vprašanje, ali je trpljenje mogoče hierarhizirati. Toda če ga ne, se lahko karkoli kadarkoli pomeša in razglasi za najhujše – kakor se je s posebno strastjo dogajalo po vsej Zahodni Evropi, tudi v Sloveniji.

³³¹ Alenka Puhar, *Iskanje izgubljenih Židov*, v: *Delo*, letnik 36, številka 105, Ljubljana, 9. 5. 1994, 7. Avtorica se v sklepnem delu daljšega feljtonskega zapisa ob tem sprašuje: »Ali v moji domovini ni bilo nikogar, ki bi kaj naredil za preganjane Žide? Ali ni bilo nobenega skrivališča, kjer bi ždela kakšna

Slika 7: Odločba o rušenju sinagoge v Murski Soboti (Pokrajinski arhiv Maribor).

skoraj nemogoče karkoli zapisati. Ker je bila sinagoga (v Murski Soboti) oskrunjena, po osvoboditvi leta 1945 v njej ni bilo verskih obredov. Tudi sredstev za njeno prenovo ni bilo.³³² Čakala jo je žalostna usoda. Sinagoge v Murski Soboti namreč med vojno v letih 1941–1945 niso vzdrževali. Preživeli Judje je niso bili več sposobni obnoviti. Za 500.000

Ana, se pripravila s starši, zaljubljala v Petra, pisala dnevnik? In kaj se je dogajalo pred tem – so tudi pri nas nosili rumene zvezde in bili deležni večno novih prepovedi? Nič posebnega se mi ni posrečilo odkriti. Nekaj malega pa vendarle. V zborniku Auschwitz-Birkenau sem našla nekaj vrst, ki poročajo o usodi dveh družin iz Maribora. Skrivali so se tri leta, toda spomladi 1944 so jih našli, odpeljali v Auschwitz in usmrtili. « Datum smrti je pri vseh 10. 5. 1944. Njihova imena so: Rudi Koštanj, Ernest Koštanj, Arnož Koštanj, Emilija Koštanj, Olga Koštanj in Pavla Koštanj; Milan Singer, Erna Singer in Marija Singer. Avtorica feljtona posebej opozarja, da je od vseh območij nekdanje Jugoslavije, na katerih so živeli Judje, najmanj raziskana in popisana zgodovina slovenskih Judov.

³³² Darja Kerec, Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954, v: *ČZN*, letnik 71, številka 4, Maribor, 2000, 609.

Slika 8: Razpis za gradbena in obrtniška dela (Pokrajinski arhiv Maribor).

Ljudska Republika Slovenija
Okrajni ljudski odbor Murska Sobota
Okrajni ljudski odbor Murska Sobota
Murska Sobota dne 12. Vh 1954.
Stev. 119/754.

Okrajni ljudski odbor
Tajništvo za gospodarstvo

v
Murski Soboti

Naslov vljudno naprosamo, da nam izda
gradbeno dovoljenje za zidanje trinaestropnega stano-
vanjskega bloka v Murski Soboti na Lendavski cesti.
Vse gradbena dela bo invajalo Splošno gradbeno pod-
jetje "Sograd" v Murski Soboti *velnar jože*.

Vloga in dovoljenjej takee prosto po
§1.5 t.č.1 Zakona o taksah.

Smr! fašizmu - svobodo ljudstvu.

Predsednik MO:
/Velnar Jože/

Priloga:načrt 2x

dinarjev jo je dne 25. junija 1949 kupil Mestni ljudski odbor Murska Sobota.³³³ Za njen najem je pozneje zaprosila Kristusova duhovna cerkev iz Veščice, toda verska komisija pri predsedstvu vlade LRS³³⁴ je razmeroma pozno in skopo dne 29. februarja 1952 odgovorila, da so vlogo odstopili generalnemu sekretariatu predsedstva vlade LRS.

Zanimivo je, da je v drugače obsežnih arhivskih fondih OLO in MO Murska Sobota, ki jih hrani Pokrajinski arhiv Maribor, težko najti vse podrobnejše dokumente, ki bi pričali o dogajanju v zvezi s sinagogo v Murski Soboti.³³⁵ Ljudski odbor

³³³ Branko Žunec, Slovenska različica Schindlerjevega seznama, v: 7D, letnik 23, številka 20, Maribor, 18. 5. 1994, 18–19. Avtor obširno predstavi stališča dobrega poznavalca judovske problematike v Prekmurju, Franca Kuzmiča.

³³⁴ LRS – Ljudska republika Slovenija.

³³⁵ Pokrajinski arhiv Maribor, fond Okrajni ljudski odbor Murska Sobota 1945–1962; zapisniki sej občinskih ljudskih odborov 1954, šk. 557. Predsednik Ljudskega odbora MO Murska Sobota je bil Jožef Velnar, tajnik pa Štefan Antolič. Predsednik Okrajnega odbora Murska Sobota in letu 1954 je bil

Mestne občine Murska Sobota je na redni seji dne 25. marca 1954 sprejel sklep o rušitvi »izraelske sinagoge« v Murski Soboti zaradi zidave stanovanjskega bloka na tem zemljišču.³³⁶ Na podlagi tega sklepa je Tajništvo za gospodarstvo Ljudskega odbora MO Murska Sobota izdalo odločbo št. 189/4-1954 z dne 20. 4. 1954 v zvezi z omenjenimi deli. V odločbi je navedeno, da bo dela v zvezi z rušitvijo »izraelske sinagoge« na Lendavski cesti v Murski Soboti izvedlo splošno gradbeno podjetje Sograd Murska Sobota. Rušitev se bo začela dne 21. aprila 1954 in jo bo treba dokončati v pogodbenem roku. Odločba je določila, da bodo na stavbišču »izraelske sinagoge« zgradili stanovanjski blok. Sinagoga se ne bo več uporabljala in material, ki ga bodo pridobili z rušitvijo objekta, bodo namenili zidavi novega stanovanjskega bloka.³³⁷ Ljudski odbor MO Murska Sobota je razpisal licitacijo za oddajo gradbenih in obrtniških del pri gradnji stanovanjskega bloka.

Razpis je med drugim določal, da morajo biti gradbena in obrtniška dela dokončana do 1. decembra 1954. Pred začetkom gradbenih del je treba porušiti obstoječo sinagogo. Kar je od tega objekta še uporabno, se sme vključiti v gradnjo novega stanovanjskega bloka. Uporabljeni material pa mora ustrezati veljavnim tehničnim standardom.³³⁸ Dokument je podpisal predsednik Jožef Velnar, prijavo za licitacijo pa je bilo treba vložiti do 15. aprila 1954 v zapečateni kuverti. Že dne 23. aprila 1954 je Ljudski odbor MO Murska Sobota Splošnemu gradbenemu podjetju Sograd iz Murske Sobote izdal garancijsko izjavo, v kateri navaja, da z vsemi svojimi proračunskimi dohodki in investicijskimi skladi za leto 1954 v skladu s pogodbo z dne 15. aprila 1954 za stanovanjski blok na Lendavski cesti zagotavlja 33,950.258,00 dinarjev.³³⁹

Gradbeno dovoljenje za rušenje sinagoge oziroma gradnjo stanovanjskega bloka na njenem stavbišču je bilo izdano dne 29. julija 1954 pod številko II/82-7809/1-54, in to za gradnjo trinadstropnega stanovanjskega bloka. V zvezi z gradbenim dovoljenjem je Tajništvo za gospodarstvo Ljudskega odbora MO Murska Sobota dne 2. novembra

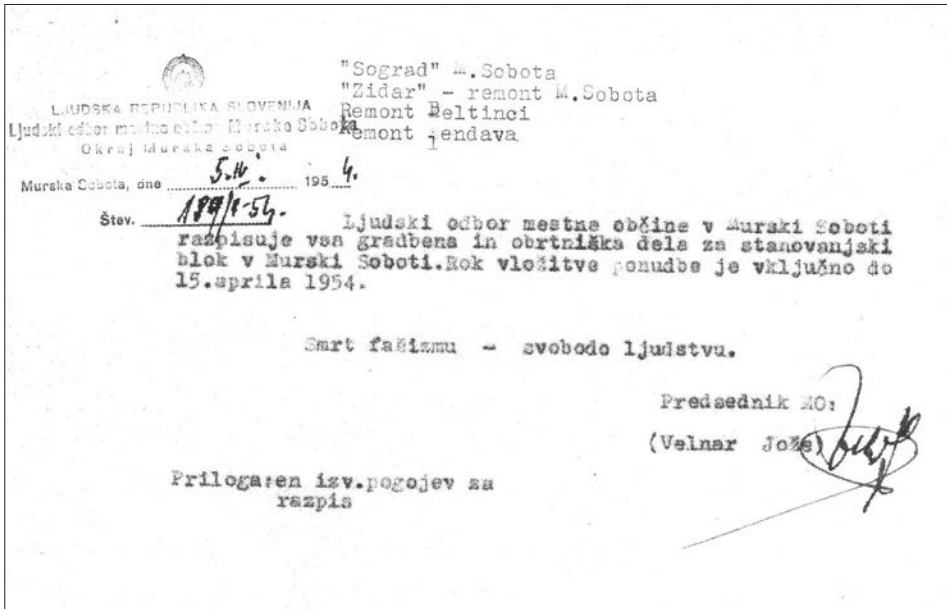
Štefan Šabjan. V fondu Zapisniki sej odborov 1952–1954, šk. 554, je nekaj splošnih dokumentov, ki le posredno zadevajo stanovanjsko zidavo in s tem tudi sinagogo v Murski Soboti.

³³⁶ Odločba LO MO Murska Sobota z dne 20. 4. 1954, Pokrajinski arhiv Maribor, fond Mestni ljudski odbor Murska Sobota 1946–1955 (gostinstvo, zdravstvo, stanovanjske in gradbene zadeve), šk. 19.

³³⁷ Odločba ne vsebuje nobenega pravnega poduka, bila je takse prosta in izdana po uradni dolžnosti. Podpisal jo je predsednik Jožef Velnar.

³³⁸ Pogoji razpisa za licitacijo oddaje gradbenih in obrtniških del pri gradnji stanovanjskega bloka v Murski Soboti, Pokrajinski arhiv Maribor, Mestni ljudski odbor Murska Sobota 1946–1955 (gostinstvo, zdravstvo, stanovanjske in gradbene zadeve), šk. 19. Očitno se je z deli mudilo, saj je bila vloga za izdajo gradbenega dovoljenja Tajništvu za gospodarstvo Okrajnega ljudskega odbora Murska Sobota posredovana šele dne 12. 7. 1954.

³³⁹ Garancijsko izjavo je podpisal predsednik Jožef Velnar in je hranjena med dokumenti v fondu iz opombe 331 v Pokrajinskem arhivu Maribor.

Slika 9: Vloga za gradbeno dovoljenje za objekt na zemljišču nekdanje sinagoge v Murski Soboti (Pokrajinski arhiv Maribor).

1954 zaprosilo Tajništvo za gospodarstvo Okrajnega ljudskega odbora Murska Sobota za dozidavo še četrtega nadstropja. Svojo prošnjo so utemeljili z dejstvom, da je v Murski Soboti stanovanjska kriza zelo velika in da temelji zgradbe vzdržijo zidavo še četrtega nadstropja.³⁴⁰ Načrte za stanovanjski blok na Lendavski cesti na stavbišču porušene sinagoge je izdelal Mestni projektivni biro Murska Sobota, katerega upravnik je bil Slavko Skalar.³⁴¹ Kot glavni razlog za rušenje sinagoge in za gradnjo novega stanovanjskega bloka so oblasti navedle prostorsko oziroma stanovanjsko stisko in težave ljudi.

³⁴⁰ Prošnjo je podpisal načelnik tajništva Franc Vlaj. Na stanovanjskem oziroma gradbenem in komunalnem področju je bila v Ljudskem odboru MO Murska Sobota pomembna vloga arhitekta Franca Novaka. Bil je član Sveta za komunalno dejavnost Ljudskega odbora MO Murska Sobota (sklep o imenovanju z dne 29. 1. 1954).

³⁴¹ Mestni projektivni biro je že dne 1. 3. 1954 zaprosil za predplačilo (predujem) 30.000,00 dinarjev za izdelavo načrtov za stanovanjski blok. Očitno se je zelo mudilo. Zakaj takšna vnema, se lahko samo sprašujemo. Sobota je imela takrat veliko nepozidanega zemljišča in rušenje ni bilo potrebno. Sinagoga je bila zelo akustična in bi jo v mestu lahko uporabili za koncertno dvorano. Ali je hotel kdo obračunati s spomini na židovsko skupnost? Zakaj? (prim. Rudi Čačinovič, *Pot prekmurskih Židov do holokavsta. Časi preizkušenj: Prispevek k zgodovini Prekmurja*, Murska Sobota, 1998, 58).

Stanovanja nam delajo tudi zdaj največje preglavice. Vendar smo si za letos sami oskrbeli nekaj sredstev, največ s prodajo hiš splošnega ljudskega premoženja, dalje s pobiranjem taks in podobnim. Najkasneje v marcu nameravamo začeti z gradnjo večjega stanovanjskega bloka, ki mora po naših načrtih biti pod streho še pred jesenjo. Zgradili ga bomo na Lendavski cesti, na mestu, kjer zdaj stoji sinagoga. Stanovanjskega problema s tem seveda ne bomo rešili, le olajšali ga bomo, vsaj malo.³⁴²

Zagotovo to ni bil edini razlog, saj je bilo v mestih dovolj zemljišč za zidavo stanovanj, toda bil je razmeroma učinkovit za rušenje soboške sinagoge. To je bilo del počasnega izrivanja prekmurskih Judov iz zgodovinskega spomina. Z rušenjem sinagoge je nastala nepopravljiva škoda, ne samo zaradi uničenja pomembnega dela judovske dediščine, ampak tudi nasploh, saj bi bila lahko v sinagogi koncertna ali gledališka dvorana.³⁴³ Po ocenah in ugibanjih naj bi navodila za rušenje soboške sinagoge prišla iz Ljubljane ali celo iz Beograda.³⁴⁴ Pobudniki uradno niso znani, razen seveda imen predstavnikov takratnih okrajnih in mestnih ljudskih oblasti in političnih organizacij. V letu rušenja sinagoge v Murski Soboti, torej leta 1954, so bili okrajni funkcionarji: v okrajnem odboru SZDL Murska Sobota – predsednik Bela Brglez, v Okrajnem sindikalnem svetu – Jože Brdnik, v Okrajnem odboru Zveze borcev – Rudi Rapl, v Okrajnem komiteju Ljudske mladine Murska Sobota – Peter Ribnikar, v Okrajnem odboru Rdečega križa – Karel Barbarič in v Okrajnem komiteju KPS – sekretar Nace Voljč.³⁴⁵ Franc Kuzmič v svojih razpravah o usodi sinagoge v Murski Soboti navaja, da so o rušenju objekta verjetno razpravljali leta 1954 na seji mestnega odbora.³⁴⁶ Proti rušitvi sinagoge so bili Jože Vild, njegova žena, učitelj Miroslav Štubel in soboški kmet

³⁴² *Obmurski tednik* z dne 5. 2. 1954 (prim. Darja Kerec, Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954, v: *ČZN*, letnik 71, številka 4, Maribor, 2000, 611).

³⁴³ Branko Žunec, Slovenska različica Schindlerjevega seznama, v: *7D*, letnik 23, številka 20, Maribor, 18. 5. 1994, 18–19. Franc Kuzmič ob tem navaja, da je moralo podobno kakor sinagoga izginiti tudi soboško judovsko pokopališče. Da bi lahko sinagogo preuredili v koncertno ali gledališko dvorano, navaja tudi Rudi Čačinovič v svojih zapisih.

³⁴⁴ Domneva za zdaj ni dokazana.

³⁴⁵ Okrajni komite KPS Murska Sobota (zapisniki 1953–1955, dopisi, vabila 1954), Pokrajinski arhiv Maribor, šk. 11. V gradivu Okrajnega komiteja KPS, ki ga hrani mariborski Pokrajinski arhiv, ni zaslediti dokumentov, ki bi zadevali kakršnekoli odločitve v zvezi z rušenjem sinagoge v Murski Soboti. Tudi v fondu Občinskega komiteja ZKS Murska Sobota (Pokrajinski arhiv Maribor, šk. 1 – zapisnik osnovnih organizacij) ni zaslediti dokumentov v zvezi z omenjeno problematiko. Edini dokument, ki posredno zadeva Jude (v negativnem pogledu), je sklep iz zapisnika VII. redne seje MK ZKS Murska Sobota (zapisnik, žal, ni datiran), da se dne 17. 10. 1954 pripravi komemorativna svečanost s prekopom vseh padlih, ki so pokopani po logih, na pokopališče v Murski Soboti v skupni grob. Judje kot najštevilnejše žrtve vojne 1941–1945 v Prekmurju, žal, tudi v tem dokumentu sploh niso omenjeni.

³⁴⁶ Že omenjeni Ljudski odbor Mestne občine Murska Sobota je vodil predsednik Jožef Velnar.

Lanšček. Glasovanje naj bi bili dvakrat ponovili, izid pa je bil vselej enak.³⁴⁷ Izvirnika dokumenta o tem glasovanju ni bilo mogoče najti. Kuzmič še navaja, da je vrata sinagoge gradbeno podjetje vzdalo v svoje konjske hleve. Sinagogo so začeli rušiti dne 21. aprila 1954.³⁴⁸ O rušenju in o nepopravljivi škodi, ki je s tem nastala, se je šele leta 1990 razpisal lokalni tisk.³⁴⁹ Članki omenjajo tudi nekatera splošno znana historična dejstva:

Temeljni kamen za židovsko cerkev v Murski Soboti je bil položen 1907. leta, leto kasneje so jo odprli, leta 1954 pa porušili. Soboško sinagogo je zasnoval arhitekt, madžarski Žid Lipot Baumkorn in je bila nekoliko skromnejša različica sinagoge v Szegedu. Tam še vedno stoji, nekaterim nekdanjim občinskim veljakom pa je bila v pomurskem središču očitno napoti in so se odločili, da namesto nje postavijo prvi blok, ki ga je načrtoval arhitekt Franc Novak, danes pa imenujemo to stavbo židovski blok. Če je dostojna zamenjava zgodovinskemu spomeniku, ki so ga porušili zato, ker je bil izštevek glasovanja pač tak, kot je bil, je vprašanje. Odgovor nanj bi lahko dali tisti, ki so poznali sinagogo v vsem njenem blišču – potem ko so Žide med vojno odpeljali v taborišča in tudi devet let po osvoboditvi zanemarjali – in zahtevali njeno rušitev. Zdaj sinagoge ni več, je pa na Lendavski – praznina.³⁵⁰

Soboško sinagogo in njeno rušenje je dokumentiral znani fotograf Jože Kološa, tednik *Vestnik* pa je niz njegovih dokumentarnih fotografij leta 1990 objavil. Časnikarji so ob eni od fotografij rušenja sinagoge pripisali, da je mojster fotografije v objektiv ujel tudi:

rušenje sakralnega spomenika v Murski Soboti in tako za vse čase dokumentiral nekulturno, civiliziranega človeka nevredno dejanje kot opomin. Veliko težje kot graditi je namreč rušiti in zato pomislekov ob kakršnih koli nasilnih posegih ne bi smelo biti dovolj. V časih, v katerih delamo spravo s preteklostjo, bi bilo prav, da razčistimo tudi z vprašanjem rušitve sinagoge in se trudimo za ohranitev tovrstnih spomenikov.³⁵¹

V nasprotju z Mursko Soboto, ki je torej nekulturno in skrajno necivilizirano obravnala z nekdanjo sinagogo, pa se je ohranila sinagoga v Lendavi. Lendavska sinagoga

³⁴⁷ Branko Žunec, Slovenska različica Schindlerjevega seznama, v: 7D, letnik 23, številka 20, Maribor, 18. 5. 1994, 18–19.

³⁴⁸ Odločba Ljudskega odbora Mestne občine Murska Sobota z dne 21. 4. 1954, Pokrajinski arhiv Maribor.

³⁴⁹ Regionalni tednik *Vestnik* iz Murske Sobote.

³⁵⁰ Brigita Bavčar, Nekoč je bila Sinagoga, v: *Vestnik*, letnik 42, številka 6, Murska Sobota, 15. 2. 1990, 9.

³⁵¹ Brigita Bavčar, Sinagoga v ruševinah, v: *Vestnik*, letnik 42, številka 25, Murska Sobota, 5. 7. 1990, 9. O rušenju soboške sinagoge je v pismu *Saveza jevrejskih opština Beograd* pisala tudi Magda Hiršl iz Temlinove ul. 3 v Murski Soboti (pismo hrani Šarika Hiršl iz Murske Sobote). Rušenje sinagoge v Murski Soboti je bilo velik udarec za tiste redke Jude, ki so preživeli holokavst in v Prekmurju po letu 1945 še ostali. Treba je tudi opozoriti, da zgradba soboške sinagoge med vojno 1941–1945 ni bila poškodovana.

stoji ob vznožju Lendavskih gor in je najpomembnejši arhitekturni spomenik lendavske judovske skupnosti, v katerem se zrcalijo njena zgodovinska usoda, družbena vloga in kultura.³⁵² V sakralni dediščini zavzema judovska sinagoga v Lendavi posebno mesto. Nikjer se namreč ni ohranilo toliko judovskega kakor prav v Lendavi. In najbrž tudi nobeno slovensko mesto ni tako zaznamovano z življenjem Judov in z njihovo usodo kakor prav Lendava. Čeprav prva povojna leta – čas po letu 1945 – tudi lendavskim Judom niso bila naklonjena, pa tako radikalnih posegov v njihovo dediščino, kakor je bilo že omenjeno rušenje soboške sinagoge, v Lendavi ni bilo. Sinagoga se je ohranila, čeprav je seveda spremenila prvotno funkcijo.³⁵³ V nasprotju z drugimi slovenskimi mesti je Lendava poleg zgradb v Partizanski ulici ohranila tudi tri najpomembnejše objekte: sinagogo, nekdanjo judovsko šolo (ali rabinovo hišo) in judovsko pokopališče v Dolgi vasi. To pokopališče je bilo pred leti tudi najintenzivneje obnovljeno. Rabinove hiše, torej nekdanje judovske šole, zaradi nerazumljivih potez lokalnih oblasti ni več, lepo pa je ohranjena in obnovljena nekdanja sinagoga. Arhitektura tega objekta ni pompozna in zato ne posebej opazna. Njena kakovost je v notranjščini, ki jo sestavljata večji prostor in spredaj pozidano baročno stopnišče. Osrednji prostor je razdeljen na dve ravni, na pritličje in na galerijo, ki jo podpirajo čudoviti litoželezni stebri. Stebričje deli prostor v tlorisu na tri dele in s tem ustvarja ritem prostora, ga značilno določa in mu daje izjemno estetsko vrednost.³⁵⁴ Predlog vsebinske zasnove je kot prednostno v obnovljeni nekdanji lendavski sinagogi vseboval razstavno-galerijsko dejavnost (obnova objekta je bila že od vsega začetka zastavljena tako, da naj bi bila sinagoga namenjena prav razstavni dejavnosti, in to za občasne razstave). Stalna razstava (nekaj vitrin) bi bila lahko na stenah stopnišča. Z Judovsko skupnostjo Slovenije so se že na začetku obnove

³⁵² László Németh – Beata Lazar, Zgodovina dolnjelendavskih Judov, v: *Signal. Letni zbornik Pavlove hiše, zima 2004/2005*, Potrna, 2005, 77–88, tukaj 66. Avtorja navajata, da so po zapisih rabina dr. Antala Rudolferja predhodnico lendavske sinagoge uredili v drugi polovici 18. stoletja v hiši dr. Wollaka (zdaj Glavna ulica 32). Zgradba je bila takrat last gostilničarja Bödoga Weisza. V sprednjem delu hiše je bila gostilna, zadnji del pa so preuredili v prostor za verske namene, v katerem sta delovala dva rabina, prvi je bil Jiczak, drugi pa Juda.

³⁵³ Po vojni jo je upravljalo trgovsko podjetje Univerzal.

³⁵⁴ *Sinagoga v Lendavi – predlog vsebinske zasnove in nekaterih rešitev obnove*, Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor, Arhiv ZKD Lendava, Lendava, 2002. Obnova je potekala konec devetdesetih let prejšnjega stoletja, slovesno odprtje je bilo dne 20. 9. 2002. Strokovna izhodišča za obnovo lendavske sinagoge je izdelal Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor, ki je tudi prevzel in vodil nadzor nad izvajanjem obnovitvenih del. Leta 1995 so opravili najnujnejša dela na zgradbi, ki so bila potrebna za njeno ohranitev in zaščito. Dela so se nato nadaljevala in bila dokončana leta 2002. Že dne 25. 1. 2002 je bila sklicana prva seja upravnega odbora sinagoge, ki je razpravljal o upravljanju in programu kulturnih prireditev v sinagogi. Sprejet je bil tudi Pravilnik o upravljanju sinagoge Lendava. Odločilna je bila zlasti vloga Rajka Stuparja, vodja območne izpostave Sklada za kulturne dejavnosti Lendava.

Slika 10: Sinagoga v Lendavi po obnovi (foto: Maja Toš).

sredi devetdesetih let prejšnjega stoletja dogovarjali o postavitvi stalne mini razstave arhivskega gradiva, ki ga skupnost zbira. V sinagogi naj bi potekali:

- komorne gledališke prireditve (za približno 50 do 80 gledalcev) – mogoče bi jih bilo organizirati, če bi prostor ustrezno tehnično usposobili;
- koncerti (glasbene prireditve komornih ansamblov, saj prostor akustično povsem ustreza kriterijem za tovrstno dejavnost);
- druge prireditve (obnova sinagoge je bila zamišljena kot usposobitev elitnega prostora, kakršnega nobena nova zgradba ni zmožna ponuditi, ker je nova).

V povezavi z novim kulturnim domom v neposredni bližini bi lendavska sinagoga pomenila »kultni spomin«.

Obnova lendavske sinagoge je potekala po programu, že leta 1997 pa so bile v njej prve prireditve.³⁵⁵ Ta sinagoga je lahko zgled dobre obnove, predvsem pa žive vpetosti v lokalno družbeno, predvsem kulturno okolje. Medtem ko sta se nekdanja judovska sinagoga v Lendavi in pokopališče v Dolgi vasi ohranila, sta brezbržnost lokalne politike in samovolja vplivnih posameznikov pripomogli k izginitvi edinstvenega spomenika judovske dediščine v Sloveniji – judovske šole oziroma rabinove hiše v Lendavi. V tem mestu je judovska šola obstajala že leta 1845; februarja 1851 so namreč popisali

³⁵⁵ Branko Žunec, v: *Večer*, Maribor, 7. 11. 1997, letnik 53, št. 267, str. 13. Dopisnik Branko Žunec je v krajšem članku z naslovom *Židje v Lendavi* poročal o predstavitvi knjige Mirjane Gašper in Beate Lazar *Židje v Lendavi*, ki je bila v tamkajšnji obnovljeni sinagogi. V podnaslovu članka je zapisal, da bi se morala Partizanska ulica v Lendavi pravzaprav imenovati Židovska. Večina hiš je bila namreč last premožnih lendavskih judovskih družin Blau, Biller, Brenner, Pollak, Weis, Wortman in drugih.

vse judovske šole v Zalski županiji in iz tega popisa je razvidno, da je v Dolnji Lendavi delovala judovska zasebna šola z dvema oddelkoma. Med pripravniki verske skupnosti je bilo osemnajst otrok, starih od šest do trinajst let, in vsi so obiskovali šolo, v kateri je poučeval Emanuel Lustig. Po njegovem odhodu je postal učitelj Benjamin Wolf, verska skupnost pa je zaposlila tudi pomožnega učitelja, ki pa je poučeval samo madžarski jezik.³⁵⁶ Leta 1851 so za učitelja izbrali Samuela Rosendorfa, leta 1885 pa ga je nasledil Sandor Wenetianer, doma iz kraja Zalalov. V tej šoli je poučeval do smrti dne 19. decembra 1894. Njegov grob je na judovskem pokopališču v Dolgi vasi. Judovska šola v Lendavi je delovala do zaprtja leta 1921. Njena zadnja učiteljica je bila Hermina Brunner, rojena Lowenstein.³⁵⁷

Po letu 1921 judovska šola v Lendavi ni več delovala. Zgradba se je ohranila vse do leta 1999, ko jo je dal porušiti takratni lendavski župan Jožef Kocon. Stala je v Župančičevi ulici 1 v Lendavi na parceli št. 4282 k. o. Lendava in je bila z odlokom o razglasitvi nepremičnih kulturnih in zgodovinskih spomenikov na območju Lendave razglašena za kulturni spomenik.³⁵⁸ Leta 1996 je Občina Lendava kupila zgradbo nekdanje judovske šole od Judovske skupnosti Slovenije – Judovske občine Ljubljana, ki ji je bil objekt vrnjen v denacionalizacijskem postopku z odločbo Ministrstva RS za kulturo. Prejšnji lastnik zgradbe, Mercator-Univerzale, objekta ni vzdrževal, zato je bil v zelo slabem stanju.³⁵⁹ Pobudo za rušenje judovske šole je po svoje dala KS Lendava, ki je v dopisu tamkajšnji občini opozorila, da doslej:

noben lastnik židovske šole v Župančičevi ulici 1 v Lendavi objekta ni vzdrževal, zato je v izjemno slabem stanju. Del zgradbe se je že porušil, strop je povsem uničen, fasada odpada, nosilne stene so nagnjene vseppek. Predlagamo občini Lendava, da se objekt v Župančičevi ulici 1 nemudoma odstrani.³⁶⁰

Na slabo stanje zgradbe so ob začetku zidave novega kulturnega doma opozarjali

³⁵⁶ László Németh – Beata Lazar, *Zgodovina dolnjelendavskih Judov*, v: *Signal. Letni zbornik Pavlove hiše, zima 2004/2005*, Potrna 2005, 73.

³⁵⁷ Ibid. O uspešnem delu šole je leta 1897 poročal tudi lendavski tednik *Delzala* in zapisal, »da smo imeli priložnost prisostvovati izpitom in se prepričati, da šola ni le v ponos judovski verski skupnosti, ampak tudi mestu. Prepričali pa smo se tudi o tem, da lahko takšen uspeh doseže samo učitelj, ki je z dušo in telesom predan temu poklicu. Presenetljive rezultate so dosegli učenci gospodične Hermine Lowenstein.«

³⁵⁸ Uradni list Republike Slovenije, št. 20/93.

³⁵⁹ Dopis Občine Lendava predsedniku Vlade Republike Slovenije dr. Janezu Drnovšku z dne 6. 5. 1997, Arhiv Občine Lendava, fond židovska šola. V dopisu je občina obvestila predsednika vlade, da obnavlja sinagogo in da sama vzdržuje edino ohranjeno judovsko pokopališče v Sloveniji (mišljeno je pokopališče v Dolgi vasi).

³⁶⁰ Dopis KS Lendava Občini Lendava z dne 18. 11. 1998, Arhiv Občine Lendava. Predsednik KS je bil Milan Vajda.

Občina Lendava
gospod župan Kocon Jože

Slika 11: Pismo Ladislava Vajsa
lendavskemu županu Jožetu
Koconu (Arhiv občine Lendava).

Tisztelt polgármester úr !

Kéréssel fordulok Önhöz. Úgy mint lendvai lakos és mint a lendvai zsidóság most már egyedüli képviselője. A házam szomszédságában áll az egykori izraelita iskola épülete, amely nagyon rossz állapotban van, és így már esztétikailag és biztonsági szempontból sem ide való. Az omladozó falai veszélyeztetik a környékén parkoló autókat és a szomszédos lakótömb játszó gyerekeit és szégyen gyalázatra az éjjeli részeg csavargók is bejárnak az épületbe, hogy elvégezzék szükségletüket.

Én, mint a több mint 200 főt számláló második világháború előtt Alsólendván élő zsidó közösség most már egyedüli tagja, azt javaslom, hogy burítsák le az épületet, ne legyen itt szégyenként, és a helyén állítsanak egy emléktáblát, amely őrzi majd a mi iskolánk, a lendvai izraelita iskola emlékét, és azt, hogy valamikor mi is itt voltunk.

Vajs Ladislav

tudi gradbeni strokovnjaki in inšpektorji. Ko bi opozorila pravočasno upoštevali, bi zgradbo lahko ohranili in zavarovali. Tako je na primer urbanistični inšpektor že leta 1995 opozoril, da se je zaradi gradnje novega kulturnega doma v Lendavi ob izkopu gradbene jame, približno dva metra od stene judovske šole, porušil jugozahodni zid te šole, in to okoli dne 15. oktobra 1995. Oglel in oceno stanja sta opravila urbanistični in gradbeni inšpektor in ugotovila, da so stropi in streha dodatno podprti, da je gradbena jama ob objektu skoraj v celoti zasuta in da ob objektu stare judovske šole ni varnostne ograje

ali drugega ustreznega načina zavarovanja.³⁶¹ Zunanji zid in del ostrejša se ob izkopu gradbene jame za novi kulturni dom skoraj zagotovo ne bi porušila, ko bi pravočasno zavarovali izkop, a to ni bilo izvedeno.³⁶² Pri tem je zanimivo, da je lendavska občina leta 1996 sama naročila izdelavo projektne dokumentacije za rekonstrukcijo in obnovo nekdanje judovske šole.³⁶³ Na porušenje objekta ni vplivala samo graditev kulturnega doma, ampak tudi dolgoletno zanemarjanje objekta in njegovo slabo vzdrževanje. Po letu 1944, ko so bili lendavski Judje poslani v koncentracijska taborišča smrti, se je objekt nekdanje judovske šole uporabljal za različne namene in ga nobeden od uporabnikov ni vzdrževal. To pove več kakor dovolj o odnosu lokalne skupnosti in zlasti vodilnih oblastnih in politično-partijskih struktur do tega edinstvenega spomenika judovske dediščine v Prekmurju oziroma Sloveniji. Tudi domače kulturne ustanove so bile do objekta judovske šole dokaj brezbrizne, izjema so posamezniki, ki so se zavedali njenega velikanskega kulturnozgodovinskega pomena v lokalnem in v širšem prostoru. Pri vsem skupaj so bili osamljeni in kljub argumentiranim opozorilom prezrti. Dogajanje okoli nekdanje judovske šole v Lendavi je svojevrstna farsa, ki meče slabo luč na odnos uradne države – predvsem pa njenih lokalnih ustanov – do judovske dediščine.

Na pomen objekta in na nujnost sprejetja učinkovitih ukrepov za njegovo trajno zaščito je resno opozarjal predvsem Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor. Odzvali so se še na idejne načrte za obnovo judovske šole, ki jih je pripravila lendavska družba ING-GRA. Zavod je vodji projekta Branislavu Rajiču posredoval pripombe in smernice za obnovo, po katerih bi bilo treba upoštevati primarne tlorisne zasnove, gabarite, naklon strešine in kritino, pa tudi opredelitev glede fasade, glede prizidkov in glede prehodnosti med glavnim vhodom in dvoriščnim izhodom. Zgradbo stare šole je dal župan Jožef Kocon porušiti, čeprav za ta ukrep ni imel ustreznega dovoljenja Upravne enote Lendava. S tem je storil kaznivo dejanje poškodovanja ali uničenja stvari, ki so posebnega ali zgodovinskega pomena.³⁶⁴ Kot je v zagovoru pred preiskovalno sodnico navedel Kocon, je kot župan občine Lendava res sprejel odločitev, da se odstranijo ruševine stare »židovske« šole v Lendavi.³⁶⁵ Razlog za to naj bi bilo neuspešno prizade-

³⁶¹ Zapisnik urbanističnega inšpektorja z dne 20. 12. 1995, Arhiv Občine Lendava.

³⁶² Poročilo o ogledu objekta v Župančičevi 1 – židovske šole – z dne 11. 12. 1995 (avtor Miran Ježovnik), Arhiv Občine Lendava.

³⁶³ Projektno dokumentacijo je najprej izdelala družba Menega iz Maribora, pa tudi domača družba ING-GRA iz Lendave. Odgovorni projektant je bil Milorad Sakač, vodja projekta pa Branislav Rajič, Arhiv Občine Lendava.

³⁶⁴ Obtožnica Okrožnega tožilstva Murska Sobota, št. KT 224/99-9, z dne 10. 1. 2001, Arhiv Občine Lendava.

³⁶⁵ V vseh dokumentih je uporabljen izraz židovska šola.

vanje za pridobitev soglasja Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor.³⁶⁶ Župan je v zagovoru še navedel, da se je zgradba do dveh tretjin v resnici porušila že sama ob izkopu gradbene jame za novi kulturni dom, dodatno pa še leta 1998 zaradi obilnih snežnih padavin.³⁶⁷ Novembra 1998 so delavci, ki so opravljali javna dela za Občino Lendava, začeli odstranjevati kritino na objektu nekdanje judovske šole. To je bil začetek rušenja, ki ga je nato januarja 1999 opravil samostojni podjetnik Jožef Hozjan. Izgovori, da ni bilo mogoče ukrepati drugače, so iz trte izviti. Navsezadnje so poskušali problem stare judovske šole v Lendavi dolga leta reševati strokovnjaki Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor, vendar niso naleteli na pozitiven odmev. Za šolo je pokazala veliko zanimanje celo mednarodna javnost, ki je zagovarjala celostno ureditev in ohranitev pomembnih judovskih spomenikov na območju Lendave (sinagoga, šola in pokopališče v Dolgi vasi).³⁶⁸ Obtožbe tožilstva oziroma sodišča zoper nekdanjega lendavskega župana Jožefa Kocona je skušal omiliti odvetnik Lojze Horvat iz Murske Sobote, vendar je okrožno sodišče v Murski Soboti njegov ugovor zavrnilo. Odvetnik je namreč poudarjal, da je obtoženi Jožef Kocon dal porušiti samo še ruševine stare judovske šole v Lendavi, ki so v resnici že pomenile »pretečo nevarnost za življenje in zdravje ljudi, ki so se zadrževali oz. hodili mimo stavbe stare židovske šole«.³⁶⁹ Rušitev je ob terenskem ogledu dne 15. 1. 1999 popisal tudi urbanistični inšpektor Vlado Domajnko in v zapisniku navedel, da je Občina Lendava za obnovo šole naročila projektno dokumentacijo, ki je bila izdelana junija 1996 pod št. 106/95 za rekonstrukcijo in obnovo židovske šole. Navaja, da se je rušenje začelo ob izkopu gradbene jame za kulturni dom in da so ruševine postale nevarne za mimoidoče. O tem pričajo dopisi županu, v katerih občani opozarjajo na nevarnost, ki »jo predstavlja podirajoči se objekt. Od leta 1996 občina ni dobila nobenega odgovora na dopise na različne naslove za sanacijo stare židovske šole, zato je župan dal nalog, da objekt odstranijo.«³⁷⁰ Občina Lendava se je pritožila tudi na stališča oziroma odločbo Ministrstva RS za kulturo, ki jo je izdal Inšpektorat RS za področje kulturne dediščine. Pritožbo so vložili zaradi napačne ugotovitve dejanskega stanja v zvezi z zgradbo judovske šole:

Ko je bil objekt dotrajan tako, da bi prišla v poštev le njegova rekonstrukcija, so nara-

³⁶⁶ Zavod se z rušitvijo ni strinjal in zato ni mogel dati takšnega soglasja.

³⁶⁷ Sklep Kpr 91/99 Okrožnega sodišča Murska Sobota z dne 31. 3. 2000, Arhiv Občine Lendava.

³⁶⁸ Obtožnica zoper Jožefa Kocona z dne 10. 1. 2001, Arhiv Občine Lendava. Predstavnica Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor, Neva Sulič Urek, je navedla, da se za ohranitev lendavskih judovskih spomenikov zavzema tudi mednarodna javnost.

³⁶⁹ Sklep Okrožnega sodišča Murska Sobota, KS 32/2001, z dne 30. 1. 2001, Arhiv Občine Lendava.

³⁷⁰ Zapisnik urbanističnega inšpektorja z dne 15. 1. 1999, Arhiv Občine Lendava. Kot zanimivost naj omenimo še cenitveni elaborat Sama Kumra z dne 5. 12. 2000, ki je zapisal, da bi lahko v zgradbi judovske šole uredili Judovski muzej Prekmurja.

vovarstveniki (najbrž so mišljeni varuhi kulture oziroma kulturne dediščine, op. avt.) zahtevali sanacijo. Občina Lendava je v letih 1995, 1996 in 1997 vodila velike aktivnosti za rekonstrukcijo omenjenega objekta. Ničkolikokrat smo vodili razgovore z židovsko skupnostjo zaradi financiranja rekonstrukcije, vendar niso kazali nobenih interesov. Ker se je objekt praktično zaradi dotrajanosti delno porušil sam od sebe, je občina le dala odstraniti ruševine.³⁷¹

Številni domačini so takšna stališča in sprenevedanja ocenili za navadno lice-merstvo. Opozorili so tudi na uradna prizadevanja vodstva lokalne skupnosti, da se spremeni in prekliče odlok o razglasitvi stavbe judovske šole v Lendavi za kulturni spomenik.³⁷² Pogosto so se sklicevali na izvedenska mnenja, da sanacija oziroma rekonstrukcija objekta judovske šole v Lendavi ni možna in da prideta v poštev le rušenje starega objekta in zgraditev nadomestnega.³⁷³

Glede lastništva objekta lahko v obsežni dokumentaciji o rušenju stare judovske šole v Lendavi in o sodnem pregonu zoper nekdanjega lendavskega župana Jožefa Kocona zasledimo tudi podatek, da je judovska šola stala na parceli št. 4282/1, zkv. št. 3641, k. o. (katastrska občina) Lendava. Navedena je tudi njena lokacija na parcelah št. 4282 in 4303, k. o. Lendava, z opisom zgradbe in z njenim historiatom. To je bila desetosna pritlična zgradba z rhodom v centralni osi, ki jo je pokrivala dvokapnica. Nad velikimi okni so bile karnise, ki so slonele na konzolah, polkrožna vrata pa so bila poudarjena s segmentnim čelom. V levem delu zgradbe je bilo rabinovo stanovanje, v desnem pa dva razreda, v katerih so Jude poučevali hebrejščino, pisanje in branje.³⁷⁴ Po podatkih iz sodnega spisa je bila lastnica celotne nepremičnine Občina Lendava. Objekt je odkupila od Judovske skupnosti Slovenije, vendar ta sprememba lastništva v posebnem parcelnem seznamu 9033 z dne 13. 11. 2000 ni bila razvidna, tako da je bila v bistvu lastnica zgradbe še vedno Judovska skupnost Slovenije oziroma Judovska občina Ljubljana.³⁷⁵

Kakorkoli že, zaradi samovolje in velike malomarnosti je dokončno šel v pozabo edinstveni spomenik judovske dediščine na Slovenskem. Šolska zgradba iz leta 1845, edina ohranjena judovska šola v Sloveniji, bi lahko postala uporaben lokalni muzej ali kulturni prostor.³⁷⁶

³⁷¹ Dopis Občine Lendava, št. 12/99-2, z dne 1. 3. 1999 Ministrstvu RS za kulturo, Arhiv Občine Lendava.

³⁷² Ministrstvo za kulturo RS, odločba št. 617-47/99, sj/zp, z dne 8. 6. 1999, Arhiv Občine Lendava.

³⁷³ Sklep Inšpektorata RS za okolje in prostor, št. 356-02-11-31/95-LE-U/GS, z dne 24. 11. 1999, Arhiv Občine Lendava.

³⁷⁴ Cenitveni elaborat, Samo Kumer, Maribor, z dne 5. 12. 2000, Arhiv Občine Lendava.

³⁷⁵ Arhiv Občine Lendava.

³⁷⁶ V nasprotju z neciviliziranim početjem v zvezi z nekdanjo šolsko zgradbo v Lendavi se je lepo ohranilo judovsko pokopališče v Dolgi vasi. Nekateri ga imenujejo lendavsko, drugi dolgovaško

Povsem je usahnil tudi spomin na sinagogo v Beltincih. Tam so imeli Judje sinagogo že leta 1859, čeprav jih je bilo v tem letu po popisu samo petdeset. Resda je veljal minjan, to pomeni, da so verski obred v sinagogi lahko opravili, če je bilo navzočih deset moških. Sinagoga zagotovo ni bila velika, prej priložnostna, torej le v sinagogo preoblikovana hiša. Cerkvenoupravno so beltinski Judje v tem času sodili v lendavsko versko občino, saj je iz zapisnika župnijskega zbora iz leta 1861 razvidna prošnja, da se od lendavske oddelijo judovske občine. Pozneje so imeli tudi svoje rabine, kakor je zapisano v soboških matičnih knjigah.³⁷⁷ Judovska sinagoga v Beltincih je stala v zdajšnji Mladinski ulici, natančneje na današnjem Prelogovem vrtu. Njena lega je bila vzhodno-zahodna, vhod v sinagogo je bil neposredno ob Črncu skozi velika lesena dvodelna vrata. Po pripovedovanju domačinov je bila dolga dvanajst metrov, široka enajst metrov in visoka deset metrov. Po zunanosti se ni dosti razlikovala od takratnih premožnejših stavb, le okna so bila više ležeča, da ne bi bilo vlomov ali da radovedneži ne bi motili judovskih verskih obredov.³⁷⁸ V notranjosti sinagoge so stopnice vodile v levo in v desno stran, na levi in na desni balkon. Vsak balkon je bil širok po en meter, omejevala pa ju je lesena zeleno obarvana ograja. Balkona so uporabljali kot prostor za ženske, ki pri obredu niso imele nobenega drugega opravila, kakor da so le opazovale in poslušale verske nauke, petje in branje tore. V sinagogi v Beltincih sta bili dve vrsti preprosto izdelanih zeleno obarvanih klopi, v katerih so sedeli moški, spredaj pa je bila Davidova zvezda. Sinagoga je imela tudi svoj izvod tore.

Rabin je v Beltincih živel z družino; imen njenih članov ni bilo mogoče najti. Njegova hiša v Beltincih je stala na mestu zdajšnje Prelogove hiše, bila je prtljučna, bele barve, postavljena na vogalu dveh ulic, današnjih Panonske in Mladinske ulice.³⁷⁹ Hiša se je od drugih nekoliko razlikovala. Pozneje je v Beltince prihajal rabin iz Murske Sobotne. Otroke je učil hebrejščine, saj so skupaj z vrstniki obiskovali vaško osnovno šolo. Po prvi svetovni vojni Judje v Beltincih niso več imeli svoje šole.³⁸⁰ Njihovo število

judovsko pokopališče, odvisno od posameznika (prim. László Németh – Beata Lazar, *Zgodovina dolnjelendavskih Judov*, v: *Signal. Letni zbornik Pavlove hiše, zima 2004/2005*, Potrna, 2005, 73).

³⁷⁷ Franc Kuzmič, *Judje v Prekmurju*, v: *Signal. Letni zbornik Pavlove hiše, zima 2004/2005*, Potrna, 2005, 112–117, tukaj 112.

³⁷⁸ Bojan Zdravec, *Židje v Beltincih*, rokopis, Beltinci, 2006. Avtor sodi med plodovite pisatelje člankov o prekmurskih Judih v lokalnem tisku in se tudi drugače ukvarja s preučevanjem preteklosti nekdanjih judovskih skupnosti v Murski Soboti, v Lendavi in v Beltincih. Članke objavlja zlasti v *Vestniku*. Kontaktira s prekmurskimi Judi v Izraelu in v ZDA.

³⁷⁹ *Ibid.*

³⁸⁰ *Novine* z dne 17. 1. 1932 so o beltinski sinagogi v tem času zapisale, »da stoji zapuščena, podrtá, brez oken«. Po prvi svetovni vojni so namreč v času »revolucionarnega vrenja« poškodovali tudi sinagogo. Dokončno so jo porušili leta 1937. Leta 1910 je bilo v Beltincih enainšestdeset Judov, leta 1921 le še štirje.

se je močno zmanjšalo in tudi sredstev za vzdrževanje sinagoge je bilo vedno manj. V Beltincih so si uredili tudi svoje pokopališče. Prvotno pokopališče naj bi bilo med cesto proti vasi Melinci in kolovozno potjo, ki vodi v Rousove kote. Ta prostor je danes zaraščen in na njem naj bi bile pokopane le štiri ali pet oseb. Na tem prostoru je bilo pokopališče do leta 1850, nato pa so ga uredili ob Dobelski cesti proti Ižakovcem oziroma za današnjo Brestovo domačijo. Imelo je velike marmornate in granitne spomenike. Zadnji pogreb na tem pokopališču je bil leta 1943, ko so pokopali Juda Jana Ebenšpangerja. Po drugi svetovni vojni, torej po letu 1945, je bilo judovsko pokopališče v Beltincih dobesedno izropano. Ohranjen ni niti en spomenik. Tudi to je odsev odnosa povojnih oblasti do Judov. Žal je druga svetovna vojna za Jude v Beltincih pomenila popoln konec. Aprila 1944 so jih zaprli v beltinsko osnovno šolo in jih nato skupaj z večino prekmurskih Judov odpeljali v zloglasno koncentracijsko taborišče Auschwitz. Dokaj nerazumljivo je tudi dogajanje, povezano z judovskim pokopališčem v Murski Soboti.

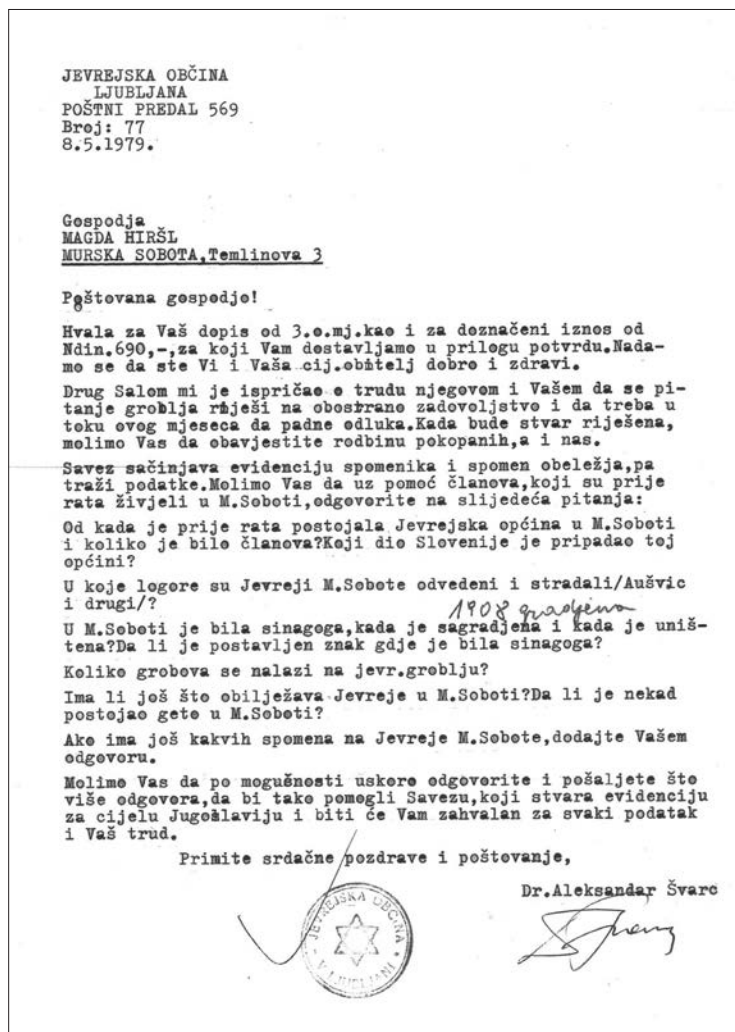
Nikolaj Hiršl, soboški Jud, je že maja 1977 pisal Zvezi judovskih občin Jugoslavije,³⁸¹ da se je Krajevna skupnost Murska Sobota odločila urediti judovsko pokopališče v Murski Soboti.³⁸² Kakor je poročal, so se s krajevno skupnostjo dogovorili, da bi skupnost prodala obstoječe spomenike in postavila dva večja, enega za pokopane na tem pokopališču, drugega pa za žrtve fašističnega terorja, in okolico primerno uredila. Z ureditvenimi posegi naj bi se površina judovskega pokopališča v Murski Soboti nekoliko zmanjšala. Nikolaj Hiršl je o tem obvestil tudi judovsko občino v Ljubljani. Na judovskem pokopališču v Murski Soboti je po letu 1945 ostalo približno petinšestdeset spomenikov, med njimi je bilo tudi nekaj nepoškodovanih. Drevesa, ki so rasla na tem pokopališču, so posekali pred letom 1949 in les prodali. Kamro (mrtvašnico), ki je bila že precej porušena, so dokončno podrli že leta 1963.³⁸³ Dogodki, povezani s pokopališčem, so potekali razmeroma počasi, zlasti v primerjavi z rušenjem soboške sinagoge, ki se je zgodilo neverjetno naglo.

³⁸¹ Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd. Sedež je v zdajšnji Ulici kralja Petra 71 a, kjer je tudi Judovski zgodovinski muzej, v katerem je shranjenega nekaj gradiva o slovenskih Judih.

³⁸² Hiršl uporablja izraz »Jevrejsko pokopališče«. Njegov dopis hrani Šarika Hiršl iz Temlinove ulice 3 v Murski Soboti.

³⁸³ Pismo Magde Hiršl iz Murske Sobote Savezu jevrejskih opština v Beogradu hrani Šarika Hiršl. Dne 25. 11. 1963 je bila sklenjena pogodba med Jevrejsko versko občino v Murski Soboti, ki jo je zastopal njen poverjenik Nikolaj Hiršl, in posestnikom Lukom Karolom iz Murske Sobote, Matije Gubca 11. Pogodba je določala, da mora Luka Karol (Karel) do 28. 11. 1963 porušiti mrtvašnico na judovskem pokopališču v Murski Soboti in prostor, na katerem je stala, urediti. Pogodba je določala plačilo v znesku 40.000,00 din, ki jih je moral Luka Karol (Karel) izročiti Nikolaju Hiršlu, ta pa je denar vložil pri blagajniku Stanovanjske skupnosti na račun ureditve judovskega pokopališča v Murski Soboti; za to ureditev je bilo že pripravljenih 300.000,00 din. Pogodbo je v imenu Stanovanjske skupnosti sopodpisal njen tajnik Jože Velnar (tisti predsednik Ljudskega odbora Mestne občine Murska Sobota, ki je dal leta 1954 porušiti sinagogo).

Slika 12: Pismo Aleksandra Švarca Magdi Hiršl (zasebni arhiv Šarike Hiršl).

Leta 1979 je dr. Aleksander Švarc pisal Magdi Hiršl in ji povedal, da naj bi bilo do konca maja 1979 odločeno o usodi judovskega pokopališča v Murški Soboti. Z odločitvijo bi morala judovska občina seznaniti sorodnike pokopanih. V pismu je navedel, da »Jevrejska občina« v Ljubljani pripravlja evidenco spomenikov in pomnikov. Zanimal se je tudi za zgodovino judovskih skupnosti v Prekmurju, zlasti v Murški Soboti. Še posebej ga je zanimala usoda soboških Judov med drugo svetovno vojno (taborišča, v katera so bili odpeljani). Od aktualnejših tem je želel zvedeti kaj več o usodi soboške sinagoge (ali je na mestu, kjer je stala, kak pomnik ali plošča), o številu

grobov na judovskem pokopališču in o tem, ali je bil v Murski Soboti kdaj judovski geto.³⁸⁴ Ugotovimo lahko, da so se odgovorni lotili ureditve judovskega pokopališča oziroma preureditve v spominski park dokaj odgovorno. Dne 8. novembra 1985 je bil v Murski Soboti razgovor o ureditvenem načrtu omenjenega pokopališča, ki ga je pripravila komisija za odnose z verskimi skupnostmi pri Izvršnem svetu Občinske skupščine Murska Sobota. Na sestanku so sodelovali: Peter Brunec, predsednik komisije za odnose z verskimi skupnostmi; Erna Brumen in Edo Mlinarič z izvršnega sveta; dr. Lavoslav Kadelburg, predsednik Zveze židovskih občin Jugoslavije; Šarika Hiršl in Kurt Sonnenachein iz judovske skupnosti; Bogomir Rola s Komiteja za urbanizem, gradbeništvo in komunalne zadeve občine Murska Sobota in Jana Konec, predsednica Zavoda za ekonomiko in urbanizem iz Murske Sobote. Ureditveni načrt je predstavil in obrazložil Peter Brunec, po razpravi, v kateri so sodelovali vsi udeleženci sestanka, pa so sprejeli te sklepe:

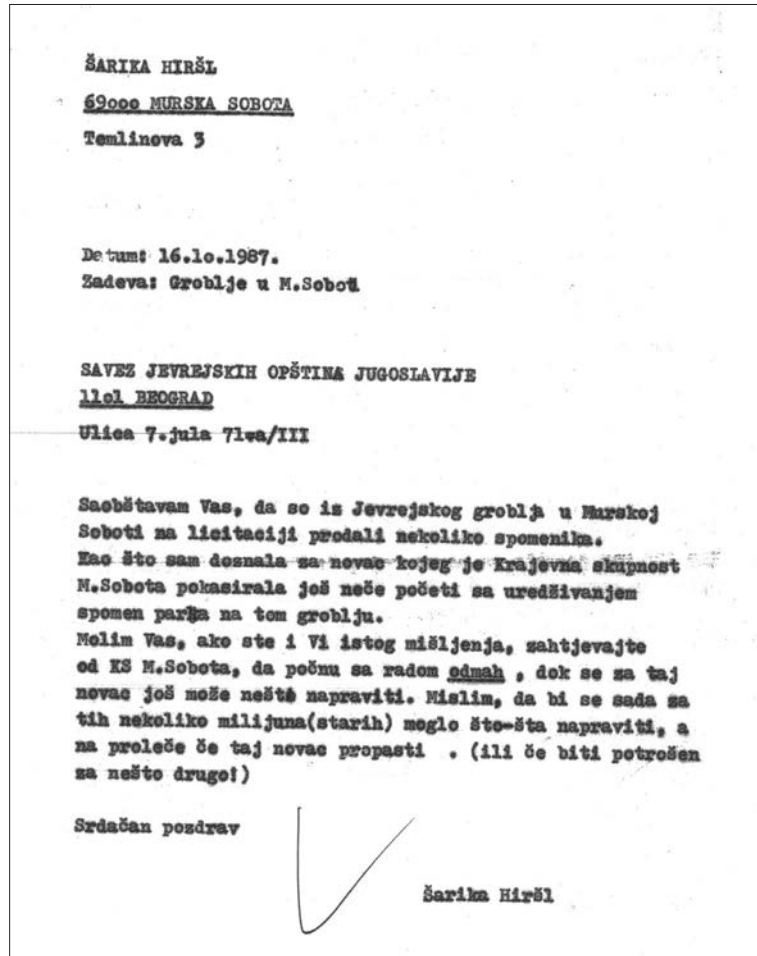
1. Za ureditev spominskega parka naj se spomeniki prodajo, zbrana sredstva pa uporabijo za te namene.
2. V ureditev spominskega parka naj se vključi nekaj obstoječih spomenikov v skladu s predlogom Zavoda za spomeniško varstvo Maribor.
3. Ob vhodu v spominski park je treba ustrezno obeležiti namen spominskega parka z napisom, da leži park na mestu »židovskega pokopališča in v spomin židovskim žrtvam fašizma in nacizma«.
4. Spominski park naj se uredi v skladu z ureditvenim načrtom, pri ureditvi parka pa naj se upoštevajo predlogi predstavnikov »zveze židovskih občin«, da se med okrasno grmičevje vključijo vrbe žalujke, bršljan in ciprese.
5. Nadaljnji postopek za ureditev »židovskega pokopališča« v spominski park vodi Komite za urbanizem, gradbeništvo in komunalne zadeve občine Murska Sobota.

Po sprejetju sklepov so udeleženci sestanka odšli na teren in si ogledali judovsko pokopališče v Murski Soboti. Tam so predstavniki »židovskih občin« predlagali, da bi bil za epitaf ob vhodu v spominski park najprimernejši spomenik št. 40.³⁸⁵ Jeseni 1987 je bila Zveza židovskih občin Jugoslavije v Beogradu obveščena, da so z judovskega pokopališča v Murski Soboti na licitaciji prodali nekaj spomenikov. Denar od licitacije je pobrala Krajevna skupnost Murska Sobota, vendar ni takoj začela urejati spominskega parka. Na licitaciji naj bi krajevna skupnost iztržila nekaj milijonov takratnih

³⁸⁴ Pismo dr. Aleksandra Švarca Magdi Hiršl iz Murske Sobote hrani Šarika Hiršl.

³⁸⁵ Zapisnik o razgovoru je podpisal Edo Mlinarič. Zapisnikar navaja, da je predsednik Zveze židovskih občin Jugoslavije, dr. Lavoslav Kadelburg, po razgovoru prejel še izvod fotodokumentacije obstoječega stanja judovskega pokopališča v Murski Soboti.

Slika 13: Pismo Šarike Hiršl o urejanju judovskega pokopališča v Murški Soboti (zasebni arhiv Šarike Hiršl).

dinarjev.³⁸⁶ Zveza židovskih občin Jugoslavije se je zanimala za ureditev spominskega parka v Murški Soboti.³⁸⁷

V začetku leta 1989 je bil spominski park na nekdanjem judovskem pokopališču v Murški Soboti v sklepnih fazah. Komite za urbanizem, gradbeništvo in komunalne zadeve občine Murska Sobota je v preglednem dopisu o tem poročal Zvezi židovskih občin Jugoslavije.³⁸⁸ V njem je navedel, da je urejanje potekalo skladno z ureditvenim

³⁸⁶ Pismo Šarike Hiršl Zvezi židovskih občin Jugoslavije v Beogradu hrani Šarika Hiršl. V pismu zvezi predlaga, naj od Krajevne skupnosti Murska Sobota zahteva, da takoj začne urejati dogovorjeni spominski park. Izraža bojazen, da bi denar propadel. Pismo je datirano z dnem 16. 10. 1987.

³⁸⁷ Občini Murska Sobota so poslali dopise dne 13. 10. 1987, dne 24. 5. 1988 in dne 14. 12. 1988.

³⁸⁸ Dopis z dne 4. 1. 1989 hrani Šarika Hiršl.

načrtom in v skladu s prejšnjimi dogovori oziroma z izdano odločbo upravnega organa. Ureditev je izvajala OZD Sobota – TOZD komunalna Murska Sobota v sodelovanju s Krajevno skupnostjo mesta Murska Sobota.³⁸⁹ Pri urejanju so bili udeleženi še predstavniki komisije za odnose z verskimi skupnostmi pri Skupščini občine Murska Sobota in židovske (judovske, op. avt.) skupnosti v Murski Soboti. V opisu so natančneje navedli nekatere postopke, med drugim že omenjeno licitacijo spomenikov na judovskem pokopališču. Licitacija, ki jo je Krajevna skupnost Murska Sobota razpisala za 5. september 1987, ni bila uspešna. Prodali so le tri nagrobnike, in to za 763.800,00 takratnih dinarjev. Ker so ocenili, da tudi nadaljnje licitacije ne bodo nič boljše, so se dogovorili, da bo preostale nagrobne spomenike prevzel TOZD Obrtništvo pri OZD Sobota za 1.136.000,00 dinarjev. Po predračunu TOZD Komunalna je bila sklenjena pogodba za ureditev spominskega parka v višini 6.000.000,00 dinarjev.

Za dokončno ureditev spominskega parka je tako manjkalo še 4.100.000,00 dinarjev; v skladu s takratno zakonodajo sta jih združili in prispevali SIS³⁹⁰ za komunalno: 2.800.000,00 din in Krajevna skupnost mesta Murska Sobota: 1.300.000,00 din. Opravili so vsa predvidena dela, razen zasaditve okrasnega drevesa, vrbe žalujke ob vhodu v spominski park; zasaditev so zaradi objektivnih razlogov preložili na pomlad 1989. Pri ureditvi judovskega pokopališča so se ukvarjali s precejšnjimi problemi.³⁹¹ Odpravili so jih v sodelovanju z Judovsko skupnostjo Murska Sobota. Največ težav so imeli s premoženjskim urejanjem zaradi nejasnih meja s sosedi. Tudi stanje nekaterih nagrobnikov na pokopališču je bilo slabo, bili so že povsem dotrajani in z njihovim premeščanjem so imeli velike težave. Ob vhodu v spominski park na mestu nekdanjega judovskega pokopališča v Murski Soboti so uporabili spomenik št. 40.³⁹² Park je bil skoraj urejen, za nadaljnje postopke pa je bila odgovorna komisija za odnose z verskimi skupnostmi skupščine občine Murska Sobota. Pregledni dopis o opravljenih delih na nekdanjem judovskem pokopališču v Murski Soboti je podpisal predsednik komiteja Silvij Podlesek. Spomin na Jude je kljub tem poskusom obledel, v pokrajini ob Muri jih je ostala peščica, ki resda niso skrivali svoje pripadnosti, a so bili nepomembni in tako rekoč neupoštevani. Niso jih pa pozabili kot verske skupnosti, ko je bilo treba pokazati »pluralnost« in sodelovanje države z vsemi verskimi skupnostmi, tudi z ostanki nek-

³⁸⁹ OZD – organizacija združenega dela; TOZD – temeljna organizacija združenega dela (terminologija za takratno organiziranost gospodarskih družb oziroma podjetij).

³⁹⁰ SIS – samoupravna interesna skupnost (za različna področja, najbolj so bile takšne skupnosti značilne za družbene dejavnosti, za komunalno in za stanovanjsko gospodarstvo).

³⁹¹ Dopis komiteja za urbanizem, gradbeništvo in komunalne zadeve občine Murska Sobota Zvezi židovskih občin Jugoslavije z dne 4. 1. 1989 hrani Šarika Hiršl.

³⁹² Tako je bilo tudi dogovorjeno na sestanku dne 8. 11. 1985, na katerem je sodeloval predsednik Zveze židovskih občin Jugoslavije, dr. Lavoslav Kadelburg.

danje prekmurske judovske občine oziroma skupnosti. A treba je opozoriti, da je bilo pozabljenje že popolno in da se je v bistvu zgodilo »iztrebljenje«.

Topografija iztrebljanja judovskega življa in uničenja judovskih skupnosti v Evropi zajema obsežen opus atlasov holokavsta, rekonstrukcij posameznih judovskih skupnosti, institucij, sinagog in načinov bivanja ter lokalnih zgodovin uničenja v posameznih državah ali mestih, torej tudi v Sloveniji, oziroma natančneje: v Prekmurju. Uničenje slovenskih Judov iz Prekmurja moramo obravnavati v kontekstu uničenja madžarske judovske skupnosti leta 1944, saj so bili med takrat deportiranimi Judi tudi slovenski Judje iz Lendave in iz Murske Sobotne.³⁹³ Preživeli prekmurski Judje so tragedijo holokavsta opisali v nekaterih svojih izjavah in pričevanjih, ki smo jih že omenili, pomembna so tudi pričevanja očividcev, zlasti v povezavi z iskanjem vzrokov za genocid in okoliščin, ki so nacistični genocid med drugo svetovno vojno omogočile. Med očividci zavzemajo posebno mesto pravičniki oziroma tisti, ki so tvegali svoja lastna življenja, da so reševali prijatelje, sosede in celo popolne tujce. Spomenik žrtvam holokavsta in dokumentacijsko središče Jad Vašem v Jeruzalemu je status pravičnika priznal šestim osebam iz Slovenije. Poleg pravičnikov, ki so Jude reševali iz človekoljubnih vzgibov, pa je v Sloveniji veliko takšnih, ki so to opravili za plačilo.³⁹⁴

Medtem ko je usoda prekmurskih Judov po množičnih deportacijah leta 1944 v koncentracijska taborišča kar dobro znana (še vedno vse okoliščine niso docela pojasnjene), je precej ugibanj o usodi ljubljanskih Judov. Leta 1999 je bil objavljen seznam dvaintridesetih ljubljanskih meščanov judovske vere oziroma nekdanjih pripadnikov te vere, ki so iz nje iz različnih vzrokov izstopili, in članov njihovih družin, med katerimi so tudi krščeni in vzgojeni v katoliški veri.³⁹⁵ Seznam so našli v arhivu domobranske politične policije v Ljubljani. Ta policija je ljudi s seznama aretirala dne 12. 9. 1944 in jih izročila Nemcem. Odpeljali so jih v koncentracijska taborišča, njihova usoda pa še vedno ni povsem pojasnjena.³⁹⁶ Na seznamu septembra 1944 aretiranih lju-

³⁹³ Hannah Starman, Judje in ideacija o Judih v sodobni Sloveniji. Raziskovalni ekspeze, v: *Razprave in gradivo*, številka 45, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 2004, 160–182, tukaj 164–165.

³⁹⁴ Ibid. To so bili ljudje, ki so Jude skrivali ali vodili prek meje oziroma črte okupacije, večinoma za plačilo. Med pravičniki, ki so veliko storili za rešitev Judov, je bila tudi Slovenka Zora Pičulin. V muzeju holokavsta Jad Vašem v Jeruzalemu so jim postavili celo spomenik. Janez Marolt, *History of Jews in Slovenia*, rokopis iz arhiva KC Sinagoga Maribor, Maribor, 2001, 8.

³⁹⁵ *Svobodna misel*, 24. 9. 1999, 24. Med ljubljanskimi Judi je bilo že leta 1938 opazno povečano zanimanje za prestop v katoliško vero. Domnevamo, da so posamezniki to storili, da bi se izognili naraščajoči nacistični nevarnosti in pogromom, ki so že zajeli Jude v preostalih delih Evrope. Prestopov v Ljubljani je bilo veliko (prim. Arhiv župnije Marijinega oznanjenja v Ljubljani, Matica za konvertite in rokopis študije *Judovsko premoženje na Slovenskem v 20. stoletju*, Ministrstvo za pravosodje Republike Slovenije, Ljubljana, 2006. Avtorja študije sta dr. Damjan Hančič in mag. Renato Podbersič).

³⁹⁶ Ibid. V kratkem članku je mogoče zaslediti pripis, da se iz taborišča nobeden od odpeljanih ljubljanskih

bljanskih Judov so bili: Pollak Pavel, Pollak Marija, Pollak Nives, Pollak Tanja in sin, Nikolas Efenspranger, Adda, Marija-Luisa, Henigsfeld Otto, Danica, Pogačnik Jakob, Goldstein,³⁹⁷ Bojkovič,³⁹⁸ Heillig (brez imena), Heillig Marija in hčerka Lieselotte, Bollafio Marčela, dr. Baumgarten Ingo, žena Baumgarten Frida, sin Baumgarten Oto in hči Baumgarten Marjana, Klemenčič Bruno in Marija, ing. Hofman Emil in žena Elza, Hopstater Oskar in Nevenka, Broznik Vida, Fakin Ana, Zažigajev Leonid in Teodora in Zajc Regina. Drugače pa so morali ljubljanski Judje Ljubljano zapustiti že leta 1941, ko so italijanske oblasti začele pošiljati ljudi tudi v internacijo. Nekateri Judje, ki so bili ljubljanski občani, so zaprosili za posredovanje pri visokem komisarju, da bi nalog za izselitev preklicali. A to se ni zgodilo in tako so Ljubljano med drugimi zapustili Judje Karel in Evgen Bolaffio, Adolf in Oton Lorant, Feliks Moskovič in Viljem Steinberg. Po italijanski kapitulaciji septembra 1943 je bila njihova usoda različna; nekaj jih je umrlo v koncentracijskih taboriščih, nekaterim se je uspelo umakniti v tujino (Švica), druge so zajeli Nemci in jih odpeljali v koncentracijska taborišča. Ob tem je treba dodati, da se je nekoliko bolje godilo tistim Judom, ki so izstopili iz judovske vere ali se zanjo sploh niso opredelili.

Ob posameznih poskusih utrjevanja zgodovinskega spomina na slovenske Jude po letu 1945 prihajajo na dan vedno nove zgodbe in usode posameznikov, ki so bile doslej povsem zamolčane ali celo namerno pozabljene in izrinjene iz zgodovinskih razprav. V sklopu iztrebljanja Judov je ključnega pomena literatura, ki opisuje organizacijo življenja in sestavo internirancev v posameznih taboriščih, zlasti tistih, v katerih so bili internirani slovenski Judje.³⁹⁹ Ti ljudje so skupina informatorjev, torej »sosedov« in prič, ki se preganjanja in iztrebljanja Judov spominjajo.⁴⁰⁰ V drugo skupino vključujemo tudi očitve in pravičnike med narodi, zato so študije o njihovem odzivu na preganjanje Judov v kontekstu iskanja odgovorov na vprašanje o jasnosti zgodovinskega spomina na slovenske Jude izjemnega pomena. Odziv očitvev oziroma prič in javnega mnenja na preganjanje in iztrebljanje Judov je bil tema preuč-

Judov ni vrnil živ. Jude so na Slovenskem preganjali tudi italijanski okupatorji, jih pošiljali v konfinacijo v južno Italijo in najbrž še kam drugam, vendar o tem ni veliko dokumentiranih podatkov. Toda Franc Kuzmič v katalogu razstave *Holokavst 1933–1945* (Maribor, november 2004) navaja, da so po kapitulaciji Italije nacisti v Trstu in okolici leta 1943 deportirali sedemsto deset Judov. Iz Gorice so odpeljali vse Jude, petinštirideset se jih ni vrnilo.

³⁹⁷ Priimka in imena te osebe ni bilo mogoče ugotoviti, navedeno je le, da je bila rojena s priimkom Goldstein, iz tega pa bi lahko sklepali, da govorimo o ženski.

³⁹⁸ K priimku je pripisano ime Jelisa, vendar označeno z vprašajem.

³⁹⁹ Hannah Starman, Judje in ideacija o Judih v sodobni Sloveniji. Raziskovalni ekspeze, v: *Razprave in gradivo*, številka 45, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 2004, 165.

⁴⁰⁰ Ibid. Avtorica navaja pisce (Gutman in Berenbraun, 1994; Jezernik, 1997; idr.) in opozarja, da je to pomemben del literature oziroma gradiva o iztrebljanju slovenskih Judov v času holokavsta.

vanja zlasti v Nemčiji, in to v povezavi z iskanjem vzrokov za genocid in okoliščin, ki so nacistični genocid omogočile. Seveda pa je najboljšežnejši opus literature namenjen tistim, ki so preživeli holokavst. Literatura o preživelih večinoma obsega študije o preživetju: analize vedénja, moralne drže, spolne identitete in drugega v ekstremnih okoliščinah, ki jih prinaša resničnost taborišča.⁴⁰¹ Na voljo so tudi pričevanja otrok in zborniki pričevanj slovenskih taboriščnikov. Nadvse dragoceni so memoari preživetih (Levi 1999), skupaj z avtobiografijami priznanih strokovnjakov za holokavst.⁴⁰² Za razumevanje značilnosti travmatičnega šoka, ki ga vključuje izkušnja koncentracijskega taborišča in drugih oblik preganjanja in iztrebljanja Judov, in s tem narave travmatizacije preživelih in njihovih potomcev je obsežna literatura o travmi – zlasti o specifični travmi koncentracijskih taborišč – neprecenljive vrednosti. Primo Levi se je v svoji analizi nacističnega uničevalnega sistema lotil tudi vprašanja moralne konstitucije nacističnih iztrebljevalcev. Obravnaval jih je kot posameznike, ki so bili zgneten iz istega testa kakor deportiranci. Niso bili bolj živalski, nič bolj zlobni od njih. Bili so manj kultivirani in vsekakor nagnjeni k večji pokornosti.⁴⁰³ Kot znanstvenika je Levija vznemirjala podpora znanosti tehnologiji smrti in njenim mehanizmom iztrebljanja.⁴⁰⁴

Načrt uničevanja manjvrednih ras, ki je prodril v vse pore nacistične Nemčije, je v številnih nemških znanstvenikih naletel na aktivne tvorce. Zloraba znanosti v nacističnih taboriščih, njena podpora pri pomoru Judov, Romov in drugih deportirancev in deportiranih Levija vendarle ni privedla do obsodbe znanosti. Vztrajal je pri ločevanju

⁴⁰¹Ibid. Med zbirkami pričevanj preživelih so zlasti zanimiva pričevanja, zbrana takoj po vojni, torej kmalu po osvoboditvi nacističnih koncentracijskih taborišč spomladi 1945. Med izjemnimi avtorji tovrstnih del nastopa tudi italijanski Jud iz Torina, Primo Levi (*Potopljeni in rešeni*, Ljubljana, 2003, spremna beseda Marta Verginella), ki ga je aretirala fašistična milica Salojske republike. Razkril je svoje italijansko državljanstvo judovske rase in kot takšnega so ga fašistične oblasti odvedle v zbirni center Carpi pri Fossoliju v bližini Modene, od koder so ga nacisti dne 22. 2. 1944 skupaj z drugimi šeststo petdesetimi Judi odpeljali v Auschwitz (glej Marta Verginella, Primo Levi, razlagalec lagerske asimetrije, v: Primo Levi, *Potopljeni in rešeni*, Ljubljana 2003, 183).

⁴⁰²Lucy Dawidowicz, 1989, in Saul Friedländer, 1979.

⁴⁰³Marta Verginella, Primo Levi, razlagalec lagerske asimetrije, v: Primo Levi, *Potopljeni in rešeni*, Ljubljana 2003, 186.

⁴⁰⁴V zvezi s tem je zanimiva označba taborišča Auschwitz, za katero je Henry Feingol zapisal, da je bila to prelomnica, na kateri je evropski industrijski sistem iztiril: »Namesto da bi proizvajal dobrine, je bil končni produkt smrt in za surovine so bila človeška bitja. Dimniki, ki so predstavljali simbol modernega industrijskega sistema, so izpuščali v zrak jedek dim, nastal zaradi sežiganja človeškega mesa. Sijajno organizirana železniška mreža moderne Evrope je v tovarne dovažala novo vrsto surovine. To je počela na enak način kot pri drugem blagu.« (glej Božidar Jezernik, Ne le moderen, tudi civiliziran, v: *Delo, Sobotna priloga*, letnik 47, številka 51, Ljubljana, 2005, 17).

znanosti od njene uporabe in pri načelu zgolj individualne odgovornosti. Dosledno in nepreklicno je nasprotoval.⁴⁰⁵

Marta Verginella ugotavlja:

Auschwitz je za Levija obstajal kot »Anus Mundi«, črna luknja, v kateri si preživeli Judje niso pridobili nobene avre niti kakega posebnega mučeniškega privilegija. Proslavljanje Auschwitza kot največje judovske tragedije mu je ostalo tuje, še bolj nedovzeten pa je bil za njegovo mistično dojetje. Njegovo gledanje se razlikuje od pogledov številnih drugih, ki poudarjajo, da je bil Auschwitz največja tovarna smrti in da bi zavezniške sile v drugi svetovni vojni lahko vsaj delno preprečile genocid nad Judi in nad drugimi narodi.⁴⁰⁶

To lahko razberemo tudi iz del, ki obravnavajo različne vidike travmatizacije, značilne za preživele, in predstavljajo mejnike v preučevanju in zdravljenju travme holokavsta. Raziskave specifičnih travm, povezanih z izkušnjo koncentracijskih taborišč in s klinično prakso, so pokazale, da se travma staršev sistematično prenese na otroke (Danieli, 1998; Krell, 1979). Nove teoretične ugotovitve na tem področju odpirajo nove smernice za raziskovanje učinkov

travme holokavsta na drugo, pa tudi na tako imenovano tretjo generacijo, se pravi: na vnuke preživelih. Rekonstrukcija travme je najpomembnejši in najtežji korak k ozdravljenju, zato se mu preživeli izogibajo in upirajo z različnimi strategijami; te strategije je v avtoritativnem delu razvila Judith Herman.⁴⁰⁷

Študije o reprezentaciji holokavsta, zlasti v likovni umetnosti, v filmu in v literaturi, so nastale v devetdesetih letih v obliki problematiziranja konflikta med nezmožnostjo in obenem neizogibnostjo vizualne in literarne upodobitve holokavsta. V novoveškem času in v naši sodobnosti, zlasti po slovenski osamosvojitvi leta 1991, govorimo o »kriptični navzočnosti« Judov in judovstva med Slovenci. Kot populacijska entiteta so slovenski Judje najbolj zaznamovani s svojo fizično odsotnostjo, najprej po srednjeveških izgonih konec 15. stoletja, nato pa po uničenju močnih in vplivnih judovskih skupnosti v Murski Soboti in v Lendavi med drugo svetovno vojno. Novejšo zgodovino

⁴⁰⁵Marta Verginella, Primo Levi, razlagalec lagerske asimetrije, v: Primo Levi *Potopljeni in rešeni*, Ljubljana 2003, 187.

⁴⁰⁶Ibid., 188. Veliko je še vedno tudi dvomov in ugibanj, zakaj zavezniki niso bombardirali »tovarne smrti«. O tem so bili natančno obveščeni najpozneje poleti 1944, v naslednjega pol leta pa so nacisti v plinskih celicah pospešeno pomorili še na desetisoče ljudi.

⁴⁰⁷Hannah Starman, Judje in ideacija o Judih v sodobni Sloveniji. Raziskovalni ekspeze, v: *Razprave in gradivo*, številka 45, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 2004, 166–167.

slovenskih Judov najbolj zaznamuje prav radikalni izbris družbenega spomina na obe v holokavstu uničeni judovski občini v Murski Soboti in v Lendavi v času po letu 1945.⁴⁰⁸

Za nekdanje prekmurske Jude lahko po letu 1945 argumentirano trdimo, da niso bili korenito izbrisani le iz socialnega, ampak iz zgodovinskega spomina nasploh. Še leta 1941 močna judovska skupnost v Prekmurju, ki za madžarsko okupacijsko oblast ni pomenila ovire, je skoraj v celoti izginila v holokavstu, peščica preživelih prekmurskih Judov pa je bila po končani drugi svetovni vojni odrinjena na rob zgodovinskega pomnjenja. Izgubili so premoženje in družbeni ugled in postali žrtev revolucionarne nove oblasti.⁴⁰⁹

Obnovljeno navzočnost slovenskih Judov v javnosti je zaznati po letu 1991, ko je Slovenija postala neodvisna in samostojna država. Kljub navidezno javnemu priznavanju obstoja slovenskih Judov pa še vedno lahko govorimo le o njihovi »kriptični navzočnosti«. Kot primer potrditve takšne ocene navedimo podatke, da številne ugledne javne osebnosti, ki so Judje ali menijo, da imajo judovsko ascencenco, tega podatka v javnosti večinoma ne razglašajo, niti ga ne razglašajo mediatorji javnega mnenja. K tem vidikom se mediatorji javnega mnenja v popularizaciji teh oseb ne obračajo izrecno.⁴¹⁰ Za prekmurske Jude v sodobni Sloveniji lahko trdimo, da so v javnosti navzoči le kot posamezniki, kot potomci nekdanjih judovskih družin, ki so bile uničene med drugo svetovno vojno. Tisti redki, ki so preživeli holokavst, so večinoma pokojni, številni pa so kmalu po ustanovitvi države Izrael odšli tja, nekateri tudi v ZDA. Njihovi potomci zvez z nekdanjo domovino svojih staršev ne vzdržujejo redno, več stikov je bilo zaznati le ob urejanju nerešenih vprašanj v zvezi z denacionalizacijo, torej z vračanjem premoženja, ki so ga revolucionarne oblasti po letu 1945 odvzele tudi prekmurskim Judom in s tem dokončno zapečatile njihovo usodo in obstoj. Z vračanjem odvzetega premoženja

⁴⁰⁸Ibid., 168.

⁴⁰⁹Zgodovinsko so bili prekmurski Judje veliko bolj povezani z madžarskim prostorom, kakor so se lahko kadarkoli navezali na slovenskega; antisemitizem je našel svoje domovanje povsod in morda jih je madžarski v svoji blažji obliki ščitil pred tistim hujšim, ki je grozil in jih na koncu tudi uničil (glej Metka Fujs, Izhodišča madžarske okupacijske politike v Prekmurju, v: *Ferenčev zbornik*, Zdenko Čepič – Damijan Guštin (ur.), Ljubljana, 1997, 181–182). Kljub nekaterim antisemitskim zakonom se ob začetku okupacije leta 1941 Madžarska prekmurskemu judovskemu prebivalstvu ni zdela nič bolj protijudovska, kakor je bila Jugoslavija. Nekoliko strahu sta povzročila prehodna nemška zasedba in divjanje kulturbundovcev, ki so vdirali v njihova stanovanja in trgovine. Z madžarsko zasedbo so se razmere umirile, s še nekaj antisemitskimi zakoni in uredbami so jih resda skoraj popolnoma umaknili s ključnih gospodarskih in družbenih pozicij v državi, vendar madžarska vlada ni nikoli sprejela nenehnih nemških zahtev po internaciji madžarskih, s tem pa tudi prekmurskih Judov. To se je zgodilo šele leta 1944.

⁴¹⁰Hannah Starman, Judje in ideacija o Judih v sodobni Sloveniji. Raziskovalni ekspeze, v: *Razprave in gradivo*, številka 45, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 2004, 168.

Judom v Murski Soboti in v Lendavi državni organi niso hiteli. Zelo znani so na primer ilustrativni zapleti z vračilom premoženja Yoelu Shacharju iz Nadine v Izraelu, drugače potomcu znane lendavske judovske družine.⁴¹¹ Njegova denacionalizacijska zgodba je ena številnih, za katere lahko zapišemo, da so v bistvu del zapoznelih poizkusov vrnitve prekmurskih Judov v lokalni in v nacionalni zgodovinski spomin. Iz zapletenih zgodb povzemamo le najbolj ilustrativne dele. Zadevajo tudi še vedno nepojasnjeni odvzem slovenskega oziroma jugoslovanskega državljanstva ljudem, ki so po letu 1948 odšli v Izrael. Tako je iz delne odločbe Upravne enote Lendava o vračilu odvzetega premoženja upravičencu Yoelu Shacharju mogoče jasno razbrati, da se je Shachar rodil dne 7. 7. 1931 v Lendavi in da je bil državljan FLRJ in LRS⁴¹² od 28. 8. 1945 do 1. 5. 1950, ko mu je državljanstvo prenehalo po zakonu.⁴¹³ Iz obsežne obrazložitve se pokaže zanimivo dogajanje, povezano z usodo prekmurskih Judov po letu 1945. Yoel Shachar (Tomislav Schwarz) se je rodil dne 7. 7. 1931 v Lendavi in je bil edini član družine Schwarz, ki je preživel internacijo med drugo svetovno vojno. Njegov oče je bil razglašen za mrtvega v koncentracijskem taborišču Auschwitz in naj bi bil ubit že v prvem roku množičnih usmrtitev deportiranih prekmurskih Judov, dne 21. maja 1944. Tam so umrli tudi vsi drugi njegovi družinski člani, razen sina Tomislava, a tudi njega so dne 21. maja 1944 razglasili za mrtvega in njegovo smrt vpisali v matično knjigo umrlih pri Matičnem uradu v Lendavi. Očitno pa je bila to velika napaka, saj je bil omenjeni od 27. aprila 1944 (torej po začetnem roku aretacij lendavskih Judov) v nemškem koncentracijskem taborišču Buchenwald in ne v Auschwitzu. Iz identifikacijske karte Mednarodnega komiteja RK je mogoče razbrati, da se je iz taborišča vrnil živ z jugoslovansko skupino taboriščnikov. Okrajno sodišče v Lendavi je zaznamek o njegovi smrti v matični knjigi razveljavilo šele dne 21. novembra 2002 in ugotovilo, da sta Tomislav Schwarz in Yoel Shachar popolnoma ista oseba.⁴¹⁴

⁴¹¹ Lendavčani se ga spominjajo kot Tomislava Schwarza (Švarca) in to ime je obdržal vse do leta 1953.

⁴¹² Federativna ljudska republika Jugoslavija in Ljudska republike Slovenija.

⁴¹³ Upravna enota Lendava, delna odločba o vračilu premoženja z dne 23. 11. 2004, Arhiv Upravne enote Lendava. V navedbi državljanstva upravni organ nikjer ne omenja, čigav državljan je bil upravičenec od rojstva do 28. 8. 1945, pa tudi ne predloži zakonske podlage v zvezi z navedbo, da mu je državljanstvo prenehalo po zakonu.

⁴¹⁴ Ibid. Yoel Shachar je v Lendavo prvič prišel kot izraelski poslovnež leta 1967. Nekateri starejši Lendavčani so v njem prepoznali Schwartzovega sina Bertolda Tomislava. Pozneje se je še večkrat oglašil v Lendavi. V svoj rojstni kraj je prišel tudi kmalu po slovenski osamosvojitvi in po sprejetju zakona o denacionalizaciji se je začel zanimati za načelo odvzetega premoženja oziroma za dedovanje po umrlih starših. Lendavska odvetnica Marija Zag Gyoeffi je pri tem opozorila, »da bo moral najprej dokazati svojo identiteto oz. da je sploh živ. To bo lahko storil le s pričami, postopek pa bo trajal kakšnih šest mesecev. Pričakuje lahko le denarno odškodnino, kar pomeni, da bodo dinarsko vrednost premoženja – vanj med drugim sodi tudi zdajšnja dolgovaška opekarna – preračunali v dolarje.« (glej

Identifikacijo je v postopku denacionalizacije zahteval upravni organ, da se natančno ugotovijo dejstva o osebi in s tem vse pravice, ki bi ji pripadale v postopkih dedovanja in pozneje nacionalizacije premoženja, če dejstvo smrti ne bi bilo zmotno ugotovljeno. Yoel Shachar se po končani drugi svetovni vojni v Lendavo ni vrnil in je po bivanju na Madžarskem, v Avstriji in v Franciji leta 1950 odpotoval v Izrael. O premoženju pokojnega očeta je slišal samo to, da je v državni lasti, ni pa vedel, da bi bili opravljeni kaki sodni in upravni postopki, ki bi zadevali tudi njega oziroma njegove pravice. Njegov oče Jozef Schwarz (tudi Josip ali Jožef) bi v skladu s povojnim zakonom o državljanstvu pridobil državljanstvo Jugoslavije na podlagi predvojnega domicila, če bi doživel 28. avgust 1945. Na tej podlagi je imel Yoel Shachar (takrat še Tomislav Schwartz) od 28. 8. 1945 do 1. 5. 1950 državljanstvo FLRJ in LRS. To mu je prenehalo po Zakonu o jugoslovanskem državljanstvu, ker je bil izseljen v tujino oziroma je pridobil državljanstvo Izraela in zato od 1. 5. 1950 dalje ni bil več državljan FLRJ in LRS oziroma poznejše SFRJ in SRS.⁴⁴⁵ Upravna enota je določila odškodnino v obliki obveznic Slovenske odškodninske družbe v znesku 11.529,80 DEM.

Omenjeni primer je značilen dokaz birokratskega obravnavanja preživelih Judov v Sloveniji, ki tudi zaradi mačehovskega odnosa države o svojem izvoru redko govorijo v javnosti oziroma ga njihovi potomci neradi izpričujejo. O tem govorijo tudi zgodbe nekaterih drugih preživelih prekmurskih in redkih slovenskih Judov iz raznih krajev, ki so se po vrnitvi iz taborišč smrti po ustanovitvi države Izrael odselili tja. V nadaljevanju navajamo najilustrativnejše primere.

Felicia – Lizi Freundlich, rojena Klugman,
Maribor

Lizi Klugman se je rodila leta 1925 v Mariboru očetu Sigmundu, oficirju, rojenemu leta 1887, in mami Rozaliji, rojeni Feuering leta 1894. »Starša sta bila rojena nekje na Poljskem, ki je prav tako pripadala Avstro-Ogrski. Danes je to najverjetneje Ukrajina,« zna povedati Lizi. Maribora se ne spominja več. Ko ji je bilo dve leti, se je družina odselila v Beograd, nato v Črno goro in na koncu v Zagreb. Selili so se tja, kamor je bil njen oče službeno premeščen. Lizi je imela sedem let starejšega brata Salamona, študenta medicine na zagrebški medicinski fakulteti. Salamona so nacisti usmrtili v taborišču Jadon, očeta pa v Jasenovcu. Septembra 1943 sta bili z nekaj prtljage v zaporu na Savski

Branko Žunec, Če bo hotel dedovati, bo moral dokazati, da je še živ, v: *Večer*, letnik 50, številka 29, Maribor, 4. 2. 1994, 15)

⁴⁴⁵ Socialistična federativna republika Jugoslavija in Socialistična republika Slovenija.

cesti v Zagrebu zaprti Lizi in njena mama Rozalija. V zaporu sta preživelii noč in bili naslednji dan odpeljani v taborišče. Lizi je nenadoma zbežala na dvorišče zapora, kjer so četniki izpuščali zapornike na prostost. Slišala je imena, ki so jih klicali. Med njimi so klicali osebo na ime Riki, Riki ... Oseba se ni javila, zato je na njeno mesto stopila Lizi, ki je bila potem zunaj zapora brez vsega, niti se ni poslovila od mame. Po njenih besedah jo še danes peče vest, da je mamo pustila samo. Potem je Lizi zbežala v gozd in se tam skrivala do leta 1945. V gozdu je našla prijateljico in sta se skrivali skupaj. Lizi je vedno upala, da se bodo člani njene družine nekoč vrnili živi, toda nikoli se niso. Po vojni se je poročila z zagrebškim zdravnikom Emilom Freundlichom in leta 1949 sta se preselila v Izrael v Nahariyo. Njuna hčerka živi v Tel Avivu.

V prostem času je Lizi rada risala na papir ali slikala na platno. Zadnja slika, ki jo je naslikala pred tremi leti, je bil potret njenega brata, čigar fotografijo je dobila iz arhiva židovskih študentov medicine v Zagrebu. To umetnino je slikala kar tri leta in pri tem so jo navdajala posebna čustva. Slika (olje na platnu) danes visi med številnimi drugimi slikami v stanovanju Freundlichovih, v lepi in prijetni hiši v središču Nahariye.⁴¹⁶

Ilana Fried, rojena Fleischman,

Lendava

Ilana Fleischman se je rodila 21. januarja 1921 v Lendavi. Njen oče Simon je bil lendavski kantor, drugače pa je izviral iz Slovaške, natančneje iz Bratislave. Mama Cecilija, rojena Feldman, je bila iz Madžarske. Ker je oče Simon leta 1921 dobil novo kantorsko službo v Novem Sadu, se je družina iz Lendave odselila. Ilana je bila takrat stara štiri mesece. Vendar pa je bila v otroštvu dvakrat na počitnicah v Lendavi, saj je imela tam teto. Na to mestece ohranja prijetne spomine, po njenem mnenju je bilo življenje v Lendavi lepo, kakor je tudi povedala:

V Lendavi ni bila velika židovska občina v primerjavi z Novim Sadom. Toda življenje v židovski občini je bilo pestro in lepo. Ni bilo ravno bogatih Judov, a niti revnih. Kolikor so bili revni, jih je finančno podprla judovska občina. Mladi so se radi družili, ne le Judje med sabo, ampak tudi s pripadniki drugih veroizpovedi. Igrali so nogomet, tenis in večinoma so se vsi izšolali. Po verski strani gledano, so v Lendavi živeli neologi Judje, ortodoksnih, kot se jaz spominjam, ni bilo. Ko mi je bilo 14 let, sem prišla na počitnice v Lendavo k teti Teichmanovi, ki je bila sestra mojega očeta. Teta je imela prekrasne sinove, od katerih eden danes živi v Angliji. Ostali več ne živijo. Drugič

⁴¹⁶ Bojan Zadavec, intervju, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 2006.

sem prišla v Lendavo, ko mi je bilo 16 let, vendar so se Teichmanovi takrat preselili v Varaždin. Od takrat nisem več bila v Lendavi.

Po gimnaziji se je Ilana vpisala na študij farmacije v Novem Sadu. Študija ni končala, ker se je po četrtem semestru začela vojna. Nemci so Novi Sad »poklonili« Madžarom, ki so delali po ukazih Nemcev. Prav na Ilanin rojstni dan, dne 21. januarja, so dobili nalog, naj pomorijo Jude. Mnogo so jih pobili, toda ne vseh. Celotno mesto so dali zapreti in nihče ni smel stopiti na ulico. Takrat so dali ustreliti nekaj sto Judov in jih zmetali v Donavo, ki je bila zamrznjena. Preostale so povabili v gimnastično dvorano: izmislili so si in jim po mikrofonu govorili, da so bili vsi umorjeni oboroženi in da bo tudi vse žive čakala enaka usoda, če bodo imeli pri sebi orožje. Ilana, ki se natančno spominja teh dogodkov, je povedala:

Spomnim se neke starejše onemogle gospe, ki ni mogla iz postelje, in kako so nacisti prišli v njeno stanovanje in jo ustrelili. Čez nekaj mesecev, ko se je zgodil ta incident nad Judi, so v mesto prišli Nemci, Jude so nas zbrali v 'hramu' ter nas nato odpeljali v Subotico, kjer je bilo zbirno taborišče. Potem so nas iz Subotice odpeljali v Bajo na Madžarsko, v prav tako zbirno taborišče. Baja je bila zadnja postaja do Auschwitza.

V Auschwitz je Ilana prišla skupaj z mamo, s sestro in z njeno devetletno hčerko. Moške so odpeljali že mesec dni prej. O izstopu iz vagona v taborišče smrti se Ilana spominja: »V naročju sem držala nečakinjo, sestrično hčerko. Do naju je prišel nemški vojak in me vprašal, ali je to moja hčerka. »Ne, ampak od moje sestre,« sem mu odgovorila. »Potem jo pa daj sestri,« mi je dejal. Vprašala sem ga, zakaj naj jo dam njej. A on meni mrko nazaj: »Ker ji bo tam boljše.« Ilana je nečakinjo potem dala sestri, ki je skupaj z mamo po razvrščanju odšla na levo stran, torej v smrt. Ilana je odšla v desno, ne vedoč, kaj jo čaka in kaj bo z njenimi. Njeno skupino so namestili v barakah in jim ostrigli lase. Ob prihodu v lesene ute so jih vprašali, kdo zna nemški jezik. Ilana se je javila, da zna nemško. Med taboriščniki je bilo mnogo Poljakov in poljskih Židov. Tudi Ilanina najboljša prijateljica v taborišču je bila Poljakinja. Spraševali sta se, kam so šli njuni svojci, in v tistem trenutku je neki poljski zapornik pokazal na dimnik in Ilani hinavsko zabrusil: »Z njimi si prišla, a se z njimi ne boš vrnila. Le poglej tja gor, kako se ven kadijo!« S tem sta obe dekleti izvedeli vso resnico o taboriščih in o usodi ljudi, ki so v taborišča vstopali. Ko sta to povedali taboriščnicam v baraki, sta med njimi zavladala velik preplah in histerija. Ilanina kalvarija je bila tako kakor kalvarija drugih v taborišču mučna, in kakor sama misli, je imela veliko srečo, da je preživela. Vsak dan je kdo iz skupine zmanjkal, ali je umrl ali pa so ga odgnali v krematorij. Taborišča se je osvobodila dne 25. aprila 1945, a v Novi Sad je prišla šele septembra 1945, vendar od svojcev ni našla nikogar več živega. Za stanovanje je po naključju dobila dve sobi. Po

vojni je na počitnicah v Opatiji spoznala svojega življenjskega sopotnika iz Zagreba in se po poroki z njim leta 1947 tja tudi preselila. Želja, da bi postala farmacevtka, se ji ni uresničila, a se je v Zagrebu zaposlila v Jugofarmaciji. Z možem sta se odločila, da odideta v Izrael. Tja sta priplula leta 1949 in se namestila v Nathanyi, kjer je imel njen mož sestrično. Z zaposlitvijo je bilo v Izraelu po ustanovitvi države zelo težko: to je izkusila tudi Ilana. V začetku je delala kot čistilka v restavraciji, leta 1951 pa se je vpisala na tečaj hebrejščine in ga obiskovala štiri mesece štirikrat na teden. Opravila je tudi tečaj za knjigovodstvo in s tem dobila tudi primerno službo. Teže je bilo njenemu možu, saj je moral opravljati težka fizična dela. Nekaj let po naselitvi v Izraelu je odprl restavracijo in jo vodil deset let. Potem je imel srčni napad in je zbolel. Pred dvanaajstimi leti je umrl in od takrat Ilana živi sama. Veliko veselja ji prinašajo moževa nečakinja z dvema sinovoma in nečak z dvema hčerkama. Vsi jo radi obiskujejo.⁴¹⁷

Ilanina velika strast so potovanja, rada hodi po svetu. Šestdeseto obletnico osvoboditve Auschwitzta je skupaj z najboljšo prijateljico iz taborišča in z njenim možem praznovala v Budimpešti.

Theresa Pollak,
Murska Sobota

Theresa Pollak se je rodila 9. avgusta 1919 v Murski Soboti. Oče Samuel je bil rojen v Odrancih, mama Etelka Bader pa v Dokležovju. Oba kraja sta sodila v rabinariat Beltinci. Samuel je v Murski Soboti po poroki kupil kmetijo in na njej uspešno kmetoval. Pollakovi so imeli sorodnike v Budimpešti in v Črenšovcih, kjer sta živeli sestra Theresinega očeta in njena hčerka Rozi. Theresa ima dva starejša brata, Rudolfa in Bela, ki živita v Izraelu. Theresa, ki danes živi v Rehovotu, nekoliko južneje od Tel Aviva, pravi: »Življenje za nas Žide je v Murski Soboti do leta 1941 bilo mirno in ni bilo antisemitizma. Skoraj ni bilo zabave v okolici, na kateri ne bi bila jaz zraven. A najlepši plesi so bili tisti pri Sokolu, ki so jih organizirali športniki.« Tako se spominja mladih let. Aprila 1944 so neko jutro na njihova vrata potrkali nemški žandarji in jim zapovedali, naj se z malo prtljage odpravijo v sinagogo. Pravi antisemitizem so začutili komaj takrat, ko so jih zvečer iz sinagoge z avtobusom odpeljali v Nagykanizso. Mlade ljudi iz skupine so takoj odvedli v Bleiwitz (Birkenau) in takrat je Theresa nazadnje videla svoje starše. Po prihodu v taborišče so jih nastanili v delovnem lagerju, starše in sorodnike, ki so jih pripeljali mesec dni pozneje, pa so usmrtili v plinski celici. Theresa

⁴¹⁷ Bojan Zadavec, intervju, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 2006.

z žalostjo spregovori o časih, ki jih je preživela v taborišču: »V Auschwitzu so nas slekli do golega in nam dali delovne obleke. Nogavic nismo poznali. Januarja smo morali spati na zemlji, kjer nam je odeja bil sneg, ki se je na nas talil.«

Domov v Mursko Soboto se je vrnila septembra 1945, ker se je od aprila zdravila v bolnišnici. Tehtala je 36 kilogramov. Doma ni našla nikogar od svojcev, v hiši pa je bila nastanjena družina »nekega komunist«, kakor mi je povedala Theresa. »Ko smo se vrnili, nismo nič dobili, le vzeli so nam še!« Teruška, kakor Thereso kličejo ljubkovalno, je šla na krajevno občino in se pritožila glede hiše in tujcev v njej. Potem se je »komunist« odselil iz hiše, s seboj pa odpeljal vse, kar je še bilo v njej. Theresa je od občine dobila štedilnik, omaro, dve klopi in posteljo. Najprej je bilo treba hišo očistiti in pri tem ji je pomagala služkinja njene pokojne mame. Po vojni ji je prinesla družinske fotografije, ki jih je po tem, ko so Nemci vdrli v njihovo hišo, pobrala iz blata. Nato je Theresa šest tednov bolna preležala v murskosoboški bolnišnici, ker je zbolela za tifusom. Na srečo sta se oba njena brata živa vrnila iz vojne. Rudolf je bil poročen in je imel otroka, vendar sta njegova žena in otrok za vedno ostala v taborišču. Decembra 1946 se je Theresa poročila z Leopoldom Schöntagom iz Murske Sobote in čez dve leti se jima je rodil sin. Ker so verjeli v lepšo prihodnost v Izraelu, so se odločili, da bodo boljše življenje poiskali v judovski državi. Obenem z odločitvijo, da bodo odšli, so morali podpisati listino, da se odpovedujejo imetju. To so neradi naredili. Ko so julija 1949 pripluli v Haifo, sin še ni dopolnil petnajst mesecev. Nove razmere so bile težke in tisoče ljudi je mesece in mesece prebivalo v šotorih. »Živeli smo v šotorih. Vročina in povsem drugačna klima kot v Evropi. Vse polno muh. Zjutraj so nam dajali za jesti kumare in to je bilo vse, kar pa je bilo usodno za mojega ljubljenega sina,« z žalostjo spregovori Teruška. Sin ji je umrl 31. julija 1949. Redno nastanitev so dobili v Kidronu v Mošavu; tam jim je bila dodeljena soba brez strehe, tako da so morali ob dežju nad štedilnikom razpreti dežnik. Leta 1950 se je Teruški in Leopoldu rodila hčerka Dalia in čez tri leta sin Eran.

Ko je Theresa pred sedemnajstimi leti postala vdova, je hišo v Kidronu prodala in se naselila v nekaj kilometrov oddaljenem Rehovotu, kjer živi njena hčerka. Oba otroka sta si ustvarila družino, tako da je Theresa danes babica in tudi prababica.⁴¹⁸

Aleksander – Alex Ripp (Šani),
Hrvaška, Novo mesto, Ljubljana

Alex Ripp se je rodil leta 1927 v Kneževini Vinogradu na Hrvaškem očetu Jakobu,

⁴¹⁸ Bojan Zadavec, intervju, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana 2006.

rojenemu leta 1884 v Osijeku, in materi Fani, rojeni leta 1888 na Madžarskem. Imel je dve starejši sestri in starejšega brata, ki je po poroki z ženo živel pri starših na Hrvaškem. Sestri sta bili poročeni v Sloveniji s katolikoma. Po poroki sta prestopili v katoliško vero; zato in ker Nemci niso ugotovili, da sta Židinj, nista bili deportirani v taborišče.

Šani je obiskoval judovsko šolo v Zagrebu v Palmotičevi ulici; končal je tretji in četrti razred, potem pa so se preselili v Osijek, kjer je bil njegov brat Andria tovarnar skupaj z nekim Judom. Ko so leta 1941 prišli Nemci, je zbežal v Novo mesto k sestrični družini. Tudi brat bi se mu lahko pridružil, vendar ni hotel zapustiti staršev. V Novem mestu se ni izdajal za Žida. Sestrin mož je imel tekstilno tovarno. Ko je leta 1943 italijanska vojska razpadla, se je Šani pridružil partizanom in bil pri njih tri mesece. Potem so njega, Miha Barbiča in Nika Pavliča ujeli »ta beli«. Vendar je Šanijev svak poznal nekega gestapovca, ki mu je njegova sestra Barbara v zameno, da je fante rešil, poklonila prstan. Potem ko so bili na prostosti, so znova ponje prišli »ta beli«, da bi jih postrelili, vendar je spet hitro posredovala njegova sestra – telefonirala je gestapovcem, ti pa so nato tem trem fantom predlagali, naj gredo na delo v Gradec. To so tudi storili. V Avstriji so nacisti Alexa, ne vedoč, da je Jud, povabili v svoje vrste; kakor sam pravi, je bila velika sreča, da je glavnega šefa, ki ga je pozval na razgovor glede odločitve za nacistе, zmotil telefon in ves jezen je moral oditi na sestanek. Tako je bil Alex rešen vstopa med Nemce. Delal je v tovarni, vse do leta 1945, dokler jih niso osvobodili Rusi. Takrat bi se morali Alex, Miha in Niko vrniti v Slovenijo z javnim prevozom prek Novega Sada, to pa je bilo predaleč in dolgo bi potrebovali, da bi prispeli tja, zato so na silo odvezli avto nekemu nekdanjemu gestapovcu in se tako iz Gradca do Maribora pripeljali v eni uri. V Mariboru so se prijavili pri partizanski komandi in komandant jih je prosil za avto, ker ga je potreboval. V zameno za to jim je dal konja in voz, da so se pripeljali do Novega mesta. Njegovi starši in brat ter svakinja so končali v Auschwitzu.

Alex je v Novem mestu končal četrti razred gimnazije. Ker je njegovemu svaku takratna nova oblast nacionalizirala tovarno, so se preselili v Ljubljano, kjer je leta 1948 diplomiral na srednji tehniški šoli. Kot srednješolec se je v Ljubljani ukvarjal s športom, zlasti rad je plezal in smučal. »Kamniške Alpe, Grintovec, Ojstrico, Kamniško sedlo poznam kot svoj žep!« je povedal Alex. Po šolanju je delal v Kropi in v Bistrici pri Limbušu pod Pohorjem. Podjetje, v katerem je delal, ga je želelo poslati v Švico, da bi se naučil delati na optične instrumente in se nato na prakso vrnil v Slovenijo. Vendar tega ni hotel sprejeti, kajti v mislih je imel Izrael. Leta 1949 je dvaindvajsetleten sklenil, da bo odšel v Izrael. Za odhod se je odločil takoj, že zato, ker je bil svak proti komunistom. V tistem času je celo izjavil: »Evropa bo nekoč združena, tako kot je Amerika!« V novem okolju je šel za dve leti k vojakom, potem pa je delal kot strojni tehnik v različnih podjetjih, med drugim šest let v Afriki.

Šani ima dva potna lista, izraelskega in od leta 1992 dalje še slovenskega. Omeniti moramo in pohvalno je, da Alex Ripp odlično govori slovenski jezik, na spletu vsak dan prebere časopisa *Delo* in *Dnevnik*. Z ženo Ruth živita v imenitnem naselju Omer zraven Beeršebe. Ima štiri otroke in dvanajst vnukov. S svojo družino skoraj vsako leto obiše Slovenijo, kjer živijo njegovi nečaki in nečakinje.⁴⁴⁹

Alice Grünwald (rojena Spitzer)

Alice Spitzer se je rodila leta 1927 v Beli Crkvi v Banatu in tam živela do štirinajstega leta. Življenje v prijetnem mestecu je za družino potekalo lepo in mirno vse do prihoda Nemcev v Jugoslavijo. Alicin oče Franjo je moral med drugo svetovno vojno v vojsko in je dobil mesto rezervnega oficirja, Alice in njeno mamo Ireno pa so skupaj z vsemi drugimi Judi odgnali v taborišče v Zrenjanin, vendar ju je oče kmalu rešil iz taborišča in odšli so do madžarske meje. V tej skupini je bilo poleg Spitzerjevih še nekaj drugih ljudi. Družina Spitzer je nameravala priti do Lendave in tam preživeti vojno s ponarejenimi dokumenti, kajti Lendava je bila rojstni kraj Alicinega očeta in tam sta živela njegov oče Ljudevit in mama Etelka, rojena Brill. Ljudevit Spitzer je bil v Lendavi zaposlen kot trgovec s krznom. Do Lendave so prispeli skozi Novi Sad in Zagreb. Alici je bila Lendava znana že od prej, saj je vsako leto pred vojno hodila k starim staršem na počitnice.

S prihodom v mesto, ki je bilo vedno narodnostno, versko in jezikovno mešano, so se prišleki, ki so se tja zatekli pred nacizmom, držali nekoliko odmaknjeno od drugih prebivalcev Lendave, toda mlada Alice je hitro spoznavala nove prijatelje in se začela učiti madžarščine. Jezik, ki ga je govorila v Beli Crkvi, je bil vojvodinski dialekt, nekateri so temu rekli »lalinski« jezik. Ko se je družina nekoliko bolje nastanila v novem okolju, je prišlo leto 1944 in usodni 26. april, ko so se morali vsi lendavski Judje z malo prtljage zbrati v lendavski sinagogi. Tako so bili tam »ujeti« tudi Spitzerjevi. Alice se danes zelo dobro spominja dogajanja, ki jih je takrat zajelo. Še se spominja prenekaterih ljudi, ki jih je takrat videla zadnjič, saj se niso vrnili iz taborišča smrti. Iz Lendave so bili odpeljani v Čakovec, od tam pa v Nagykanizso in naposled v Auschwitz. Alice je taborišče preživela in je na koncu, ko so jih že osvobodili Američani, zbolela za tifusom, vendar se je pozdravila. Ko je zapustila taborišče, ni vedela, kam naj gre, ostala je namreč brez vseh sorodnikov, čisto sama. Po dolgi vožnji z vlakom je izstopila v Ljubljani, nato jo je pot vodila v Čakovec in v Lendavo. Tam je našla skoraj povsem

⁴⁴⁹ Bojan Zadavec, intervju, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 2006.

izropano družinsko hišo, jo kmalu zatem prodala in se leta 1946 preselila v Zagreb ter se v februarju 1947 poročila s Teodorjem Benjaminom Grünwaldom, rojenim v Čakovcu. Teodor Benjamin je bil sin dr. Ilija Grünwalda, od leta 1915 čakovskega nadrabina, ki je umrl v taborišču.

Teodor Benjamin Grünwald je po poroki kot kemik dobil službo v Moskvi, vendar Alice ni hotela živeti v Rusiji, zato je ponudbo zavrnil. Mladi par je iskal sreče za življenje in se – tako kakor številni drugi Judje v novi Jugoslaviji – odločil za Judom obljubljeni deželo Izrael, kjer je že živel Alicin svak, ki se je kot sionist v puščavski svet preselil že leta 1938. Tako sta se decembra 1948 nastanila v Haifi, kjer je Teodor Benjamin delal kot univerzitetni profesor kemije, Alice pa je bila dolga leta zaposlena v avdiološkem centru. Leta 1949 se jima je rodil sin Tommy-Alexander, osem let zatem pa še drugi sin Ilan-Efraim. Oba sinova sta dosegla v življenju lep uspeh in Alice je babica šestim vnukom in enkrat že prababica. Njen mož Teodor Benjamin je umrl pred sedmimi leti.

Alice in njen takrat še živeči mož sta Čakovec in Lendavo po dolgih letih skupaj obiskala šele leta 1993, toda le za kratko obdobje. Pred nedavnim je Alice organizirala desetdnevno odpravo s svojima sinovoma, ogledali so si mesta Čakovec, Lendavo, Belo Crkvo in še mnogo drugih vmesnih in turističnih krajev. Alice je v Budimpešti obiskala svojo dobro prijateljico iz Lendave, Eriko Schwarz.⁴²⁰

Branka Borovits, rojena Weiss (Vasić),

Ljubljana

Branka Vasić se je rodila leta 1927 v Zagrebu na Hrvaškem. Njen oče Jakov Weiss se je rodil v Slavonskem Brodu, mama Tea pa v Pakracu v družini Schrenger. V Ljubljano so se preselili leta 1934, ko je oče odprl trgovino Zoro na Miklošičevi cesti 30, v kateri so prodajali vse vrste oblačil in metražno blago. Branka se mesta in njihove trgovine spominja takole: »Na vogalu je bila parfumerija in potem smo bili mi. Bila je moderna hiša.« Mama je poleg petih delavcev delala v trgovini, bila je njihov vodja, oče pa je hodil po jugoslovanskih tovarnah in kupoval izdelke.

Branka je v Ljubljani začela obiskovati prvi razred osnovne šole. Po prihodu iz Hrvaške v Slovenijo se je ob služkinji Mici hitro naučila slovenščine. Ko je prišla v drugi razred, je družina spremenila priimek iz Weiss v Vasić. Branka pravi, da še danes ne ve, zakaj je oče želel spremembo priimka. V Ljubljani so se Vasićevi z drugimi judovskimi družinami družili le ob večjih praznikih, če niso takrat odšli v Zagreb, kjer

⁴²⁰Bojan Zadavec, intervju, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 2006.

so imeli sorodnike. Tam pa je bila tudi velika sinagoga. Židje so v Ljubljani dolga leta najemali sobo v hotelu Metropol, vendar časopisi o tem niso lepo pisali, zato so to opustili. Branka v Ljubljani nikoli ni imela težav zaradi antisemitizma. Spominja se, da so na jom kipur zahajali v Tivoli, kjer so se srečevali ljubljanski Židje. Kakor se spominja, je prišlo osem ali devet družin iz Ljubljane: Moskovičeva, Spitzerjeva, Bolafijeva, Banjajeva, Ahenigova, Lorantova, Henigova, Abufalijeva in Majerjeva, vendar za to ni prepričana, da so bili Židje.

Branko so bolj kakor vse drugo zanimali klavir, balet, gledališče in opera. V Operi je preživela ure in ure, ko so imeli vaje za nastope. Spomni se Borisa Golovina, ki je bil v tridesetih letih prejšnjega stoletja koreograf v ljubljanski Operi. »Imela sem lepo otroštvo!« zatrdi Branka, ki je igrala tudi tenis. Njen teniški učitelj je bil vrhunski slovenski športnik Smrde. Hodila je tudi plavat na Ilirijo in uživala ob kolačkih v Tivoliju.

Ko so Nemci okupirali Ljubljano, se Branka spominja, da je prišleke veliko ljudi pozdravljalo s koračnicami. Toda politika in nove razmere je niso kaj prida zanimale, raje je posedala v gledališču, zato bolj malo ve povedati, kaj se je dogajalo zunaj.

Ker Vasičevi niso imeli svoje hiše, so se lažje odločili za pobeg v Italijo. Odšli so, ko je bilo Branki trinajst let. Iz Italije so bili namenjeni v Švico, a pred Verono so na vlaku slišali govornice, da se približujejo Nemci, in zato so na prvi postaji izstopili. Judje, ki so bili prav tako na vlaku, a z njega niso pobegnili, so umrli. Branka o svojem očetu Jakovu pravi: »Moj oče je bil zelo iznajdljiv in sposoben človek.« Nekaj časa so se zadrževali v lepem naselju Montekatini (terme), v katerem je našlo zatočišče precej Judov, vendar se njenemu očetu ta kraj ni zdel preveč varen, ker je za nemško vojsko pomenil »nekakšen raj«, kamor so hodili na razvedrilo. Jakov Vasič se je iz tega razloga s svojo družino umaknil na jug, na Vis, Gualdo. Bili so brez vseh papirjev, ki bi jim lahko pomagali, če bi jih zajeli Nemci. Kakor je Branka po vojni izvedela, večina Judov, ki se je skrivala v Montekatiniju, vojne ni preživela, ker so jih Nemci razkrinkali. Po koncu vojne, ko so se izdali Angležem, so odšli v Rim, vendar so tam zamudili val judovskih beguncev, namenjenih v ZDA. Potem so se iz Rima vrnili v Slovenijo in nekaj dni stanovali pri Gabrijelčičevih, ki so bili njihovi prijatelji. Na meji je graničar hudomušno dejal: »Kapitalisti se vračajo!« To je bil pozdrav preživelim. Oče, ki je bil pred vojno lastnik tovarne v Karlovcu, je moral imetje pokloniti državi. Po vojni so tri leta živeli v Zagrebu, kjer je oče dobil ponudbo za položaj direktorja v tovarni MEZ, vendar je opazil, da so vsi njegovi prijatelji, ki so dosegli kak visok položaj, končali v zaporu. Večina od njih sploh ni vedela za vzrok. Branka je v Zagrebu končala grafično šolo in leta 1948 skupaj s starši odšla v Izrael. Naselili so se v Jeruzalemu in tam je Branka spoznala svojega moža Ilana iz Vinkovcev na Hrvaškem. Ilan je bil univerzitetni profesor. V zakonu sta se jima rodila sin in hčerka. Sin je pri sedemnajstih letih in pol umrl,

hčerka pa je poročena v Ranani in ima sinka. Brankin oče Jakob je umrl leta 1985 in je pokopan v Jeruzalemu, mama Tea pa je umrla leta 1986 in je pokopana v Beeršebi.⁴²¹

Greta Gutman (rojena Fürst)

Greta Gutman se je rodila leta 1915 v premožni družini Fürstovih v Murski Soboti. Oče Edmund, edini otrok v družini, rojen leta 1874, je bil trgovec s špecerijo. Bil je podpornik različnih kulturnih društev v mestu in predsednik Izraelitske skupnosti v Murski Soboti. Umrl je leta 1929 v murskosoboški bolnišnici. V murskosoboškem Parku spominov, na mestu, na katerem je bilo nekoč židovsko pokopališče, stoji med nekaj ohranjenimi nagrobniki tudi njegov. Gretina mama Nina je bila rojena leta 1887 v Sisku v pomembni družini Neuburg. Bila je dejavna članica v židovskem ženskem društvu. Greta je imela starejša brata Elemirja in Aladarja in starejšo sestro Blanko. Elemir in Aladar sta bila študenta ekonomije na Dunaju, Blanka se je šolala v Švici, Greta pa v Celju.

Fürstova družina je bila znana po tem, da je vedno priskočila na pomoč ljudem v stiski. Bila je na dobrem glasu. Tako kakor drugi židovski otroci v mestu so tudi Fürstovi hodili k »verouku« v murskosoboški rabinariat k rabinu dr. Lazarju Rothu. Greta se ga spominja kot dobrega človeka in filozofa, čigar sobe so bile polne knjig. Večkrat jo je povabil k sebi domov, da ji je razlagal talmud, pomembne judovske mislece, preroke in zgodovino izvoljenega ljudstva. Tudi Roth je večkrat prišel na obisk k Fürstovim, že zato, ker je bil oče Edmund vodja skupnosti.

Blanka in Greta sta nekaj časa pred internacijo murskosoboških Židov delali v Beogradu, vendar sta se ob internaciji beograjskih Židov stežka po različnih poteh vrnili domov k mami v Mursko Sobotu. Prišel je usodni 26. april, ko so se morali vsi Židje v Prekmurju z nekaj prtljage zbrati, da so jih potem internirali. Tako so Fürstovi zjutraj na poziv oblasti odšli v sinagogo in skupaj z drugimi počakali do večera, da so jih odpeljali dalje v Čakovec, od tam v Nagykanizso in potem do taborišča smrti. Doma so pustili vse, razen zlatnine, ki so jo morali oddati pred odhodom. Greta je v delovnem taborišču hudo zbolela in je morala v bolnišnico Revir, namenjeno taboriščnikom.

Tam bi se zanjo lahko končalo usodno, kajti številni taboriščniki so morali po presoji nacističnih zdravnikov umreti, toda med preiskavo dr. Kölna, Mengelejevega zastopnika, jo je rešila neka judovska zdravnica. Po preživetih težkih časih v taborišču Auschwitz se je Greta vrnila domov, prav tako pa tudi njena sestra Blanka. Brata in

⁴²¹ Bojan Zadavec, intervju, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 2006.

mama Nina se niso vrnila. Doma nista našli ničesar in znašli sta se, kakor sta vedeli in znali, da sta lahko preživeli. Greta se je poročila z Jurijem Gutmanom iz Čakovca in nato sta dne 6. decembra 1948 odšla v Izrael. Preden sta sploh lahko stopila na ladjo, sta se morala pod pritiskom takratnih oblasti odpovedati celotnemu premoženju, ki sta ga imela v Jugoslaviji. Enako je morala storiti Gretina sestra, ki je prav tako emigrirala v Izrael. Čeprav so po letu 1990 vložili zahtevek za postopek za denacionalizacijo, niso dobili ničesar. Na njihovi parceli v Murski Soboti sta danes zgrajena Dom tehnike in lekarna.

Zakoncema Juriju in Greti se je rodila hčerka Nina, ki je že pokojna. Greti sta umrla tudi mož Jurij in sestra Blanka. Danes živi v domu za ostarele v Nahariji. Pogosto jo obišče vnuk Udi, njen edini sorodnik. Najmlajša hčerka nekdanje družine Fürst iz Murske Sobote se z lepimi mislimi spominja življenja pred drugo svetovno vojno. V Mursko Sobotu je nekajkrat prišla na obisk, ker ima tam prijateljico Eriko Fürst. Nerada pa govori o tragičnih dogodkih, ki jih je doživela v taborišču, in niso ji ljubi spomini na čas, ko se je vrnila v rodno mesto, ko poleg sestre ni imela nikogar.⁴²²

Nestrpnost do Judov so v Sloveniji po letu 1991 potrdile različne raziskave. Tudi zato redki preživeli prekmurski Judje raje živijo v popolni anonimnosti⁴²³ in ne prese- neča, da številni posamezniki svojo judovsko genealogijo izrazito omejujejo na podro- čje zasebnosti in je sploh nimajo za element javnega ali kulturnega oziroma etničnega izrekanja in pripadnosti. Vzrokov za takšno razmerje je lahko več:

bodisi da so to posamezniki, ki so neposredno ali generacijsko travmatizirani zaradi holokavsta, bodisi da je to razmerje do, denimo, halabričnih pravil ali pa nezanimanje zanje, za možnosti za pridobitev izraelskega državljanstva, za članstvo v Judovski skupnosti Slovenije, torej za razvrstitve, ki lahko vsebujejo tudi izrazite »prednosti«, vsekakor pa za kriterijsko zamejeno izrekanje pripadnosti.⁴²⁴

Kljub temu da so v javnosti Judje v Sloveniji navzoči, pa je njihova navzočnost še vedno zelo obrobna in dokaj stereotipna. Slovenija v Evropi očitno ni izjema, kadar govorimo o zadržkih, ki veljajo v evropskih državah glede tega, da bi bili »pretirano natančni glede identitete, vezane na narod, vero, raso, geografski izvor«. ⁴²⁵ V okviru socioloških, antropoloških in socialnih vidikov ohranjanja zgodovinskega spomina na prekmurske Jude po letu 1945 je treba opozoriti tudi na mnogo dilem javnega diskurza o tej temi. Še leta 1987, le nekaj let pred spremembo družbenega in političnega sistema

⁴²² Bojan Zadavec, intervju, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 2006.

⁴²³ Ne želijo znova priti na kakršnekoli sezname.

⁴²⁴ Hannah Starman, Judje in ideacija o Judih v sodobni Sloveniji. Raziskovalni ekspeze, v: *Razprave in gradivo*, številka 45, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 2004, 169.

⁴²⁵ Alenka Puhar, Posvetiti v kot ali ne?, v: *Delo*, letnik 47, številka 51, Ljubljana, 3. 3. 2005, 19.

in pred razglasitvijo samostojne demokratične slovenske države, je bila judovska skupnost v Prekmurju skupaj z vso svojo zgodovino in tragično usodo še vedno na robu javnosti in javnega obravnavanja. Opozoriti moramo: resda ni bila zanikana oziroma zamolčana in kot ena številnih verskih skupnosti v pokrajini ob Muri je bila tudi priznana, a še vedno daleč od tega, da bi se spregovorilo o njeni dejanski zgodovinski vlogi in o usodi, ki so jo njeni pripadniki doživeli v letih 1941–1945. V Murski Soboti je leta 1987 delovalo poverjeništvo židovske občine, v kateri pa je ostalo samo še sedem pripadnikov.⁴²⁶ Skoraj ob vsaki javni razpravi je bil govor o nekdanji sinagogi v Murski Soboti. »Sinagogo so porušili ... Ne vemo natančno, kdaj (?). Vse je tako skrivnostno. Ravno pripravljam elaborat o tem in ni nobenih dokumentov.«⁴²⁷ Po toliko letih se uradna lokalna oblast dogajanja ob rušenju sinagoge v Murski Soboti ni želela spominjati, tudi imena odgovornih za to nečastno dejanje so bila bolj ali manj potisnjena v pozabo. Občasno pa se o njih še vedno (javno) govori, čeprav tudi po toliko letih ne prav glasno. Meščani Murske Sobote vedo, kdo so bili protagonisti tega necivilizirane početja, se pravi rušenja sinagoge, v katerem je skrito tudi veliko simbolike in mnogo odgovorov na vprašanja o ohranjanju zgodovinskega spomina na Jude v pokrajini ob Muri. Celo mlajši ljudje zgodbo poznajo, a – kakor rečeno – preveč na glas o tem nikoli ni bilo dobro govoriti. Sinagoga bi v Murski Soboti lahko ostala, enako velja za tamkajšnje judovsko pokopališče.⁴²⁸ »Če bi nas bilo več, bi bilo pokopališče najbrž že zdavnaj urejeno, saj bi tudi sami prispevali. Morali smo se asimilirati, ker druge izbire ni bilo. Nikjer ni prostorov, kjer bi se zbirali in podobno.«⁴²⁹

Povojna usoda peščice prekmurskih Judov je bila tako v nenehni odvisnosti od volje politične oblasti in njenih lokalnih veljakov, ki Judom večinoma niso bili naklonjeni, čeprav so se zavedali njihove zgodovinske navzočnosti v pokrajini in so o »judovskih«

⁴²⁶Šarika Hiršl, izjava, v: *Vestnik*, letnik 37, številka 50, Murska Sobota, 24. 12. 1987, 8. Navaja, da je bilo v državi (takrat je bila to še Jugoslavija, op. avt.) osemindvajset židovskih občin s pet tisoč štiristo petnajstimi člani, v Ljubljani skupaj s poverjeništvom triinosemdeset, poverjeništva pa so bila še v Domžalah, v Mariboru, v Murski Soboti in v Lendavi. Najmanj jih je bilo v Murski Soboti. Lendave in tamkajšnjih maloštevilnih Judov sploh ne omenja.

⁴²⁷Franc Kuzmič, izjava, v: *Vestnik*, letnik 37, številka 50, Murska Sobota, 24. 12. 1987, 8. Za rušenje sinagoge sta znani leto in ozadje, dokumenti o tem pa so v arhivskem fondu Pokrajinskega arhiva Maribor, kakor to navajam že v prejšnjih opombah, ki zadevajo rušenje sinagoge v Murski Soboti. Dejanje je bilo nekulturno in necivilizirano, pa tudi povsem nepotrebno. Da je bila sinagoga v Murski Soboti uničena oziroma porušena hote in načrtno, poudarja tudi mariborski pomožni škof dr. Jožef Smej, drugače odličen poznavalec in raziskovalec prekmurske zgodovine in tamkajšnjega ekumenizma (glej Branko Žunec, Znamenje ekumenizma ob Muri, v: *Vestnik*, letnik 6, številka 17, Murska Sobota, 24. 12. 1987, 8.) »Imam več slik sinagoge. Mislim, da je bila hote uničena, kar ne dela časti tamkajšnji kulturi. Morala bi ostati.« Tako dr. Jožef Smej.

⁴²⁸Emerik Zver, Murska Sobota, izjava z dne 15. 5. 2005.

⁴²⁹Šarika Hiršl, izjava: *Vestnik*, 24. 12. 1987, 8.

temah razpravljali tudi na nekaterih sestankih, še zlasti v prvih povojnih letih, ko se je zgodila tudi že omenjena nacionalizacija judovskega premoženja. Ob tem so zanimive ocene iz nekaterih krajev, da »zablembe niso popolne« – na primer za Črenšovce. Tam je živel Samu Bauer, ki je bil med okupacijo kot Jud odpeljan od doma. Iz internacije se je vrnil le sin Evgen Bauer, ki pa je leta 1946 pobegnil v Avstrijo in od tam v ZDA. Po njegovem odhodu se je zgodila zablemba premoženja, vendar samo njegov delež.⁴³⁰ Lastnina njegovega očeta še vedno nosi očetovo ime. Zemljišče je obdelovalo tamkajšnje posestvo KZ Črenšovci, in to brez kakršnekoli pogodbe. Takšnih primerov je bilo več tudi na območju Lendave.⁴³¹ V Rogašovcih na primer je ljudski odbor upravljal hišo in zemljišče Jožefa Rosenbergerja, ki je bil kot Jud s svojo družino prav tako odpeljan v internacijo. Podobnih primerov je bilo še nekaj in dovolj ilustrativno kažejo odnos povojnih revolucionarnih oblasti do ostankov judovske skupnosti v Prekmurju. Najbolj očitni pa so tovrstni dogodki ob že omenjenem rušenju sinagoge v Murski Soboti, ko so se odločili na njenem mestu zgraditi stanovanjski blok. V takratnem Ljudskem odboru Mestne občine Murska Sobota so tej gradnji namenili izjemno pozornost. Zdi se, da so z ocenami celo zelo pretiravali. V številnih zapisnikih namreč najdemo te ocene in razprave lokalnih politikov:

Gradnja stanovanjskega bloka lepo napreduje. Tu do sedaj še ni nobenih zaprek, razen tega, da so nastale pri tehničnem delu stropa nad kletjo spremembe, ki pa se bodo tudi pravočasno izvršile, saj smo spremembo in potrebne elaborate že naročili in upati je, da bo delo nemoteno teklo ter je vsaj po zagotovitvi Sograda upati, da bo stavba še pred nastopom jeseni oz. vsaj do zgodnje jeseni že pod streho.⁴³²

Veliko je tudi ugibanj o vlogi arhitekta Franca Novaka. Novak se je brez dvoma zavedal pomena soboške sinagoge, vendar ni bilo mogoče zaslediti, da bi njenemu rušenju kakorkoli nasprotoval ali oblastem celo predlagal, naj sinagogo pustijo.⁴³³ Novak je bil tudi član sveta za komunalno dejavnost pri Ljudskem odboru Mestne občine Murska Sobota. Poleg njega so bili v tem svetu še Joža Puncer, Danica Hiršl,

⁴³⁰ Zapisnik IX. skupne seje obeh zborov Okrajnega ljudskega odbora Murska Sobota z dne 9. 12. 1953, Pokrajinski arhiv Maribor, šk. 554.

⁴³¹ Ibid.

⁴³² Zapisnik 21. seje Ljudskega odbora Mestne občine Murska Sobota z dne 16. 7. 1954. Pokrajinski arhiv Maribor, šk. 554.

⁴³³ Dne 16. 2. 1954 je bil arhitekt Novak imenovan za ravnatelja podjetja Mestni projektivni biro Murska Sobota. Dne 25. 3. 1954 naj bi ga od tam premestili k Mestni občini Murska Sobota, »kjer naj služi in dela samo za občino«. Ta sklep pa ni bil izvršen, kakor je razvidno tudi iz zapisnika 17. seje Ljudskega odbora Mestne občine Murska Sobota z dne 20. 4. 1954 (glej arhivsko gradivo Pokrajinskega arhiva Maribor, šk. 554).

Ludvik Lulik, Dragica Kac, Franc Lazar, Edi Perhac in Stane Kovič.⁴³⁴ Zanimivo pri tem je, da je svet za gospodarstvo ljudskega odbora že poleti 1954 odobril prodajo spomenikov »židovskega pokopališča«. Sklenili so, naj se »denar nalaga za novogradnjo mrtvašnice. Tudi načrte smo že zaprosili, tako da bodo pripravljene za čas, ko bomo lahko pristopili h gradnji.«⁴³⁵ To dogajanje je seveda treba umestiti v širši kontekst razmerij in dimenzij, ne nazadnje tudi ideološke cenzure. Socializem je namreč v takratni skupni državi Jugoslaviji (in s tem tudi v Sloveniji) živel od opevanja aktivnih junakov, za moralni temelj pa si je izbral boj proti fašizmu in nacizmu. V celotnem vzhodnem delu stare celine je socializem (razen Jugoslavije zelo trd in pod precejšnjim sovjetskim vplivom, op. avt.) izjemno usodo Judov negiral ali minimaliziral, ker bi to drugače kalilo spokojnost narodne enotnosti in status naroda žrtve. Po vsej Vzhodni Evropi so bila vojna leta predmet legendarnega upodabljanja, v katerem so vladala stroga pravila o tem, kdo so »naši« in kdo »nenaši«, kakšni morajo ali morda zasilno še smejo biti »naši«, predvsem pa je bilo povsem jasno, kakšen je namen. O drugi svetovni vojni se je govorilo, pisalo, snemalo samo zato, da bi se slavila velika dejanja in da bi se novi rodovi poučili o veličini svojih očetov in dedov in bi se temu primerno, z mešanico občudovanja in ponižnosti, vedli do svojih prednikov. Vojna junaštva so imela torej vlogo moralnih korenin, ki posameznike združujejo v rodovno skupnost, vojno trpljenje, predvsem kri, pa je te korenine napajala in ohranjala pri življenju. Usoda Judov je bila v tako zamišljeni zgodovini izrazito moteč element. »Končna rešitev«, kakor si jo je zamislil in jo izvajal Adolf Hitler, ni imela nič opraviti z bojem za svobodo ali pravično stvar, še manj z revolucijo in s socializmom. Ni je bilo mogoče slaviti in instrumentalizirati za partijske potrebe. Nasprotno, ob njej je bilo mogoče občutiti zgolj grozo in pogosto nekaj krivde. Če že zaradi drugega ne, pa zato, ker so se povsod našli tudi bolj ali manj surovi ali vsaj strahopetni sodelavci pri »končnem reševanju«. ⁴³⁶ In tako so na vzhodu Evrope o holokavstu večinoma molčali, ob posameznih očitkih in vprašanjih pa se odzivali sitno, grdo ali celo obsceno brutalno. Ta molk se je večini Vzhodne Evrope maščeval – denimo s tem, da se danes zapoznemo ukvarjamo z množico nerazčiščenih vprašanj. Mednje sodijo tudi razprave o sodelovanju številnih Judov v enotah jugoslovanske partizanske vojske. Ta vojska je bila daleč najmanj antisemitska med odporiški gibanji v Evropi. Lahko se celo strinjamo z

⁴³⁴ Zapisnik seje Ljudskega odbora Mestne občine Murska Sobota z dne 29. 1. 1954. Pokrajinski arhiv Maribor, šk. 554.

⁴³⁵ Ibid.

⁴³⁶ Alenka Puhar, Pouk iz ponižnosti, v: *Delo*, letnik 36, številka 82, Ljubljana, 9. 4. 1994, 21. Avtorica analizira problematiko v luči poglobljenega komentarja filma Schindlerjev seznam režiserja Stevena Spielberga. Večkrat navede tudi razmišljanja Prima Levija, torinskega Juda, avtorja številnih del (na primer *Potopljeni in rešeni*).

oceno, da nikjer drugod niso imeli Judje toliko možnosti, da se izognejo strahotam holokavsta ali se vsaj svobodno odločijo za junaško, denimo »smiselno smrt«. ⁴³⁷ Toda ta del jugoslovanske vojne zgodovine sodi med skoraj neznana poglavja, zlasti če jo primerjamo s temno in razvpito stranjo ustaštva na Hrvaškem. ⁴³⁸ Ustaški emigranti so organizirali atentat na jugoslovanskega kralja Aleksandra dne 9. oktobra 1934 v Marseillu v Franciji. Pri tem so jim pomagale italijanske in madžarske obveščevalne službe. ⁴³⁹ V tistem času so hrvaški ustaši krepili svojo dejavnost v emigraciji in izvajali tudi posamične akcije doma, po atentatu na jugoslovanskega kralja Aleksandra pa sta jim zlasti Nemčija in Italija na zahtevo Društva narodov »nekoliko omilili« podpora in nekatere vodilne ustaše, med njimi celo »poglavnika« Anteja Pavelića, za krajše obdobje konfinirali. Z začetkom druge svetovne vojne septembra 1939 se je ustaško gibanje vnovič razmahnilo in napad na Jugoslavijo aprila 1941 so pričakali dobro organizirani in pripravljeni. Pavelićev najmočnejši mož v Zagrebu, Slavo Kvaternik, si je pridobil pomembne zveze v meščanskih in v vojaških krogih, s protisrbskimi in protikomunističnimi gesli pa so ustaši zbirali okoli sebe vse, ki so jim ta gesla ustrezala za politične potrebe. Izrazito močan je bil nacionalistični element, ki je poudarjal tudi odkrit antisemitizem pod vplivom nemškega nacizma. V dneh, ko je razpadala Kraljevina Jugoslavija, je Pavelićevo Neodvisno državo Hrvaško v bistvu ustanovil nemški generalni konzul v Zagrebu, dr. Edmund Veessenmayer, in to mu je priznalo tudi povojno ustaško zgodovinopisje. ⁴⁴⁰ Neodvisna država Hrvaška je bila razglašena dne 10. aprila 1941 in se je v letih druge svetovne vojne zapisala v mučno zgodovino Evrope kot ena najbolj servilnih Hitlerjevih marionet, ki je z izjemno surovostjo sodelovala pri uničevanju Judov. ⁴⁴¹ To grobijanstvo je vznemirjalo tudi prekmurske Jude, ki

⁴³⁷ Ibid.

⁴³⁸ Na Hrvaškem je Hitler po napadu na Jugoslavijo dne 6. 4. 1941 izročil oblast Mussolinijevemu varovancu, »poglavniku« Anteju Paveliću. Ustanovili so ustaško Neodvisno državo Hrvaško (NDH) in ji pripojili del Bosne in Hercegovine in majhen del Dalmacije, preostalo Dalmacijo z otoki in Boko Kotorsko pa so okupirali Italijani (prim. *Svetovna zgodovina*, skupina avtorjev, druga dopolnjena izdaja, Ljubljana, 1981, 613–615). Na Hrvaškem je bila po koncu prve svetovne vojne zelo močna ideja o »narodu Hrvatov, Srbov in Slovencev, ki je pod tremi imeni en in isti narod«, kakor je junija 1918 izjavila v Zagrebu Starčevićeva Stranka prava. Hkrati pa so se dvignili glasovi o ustanovitvi neodvisne hrvaške države. V evforiji jugoslovanstva leta 1918 so se potuhnili, ker takrat z neodvisno hrvaško državo ni bilo mogoče kovati političnega kapitala – vendar ne za dolgo. Ideja o neodvisni Hrvaški je dobivala vedno večjo podporo in dosegla vrhunec z ustanovitvijo NDH aprila 1941. NDH je izvajala tudi genocid nad judovskim prebivalstvom, še posebno v enem najbolj znanih koncentracijskih taborišč na Balkanu – v Jasenovcu.

⁴³⁹ Miloš Mikeln, *Pekel 1941*, Ljubljana, 1981, 48–49.

⁴⁴⁰ Ibid., 91–94. Uporabljena je terminologija iz navedenega dela.

⁴⁴¹ Alenka Puhar, Pouk iz ponižnosti, v: *Delo*, letnik 36, številka 82, Ljubljana, 9. 4. 1994, 21. Ustaška vlada v Zagrebu se je namenila izseliti ali uničiti približno 1,3 milijona Srbov na območju Bosne in

so vzdrževali stike, delovne povezave in sorodstvene vezi zlasti z Judi v Medžimurju. A računali so, da sami te brutalnosti ne bodo občutili. To se je v letu 1944 pokazalo kot »prazno upanje«, saj so madžarski antisemitski ukrepi zaradi hudega pritiska nacistične Nemčije zahtevali strahotni krvni davek in nekdanja močna in vplivna judovska skupnost v Prekmurju je bila tako rekoč povsem uničena. Po končani vojni leta 1945 je bila za nameček potisnjena na sam rob zgodovinskega spomina in z nerazumnimi ukrepi lokalnih oblasti iz njega tudi tako rekoč povsem izbrisana.

Hercegovine. Na veliko so tudi začeli prekrščevati pravoslavno srbsko prebivalstvo na območju NDH v katolike, rušili so pravoslavne cerkve in tudi sinagogo v Banjaluki so spremenili v javno hišo s srbskimi in judovskimi dekleti za nemške in ustaške vojake. Velik ustaški teror je bil tudi v vzhodni Hercegovini in v preostalih delih NDH. Močno so preganjali tudi Jude (prim. Miloš Mikeln, *Pekel 1941*, Ljubljana, 1981, 142–143).

2.3 JUDJE V PREKMURJU V LUČI NOVE, SAMOSTOJNE SLOVENSKE DRŽAVE PO LETU 1945

O Judih nasploh in o Judih na Slovenskem bi vsi hoteli vedeti vse, a hkrati ne želijo ničesar slišati.⁴⁴² V slovenski javnosti obstaja po eni strani preveliko zanimanje, ki temelji na nepoznavanju, po drugi strani pa nekakšen temeljno odklonilen odnos do vsega judovskega. Potem ko je bilo pisanje in razpravljanje o Judih na Slovenskem po letu 1945 sprva redko in njihov delež v strukturi žrtev nacizma nekaj časa skoraj povsem spregledan, se je poznejši interes javnosti za ta vprašanja močno povečal. V samostojni Sloveniji po letu 1991 se z nekaterimi razpravami o številu prevojne judovske skupnosti in o žrtvah holokavsta včasih celo nekoliko pretirava. Kar zadeva razmišljanja o Judih na Slovenskem, lahko pritrdimo ocenam, da se gibljejo med dvema ekstremnima stališčema: Judje so del slovenske zgodovine (in o tem ni nikakršnih znanstvenih dvomov) in Judje niso del slovenskega prostora. Prva teza ni težko dokazljiva, za njeno potrditev imamo na voljo več kakor dovolj primerljivih zgodovinskih virov in preverjenih dejstev, ki jih navajamo tudi v tej knjigi. Za drugo trditev bi lahko uporabili mnogo znanih stališč do Judov, ki so si včasih nasprotujoča, čeprav je nesporno, da so v slovenskem prostoru navzoči več kakor 1800 let, še posebno pa od srednjega veka dalje, ko so zlasti v nekaterih štajerskih mestih (najbolj v Mariboru) pustili trajne sledove. Najpomembnejši spomenik judovske navzočnosti na slovenskih tleh je mariborska sinagoga, ena redkih

⁴⁴²Mladen Aleksander Švarc, Judje kot objekt teoretičnega izživljanja, v: *Razgledi*, letnik 7, številka 19, Ljubljana, 14. 10. 1998, 11–12, tukaj 11.

ohranjenih gotskih sinagog v Evropi.⁴⁴³ Sledi znani izgon iz Maribora (1496),⁴⁴⁴ iz Celja in iz drugih štajerskih mest, nato leta 1515 iz Kranjske. Toda Judje so se samo preselili na obrobje slovenskega prostora, v Gorico, v Trst in pozneje še v Prekmurje, kjer je zlasti v 19. stoletju nastala izjemno močna in vplivna judovska skupnost na območju Lendave in Murske Sobote. Svoj vpliv je zadržala tudi po spremembah po prvi svetovni vojni, ko je močno posegla v gospodarsko in kulturno življenje v pokrajini ob Muri, najbolj v obeh omenjenih mestih in še v nekaterih večjih prekmurskih vaseh.⁴⁴⁵ V Ljubljano so se Judje vrnili z Napoleonovo Ilirijo, a jedro je ostalo na obrobju slovenskega prostora, kamor ga je pahnila zgodovina.⁴⁴⁶ Šele po končani vojni 1941–1945 in po zloglasnem holokavstu so ugasnile judovske skupnosti v Lendavi, v Murski Soboti in v Gorici, obnovljena pa je bila judovska občina v Ljubljani. Peščici ljudi, ki je sestavljala povojno judovsko skupnost, v obdobju komunizma ni uspelo povrniti religioznega predznaka, kakršnega je imela pred vojno. Versko življenje je bilo skoraj povsem okrnjeno in do neke mere je bilo javno izpovedovanje vere nezaželeno celo med Judi. Judovska skupnost je tako prevzela minimalno versko vlogo in je skrbela predvsem za organizacijo pogrebov in mladinskih dejavnosti, s katerimi se je ukvarjala tudi Zveza judovskih skupnosti Jugoslavije.⁴⁴⁷ Šele v sredini osemdesetih let prejšnjega stoletja so se začele razmere počasi spreminjati in v javnosti so se pokazale judovske družine, ki so skoraj petdeset let preživele v popolni anonimnosti. Judovska skupnost Slovenije (JSS) je z osamosvojitvijo Slovenije leta 1991 postala samostojna ustanova, ki ni bila več vezana na centralno zvezo v Beogradu. To je pomenilo, da je bila organizacija verskega in duhovnega življenja povsem prepuščena posameznikom v Sloveniji. Zaradi interesa članov Judovske skupnosti Slovenije se je vodstvo skupnosti v zgradbi v Tržaški ulici 2 v Ljubljani odločilo odpreti prostore, namenjene verskemu in kulturnemu življenju slovenskih Judov. Judovska skupnost je tako vnovič zaživela in postala ena dejavnih in uradno priznanih verskih skupnosti v samostojni slovenski državi.⁴⁴⁸ Vrnitev Judov v središče slovenskega prostora oziroma

⁴⁴³Ibid. Mariborska sinagoga je resda prvič omenjena leta 1429, a je zagotovo precej starejša in naj bi bila izpričana že v drugi polovici 13. stoletja (prim. Marjan Toš, *Sinagoga Maribor*, informacijska mapa KC Sinagoga Maribor, Maribor, 2003).

⁴⁴⁴Kot zadnji rok, do katerega so morali Judje zapustiti Maribor, je bil določen 6. 1. 1497.

⁴⁴⁵Ni pa bilo tako v Beltincih, kjer je po revolucionarjem vrenju 1918/1919 judovska skupnost ta resda pomembni prekmurski kraj večinoma zapustila, saj je bila deležna velikega »revolucionarnega« pritisaka in tudi drugače kritik oblasti in lokalnega prebivalstva.

⁴⁴⁶Mladen Aleksander Švarc, Judje kot objekt teoretičnega izživljanja, v: *Razgledi*, letnik 7, številka 19, Ljubljana, 14. 10. 1998, 11–12.

⁴⁴⁷Savez jevrejskih opština Jugoslavije s sedežem v Beogradu je redno izdajal letne Jevrejske almanaha, v katerih se omenja tudi dejavnost slovenskih Judov.

⁴⁴⁸Po nekaterih podatkih naj bi v Sloveniji živelo od sto petdeset do tristo Judov, po uradnih statističnih podatkih pa celo mnogo manj.

države je bila po mnenju nekaterih le vrnitev ostanka ostankov.⁴⁴⁹ Svoj vrh je judovstvo v teh krajih doseglo v času od 10. do 15. stoletja, in to na Koroškem in na Štajerskem, torej v takratnem središču.

Metodološko je seveda izpostavljen problem, kaj sploh uvrstiti v pojem slovenskih dežel. Slovenije v današnjem obsegu zgodovinsko pač ni bilo, in pisati neko posebno zgodovino Judov na Slovenskem bi znalo imeti malce prisiljen značaj. A le na prvi pogled: dejansko se da potegniti črto od Norika preko Karantanije, Notranje Avstrije, Ilirije do združene Slovenije.⁴⁵⁰

Državnost Slovenije je starejša od tako imenovanega nastanka nacije po Trubarju, kakor nam je še do včeraj kot dogmo ponujala uradna zgodovina. V tem smislu pa vidimo tudi zgodovino sobivanja Slovencev in Judov. Mladen Aleksander Švarc na primer piše:

Antisemitizem je bil uvoz iz Nemčije, pogromi so se zgodili samo v nemških mestih (Ptuj), celo pronemški domobranci so ostali samo na verbalni ravni in si svojih rok niso mazali z judovsko krvjo. V tej zvezi naj navedem tudi pretiravanja. Vedno je težavno pokazati uravnoteženo podobo dogajanja. Nekateri iz sobivanja izvajajo preveliko ljubezen, drugi prisojajo Judom pomen, ki ga niso imeli. Pogosto je bil bolj govor o potencialu kakor o pomembnosti. Tudi izgon pred petsto leti ima korenine v prevelikih in nestvarnih pričakovanjih. Če so deželni vladarji pričakovali, da bodo Judje prinesli zlato in mednarodne povezave, je bila resničnost to, da so Judje marsikdaj skušali zaslužiti denar na licu mesta, denimo z vinogradništvom, pozneje, v 19. stoletju, pa s trgovino in so bili tako tekmeči drugim, ne pa kaka zlata mana z neba. Drugo pretiravanje je romantiziranje zgodovine. Tisti, ki hočejo povsod videti judovskega genija, se lahko zamislijo in vprašajo, ali so res vsa imena, ki naj bi pričala o judovski skupnosti, tisto, kar naj bi bila: Judovje, Judenberg, Judovska vas ...

Drugače je z novodobnimi pretiravanji. V ta okvir sodi tudi slovensko nihanje med antisemitizmom in filosemitizmom. Največji prijatelji države Izrael so danes pri nas tisti, ki so še do nedavnega ukazovali časopisju, naj piše o Izraelu, kakor da smo v vojnem stanju z njim. To so slovenski komunisti. Edino, kar povezuje njihov ambivalentni odnos do Judov, torej antisemitizem in filosemitizem, je njihov nenormalni odnos do Judov. *Protokoli sionskih modrecev* – ta ponaredek, ki je evropsko judovstvo stal šest milijonov življenj – so očitno tista globlja vrednost o Judih, ki jo imajo uporabniki udbovskih informacij, hkrati pa razlog za sovraštvo in za strahospoštovanje. Dokler je bil komunizem, so bili v prvih vrstah boja proti Judom in proti judovski državi Izrael, ko pa je komunizem padel, so odkrili svoje prijateljstvo. A le navzven. Odnos ne prav posebno prenovljene slovenske državne birokracije je ostal nespreme-

⁴⁴⁹Mladen Aleksander Švarc, Judje kot objekt teoretičnega izživljanja, v: *Razgledi*, letnik 7, številka 19, Ljubljana, 14. 10. 1998, 11–12.

⁴⁵⁰Ibid. Avtor je najbrž imel v mislih Ilirske province v dobi Napoleona in Zedinjeno Slovenijo.

njen. Ne moremo govoriti niti o »change of heart«. To ni stvar njihove slabe vesti, ampak zadeva bistvene srčne kulture tistega vedênja v družbi, ki zagotavlja temeljno sožitje, ko se sodeluje z ustanovami in ko ni pomembna ta ali ona oseba. Vedênje partije pa je tisto, ko se vedno ve, kdo je naš – in Jud seveda ni naš.⁴⁵¹

V tem času so nastajala tudi številna teoretska razglabljanja in primerjave glede narodnostne in verske narave slovenske oziroma takrat še jugoslovanske judovske skupnosti. Lev Kreft na primer opozarja,

da je šlo prej za teorijo, za abstraktno identiteto, za neskončno uživanje v sofizmih pripadnosti. Najraje od vsega smo po Jugoslaviji razlagali, da nas po krivici trpajo med verske skupnosti, ker smo kot skorajda povsem ateistična (in tudi internacionalistično usmerjena) združba bolj neke vrste etnična manjšina, ki bi ji morali izkazovati tudi enake pravice kot drugim narodnostnim skupnostim. Židje v Bosni in Hercegovini so ta status praktično tudi dosegli – in to kljub Kardeljevemu ozkosrčnemu vztrajanju, da Židje niso narod, ker ne ustrezajo njegovi že pred vojno sestavljeni definiciji. In prav tako z veseljem smo na mednarodnih židovskih srečanjih razlagali, da smo Židje, čeprav nam židovska religija ne pomeni ničesar posebnega.⁴⁵²

V teoretskem razglabljanju dodaja, da

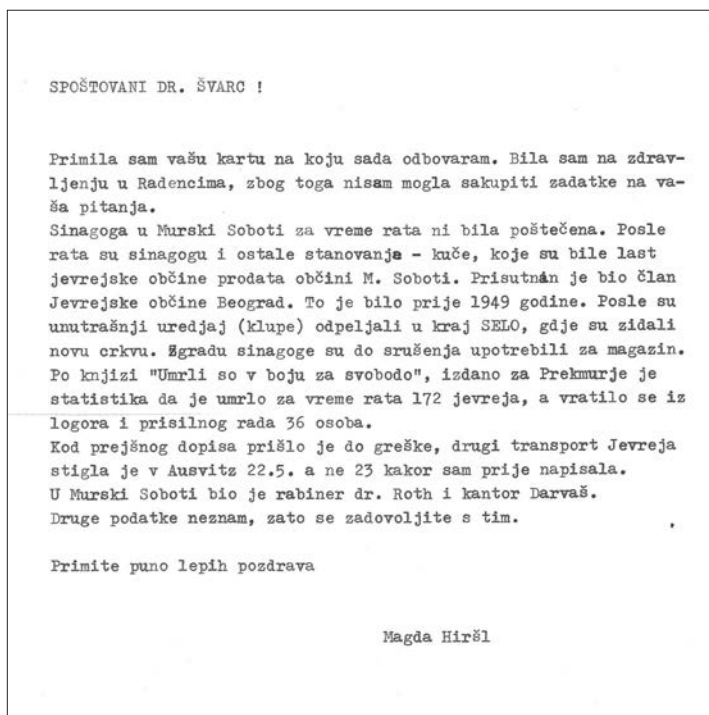
je na koncu le imel prav Sperans: Židje – vzeti v celoti – na primer niso narod, kajti raztreseni po vsem svetu in brez svojega teritorija ne živijo niti v gospodarskih odnosih, ki bi jih notranje povezovali, in tudi nimajo enotnega jezika. To, kar jih združuje, je predvsem njihov specifični položaj v zgodovinskem razvoju in v današnji družbi. Ko

⁴⁵¹ Ibid. Zdi se, da je ocena nekoliko pretirana, čeprav v bistvu opozarja na stalni odnos komunističnih poveljnih oblasti do Judov in do judovske problematike, ki se je pokazal tudi pri nekaterih povsem nepotrebnih radikalnih posegih v Prekmurju – na primer pri rušenju sinagoge v Murski Soboti leta 1954. Avtor v daljšem prispevku polemizira tudi o uporabi terminov »Žid« in »Jud«. Ocenjuje, da beseda »Jud« ni nemški uvoz, kakor so ga »posiljevali slavistični puristi, ampak izvira iz hebrejščine, dokazano neposredno, medtem ko 'Žid' prihaja kot madžarska izposojenka in bi jo tolerirali kvečjemu v prekmurskih in v severnoštajerskih govorih. Ampak tisto, kar je pomembno pri celi zadevi, je to, da pri Delu nikoli niso vprašali Judov samih, kako se imenujejo. Upoštevali so emancipacijske želje Ciganov (Romov), Šiptarjev oz. Škipetarjev (Albancev) – o Judih pa tvorci javnega mnenja vedo sami, kaj je zanje najbolje ...« Poudarja še, da je bil Jud v tem primeru izločen iz družbenega dialoga, in se sklicuje na pravila slovenskega pravopisa. »Strokovnjaki iste vrste so nam v nasprotju z vsemi pravili slovenskega pravopisa vpeljali za slovenskega Izaka in hebrejskega Jichaka najprej Jičaka in nato Jicaka. A samo vprašati bi bilo treba. To so korenine znamenitega 'antisemitizma' brez Judov, ki nekatere intelektualce tako fascinira. Jud zanje ni sogovornik, pa naj je še tako redek, ampak objekt teoretičnega izživljanja. Jud je dober, če jim paše v shemo. Jud je slab, če ima lasten glas. Tu se zadeve od Kreka do danes niso spremenile.« V lokalnem okolju Prekmurja je v vsakdanji rabi in tudi v pisnih dokumentih večinoma uporabljen le izraz Žid.

⁴⁵² Lev Kreft, Izgubljeno pleme, v: *Razgledi*, letnik 7, številka 19, Ljubljana, 14. 10. 1998, 12–13, tukaj 13. Avtor dosledno uporablja izraza Žid, židovski.

govori o specifičnem položaju, meri seveda na Žida v getu in s kapitalom. Tako je tudi prav – vsaj kar zadeva kulturne in politične stalnice slovenskega nacionalnega vprašanja: antisemitizem je tisti, ki odloča, kdaj je kdo Žid. Tedaj, kadar je Žid. Odtod tudi potreba po zamenjavi z Judom in judovstvom.⁴⁵³

Drugače pa je treba vnovič poudariti, da je holokavst, ki je najbolj prizadel in skoraj povsem uničil prav prekmurske Jude, tudi v Sloveniji – tako kakor drugod po Evropi – za vedno spremenil podobo judovskega posvetnega, verskega in kulturnega življenja. Od nekoč organizirane in versko žive skupnosti v Prekmurju, v Mariboru, v Ljubljani in še kod je po končani drugi svetovni vojni ostala le peščica ljudi. Središče slovenskega judovstva, ki je bilo do začetka vojne v Prekmurju, se je v povojnih letih preselilo v Ljubljano. S tem je postala šibka judovska skupnost v pokrajini ob Muri dodatno osiromašena. Peščici ljudi, ki je sestavljala povojno judovsko skupnost v Sloveniji, ni uspelo v obdobju komunizma po letu 1945 povrniti religioznega predznaka, kakršnega je imela skupnost pred vojno. Versko življenje redkih slovenskih Judov je bilo skoraj povsem

Slika 14: Pismo Magde Hiršl o rušenju soboške sinagoge (arhiv Šarike Hiršl iz Murske Sobotice).

⁴⁵³ Ibid. Srednja Evropa je lahko skupaj s Slovenijo povsem brez skrbi, opozarja Kreft in dodaja, da »človek ne sme obupati v prihodnosti srednjeevropskega, še celo slovenskega židovstva. Tu imajo konec koncev za Žida bolj ali manj vsakega, ki se antisemitizmu postavi po robu.«

okrnjeno in do neke mere je bilo javno izpovedovanje vere nezaželeno celo med Judi.⁴⁵⁴ To je po svoje razumljivo, saj je bilo njihovo število zelo skromno. Po drugi strani pa zlasti v dveh pred vojno najbolj tradicionalnih okoljih, v Murski Soboti in v Lendavi, lokalna oblast ni pokazala volje po večji pomoči redkim preživelim Judom. V Murski Soboti je bila sinagoga grobo porušena in odstranjena že leta 1954, v Lendavi pa nacionalizirana in spremenjena v trgovsko skladišče.

Kljub tem radikalnim posegom so domačini ohranili spomin na Jude in na njihovo lepo razvito versko in kulturno življenje v obdobju med obema svetovnjima vojnama. V Murski Soboti na primer so Judje vsak petek zvečer prav do druge svetovne vojne hiteli v svojo sinagogo. Sinagoga je stala v središču mesta, v Lendavski ulici, na kraju, na katerem je danes tako imenovani židovski blok, delno zgrajen tudi iz materiala porušene sinagoge. Rušenje je med domačini še vedno ocenjeno kot »barbarsko« in povsem nepotrebno nekulturno dejanje. V Lendavsko ulico v Murski Soboti so Judje prihajali do sinagoge peš ali s kolesi in nekateri iz bolj oddaljenih krajev s konjsko vprego. Pripeljali so se celo v kočijah.⁴⁵⁵ Verske obrede so opravljali tudi ob sobotah, saj je to tedenski judovski praznik, dela prost dan. Moški s klobuki so z radostjo prisluhnili besedam tore, knjige postave, iz katere je bral rabin, ženske in otroci ter fantje do trinajstega leta starosti pa so le vestno poslušali in opazovali dogajanje z balkona, imenovane tudi galerija. Takšen balkon je imela skoraj vsaka sinagoga, tudi lendavska, razen beltinske.⁴⁵⁶ Starejši meščani Murske Sobote se teh dogodkov dobro spominjajo, znana jim je tudi gradnja soboške sinagoge, ene lepših v tem delu Evrope.⁴⁵⁷ Na zunaj je delovala kot imeniten orientalski objekt v neomavrskem slogu, od znotraj pa kot sakralni, s kristalnimi lestenci, s številnimi menorami in s pisanim okenskim steklom okrašeni

⁴⁵⁴ Matija Ravitz, Položaj judovske skupnosti danes, v: *Razgledi*, letnik 7, številka 19, Ljubljana, 14. 10. 1998, 13.

⁴⁵⁵ Bojan Zadavec, »Soboški židovje« pred svojo cerkvijo, v: *PEN – priloga Vestnika*, letnik 2004, številka 111, Murska Sobota, 24. 6. 2004, 17. Bojan Zadavec je v zadnjem obdobju objavil več izvornih časopisnih članov in razprav o Judih v Murski Soboti in natančneje predstavil tudi osebnost, vlogo in pomen zadnjega rabina dr. Lazarja Rotha (prim. Bojan Zadavec, Zadnji rabin v Murski Soboti, v: *PEN – priloga Vestnika*, letnik 2006, številka 137, Murska Sobota, 27. 7. 2005, 8). Dr. Lazar Roth se je rodil 25. 1. 1877 v Jalšavi na Slovaškem in je prišel za rabina v Mursko Soboto leta 1926. Stanoval je v veliki hiši, imenovani rabinariat, v Lendavski ulici. Tam je imel trisobno stanovanje in zaposleni pomočnico in kuharico. Bil je zelo razgledan in se je rad družil z redkimi intelektualci v mestu. V letih 1926–1941 je na srednjih šolah v mestu poučeval verouk in duhovno skrbel za celotno Slovenijo. Zgodaj je zaznal tudi prihajajočo nevarnost fašizma. Franc Kuzmič navaja, da je končal v krematoriju v Auschwitzu dne 17. 10. 1944, kakor skoraj vsi prekmurski Judje.

⁴⁵⁶ Ibid. Galerije ni mogoče potrditi tudi pri ohranjeni srednjeveški sinagogi v Mariboru, ki je bila zgrajena v gotskem slogu in je po najnovejših ocenah tretja najstarejša sinagoga iz tega obdobja v Srednji Evropi.

⁴⁵⁷ Ibid. Ob odprtju sinagoge v Murski Soboti dne 31. 8. 1908 se je zbralo veliko Judov iz bližnje in daljne okolice, navzoča sta bila tudi evangeličanski pastor in katoliški duhovnik.

tempelj, imenovan vzhodnica.⁴⁵⁸ Meščani Murske Sobote se z velikim spoštovanjem spominjajo tudi zadnjega soboškega rabina. To je bil dr. Lazar Roth, znan kot dober govornik, filozof in kritik, ki je pred kruto smrtjo v plinski celici pel poslednji pesmi Kabalat Shabat in Ose Shalom. Dr. Lazar Roth je bil v zloglasnem koncentracijskem taborišču Auschwitz usmrčen tako kakor večina njegovih prekmurskih rojakov, ki so jih v tem taborišču množično pomorili leta 1944. Opisujejo ga kot široko razgledanega moža živahnih oči, ki je govoril deset jezikov in bil v petih jezikih sposoben tudi pridirgati, in to tako dobro, da so ga zaradi globokoumnih govorov v sinagogo hodili poslušati tudi verniki drugih veroizpovedi. Redkejši pa so spomini na versko življenje Judov v Lendavi, ki je danes tako rekoč brez Judov, torej brez ljudi, ki so izjemno pomembno vplivali na njen gospodarski in kulturni razvoj v 19. stoletju in tudi v prvih desetletjih 20. stoletja. K sreči nanje spominjata ohranjena in obnovljena sinagoga in pokopališče v Dolgi vasi, ne pa tudi znamenita judovska šola, ki jo je dala konec devetdesetih let prejšnjega stoletja porušiti tedanja lendavska lokalna oblast. Podrtih je bilo tudi veliko stanovanjskih in drugih objektov, ki so bili pred vojno in pred množičnimi deportacijami aprila 1944 v lasti lendavskih Judov. Namesto teh stavb so nove oblasti po letu 1945 zgradile stanovanjske bloke. Erzsebet (Elizabeta) Fürst, ena redkih lendavskih Judinj, ki so preživele strahote holokavsta, se ob tem spominja,

da so se občinski možje odločili, da bodo sredi mesta, kjer je stala naša hiša, v kateri je imel mož zasebnik svojo delavnico, zgradili stanovanjske bloke. Pristali bi na zamenjavo, če bi nam zagotovili enake parcele v bližini današnjega kulturnega doma, toda parcelo je dobil nekdo drug in mož je rekel, da gremo iz Lendave. Za naše imetje so nam izplačali toliko, da smo v Murski Soboti kupili parcelo.⁴⁵⁹

Preživeli Judje so vero sprejemali in ohranjali bolj kot tradicijo, pravovernih skrajda ni bilo. Fürstova se spominja, da je oče enkrat na leto obiskal verski obred, sama je v osnovni šoli tekoče brala hebrejsko pisavo, danes pa ne pozna niti ene črke več. »Našo judovsko pripadnost je težko razložiti. Živeli smo s skupnostjo, res pa je, da smo si svoje

⁴⁵⁸ Ibid. Številni se sprašujejo, kako je bilo sploh mogoče, da so tako imenitno zgradbo, ki je preživela nacistično strahovlado, po vojni preprosto porušili. Prostora za stanovanjsko zidavo je bilo namreč na območju nastajajočega mesta Murska Sobota več kakor dovolj. To so bile očitno načrtne poteze oblasti v smislu postopnega popolnega izbrisa Judov iz zgodovinskega spomina v pokrajini ob Muri, kakor je bilo že nekajkrat poudarjeno.

⁴⁵⁹ Ella Pivar, Iz raja v pekel in nazaj, v: *Vestnik*, letnik 57, številka 34, Murska Sobota, 25. 8. 2005, 40–41. Avtorica obširno predstavi življenjsko usodo lendavske Judinje Erzsebet (Elizabete) Fürst, rojene Deutsch, hčerke lendavskega Juda in tamkajšnjega gostilničarja Aladarja Deutscha, lastnika daleč naokrog znane gostilne Pri zlatem jelenu. Po vojni se je preselila v Mursko Soboto, kjer živi v sosedstvu z mlajšo hčerko Evo. Prvorojenka Judita pa stanuje v Ormožu in se vse pogosteje vrača k materi v Mursko Soboto.

življenjske sopotnike izbirali med svojimi, pomagali smo si med seboj, vendar je pred vojno tukajšnji živelj posameznika cenil ali črtil zaradi njegovih dejanj.«⁴⁶⁰ Ob tem je zelo zanimivo tudi razmišljanje nekaterih vplivnih povojnih političnih veljakov, ki so načenjali razprave o Judih po holokavstu. Rudi Čačinovič na primer poudarja, »da je po neuradnih podatkih danes v Prekmurju 14 Židov, od tega v Soboti 9. Soboške sinagoge ni več. Preostali Židje niso bili verni in je niso več potrebovali.«⁴⁶¹ Torej je bilo treba zato, ker Judje niso bili verni, porušiti mogočno soboško sinagogo. Nerazumljiva in nesprejemljiva razlaga poteze, ki je odločilno zaznamovala odnos povojnih oblasti do peščice slovenskih Judov. Po drugi strani pa isti avtor dodaja, da vnema rušiteljev ni bila potrebna, saj je imela takrat Murska Sobota veliko nepozidanega zemljišča.

Ali je hotel kdo obračunati s spomini na židovsko skupnost? Zakaj? Pospravljeno je tudi nekdanje pokopališče, ki je meni in mojim sošolcem omogočalo spoznavanje židovskih nabožnih pesmi in pogrebnih obredov. Na nekdanje pokopališče spominja samo še skromen spomenik. V Prekmurju je bila Hitlerjeva končna rešitev židovskega vprašanja skoraj popolna.⁴⁶²

Medtem ko so zagrebško sinagogo podrli Nemci, naj bi po mnenju večine Prekmurcev oziroma Sobočanov navodilo oblastnih organov za rušenje soboške sinagoge prišlo iz Ljubljane ali celo iz Beograda. Pobudnik torej uradno ni znan.⁴⁶³ Toda po vojni je judovska verska skupnost sinagogo skupaj z zemljiščem ponudila v odkup evangeličanski verski skupnosti, vendar je zemljišče na koncu odkupila (bolje rečeno: si prisvojila) soboška občina. Prav gotovo je v rušenje morala uradno privoliti judovska skupnost v Beogradu, ker je bila soboška skupnost za pooblastitev izvrševanja uradnih odredb prešibka. Vladi je bila v tem primeru judovska skupnost na dosegu roke.⁴⁶⁴ Tako je po Auschwitzu preživelim soboškim Judom »neokrnjeno« nekaj časa ostalo le še

⁴⁶⁰Ibid. Elizabeta je opravljala delo asistentke v novi zobozdravstveni ambulanti. V njeni rojstni hiši v Lendavi, ki so jo nove oblasti po letu 1945 nacionalizirale, pa je imela svoje prostore lendavska Nafta. Kot mladinka je postala članica SKOJ (Zveza komunistične mladine Jugoslavije). Njena »politična kariera« se je končala hitro, saj so jo iz te politične organizacije javno izključili, ker se je menda poročila z buržujem Janosem Fürstom, kovinostrugarjem judovskega rodu. Tudi to govori o odnosu revolucionarnih oblasti do preživelih Judov.

⁴⁶¹Rudi Čačinovič, *Pot prekmurskih Židov do holokavsta. Časi preizkušenj: Prispevki k zgodovini Prekmurja*, Murska Sobota, 1998, 58.

⁴⁶²Ibid. Neverjetno kritična ocena, ki za slovenske razmere, predvsem pa za Jude v Prekmurju popolnoma drži.

⁴⁶³Darja Kerec, Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954, v: ČZN, letnik 71, številka 4, Maribor, 2000, 611. Znana so imena lokalnih veljakov, ki so sprejemali odločitev o rušenju soboške sinagoge, in imena tistih, ki so sodelovali pri nastajanju »židovskega bloka« v Lendavski ulici, kjer je pred rušenjem stala ta mogočna sinagoga.

⁴⁶⁴Ibid. V tem trenutku je to tezo z dokumenti težko podpreti, čeprav je hkrati res, da vsaj za zdaj ni

HIRŠL MAGDA
 Temlinova 3
 69000 MURSKA SOBOTA

SAVEZ JEVIJEJSKIH OPŠTINA BEOGRAD

Izvinjavam se, da kasnim z odgovorom, jer sam ležala zbog noge. Prije rata ja nisam živela v Murški Soboti i nisam seznanjena o stanju jevrejstva v ondašnje doba. Pokojni muž bi vama laže odgovorio na ova pitanja, a nažalost njega nema i drugi nisu življeli uvek ovdje. Mi smo se preselili u Mursku Sobotu godine 1958, do tada smo življeli u Tešanovcima.

Med dvema v ratoma bile su dvije jevrejske občine u Sloveniji. Ena je bila u Lendavi, koji su pripadali Dobrovnik, Bogojina, Turnišče in Beltinci. Ostala Slovenija je pripadal jevrejski občini u Murški Soboti. Broja članova neznam.

Mađžari su jedan dio muških odveli na prisilni rad, a ostalo jevrejstvo pa su odveli 24/4-1944godine oveli u Čakovec, od tam pa u Nagykánizso. Tamo su nas izabrali i odveli u Auswitz. Prvo grupodoveli su tamo 2. 5. , a drugi transport 23. 5. Večina transportiranih je umrlo u Auswitzu, a ukupni broj umrlih jevreja 172. Koliko se jih je vratilo neznam, jer su se nekoliko familija izselila u Izrael.

U Murški Soboti je živelo Ali Kardoš, koji je bio prvoborac. Rođen je 1914 u Murški Soboti, umrl februarja 1945u Flässenbürgu. Danas se imenuje jedna ulica po njom.

S
 Sinagoga v Murški Soboti gradena je 1908godine, a srušena 1954 godine. Na tom mestu stoji blok , kojšg nazivaju židovski blok. Jedino štoje ostalo je ograja .

Na groblju je ostalo približno 65 spomenika, a među njima je još nekoliko poškodovanih. Fotografije smo vam već prošle godine. Drveće, koje šu bile tamo, posekli i prodali prije 1949godine, komuro, koja je bila nekoliko srušena, prodali i srušili su je 1967 godine . Novac je išao u sklad za uzdržavanje groblja.

Slika 15: Pismo Magde Hiršl o Judih v Murški Soboti (zasebni arhiv Šarike Hiršl).

njihovo pokopališče«, a tudi to ne nedotaknjeno, saj so občani (imena uradno niso znana) dobesedno pokradli marmornate nagrobne spomenike. Nad tovrstnim vandalizmom se Sobočani še danes zgražajo, vsi pa tudi obžalujejo nečastno rušenje sinagoge, s katero so veliko izgubili ne le verniki, ampak tudi slovenska arhitektura. Kljub mešanim zakonom pred vojno in po njej primarni stik z judovstvo Murški Soboti ostaja, vendar mu ne gre pripisovati kake večje ali pomembnejše vloge.⁴⁶⁵ Zlasti zaradi številčne

gradiva, ki bi potrjevalo odločno nasprotovanje soboških Judov rušenju zgradbe. To je mogoče razumeti, saj so bili zelo maloštevilni in brez pomembnejšega političnega vpliva.

⁴⁶⁵Ibid. Avtorica obsežno študijo sklene z oceno, »da kljub eksotičnim predstavam o Prekmurju in njegovi pestri verski podobi skozi stoletja tudi predstava o nekakšni religiozni ali – v tem primeru – celo prevladujoči vlogi judovstva ni utemeljena. Tisti Judje, ki so se po letu 1945 integrirali v širše versko in socialno okolje Murske Sobote, pa za izkazano vzdržnost ob nestrpnosti posameznikov vsekakor zaslužijo spoštovanje.«

skromnosti, saj je leta 1987 v Murski Soboti živelo samo devet Judov.⁴⁶⁶ To odseva tudi drugače številčno skromnost Judov na Slovenskem v takratnem času, zato seveda ni naključje, da je bilo poznavanje, pa tudi izobraževanje o tej religiji v povojnih letih močno okrnjeno in prepuščeno posamezniku. Edina versko delujoča ustanova na ozemlju nekdanje Jugoslavije je bil rabinat v Beogradu, slovenskim Judom pa je bil najbližji rabinat v Trstu. Status Zveze judovskih občin v nekdanji Jugoslaviji je bil nedoločen, le slovenska judovska skupnost je bila registrirana kot verska skupnost (drugod le verske sekcije). Formalnoppravno nasledstvo ima v judovski občini Lendava. Na območju Slovenije sta pred drugo svetovno vojno delovali občini v Lendavi in v Murski Soboti, kjer so imeli rabina. V obeh mestih sta bili v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja le poverjeništvi.

V petdesetih letih prejšnjega stoletja je bilo članov slovenske judovske skupnosti le še sto osemnajst in k njim je treba prišteti tudi nejudovske zakonske partnerje.⁴⁶⁷ Približno dvajset Judov ni bilo članov občine oziroma skupnosti in se po navedbah Mladena A. Švarca niso poistovetili z judovstvom kot veroizpovedjo ali narodnostjo.⁴⁶⁸ Skupnost je zamirala tudi zaradi staranja, asimilacije in porok z Nejudi. V začetku devetdesetih let je bilo v Sloveniji le še dvainpetdeset Judov, njihovo število pa se je sredi devetdesetih povzpelo na enainosemdeset. Nekaj se jih je priselilo (imeli so slovensko državljanstvo), nekaj se jih je dvignilo »iz katakomb«, saj so v času komunizma skrivali svoj izvor. Takratni popisi prebivalstva so izkazali izredno majhno število Judov, manj kakor sto, popis leta 1991 pa kar dvesto devetdeset. Toliko Judov v Sloveniji ni bilo, so opozarjali tudi v Judovski skupnosti Slovenije. Več kakor polovica Judov je v zadnjem obdobju nekdanje socialistične Slovenije živela v Ljubljani, »preostali, sicer redki Judje pa so živeli predvsem v Prekmurju«.⁴⁶⁹ Starostna struktura judovskega življa je bila izjemno neugodna, mladih je bilo zelo malo. Skupnost se je v desetletju pred slovensko osamosvojitvijo spoprijemala s številnimi težavami; ni imela svojega rabina, ker ga ni mogla plačati. Od leta 1990 dalje je za slovenske Jude skrbel rabin v Trstu in urejal vse zadeve v zvezi s porokami, pogrebi, verskimi obredi in s praznovanji. Ob tem so se

⁴⁶⁶Branko Žunec, Znamenje ekumenizma ob Muri, v: *Vestnik*, letnik 6, številka 17, Murska Sobota, 24. 12. 1987, 8. Podatke o številu Judov je novinarju posredovala Šarika Hiršl, takratna predstavnica poverjenišтва soboških Judov. Izpostavila je rušenje sinagoge leta 1954 in dogajanje ob ureditvi judovskega pokopališča v Murski Soboti, ki se je močno prelagalo.

⁴⁶⁷Ivan Puc – Dejan Steinbuch – Silvester Šurla, Judje pod Slovenci, v: *Mag*, številka 34, Ljubljana, 1997, 11–18, tukaj 14.

⁴⁶⁸Ibid. Mladen A. Švarc je bil devet let tajnik Judovske skupnosti Slovenije in je odkrito opozarjal, da je skupnost pod močnim pritiskom komunistov, ki so jo skušali nadzirati. Pred slovensko osamosvojitvijo se je po njegovih ocenah skupnost borila le za golo preživetje.

⁴⁶⁹Holokavst je prekmursko judovsko skupnost z rabinom v Murski Soboti in v Lendavi v resnici izničil.

slovenski Judje spoprijemali s precejšnjimi težavami, saj je bilo veliko problemov zaradi jezika in tudi zaradi njegove ortodoksnosti. Zato so se dogovarjali, da bi zanje skrbel rabin v Zagrebu.⁴⁷⁰ Slovenski Judje niso bili bogati, večina jih je imela srednjo izobrazbo, njihovo judovstvo je bilo tudi na Slovenskem izpostavljeno procesom modernizacije, sekularizacije in asimilacije. Verske obrede so opravljali zasebno, po stanovanjih, kjer so slavili svoje praznike, predvsem judovsko novo leto in pasho. Prirejali so komemoracije v spomin žrtvam holokavsta, a mediji so jih večinoma prezrli in v javnosti je obveljala ocena, da spomina na holokavst ni. To pa je bilo daleč od resnice: država je na takšne slovesnosti večinoma pozabljala in tudi to priča o njenem odnosu do ostanka ostankov predvojne judovske skupnosti. Pred slovensko osamosvojitvijo so Judje oblast opozarjali, da bi za boljše delovanje skupnosti potrebovali poklicnega sodelavca, ki bi skrbel za programsko usklajevanje in uresničevanje sprejetih obveznosti. Skupnost je bila tudi pod pritiskom komunistične oblasti.⁴⁷¹

Po slovenski osamosvojitvi in ob organizacijski postavitvi Judovske skupnosti Slovenije kot krovne organizacije slovenskih Judov je bilo veliko energije in truda vloženega tudi v približevanje religije in religioznih konceptov mlajši generaciji slovenskih Judov, ki – razen v družinskih okvirih – pravzaprav ni imela možnosti za dejavnije versko življenje. Judovska skupnost Slovenije tako skuša zapolniti petdesetletno vrzel pretrgane tradicije verskega življenja. Sinagoge in rabina ali kakega drugega verskega učitelja v Sloveniji ni, obstaja pa študijska skupina, ki jo vodi tržaški rabin Ariel

⁴⁷⁰ Ivan Puc – Dejan Steinbuch – Silvester Šurla, Judje pod Slovenci, v: *Mag*, številka 34, Ljubljana, 1997, 15.

⁴⁷¹ Ibid. Koordinator dejavnosti Judovske skupnosti Slovenije je bil v 80-tih in v začetku 90-tih let minulega stoletja Mladen A. Švarc. Po njegovem je bilo komunistični pritisk najbolj občutiti v smislu zagotovitve nadzora nad dejavnostjo skupnosti. Ob tem je izpostavil ustanovitev Trubarjevega društva in delovanje nekaterih protestantskih pastorjev, ki »naj bi bili sodelovali v protikatoliški kampanji v komunistični Panorami (levo usmerjeni časopis, op. avt.)«. Švarc se je večkrat spraševal, ali bo država do judovske skupnosti bolj prijazna, »če bo v rokah marksistov in komunistov ter beguncev iz Sarajeva« (to je bil že čas krvavega razpadanja nekdanje Jugoslavije in vojne v BiH, op. avt.). Zelo kritičen je bil tudi do obnove nekdanje mariborske sinagoge. Menil je, da imenovanje predstavnikov judovske skupnosti v komisijo za njeno obnovo ni bilo primerno, saj so oblasti vanjo imenovalle dr. Leva Krefta, »ki se razglša za ortodoksnega marksista in se z judovstvom ni nikoli javno identificiral«. Postal je tudi predsednik društva izraelsko-slovenskega prijateljstva. Zanimivo je, da predsednica judovske skupnosti (dr. Roza Fertig Švarc) sploh ni bila povabljena na ustanovni zbor društva, v nasprotju z Dimitrijem Ruplom in Jožefom Školjčem, ki pa se zbora nista udeležila. Opozarjal je tudi na druge težave skupnosti, še zlasti na denacionalizacijo nekdanje judovske šole v Lendavi in na njeno rušenje ob gradnji madžarskega kulturnega doma. Takrat so celo v judovski skupnosti ocenili, »da je država poskrbela za Madžare na račun Judov«, kakor naj bi bila že stara komunistična politika. Za odškodnino za denacionalizirano judovsko šolo v Lendavi, ki je bila ocenjena na 130.000 takratnih nemških mark, so lahko kupili le 17 kvadratnih metrov pisarne na Tržaški cesti v Ljubljani.

Haddad.⁴⁷² Namen te skupine je, približati in razjasniti koncepte judaizma tistim, ki čutijo potrebo po boljšem poznavanju judovske religije. Ob tem Judovska skupnost Slovenije⁴⁷³ izdaja svoje glasilo *Menora*, ki v vsaki številki informativno obravnava posamezne tematike, povezane z religioznimi koncepti judovstva, in obvešča člane o dejavnostih na verskem in na kulturnem področju judovskega življenja v Sloveniji. Skupnost je tudi zelo dejavna pri obeleževanju verskih praznikov, ko organizira prireditve, ki obujajo versko in kulturno tradicijo.⁴⁷⁴ Versko življenje pa je večinoma še vedno prepuščeno vsakemu posamezniku posebej. V skupnosti tudi ocenjujejo, da je zelo pomembno učenje hebrejskega jezika in pisave, torej jezika religije, ki (jezikovno) povezuje vse Jude. To ni samo jezik modernega Izraela, temveč tudi jezik judovske religije, ki jih je združeval skozi stoletja in skupaj z judovsko kulturo vse bolj pomeni pomemben identifikacijski dejavnik Judov. Še zlasti to postaja za mlajše, ki se tudi v slovenski judovski skupnosti počasi dejavno vključujejo v posamezne aktivnosti in tako veliko pripomorejo k postopni osvežitvi zgodovinskega spomina na Jude. Zanimivo je, da mlajši člani skupnosti kljub poznavanju tragične usode slovenskih oziroma prekmurskih Judov med holokavstom druge svetovne vojne ne postavljajo v ospredje zgodovinskih dejstev ali preprostih spominov. Ta dejstva in ti spomini ostajajo in se z novim naborom gradiva utrjujejo, a hkrati vendarle dobivajo dodatno argumentacijo v iskanju odgovorov na dileme, kako je z vlogo nasilneža in žrtve. Nasilnež je bil nemški nacizem, žrtve pa med milijoni nedolžnih tudi prekmurski Judje, ki so bili skoraj prepričani, da so največjemu zlu druge svetovne vojne morda le ušli. O koncentracijskih taboriščih so bile podobe, ki jih je izoblikovalo uradno zgodovinopisje, verodostojne in korektne, v zvezi z lokalnim okoljem Prekmurja pa je bil vidik tragedije predvojne judovske skupnosti premalo poudarjen. Dolga desetletja po končani drugi svetovni vojni preživeli Judje spominov na koncentracijska taborišča niso obešali na veliki zvon, o tem

⁴⁷² Matija Ravitz, Položaj judovske skupnosti danes, v: *Razgledi*, letnik 7, številka 19, Ljubljana, 14. 10. 1998, 13. Od leta 2003 dalje tudi v Ljubljani sinagoga, glavni rabin za Slovenijo pa je Ariel Haddad. Začasno sinagogo je Judovska skupnost Slovenije uredila v zgradbi na Tržaški 2 v Ljubljani, kjer so tudi uradni prostori skupnosti.

⁴⁷³ Uradna kratica je JSS.

⁴⁷⁴ Med slovenskimi Judi je ohranjeno tudi poznavanje »košer prehranjevanja«. To od Judov zahteva, da jedo samo meso »čistih« živali in da ne mešajo mlečnega in mesnega. Po nekaterih domovih v Sloveniji se držijo tudi tradicije šabata – sobote, ki v judovstvu velja za velik in v religioznih krogih zelo spoštovan praznik. Človek je lahko košer, če spoštuje postave prehrane, če se natančno drži zapovedi halake ali če je resnično vreden zaupanja. Košer med drugim pomeni »zakonit«, vendar se večinoma uporablja za razvrščanje hrane, ob tem pa je nastalo kar precej sorodnih izrazov. Štirinožec je košer, če ima razcepljene parklje in prežvekuje (prim. Alan Unterman, *Judovstvo (Mali leksikon)*, Ljubljana, 2001, 148).

so govorili le v priložnostnih intervjujih za lokalni tisk in radio.⁴⁷⁵ Poskušali so razbiti stereotipe o koncentracijskih taboriščih, o katerih je najbolj odkrito pisal torinski Jud Primo Levi.⁴⁷⁶ V koncentracijskih taboriščih so se dogajale raznovrstne stvari, zato en sam primer ne pokaže veliko. V koncentracijskem taborišču (in tudi zunaj njega) so namreč obstajali sivi, dvoumni ljudje, pripravljeni na kompromis. S skrajno napetostjo se je njihovo število v taborišču navadno povečalo.

Realnost lagerja je bila raznolika in položaj deportirancev heterogen. Priseganje na togo ločnico med žrtvami in morilci je po Leviju ustvarilo izkrivljeno podobo uničevalnega univerzuma. Kapoji, »organizatorji«, »kombinatorji«, »prominenti«, kar vse so zvrsti privilegiranih taboriščnikov, ki so bili zadnji člen uničevalnega stroja, žrtve, ki so se podredile logiki iztrebljevalcev in ki so jo pogosto usvojile celo do take mere, da so v okrutnosti prekašale svoje gospodarje.⁴⁷⁷

Jetniki v koncentracijskih taboriščih, na sto tisoče ljudi vseh družbenih razredov iz skoraj vseh evropskih držav, so bili povprečen, neodbran vzorec človeštva. Tudi če ne bi upoštevali peklenskega okolja, v katero so bili nenadoma pahnjeni, je od njih nelogično zahtevati, naj se vedno vsi vedejo, kakor pričakujemo od svetnikov in od stoičnih filozofov. Retorično in neresnično je trditi, da je bilo tako.

Auschwitz je bil kraj, v katerem je izredno stanje sovpadalo s pravilom in je ekstremna situacija postala paradigma vsakdanjosti. V organizaciji uničevalnega taborišča, v sistematičnem iztrebljanju »muslimanov«, v uplinjanju transportov Judov; v izkoriščanju za uničenje in v uničenju za izkoriščanje je deloval koherenten sistem, naravnano tako, da je brisal zločinsko odgovornost gospodarjev, kazal pa nizkotnost in okrvavljenost njihovih sužnjev.⁴⁷⁸

Izkušnje zloglasnih koncentracijskih taborišč, ki jih nosijo v sebi redki preživeli Judje, so danes skorajda tuje novim generacijam. Tako rekoč nerazumljive. Še zlasti mladim v Zahodni Evropi in tudi v Sloveniji, v kateri je bil holokavst predvojne judovske skupnosti premalo poudarjen in tudi pri učnih vsebinah zgodovine v osnovnih in

⁴⁷⁵ Tednik *Vestnik* in Radio Murska Sobota, zdaj Radio Murski val.

⁴⁷⁶ Primo Levi, je po vrnitvi iz Auschwitza opisal, kar je videl in doživel, da bi sebi in drugim pojasnil neznosno izkušnjo nacističnega lagerja. Po njegovem je »lager proizvod pojmovanja sveta, ki je z dosledno koherenco priveden do njegovih posledic; dokler pojmovanje obstoji, nam njegove posledice grozijo« (prim. Marta Verginella, Primo Levi, razlagalec lagerske asimetrije, v: Primo Levi, *Potopljene in rešene*, Ljubljana, 2003, 171–193, tukaj 171.

⁴⁷⁷ Marta Verginella, Primo Levi, razlagalec lagerske asimetrije, v: *Potopljene in rešene*, Ljubljana 2003, 184.

⁴⁷⁸ *Ibid.*, 186.

v srednjih šolah preveč ali marsikdaj povsem pozabljen. Preživela taboriščnica Erika Fürst iz Murske Sobotne pripoveduje:

Za mlade v petdesetih in šestdesetih letih prejšnjega stoletja je bila izkušnja holokavsta povezana z njihovimi starši ali bližnjimi sorodniki. O tem so govorili v družini in spomini so bili še sveži, saj so bili iz prve roke. Za mlade v osemdesetih in devetdesetih letih prejšnjega stoletja pa to vprašanje zadeva le njihove stare starše, pomeni nekaj oddaljenega, zabrisanega in »zgodovinskega«. Preživeli prekmurski Judje so mi povedali, da jim je o tem vedno težje govoriti, zlasti z mladimi, ker jih ti pogosto sploh ne razumejo. Pa tudi drugače se tega neradi spominjajo in vsakomur svoje zgodbe niti ne zaupajo.⁴⁷⁹

Njihovi otroci zgodbe prav tako ohranjajo zase in v redkih javnih nastopih opozarjajo na nekatere povsem nesprejemljive ukrepe povojnih lokalnih oblasti. Vedno znova prihaja v ospredje zlasti barbarsko rušenje murskosoboške sinagoge in tamkajšnjega spominskega parka oziroma pokopališča. Tem nameram se v lokalnem okolju ni nihče zoperstavil, celo takratna judovska skupnost se je odzvala zelo mlačno.⁴⁸⁰ A eno je zagotovo res: tiste redke ljudi, ki so preživeli holokavst, je treba poslušati, saj so bili poleg svojih lastnih posamičnih izkušenj skupinske priče ključnega in nenadnega dogodka, ključnega prav zato, ker ga nihče ni pričakoval ali predvidel. V nasprotju z vsemi pričakovanji, in to v Evropi, se je zgodilo nekaj neverjetnega: omikani narod, ki je izšel iz bujnega weimarskega kulturnega razcveta, je v celoti sledil glumaču, čigar podoba danes zbujata smeh. »A vendar so Adolfa Hitlerja ubogali in poveljevali vse do katastrofe. Zgodilo se je, torej se lahko spet zgodi; to je bistvo tega, kar imamo povedati.«⁴⁸¹ Zgled Hitlerja je dokaz, kako uničujoča je vojna v industrijski dobi, tudi če ne uporabimo jedrskega orožja. Nemška država je utrpela svetopisemski »poboj prvorojencev«, ki je zdesetkal celotno generacijo: po drugi svetovni vojni je bila razdeljena na dvoje, to pa je naredilo konec sto let trajajočemu germanskemu ponosu. Ni absurdno domnevati,

⁴⁷⁹ Elizabeta Fürst, Murska Sobota, pričevanje z dne 26. 4. 2004.

⁴⁸⁰ Judita Fürst, Ormož, pričevanje z dne 5. 8. 2004. Pripominja, da profesorji v srednji šoli o medvojnih internacijah prekmurskih Judov niso predavali in da sama kot hčerka preživele Judinje med sošolci ni občutila žalitev. Vsi so vedeli, da je Judinja. Sama se je z judovstvom, z judovsko kulturo in zgodovino, tudi z medvojno usodo prekmurskih Judov seznanila v kolonijah, v katere je začela zahajati s sedmimi leti. Tam se je spoznala z Mladenom Švarcem, Levom Kreftom, Blanko Špicer, Šariko in Dragom Hiršlom in z drugimi. Ocenjuje tudi, da judovski skupnosti v Murski Soboti in v Lendavi v povojnih letih nista aktivno delovali, v teh skupnostih tudi ni bil dejaven noben Slovenec. Strinja se s tezo, da zgodovinskega spomina na Jude v Prekmurju v bistvu ni, saj so od nekoč cvetočih skupnosti v Murski Soboti in v Lendavi ostali le ostanki ostankov. Še zlasti v Lendavi, ki je danes brez Judov. To je tudi posledica načrtne in popolne asimilacije po letu 1945 z vsemi represivnimi ukrepi oblasti, vključno z radikalno nacionalizacijo.

⁴⁸¹ Primo Levi, *Potopljeni in rešeni*, Ljubljana 2003, 160.

da se zaveznštvo med nasprotniki nacizma ne bi sklenilo ali pa bi razpadlo še pred koncem vojne, ko se nacizem ne bi že v začetku pokazal za tako neusmiljenega.⁴⁸² Bolj ko se ta čas oddaljuje, pogosteje in vztrajneje se mladi sprašujejo, kdo so bili in kakšni so bili krvniki v koncentracijskih taboriščih smrti. Bili so povprečni ljudje, razen izjem niso bili pošasti in so imeli naš obraz, a so bili slabo vzgojeni. Večinoma so bili čredni ljudje, robati in marljivi funkcionarji. Nekateri so bili fanatično prepričani o nacističnem nauku, številni so bili do njega ravnodušni oziroma so se bali kazni, ali so hoteli narediti kariero ali pa so bili preveč poslušni. Toda vsi so bili deležni zastrašujoče slabe vzgoje, ki jo je omogočala in vsiljevala šola, kakršno so si zamislili Hitler in njegovi sodelavci in ki jo je pozneje izpopolnil esesovski »dril«. Mnogi so se v SS vključili zaradi ugleda, ki jim ga je dajal, zaradi njegove vsemogočnosti ali kratko malo zato, da so pobegnili pred družinskimi težavami. To so dejstva, ki jih mladi morajo poznati in vedeti, saj gredo preveč v pozabo, vendar lahko pripomorejo k objektivizaciji dogajanja izpred dobrih šestdesetih let.⁴⁸³

Vprašanja holokavsta so bila v novejši slovenski zgodovini deležna pozornosti ob nekaterih provokativnih političnih temah, na primer ob problematiki izbrisanih. Primerjati izbris z nacizmom je začel znani slovenski pisatelj in publicist Drago Jančar s svojim zapisom v *Delu* v rubriki *Pomisleki*.⁴⁸⁴ Članek je naletel na precejšen odmev v javnosti, nekateri kritiki so ga ocenili kot obrat sprevrčanja odgovornosti in krivde za nastali položaj z izbrisanimi, ki ga je Jančar pojasnil z zgledom antisemitizma: Goebbels je za nasilje nad Judi okrivil – Jude. »Še več, nasilje, ki so ga doživeli, je dokaz za to, da so krivi.« Drago Jančar razume perverzno demagogijo nacistov, vendar to nič ne prispeva k njegovi refleksiji o tukajšnjih razmerah. Celo nasprotno! Podobno kakor so v nacistični Nemčiji za antisemitizem okrivili Jude, je tudi danes odgovornost za posledice izbrisa zelo preprosto najbolje naprtiti izbrisanim, ki so brez politične in ekonomske moči in do nedavnega brez možnosti, da bi jih v javnem prostoru sploh slišali. Žrtve pa naj bi bili po Jančarjevem mnenju politiki, ker sta jim očitana ksenofobija in fašizem.⁴⁸⁵ Seveda posledic holokavsta in izbrisa nikakor ni mogoče primerjati; pri-

⁴⁸² Ibid., 162.

⁴⁸³ Ob 50. obletnici internacije prekmurskih Judov leta 1994 je eden redkih preživelih lendavskih Judov povedal, da »bi bilo veliko bolj humano in pošteno, če bi se v Prekmurju ob 50. obletnici interniranja Židov tudi uradno spomnili njihove tragedije, položili vsaj venec, obnovili in vzdrževali objekte, ki bi ostali v spomin in opomin na njihovo tragedijo tudi poznejšim rodovom, ne samo Židom« (prim. Sandor Varga, Prekmurski Židje, v: *Delo*, letnik 36, številka 110, Ljubljana, 28. 5. 1994, 8). Ob 60. obletnici tega tragičnega dogodka je bila v lendavski sinagogi končno odkrita spominska plošča žrtvam holokavsta v Lendavi. Zgodovinski dolg je bil s tem vsaj delno poplačan.

⁴⁸⁴ Drago Jančar, v: *Delo, Sobotna priloga*, letnik 46, številka 31, Ljubljana, 7. 2. 2004, 32.

⁴⁸⁵ Jelka Zorn, Analogije z nacizmom, v: *Večer*, letnik 60, številka 50, Maribor, 1. 3. 2004, 25.

merjamo lahko kvečjemu ideološka izhodišča in z njimi povezani koncept ogroženosti. Holokavst vedno znova odpira vprašanje: kako je bilo to mogoče? Zapiranje, mučenje in iztrebljanje niso postala legalna dejstva od danes na jutri; v ozadju je bila ideologija – antisemitizem –, ki je že pred prihodom nacionalsocialistov na oblast upravičevala zatiranje in diskriminacijo. Prebivalci nacistične Nemčije niso bili nadpovprečno zlobni ljudje, zagotovo večina ni odobrvala pobojev, mučenj in koncentracijskih taborišč. Glavnina prebivalcev nacistične Nemčije »se je zgolj tiho strinjala, da Judje ogrožajo večinsko nemško prebivalstvo«. ⁴⁸⁶ Dejstvo, da posledice holokavsta in posledice izbrisa v devetdesetih letih prejšnjega stoletja v Sloveniji niso v ničemer primerljive, nas ne sme ustaviti, da razmer, ki smo jim priča, ne bi poimenovali s pravim imenom. Ne smemo zmanjševati pomena fašizacije kot ideološke podlage za dogajanje v zvezi z izbrisanimi, pa tudi v zvezi z drugimi manjšinskimi skupinami. Fašizem je v argumentaciji početja, ne v samih dejanjih. ⁴⁸⁷ Ta vidik je bil izpostavljen tudi ob odkritju spominske plošče žrtev holokavsta v lendavski sinagogi dne 26. aprila 2004. ⁴⁸⁸

Eden glavnih vzrokov za izbris Judov iz zgodovinskega spomina je bila vsekakor že omenjena nacionalizacija judovskega premoženja. Judovski kapital je bil predmet zaplemb že pod nemško in pod italijansko okupacijo, nekoliko težje razumljivo pa je ravnanje povojnih jugoslovanskih oblasti, ki so se prav tako pollaščale judovskega premoženja. Judovska lastnina je namreč doživljala usodo zaplemb, nacionalizacij in podobnih ukrepov, ki so doleteli tudi druge premožnejše državljane. Pri tem odvzemu ni bila odločilna nacionalna, verska ali rasna pripadnost, ampak zgolj razredna. Prekmurski Judje, ki so preživeli holokavst ter se vrnili v Mursko Soboto in v Lendavo, so bili deležni vseh razsežnosti tega radikalnega delovanja povojnih revolucionarnih oblasti. ⁴⁸⁹ Nacionalizacija je v Sloveniji potekala v treh fazah. Prva nacionalizacija, na podlagi

⁴⁸⁶ Ibid. Avtorica pripominja, da se lahko ob izbrisu vprašamo podobno: kako je bila možna sistematična kršitev človekovih pravic? Večina ljudi v Sloveniji zagotovo ni odobrvala izgonov, birokratskih in policijskih mučenj, odrekanj socialnih in ekonomskih pravic, zapiranja ljudi v center za tujce, nezmožnosti prehoda državnih meja, ločevanja družin ipd.; številni so se »zgolj« tiho strinjali, da sta slovenska kultura in slovenski jezik ogrožena, da je slovenski narod vselej žrtev ipd.

⁴⁸⁷ Ibid. Nemški nacizem in italijanski fašizem sta se vsaj delno ujemale v etatističnem konceptu vsemogočne države in v kultu karizmatičnega, nezmotljivega vodja, vendar pa se je nacizem od fašizma ločil po zelo močnem notranjepolitičnem in zunanjepolitičnem dinamizmu, po skrajni radikalnosti in po močni proticerkveni, izrazito antisemitski, rasistični in biologistični usmeritvi.

⁴⁸⁸ Slavnostni govornik je bil državnozborni poslanec Jelko Kacin.

⁴⁸⁹ Nacionalizacija: politično-gospodarski ukrep, s katerim je prisilno podržavljena zasebna lastnina, večinoma s plačilom odškodnine. Prvič je bila radikalno izvedena v socialistični revoluciji leta 1917 v Rusiji, kjer je zajela tudi zemljiško posest, ni pa priznala odškodnine. Po drugi svetovni vojni je bila nacionalizacija na ozemlju Slovenije opravljena po sovjetskem vzoru; bila je eno glavnih orodij za ustvarjanje močnega državnega gospodarskega sektorja.

zveznega zakona o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij opravljena decembra 1946, je zajela zasebna gospodarska podjetja, ki so bila v tem letu razglašena za podjetja splošnodržavnega in republiškega pomena; ob najpomembnejših industrijskih so bila nacionalizirana še največja gradbena, gozdarska, kmetijska, bančna in zavarovalna, trgovska, prometna in prevoznaška podjetja. Druga nacionalizacija je na podlagi zveznega zakona o spremembah in dopolnitvah zakona o nacionalizaciji potekala aprila 1948 in je zajela približno šeststo devetdeset gospodarskih podjetij, skladišč in vinskih kleti, prometnih, kulturnih in zdravstvenih ustanov ter podjetij in nepremičnin tujih državljanov in ustanov. S prvo in z drugo nacionalizacijo so bili podržavljeni celotna industrija, trgovina, bančništvo in zavarovalništvo, največji del prometa in gostinstva ter vse kulturne, prosvetne in zdravstvene dejavnosti. Tretja nacionalizacija je bila v Sloveniji izvedena decembra 1958 na podlagi zveznega zakona o nacionalizaciji najemnih zgradb in gradbenih zemljišč. Zajela je zasebne stanovanjske hiše, stanovanja in poslovne prostore, ki so preseglji predvideni lastniški maksimum, ter nekatera stavbna zemljišča v mestih in v mestnih naseljih.⁴⁹⁰ Lastnikom nacionaliziranega premoženja je bila z zakonom priznana pravica do nadomestila. Takratna oblast je na postopek za ocenitev vrednosti tega premoženja, posebno še na odškodnino za to premoženje, gledala kot na nepotrebno in neupravičeno breme, zato so sodišča večinoma opravila le cenitveni postopek. Odškodnina lastnikom nacionaliziranega premoženja ni bila izplačana, za tuje državljane je bila urejena s pogodbo med Jugoslavijo in državo, katere državljani so bili z nacionalizacijo prizadeti.⁴⁹¹ Zaplembe in nacionalizacija zasebnega premoženja po drugi svetovni vojni v Sloveniji niso zaobšle Judov. Dogajale so se med letoma 1946 in 1949 in o tem je judovska skupnost pripravila natančnejšo raziskavo oziroma seznam odvzetega premoženja vsem slovenskim Judom. Prvi seznam je bil izdelan leta 2002, popravljena in dopolnjena različica pa leta 2005.⁴⁹² Seznam brez vsebinskega komentarja v uvodu prinaša zanimive podatke o številu Judov v Sloveniji leta 1931 in leta 1939 (Dravska banovina). Po podatkih ljudskega štetja iz leta 1931 je bilo v Sloveniji skupaj osemsto dvajset Judov, od tega največ v Murski Soboti (269), v Lendavi (207), v Ljubljani (95), v Mariboru (81), na Ptujju (32) in v Celju (30). Po podatkih za Dravsko

⁴⁹⁰ Jože Prinčič, Nacionalizacija, v: *Enciklopedija Slovenije*, zvezek 7, Ljubljana, 1993, 262–263.

⁴⁹¹ Po družbenih spremembah v Sloveniji je bil leta 1991 sprejet zakon o denacionalizaciji.

⁴⁹² Gradivo Judovske skupnosti Slovenije, Ljubljana. Posredoval ga je predsednik JSS Andrej Kožar - Beck. Glavna pomanjkljivost oziroma napaka te raziskave je, da posplošuje lastništvo in delni lasti judovskih posameznikov na celotno premoženje nekega gospodarskega subjekta in nekritično povzema nekaj doslej objavljene strokovne literature o Judih. Glede vračila odvzetega premoženja je treba ločiti tudi posledice odvzema oziroma zaplembe judovskega premoženja, ki jo je izvedla okupacijska oblast 1941–1945. Zlasti ob nemški okupaciji Spodnje Štajerske in Gorenjske se je nemško nasilje preneslo tudi na naše območje.

banovino za leto 1939 pa je na tem območju živelo skupaj tisoč petsto triintrideset Judov, od tega znova največ v Murski Soboti (270), v Ljubljani (247), v Mariboru (227), v Lendavi (210), v Kranju (117), v Celju (37) in na Ptujju (34). Kakor navaja Judovska skupnost Slovenije, pri ljudskem štetju niso ugotavljali judovskega izvora, temveč le pripadnost veri, zato se število ne ujema z dejanskim stanjem. To pa je nadvse pomembno, ker so pozneje nacisti upoštevali pripadnost po veri in krvne prednike.⁴⁹³ Seznam je zelo natančen in vsebuje podatke o zaplembi premoženja za celotno Slovenijo, in to po področjih: gospodarstvo, industrijska in obrtna podjetja po posameznih krajih.⁴⁹⁴ Še posebej zanimiva sta seznam različnih virov judovskega kapitala iz tujine, naložen zlasti v delnicah pivovarne Union, Trboveljske premogovne družbe, Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo, Predilnice v Litiji, Tkalnice in tiskarne v Preboldu in Jugočeške (tekstilna tovarna) v Kranju, in judovsko solastništvo pri številnih zavarovalnicah, bankah in industrijskih podjetjih. Judovski kapital v slovenski industriji seveda ni bil omejen samo na Jude iz Dravske banovine oziroma predvojne Slovenije, ampak kaže na vpetost v širši jugoslovanski in srednjeevropski kontekst. Najbolj neposredno je navzoč v nekaterih pomembnih podjetjih tekstilne industrije. Moč judovskega kapitala se je pokazala zlasti pri sestavi različnih nadzornih in upravnih odborov podjetij. Zbrani so podatki o nacionalizaciji industrijskih in obrtnih podjetij⁴⁹⁵ in o valorizacijskih zneskih (sodne cenitve zaplenjenega premoženja), prijavljenih okrajnim sodiščem do 6. 1. 1949. Na voljo je pregleden seznam zaplenjenih nepremičnin in drugega premoženja med drugo svetovno vojno po mestih z navedbami, da je za nekatere zaplembe dokumentacija izgubljena.⁴⁹⁶ Posebej pa je v gradivu predstavljena nacionalizacija premoženja prekmurskih Judov po končani drugi svetovni vojni; razdeljena je na dva vse-

⁴⁹³Nürnberški zakon: Jud je vsaka oseba, katere vsaj eden od staršev je bil Jud. Rasistični nürnberški zakoni so za Juda opredeljevali vsakogar, ki je imel vsaj judovskega pradedca, to je 12,5 % judovske krvi. Danes večina judovskih skupnosti uporablja pravilo, ki so ga sprejeli že Rimljani. Jud je sin judovske matere; sin judovskega očeta in nejudovske matere pa ni Jud, razen če se uradno spreobrne.

⁴⁹⁴V gradivu so za nekatera mesta (na primer za Maribor) omenjena zgolj večja podjetja, za katera je zbrana dokumentacija, ki pa tudi še ni popolna.

⁴⁹⁵VIRI, Ljubljana, 1992, številka 5; France M. Dolinar, *Viri za nacionalizacijo industrijskih podjetij v Sloveniji po drugi svetovni vojni*, Arhivsko društvo Slovenije. Mnogo podjetij se prekriva z že prej navedenimi podjetji.

⁴⁹⁶Ta del seznama zaplenjenega judovskega premoženja v Sloveniji vsebuje tudi pregled nepremičnin internirancev, ki se niso vrnil v Ljubljano. Podatki so povzeti s transportnih listov za transport z dne 25. 11. 1944 v Alessandrio in za transport z dne 8. 11. 1944 v Ferramonte di Tarsia. V judovski skupnosti ocenjujejo, da je bilo poleg navedenih nepremičnin zaplenjenih še najmanj dvajset stanovanj. Za medvojne zaplembe so odgovorne takratne oblasti in jih ni mogoče enačiti s povojno nacionalizacijo premoženja.

binska dela, na Lendavo in na Mursko Soboto z okolico. Za Lendavo je najprej izdelan seznam zaplenjenih industrijskih podjetij in obrti:

- mlin in opekarna Eppinger iz Lendave;
- mlin in opekarna Schwarz iz Dolge vasi;
- lesnopredelovalna industrija (parna žaga z 200 zaposlenimi), ki jo je ustanovilo judovsko podjetje Našička, d. d.;⁴⁹⁷
- Hungaria, d. d.;⁴⁹⁸
- tekstil Jadran 1933 (Ludvik Blau in Bela Eppinger);
- pletilstvo Ludvik Blau in Janoj Bertos;⁴⁹⁹
- trgovina in skladišče (Beno Arnstein);
- čevljarstvo in skladišče (Herman Bader);
- knjigarna in papirnica (Balkany);
- trgovina (Samu Brunner);
- pekarna (Miksa Beck);
- frizerstvo (Oszkar Beck);
- trgovina (Lipo Freyer);
- urarstvo in trgovina z nakitom (Odon Mayer);
- veleprodaja (Laszar Pollak);
- prevoznitvo (David Stern);
- prevoznitvo (David Klein);
- trgovina z vinom in sodavico;⁵⁰⁰
- trgovina z modnim blagom (Beno Wortman);
- mesnica košer (Sandor Reichenfeld);
- mesnica košer (Adolf Waltersdorfer);
- gostilna na kolodvoru (Sandor Blau);
- gostilna in teniško igrišče (Aladar Deutsch);
- hotel Krona;⁵⁰¹
- Dolnjelendavska hranilnica, d. d. (več judovskih družin);
- opekarna Puconci (Bela Berger);
- trgovina s poljedelskimi pridelki (Bela Berger);
- trgovina s poljedelskimi pridelki (Albert Fürst);
- gostilna in mesarija v Serdici (Samuel in David Weiss);

⁴⁹⁷ Našička tvornica tanina i paropila, d. d., Zagreb.

⁴⁹⁸ Hungaria Hazai Ernyogyar, izdelovalnica dežnikov, nastala iz delavnice Bela Wortmana.

⁴⁹⁹ Leta 1938 preseljeno v Karlovac.

⁵⁰⁰ Najprej v lastništvu Karolyja Schwartz, zatem Henrika Teichmana.

⁵⁰¹ Zadnji lastniki Eppingerjevi.

– trgovina za uvoz perutnine v Rogašovcih (Ludvik Koblencer).

Odvzeti so bili stanovanjski objekti (hiše) v lendavski Glavni ulici;⁵⁰² njihovi lastniki so bili: Armin Strasser, Bela Bruner in žena Hermina Löwenstein, Ludvik Blau, Biller in Schwartz, Pollak in Dolnjelendavska hranilnica, Waissensternovi, Jozsef Pollak, Ladislav Vajs,⁵⁰³ Armin Wortman, dr. Mor Kiraly, Hugo Weiss, Balkanyi, Freyerjeva trgovina, Adam Adolf Buchler, Bader, Henrik Wortman, Beno Arnstein, Jozsef Schwarz,⁵⁰⁴ Mor Schwarz in Samu Eppinger.

Obsežni so tudi sezname premoženja, odvzetega Judom iz Murske Sobote, iz Beltincev in iz okoliških podeželskih vasi.⁵⁰⁵ Na tem seznamu je premoženje:

- Vince in Vera Arvai, odvzeti trgovina in stanovanjska hiša v Murski Soboti;
- Žiga Frim, Murska Sobota, odvzetih 51 hektarov kmetijskega posestva v Šalovcih;
- Cecilija Geiger, posestnica iz Murske Sobote, odvzeta stanovanjska hiša;
- Frida Geller, posestnica iz Siklosa, odvzeto kmetijsko posestvo;
- Izidor Hahn, trgovec iz Murske Sobote, odvzete trgovina, knjigoveznica, papirnica in stanovanjska hiša;
- Maksimilijan Hahn, posestnik, odvzeto kmetijsko posestvo;⁵⁰⁶
- Samuel Hahn, trgovec iz Murske Sobote, odvzeta stanovanjska hiša;
- trgovec Heimer iz Murske Sobote, odvzeta trgovina;
- Arnold Evgen, odvzeta stanovanjska hiša;
- Etelka Heimer, trgovka iz Gradišča pri Murski Soboti, odvzeti trgovina in stanovanjska hiša;
- Adolf Hirschl, trgovec iz Murske Sobote, odvzeti trgovina in stanovanjska hiša;
- Ana Kardoš, trgovka iz Murske Sobote, odvzeti trgovina in stanovanjska hiša;⁵⁰⁷
- Leopold Kohn, trgovec iz Murske Sobote, odvzeti trgovina in stanovanjska hiša;
- Samuel Kohn, trgovec iz Murske Sobote, odvzeti trgovina in stanovanjska hiša;⁵⁰⁸
- Samuel Kohn, trgovec iz Murske Sobote, odvzeto kmetijsko posestvo;⁵⁰⁹
- Moritz Neumann, trgovec iz Cankove, odvzeta stanovanjska hiša in trgovsko

⁵⁰² Po vojni preimenovana v Partizansko ulico.

⁵⁰³ Zadnji lendavski Jud, umrl marca 2004.

⁵⁰⁴ Dedič Tomas Berthold Schwarz živi v Izraelu pod imenom Yoel Shachar, bil je doma v Lendavi.

⁵⁰⁵ Pokrajinski arhiv Maribor, Okrajni ljudski odbor Murska Sobota 1945–1962, Okrajna komisija za agrarno reformo, zaplembni spisi, šk. 8 in 6. Nekaj podrobnejše dokumentacije zaplenjenega premoženja manjka, predvsem v škatli 10. Gradivo je uporabila tudi Judovska skupnost Slovenije za svoj seznam odvzetega premoženja slovenskih Judov.

⁵⁰⁶ V gradivu je navedba, da je bil doma iz Dolnje Lendave.

⁵⁰⁷ Aladar (Ali) Kardoš je bil sodelavec revolucionarnega partijskega gibanja v Prekmurju.

⁵⁰⁸ Samuel Kohn, rojen leta 1866.

⁵⁰⁹ Samuel Kohn, rojen leta 1868.

imetje;

- Leopold Pollak, trgovec iz Cankove, odvzeti trgovina in stanovanjska hiša;
- Gustav Pollak, pek iz Murske Sobote, odvzeta pekarna;
- Edmund Preis, trgovec s Hodoša in iz Murske Sobote, odvzeti trgovina in stanovanjska hiša;
- Ignac Reich, trgovec iz Bakovcev, odvzeti trgovina in stanovanjska hiša;
- Ivana Reich, trgovka iz Murske Sobote, odvzeta stanovanjska hiša;
- Jožef Rosenberger, trgovec iz Rogašovcev, odvzeti trgovina in stanovanjska hiša;
- Roza Schontag, šivilja iz Murske Sobote, odvzeta stanovanjska hiša;
- Maksimilijan Singer, posestnik iz Šulincev, odvzeto kmetijsko posestvo;
- Sigmund Singer, trgovec v Velikih Dolencih, odvzeti trgovina in stanovanjska hiša;
- Izidor Spitzer, trgovec iz Bakovcev, odvzeti trgovina in stanovanjska hiša;
- Albert Stern, trgovec iz Rogašovcev, odvzeto kmetijsko posestvo;
- Elizabeta in Aleksander Valy, odvetnik iz Murske Sobote, odvzeta stanovanjska hiša;
- Oskar Weiss, mesar iz Rogašovcev, odvzeta stanovanjska hiša;
- posestnik Koch iz Fokovcev, odvzeto posestvo.

Poleg omenjenega premoženja je bilo zaplenjeno in odvzeto še tole premoženje: tiskarna v Murski Soboti (Ernest Balkany), nepremičnine Dolnjelendavske hranilnice v Beltincih, premoženje veletrgovca z vinom Morisa Grossa,⁵¹⁰ tri parcele Metelke Goldman, rojene Hahn,⁵¹¹ in premoženje trgovke Marije Majer. Žal nimamo podatkov o premoženju za družine prekmurskih Judov, od katerih nihče ni preživel taborišč smrti oziroma holokavsta. Njihova lastnina je prešla na državo.⁵¹² Na tem seznamu je dvaintrideset prekmurskih judovskih družin: Bauer, Darvaš, Ebenspanger, Ehrenstein, Goldman, Gross, Halmoš, Hirschl (ena družina), Jurjevič - Gostl, Kaufman, Kiraly, Klein, Koblenzer, Kohn (ena družina), Lachenbacher, Lustig, Majer, Nadai, Perš - Eppinger, Pollak (ena družina), Press, Reichenfeld, Rosenfeld, Schonauer, Roth,

⁵¹⁰ Doma je bil iz Dolnje Lendave; podatki so iz gradiva Pokrajinskega arhiva Maribor, Okrajni ljudski odbor Murska Sobota, šk. 6.

⁵¹¹ Ibid. Gradivo zadeva zaplembe v letu 1949.

⁵¹² *Judovska skupnost Slovenije, Zaplembe in nacionalizacija judovskega premoženja po drugi svetovni vojni (1946–1949)*, raziskava, druga dopolnjena verzija, Ljubljana, 2005. Raziskava premalo opozarja na to, da so premoženje Judov, umrlih v nemških koncentracijskih taboriščih, po vojni dedovali njihovi oporočni ali zakoniti dediči. Najti pa je tudi posamične primere, ko je ostalo premoženje umrlega Juda brez dedičev in je zato samodejno pripadlo »splošnemu ljudskemu premoženju« (državnemu). Del tega »splošnega ljudskega premoženja« pa je seveda takoj postalo premoženje, ki je presegalo lastniški maksimum po zakonu o agrarni reformi. Treba je tudi opozoriti na to dejstvo, da so bile ponekod v Prekmurju v nacističnih taboriščih pomorjene tako rekoč celotne judovske rodbine.

Schwarz (dve družini), Spiegel, Strauss, Trautman (dve družini), Vogel, Wertner in Wortman.⁵¹³

Poleg nacionalizacije so nekatere slovenske Jude prizadele tudi zaplembe premoženja. Po 1. členu Zakona o zaplembi imovine in o opravljanju zaplembe z dne 9. junija 1945⁵¹⁴ je zaplemba premoženja označena kot prisilni odvzem celotnega premoženja (popolna zaplemba) ali natančno določenega dela premoženja (delna zaplemba) fizične ali pravne osebe v korist države brez plačila odškodnine. Takšna opredelitev zaplembe je ostala v veljavi do sprejetja Kazenskega zakonika FLRJ leta 1951. Po 36. členu Kazenskega zakonika FLRJ je namreč kazen zaplembe premoženja pomenila odvzem celotnega obsojenčevega premoženja brez odškodnine. To pomeni, da Kazenski zakonik FLRJ ni več poznal delne zaplembe, ampak samo še popolno zaplembo, ki je zajela vse obsojenčevo premoženje. Sodišče je moralo iz zaplembe izvzeti samo tisto obsojenčevo premoženje, ki je bilo potrebno za vzdrževanje njega samega in njegove družine.⁵¹⁵ Od vseh povojnih zaplemb premoženja v Sloveniji so bile daleč najštevilnejše zaplembe tako imenovanega nemškega premoženja, saj jih je bilo samo do konca leta 1945 izrečenih nad dvajset tisoč. Izrekli so jih na dva načina:

1. na narodni podlagi, brez kakršnegakoli prejšnjega ugotavljanja posamične krivde;
2. kot stransko kazen za storjena kazniva dejanja.

V prvem primeru so jih izrekli upravni organi (zaplembne komisije), v drugem pa vojaška sodišča.⁵¹⁶ Zaradi premoženjskih koristi, ki jih je bilo pričakovati od zaplemb, so posamezne zaplembne komisije razglasile za Nemce celo nekatere Jude.⁵¹⁷ To se je dogajalo predvsem tistim, ki so bili lastniki ali solastniki podjetij. Tako je nastal paradoks, da jim je premoženje že leta 1941 zaplenila nacistična okupacijska oblast, po končani vojni pa je to storila še komunistična. Prva je tako ravnala, ker so bili to Judje, druga pa, ker naj bi bili Nemci. Nekaj najznačilnejših tovrstnih primerov je bilo v Celju in v Mariboru, za Prekmurje jih ni bilo mogoče natančneje ugotoviti. Za celjsko območje na primer lahko ugotovimo, da so zaplembne komisije izdale zaplembne odločbe vsem

⁵¹³ Ibid. Drugih podatkov ta raziskava ne prinaša, zlasti ne komentarja v zvezi z odvzetim premoženjem.

⁵¹⁴ Uradni list Demokratične federativne Jugoslavije (DFJ), št. 40/1945. Obširneje o zaplembah premoženja v Sloveniji v: Milko Mikola, *Zaplembe premoženja v Sloveniji 1943–1952*, Zgodovinski arhiv Celje, Celje, 1999.

⁵¹⁵ Ibid., 13. Zaplemba je bila institut kazenskega prava in se je uporabljala predvsem kot stranska kazen za nekatera kazniva dejanja. Izrekala so jo sodišča. V prvih povojnih letih se je v Jugoslaviji in s tem tudi v Sloveniji zaplemba lahko izrekla tudi, kadar ni bilo mogoče govoriti o osebni krivdi in torej ni bila izrečena kot kazenski ukrep za neko storjeno kaznivo dejanje. Izrek zaplembe je bil takrat možen tudi že zaradi same pripadnosti posamezni narodnosti ali državi.

⁵¹⁶ Ibid., 26. Tukaj zaplemba ni imela več pomena kazni, ampak je veljala kot povračilo škode, ki jo je povzročil nemški okupator, in je bila izrečena izključno na narodni podlagi.

⁵¹⁷ Ibid., 53. Avtor uporablja izraz Žid/Židje.

pomembnejšim podjetnikom judovskega rodu, kakor so bili Heinrich Weinberger, lastnik tekstilnega podjetja Metka v Celju, Heinrich in Irena Falter, lastnika lesnih podjetij v Jurkloštru in v Rimskih Toplicah, in Franc in Karl Konig, solastnika lesnega podjetja v Mestinju.⁵¹⁸ Zaplembe premoženja judovskim podjetnikom na podlagi odloka AVNOJ z dne 21. novembra 1944 so izvajali tudi drugod po Sloveniji. Nekaterim izmed njih se je zgodilo celo, da so bili ob tem še obsojeni pred vojaškim sodiščem. To se je na primer pripetilo judovskima podjetnikoma Marku Rosnerju in Wilhelmu Loebli (Lariču), lastnikoma več tekstilnih podjetij v Mariboru. Mestna zaplembna komisija Maribor ju je razglasila za Nemca in jima zaplenila premoženje, v njuni odsotnosti pa so ju dne 18. avgusta 1945 obsodili še pred vojaškim sodiščem mariborskega vojnega področja v Mariboru. Tako je zavladal paradoks: Mestna zaplembna komisija Maribor ju je razglasila za osebi nemške narodnosti, da jima je lahko zaplenila premoženje, vojaško sodišče pa ju je obravnavalo kot Juda.⁵¹⁹ Številne zaplembe so torej po vojni izrekla vojaška sodišča, ki so drugače začela soditi že junija 1945, ko so bila ustanovljena, vendar so se množični procesi pred njimi vrstili šele julija in avgusta 1945, ker so morali javni tožilci najprej zbrati dokazano gradivo in sestaviti obtožnice. Ker vpisniki teh sodišč niso ohranjeni oziroma dosegljivi, ni mogoče navesti natančnega števila vseh procesov, ki so bili pred njimi, prav tako pa tudi ni mogoče povedati točnega števila vseh, ki so bili v teh procesih obsojeni. Število obsojenih je bilo veliko večje od števila procesov, saj so bili zelo redki procesi, na katerih bi sodili le manjšemu številu oseb, procesi, na katerih bi sodili eni sami osebi, pa so bili velike izjeme.⁵²⁰ V procesih pred vojaškimi sodišči so bili obsojeni tudi nekateri podjetniki, ki so bili po narodnosti Judje, zato je bila že v temelju izključena vsaka možnost, da bi v obdobju med okupacijo kakorkoli sodelovali z nacističnimi okupacijskimi oblastmi. O tem, da pri izvajanju sankcij zoper okupatorjeve sodelavce komunistična oblast po vojni ni delala večjih razlik med Nemci in Judi, se lahko prepričamo iz nekaterih sklepov, ki so jih sprejeli na konferenci predstavnikov okrožnih uprav narodnega imetja in predstavnikov posa-

⁵¹⁸ Ibid., 53. Weinberger je bil Jud, ki se je neposredno pred aprilskim napadom na Jugoslavijo zatekel v Sarajevo, od tam pa v Dubrovnik, kjer so ga italijanske okupacijske oblasti internirale. Vojno je preživel in se vrnil v Celje, zato se je zoper odločbo zaplembne komisije lahko pritožil. Z dejstvi je dokazal, da je po narodnosti Jud in da je njegovo podjetje poslovalo v slovenščini in v srbohrvaščini, in z izjavami prič potrdil, da je z delavci lepo ravnal. Da je bil simpatizer NOB, je v karakteristikah zapisal tudi Mestni odbor Sarajevo. Federalna zaplembna komisija je njegovi pritožbi ugodila, a vračanje premoženja je zadržalo tožilstvo. Postopek z vračilom premoženja ni bil izveden, na koncu se je primer končal tako, da je Weinberger z darilno pogodbo z dne 22. 2. 1946 svoje podjetje izročil oziroma »podaril« Komunistični partiji Jugoslavije.

⁵¹⁹ Ibid., 61.

⁵²⁰ Ibid., 97. Vojaško sodišče mariborskega vojnega področja je na primer v obdobju junij–avgust 1945 izreklo triinšestdeset zaplemb.

meznih ministrstev dne 11. avgusta 1945 v Ljubljani. Ko so sklenili, da je treba proti vsem Nemcem, ki so bili jugoslovanski državljani in so zagrešili dejanje veleizdaje ali sodelovanja z okupatorjem, hkrati uvesti kazenski postopek, so posebej poudarili še, »da isto velja tudi za Žide, v kolikor gre za enake primere«, tudi »ni prezreti vloge nemških židov v dobi versajske Jugoslavije«. ⁵²¹ Vojaško sodišče mariborskega vojnega področja v Mariboru je – kakor smo že omenili – obsodilo dva podjetnika judovskega rodu, Marka Rosnerja in Wilhelma Lariča (Loebla), lastnika in solastnika več tekstilnih podjetij v Mariboru. Značilnejši je zgled Marka Rosnerja, saj kaže, kako si povojna revolucionarna oblast celo judovskim podjetnikom ni pomišljala naprtiti obtožb, ki bi jih kvečjemu lahko obesila samo najbolj zagrizenim nacistom. Marko Rosner je pred nevarnostjo nemške okupacije dne 27. 3. 1941 pobegnil v Beograd in od tam pa po dveh letih in pol na Madžarsko. Po vojni se je izselil v Izrael. V obtožnico iz avgusta 1945 je tožilec zanj zapisal, »da je bil tipičen asocijalen Žid, ki je povsod zasledoval samo svoje osebne koristi«, to pa zelo spominja na znane nacistične stereotipe o Judih. ⁵²² Po določbah 1. in 2. točke 1. člena Odloka Predsedstva AVNOJ z dne 21. novembra 1944 o prehodu sovražnikovega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile, je kot »nemško premoženje« veljalo vse premoženje nemškega rajha in njegovih državljanov in vse premoženje oseb nemške narodnosti, ki je bilo na območju Jugoslavije. ⁵²³ Ker so jugoslovanske (slovenske) oblasti kot državljane nemškega rajha obravnavale tudi nekdanje avstrijske državljane in sudetske Nemce, so njihovo premoženje, ki je bilo na ozemlju Jugoslavije (Slovenije), obravnavale kot »nemško premoženje« in je kot takšno prešlo pod zaplembo in postalo državna last. Prav tako je kot »nemško premoženje« veljalo premoženje tistih oseb, ki so med vojno podpirale nemški rajh, saj so jih imele jugoslovanske oblasti za državljane nemškega rajha. To so bili predvsem tisti, ki so se med vojno iz Ljubljanske pokrajine preselili na območje pod nemško okupacijo, to je na Štajersko in na Gorenjsko.

⁵²¹ Ibid., 118. Te ukrepe so v praksi v resnici izvajali.

⁵²² Ibid. Poleg Rosnerja in Lariča je bilo v procesu obsojenih še šest podjetnikov, trije Nemci, en Slovenec, en Hrvat in en Srb. Najbolj neutemeljene in absurdne so bile obtožbe javnega tožilca, da je Rosner v svojih podjetjih dovolil širjenje nacistične propagande. Glede na to, da je bil Rosner Jud in da mu je bilo nedvomno dobro znano ravnanje nacistov z njegovimi sonarodnjaki v Nemčiji in v okupiranih državah, so bile takšne obtožbe zoper njega resnično ne le popoln absurd, marveč tudi huda žalitev. Da so ga obtožbe močno prizadele, je razvidno tudi iz pritožbe, ki jo je zoper sodbo vojaškega sodišča leta 1954 naslovil na vojno tožilstvo v Beogradu (glej Pokrajinski arhiv Maribor, Vojaško sodišče, Sod 932/45). Jugoslovanske oblasti pa tudi tedaj niso popravile krivice, ki je bila storjena Rosnerju, in mu zaplenjenega premoženja niso vrnile niti mu zanj niso bile pripravljeni izplačati odškodnine.

⁵²³ Uradni list DFJ, št. 2/1945.

Judovska skupnost Slovenije si že nekaj let prizadeva, da bi slovenska država Judom za odvzeto premoženje priznala simbolično odškodnino v znesku 15 milijonov evrov. Odškodnina zadeva premoženje, ki je bilo Judom odvzeto med drugo svetovno vojno in po njej, s pojasnilom, »da naj bi bili Judje v takratni Jugoslaviji kolaboracionisti«. V resnici so jih nacisti »pobili kot mačke«. ⁵²⁴ Ves čas si prizadevajo, da bi se jim poplačala tudi porušena sinagoga v Murski Soboti:

Slovenski vladi smo predlagali, da nam država Slovenija izplača denarno odškodnino, vrne Moskovičevo vilo, v kateri je zdaj sedež Socialnih demokratov, ali ponudi v uporabo katerokoli drugo zgradbo v Ljubljani. Vendar nismo dobili nobenih odgovorov, bili so nepripravljeni na pogovore. V Izraelu še vedno živi 52 Judov, ki jim je bilo v Sloveniji odvzeto premoženje in bi se želeli o tem pogovoriti z državo. ⁵²⁵

Zahteva za priznanje odškodnine je bila predstavljena tudi zadnji slovenski vladi, ki je prevzela oblast konec leta 2004. Ta vlada je bolj naklonjena reševanju odprtih vprašanj, o katerih sta se predsednik slovenske vlade Janez Janša in predsednik Judovske skupnosti Slovenije Andrej Kožar - Beck pogovarjala tudi dne 25. novembra 2005 na delovnem srečanju v Mariboru. Judovska skupnost ob tem opozarja na težave, ki so nastale zaradi dokazovanja lastništva nepremičnin, saj je večina dokumentov izginila. Opozarjajo tudi na dvom, ali jih ni morebiti kdo vzel namenoma. Pomanjkljiva dokumentacija povzroča veliko težav, kljub temu pa je judovski skupnosti uspelo raziskati in dokazati številna lastništva v Mariboru, v Murski Soboti, v Lendavi in v Ljubljani. Mnogo primerov je ostalo nerešenih, na primer za Tržič in še za nekatera mesta, zato so predlagali simbolično odškodnino v znesku 15 milijonov evrov, čeprav naj bi bilo že samo premoženje, za katero so zbrali dokumentacijo, vredno od 250 do 500 milijonov evrov. Te ocene veljajo samo za gospodarsko premoženje, saj cenitev posameznih zasebnih stanovanj zahteva preveč dela in stroškov. Kot posebno zanimivost je treba zapisati, da slovenski Judje niso zahtevali vrnitve nobenega odvzetega objekta v naravi. Zato so se tudi odločili, da pri reševanju vprašanj o odškodnini za zaplenjeno in naci-

⁵²⁴ Andrej Kožar - Beck, predsednik Judovske skupnosti Slovenije. Doslej so premalo natančno poudarjali zaplete okoli razlastitve »Izraelske verske občine v Dolnji Lendavi«. Okrajni oblastni organ je dne 3. 4. 1948 izdal odločbo o razlastitvi nepremičnin v lasti judovske občine. V obrazložitvi navajajo, kaj vse je ta občina imela v lasti pred vojno, ko je živelo dvesto osemštirideset članov, leta 1948 pa so bili le še štirje oziroma pet. Primerjava brez kritične analize in brez konteksta dogajanja med vojno ni možna in ne vzdrži kritike. Premoženje judovske občine je bilo vpisano v korist splošnega ljudskega premoženja in dano na voljo za potrebe Okrajne dežnikarne v Dolnji Lendavi kot državnega gospodarskega podjetja lokalnega pomena (prim. Dopis upravne enote Lendava, spis Okrajnega izvršilnega odbora v D. Lendavi, 1948).

⁵²⁵ Andrej Kožar - Beck, predsednik Judovske skupnosti Slovenije. Zahteva za priznanje odškodnine za odvzeto premoženje slovenskih Judov je bila vladi prvič uradno predstavljena februarja 2000.

analizirano premoženje pobitih Judov izberejo politični dogovor in ne sodne poti. To, da je glede na vrednost odvzetega premoženja odškodnina resnično simbolična, naj bi dokazoval tudi dokument iz leta 1949, iz katerega je razvidno, da je takratno sodišče skupno vrednost zaplenjenega judovskega premoženja ocenilo na tedanjih 250 milijonov dolarjev. Po prvem zahtevku za odškodnino iz februarja 2000 so nato januarja 2001 v vladnem gradivu o nerešenih vprašanih verskih skupnosti vse ponovno skrbno popisali in ob zahtevku za restitucijo judovskega premoženja zapisali še zahtevo po ustreznem pouku o zgodovini Judov in po ohranitvi zgodovinske dediščine judovstva.⁵²⁶ Kljub temu da so od takrat že nekajkrat pozvali slovensko vlado, naj vendarle reši to odprto vprašanje, so pri različnih ministrstvih naleteli na zaprta vrata. Odpirati so se začela šele po zamenjavi oblasti leta 2004. Za spremenjeni odnos oblasti do zahtev judovske skupnosti ima zagotovo precej zaslug posredovanje ZDA. Ob pomoči mednarodnih judovskih organizacij in diplomacije so slovenski politiki razložile, zakaj je to vprašanje izjemno pomembno in zakaj se z njim ukvarja tako rekoč vsa Evropa. Odškodnino, ki jo zahtevajo slovenski Judje, bo Judovska skupnost Slovenije namenila za kulturne, zgodovinske in podobne projekte, predvsem pa za ustanovitev manjšega raziskovalnega inštituta, ki bi se ukvarjal s preučevanjem življenja narodnih manjšin v Srednji Evropi, kakor je to predlagal nekdanji ameriški senator Avgust Pust. Od zaplenjenega oziroma nacionaliziranega premoženja si judovska skupnost želi v naravi vrnjeno le Moskovičevo vilo v Ljubljani, vendar tudi pri tem ne vztraja.⁵²⁷ Zadovoljni bi bili s primerljivo stavbo kje v središču Ljubljane, v kateri bi si uredili sinagogo, kakor jo imajo na Tržaški cesti, kjer je tudi sedež skupnosti. S tem bi se slovenska država judovski skupnosti tudi simbolično opravičila za uničenje sinagoge v Murski Soboti leta 1954, ko so jo porušili brez razloga in na njenem mestu zgradili stanovanjski blok. Za mariborsko sinagogo pa menijo, da zanjo nimajo ne moralne ne pravne podlage, da bi jo zahtevali nazaj, saj že štiristo let ni njihova. Strinjajo se, da ostane kulturni spomenik. Ob odškodnini za zaplenjeno in odvzeto premoženje zahtevajo tudi ustreznijo predstavitev judovske kulture v učbenikih za osnovno in za srednjo šolo, saj ocenjujejo, da je v njih o holokavstu in o judovski kulturi premalo povedanega. Opozarjajo še, da se s podobnimi problemi soočajo tudi drugod na ozemlju nekdanje Jugoslavije.

⁵²⁶ Urška Kereži, Petnajst milijonov evrov: simbolična odškodnina, v: *Večer*, Letnik 62, številka 3, Maribor, 5. 1. 2006, 16.

⁵²⁷ Feliks Moskovič je bil premožen trgovec, ki so ga z družino deportirali v Auschwitz. Tam je že leta 1941 umrl. Kljub temu so ga leta 1949 obdolžili, da je bil kolaboracionist, in mu zaplenili vse premoženje.

2.4 ANTISEMITIZEM NA SLOVENSKEM; GENEZA IN OKOLIŠČINE PO LETU 1945 IN AKTUALNI VIDIKI ANTISEMITIZMA V SLOVENSKI DRŽAVI PO LETU 1991; NACIONALNI IN LOKALNI VIDIKI ANTISEMITIZMA

Antisemitizem je izraz poznega 19. stoletja, ki označuje protijudovska stališča in dejavnosti. Danes zajema predsodke proti Judom od starih predkrščanskih časov do sodobnih političnih pregonov. Narava antisemitskih predpisov se je iz dobe v dobo spreminjala.⁵²⁸ Iz pregleda zgodovine civilizacije človeške družbe je znano, da so Jude venomer in povsod postavljali v podrejen položaj in omejevali njihove pravice z različnimi dekreti in zakonskimi predpisi ter z različnimi preganjanji in izgoni. Sovraštvo do Judov izvira iz davne preteklosti; judovski pripadniki so od nekdaj označeni kot oderuhi in skopuhi.⁵²⁹ Krščanski antijudaizem izhaja izključno iz sovraštva in odpora zaradi križanja Kristusa. To sovraštvo je bilo ves čas vpleteno tudi v religiozne obrede in nauke in se je prenašalo skozi ves srednji vek na socialno strukturo, ki je postavila Jude na obrobje družbe. Krščanski teoretiki srednjega veka so imeli Jude za največje grešnike, ker so zanikali krščanski – Jezusov – nauk. Razglašeni so bili za morilce Jezusa, to pa je imelo za posledico izobčenje iz javnega življenja. Primerjali so jih s hudičem, ki pomeni nevar-

⁵²⁸ Alan Unterman, *Judovstvo (Mali leksikon)*, Ljubljana, 2001, 26.

⁵²⁹ Mihaela Hudelja, Zakaj se Judje niso ustalili v slovenskem prostoru. Stereotipi o Judih na Slovenskem in Ahasver, v: *Časopis za kritiko znanosti*, letnik 24, številka 179, Ljubljana, 1996, 47–62, tukaj 47. Neprijateljnost Judov je bila vedno izražena še z neko mero sovraštva. Pri večini narodov so predstave o posebnostih drugih etničnih skupin tudi posledica kulturne dediščine. Sovražnost izkazujejo celo tisti, ki nikoli niso videli Juda in ga najverjetneje nikdar ne bodo. Takoj ko slišijo besedo Jud, se namrdnejo. Na splošno velja prepričanje, da so Judje sami izzvali sovraštvo do sebe, predvsem s tem, ko so ohranjali svojo etnično-religiozno identiteto v okoljih drugih etničnih skupnosti ali narodov. Različne vrednote, ravnanje, jezik, navade in običaji Judov so ustvarjali zid, ki jih je ločeval od večinskih pripadnikov, kjerkoli so živeli.

nost za vse krščansko človeštvo. Zato so tudi nastale oznake, kakor na primer »umazan individuum«; goljuf; spletkar; mešetar; demonično nevaren; tisti, ki si poskuša s prevarami, s spretnimi denarnimi posli, z oderuštvom in s podobnim pridobiti oblast. V zgodnjem srednjem veku so Judje postali objekt verske netolerantnosti, ki se je začela stopnjevati z začetkom križarskih vojn.⁵³⁰ Sveto vero je bilo treba očistiti nevernikov, »krivovercev«, to pa so izvajali z občasnimi pokoli in pogromi. V tem času so nastajale tudi obtožbe v zvezi z obrednimi umori, ki naj bi jih bili zakrivili Judje. Morili naj bi predvsem otroke in njihovo krščansko kri, ki ima posebno moč, uporabljali pri svojih daritvenih obredih. Prav tako so bili samo Judje obtoženi tatvin in kupovanja posvečenih hostij, ki naj bi jih iz sovražnosti do Kristusa prebadali z nožem in gnetli v možnarjih. Iz teh oskrunjenih hostij naj bi pritekla kri s čudežno močjo odrešenja. V času, ko je kuga divjala po Evropi in so bila množična umiranja nepojasnjena uganka, so krivdo hitro zvalili na Jude. Kmalu so se razširile govorice, da so črno smrt povzročili Judje z zastrupitvijo vodnjakov in izvirov, da bi iztrebili vse, kar ni krščansko. S križarskimi vojnami, z romanji v bolj ali manj oddaljene svete kraje, s cerkvenimi reformami in z različnimi drugimi oblikami stikov so se – zlasti v zgodnjem srednjem veku – širile številne zgodbe, pesmi, pripovedi, ki so jim posamezne dele spreminjali ali celo dodajali. Ob tem je treba upoštevati družbene razmere in miselnost srednjeveškega prebivalstva, ki je bilo dovzetno za verovanja v popačene dogodke, še zlasti če so vanje vpletli judovsko prebivalstvo. Različne obtožbe proti Judom v srednjem veku pa niso bile le lokalne. Veliko odmevnost so navadno doživeli dogodki ob pomembnih cerkvenih praznikih. Številni že omenjeni predsodki in obtožbe zoper Jude so povzročali strah in sovraštvo do judovskega prebivalstva.⁵³¹ Podobne stereotipne predstave o Judih, kakor so bile razširjene po Evropi, so bile znane tudi na slovenskem območju. Za zdaj je težko oceniti, kolikšno vlogo sta pri tem imela ljudsko izročilo in resničnost posameznih dogodkov. Janez Vajkard Valvasor na primer med znamenite dogodke mesta Ljubljane uvršča pretepe med meščani in Judi. Nekega Juda naj bi obglavili zaradi nečistovanja s kristjanko.⁵³²

Antisemitizem in stereotipe o Judih na Slovenskem pa moramo že od vsega začetka ocenjevati v luči dejstva, da Judje na tem ozemlju niso bili nikoli tako številčno in stalno

⁵³⁰ Ibid., 49. Glej tudi Mirjana Ule, Žid in ženska kot simbola potisnjene univerzalnosti, v: *Problemi*, letnik 23, številka 1/2, Ljubljana, 1985, 67–69, tukaj 67.

⁵³¹ *2000 let krščanstva*, France M. Dolinar (ur.), Ljubljana, 1991, 816.

⁵³² Janez Vajkard Valvasor, *Slava vojvodine Kranjske XV*, Ljubljana, 1977, 272. Tudi ljubljanske Jude naj bi obsojali, da so zastrupljali vodnjake. V valu okrepljenega protijudovskega razpoloženja proti koncu 15. stoletja so se te obtožbe širile tudi na rovaš Judov po številnih štajerskih in koroških mestih, tudi v Mariboru, kjer je bila v srednjem veku ena najmočnejših in najvplivnejših judovskih skupnosti na današnjem slovenskem ozemlju.

naseljeni, da bi se preostalo prebivalstvo zares soočilo z njimi. V posameznih obdobjih je bila njihova navzočnost večja ali manjša, res pa je tudi, da so zlasti po prihodu v štajerska in koroška mesta v 12. oziroma 13. stoletju Judje živeli v precejšnjem sožitju z večinskim prebivalstvom. Zgovoren dokaz za to je srednjeveški Maribor. Seveda se je s krepitvijo protijudovskega razpoloženja v širšem prostoru antijudaizem krepil tudi v našem okolju in posledica splošnega protijudovskega razpoloženja so bili tudi pregoni Judov iz posameznih lokalnih okolij. Na oblikovanje stereotipov o Judih je pri neizobraženih slojih prebivalstva najbolj vplivalo ljudsko izročilo, pri izobraženih ljudeh pa branje različnih knjig, med katerimi je bila najpomembnejša potopisna literatura.⁵³³ Jude so v 19. stoletju, ko se je oblikoval sodobni antisemitizem, v negativni luči prikazovali tudi prispevki v slovenskem časopisju. Članki so zadevali bodisi poročanja iz tujih časopisnih virov bodisi prikaz domačih dogodkov. Judje so bili pogosto ožigosani tudi kot krivci za zločine na Slovenskem.⁵³⁴

V pisani množici prispevkov, člankov ali razprav pa v slovenskem tisku s konca 19. stoletja zasledimo tudi pozitiven odnos do Judov oziroma pisanje o njihovi koristnosti za naše gospodarstvo sploh, saj slovenski trgovci in obrtniki niso sloveli kot dobri, spretni in iznajdljivi pri svojem poslovanju.⁵³⁵ Glede na že povedano se postavlja vpra-

⁵³³ Zmago Šmitek, *Poti do obzorja*, Ljubljana, 1988, 391. Vse do 19. stoletja in še pozneje so bili stereotipi povezani z rasnim izvorom, s psihološkimi, s kulturnimi in z družbenimi značilnostmi. Slovenski izobraženci, ki so se šolali na Dunaju, so šele tam prišli v bolj ali manj neposreden stik z Judi. Zanimiv prikaz takšnih srečanj in vtisov najdemo tudi v znanstvenih in literarnih spisih ali v spominih. »Slovenci imamo malo prilike seznaniti se z Židi ... dobili smo šele na Dunaju dokaj prilike upoznati oni zanimivi narod. V živahni gneči prestolnice cesarske so nam vzbudili pozornost ljudje, katere smo do tja kvečemu iz knjig poznali, ne 'in natura'. Čudno so bili opravljeni.« (prim. Josip Apih, *Židovstvo*. Letopis Maticе slovenske za leto 1886, Ljubljana, 1886, 1–61, tukaj 17). Judje so bili označeni kot »mednarodni narod, vsem zoprni, vse sovražiči, a skoraj bi rekel vsem potreben kakor voda in zrak« (Josip Apih, *ibid.*).

⁵³⁴ Marko Štepec, *Nekateri opisi človeške stranpote na prelomu 19. v 20. stoletje*, v: *Postava in hudodelstvo. Kriminaliteta na Slovenskem v 19. stoletju*, Katja Vodopivec s sodelavci, Ljubljana, 1990, 26–38, tukaj 36. Avtor ugotavlja, da sta vodilna časopisa tistega časa (*Slovenec* in *Slovenski narod*), ki sta bila idejnopolično povsem nasprotna, »enotna v svojem protijidovstvu«. Po takratnem pisanju časnikov je bil Jud tudi neposredno obdolžen zločina, kajti samo po sebi je umevno, da samo oni obredno ubijajo krščanske otroke. Srednjeveške legende so torej še živele na slovenskih tleh, prispevki v tisku pa so imeli poleg prikaza zlasti negativne podobe in pogubnosti Juda za deželo tudi svarilni in poučni namen. Svarilo in pouk veljata kot opozorilo pred tujim, neznanim, ki ne prihaja iz krščanske vere. Ugotovitve so zgrajene na podedovanih zgodovinskih obrazcih in na tradiciji.

⁵³⁵ Mihaela Hudelja, *Zakaj se Judje niso ustalili v slovenskem prostoru. Stereotipi o Judih na Slovenskem in Ahasver*, v: *Časopis za kritiko znanosti*, letnik 24, številka 179, Ljubljana, 1996, 47–62, tukaj 52. Avtorica na tem mestu navaja zgled časopisnega poročanja, »da imajo Judje tudi svoje dobre strani – znajo kupčevati. Delajo tako, da se jim denar obrača, za dobre obresti pa se denar pri Judu veliko lažje dobi kot pri kristjanu. Zato pa je tudi marsikdo že vzkliknil: Bog daj en par Judov v Ljubljano, da bo tudi revež kak denar na posodo dobil.«

šanje o resničnosti zgodovinskih izkušenj, ki naj bi jih imeli Slovenci ob oblikovanju stereotipov, oziroma o tem, ali so Slovenci predvsem prevzemali stereotipe od drugih. Iz povezav s stvarnostjo se pokaže, da so stereotipne predstave navadno bolj tipične za tiste, ki jih ustvarjajo, kakor za tiste, za katere veljajo.⁵³⁶

Slovenske okvire antisemitizma moramo gledati znotraj širšega evropskega protijudovstva v 19. stoletju. Že sredi 19. stoletja je Ernest Renan skupaj z Nemcem Christinom Lassenom kot prvi v Evropi populariziral rasistični koncept »semita« nasproti indoevropskemu »arijcu«, ki ga je uvrstil na vrh lestvice človeške civilizacije. Renan pravi, da semitom manjka ustvarjalnosti in smisla za disciplino, da nimajo mitologije, epov, znanosti, filozofije, romana in upodabljalne umetnosti, skratka: semiti so inferiorna kombinacija človeške narave. Medtem ko je srednjeveški antisemitizem Judom puščal izhod, če so se pokristjanili, jim rasni antisemitizem tega ne dovoljuje več. Jud ostane Jud, tudi če sprejme krščanstvo. In če se je krščanski antisemitizem obračal proti Judom predvsem zaradi vere, sekularni antisemitizem obsoja Jude kot etnično skupino in raso.⁵³⁷

Nastanek novih nacionalnih držav v Evropi (Italija, Nemčija) in prizadevanja za dejansko emancipacijo Judov (tudi v habsburški monarhiji) so oblikovali prvine modernega antisemitizma 19. stoletja. Ker so zaradi svojega kapitala in obvladovanja denarnih poslov ponekod edino Judje lahko sledili hitremu industrijskemu razvoju, so kmalu postali nosilci gospodarskega in družbenega razvoja. Pomenili so močno konkurenco. Ob judovski gospodarski konkurenci je bila pri razvoju modernega antisemitizma 19. stoletja bistvenega pomena emancipacija, ki je omogočila močan prodor Judov v krščansko družbo in povečala grožnjo judovske konkurence. Zato je emancipacijskim zakonom sledil agresivni val antisemitizma. Ta val se je začel v Nemčiji v sedemdesetih letih 19. stoletja in se nato hitro razširil v sosednjo Avstrijo, na Madžarsko, v Francijo in v Rusijo, pa tudi k nam na Slovensko.⁵³⁸

⁵³⁶ Ibid., 52. Avtorica pripominja, da s stališča etnoloških raziskav judovstvo v širšem in v ožjem pomenu večinoma še ni preučeno. Predvsem ustno izročilo bi osvetlilo vlogo, pomen in okoliščine, v katerih nastopa Jud ali judovstvo nasploh.

⁵³⁷ Barbara Stanič, *Antisemitizem kot model zatiranja*, Časopis za kritiko znanosti, letnik XXIII, številka 179, Ljubljana, 1996, 29–45, tukaj 35. Pod tem vplivom ločitve na arijce in semite je blankizem arijcem pripisoval ljubezen do narave, spoštovanje družine, čaščenje idealov lepote, harmonije, svobode in bratstva, semiti pa vsega tega seveda nimajo. A Judov niso povsod že na začetku zavračali – lep in precej osamljen primer je Madžarska, v kateri je liberalna politika na prelomu iz 19. v 20. stoletje vključevala Jude predvsem v gospodarsko življenje. To se je dogajalo še toliko bolj po letu 1919, ko je trianonska pogodba Madžarsko precej zmanjšala. Prelom iz 19. v 20. stoletje je bil pomemben tudi za krepitev vloge in položaja prekmurskih Judov, še zlasti v Murski Soboti in v Lendavi. Opazen je bil njihov prispevek na gospodarskem področju.

⁵³⁸ Ibid. Pojem antisemitizem je prišel v splošno rabo v osemdesetih letih 19. stoletja, kot del politično motivirane kampanje. V poznem 19. stoletju se je na splošno uveljavilo enačenje semitov izključno z

Nemški novinar Wilhelm Marr je prvi uporabil termin antisemitizem, da bi opisal nekonfesionalno sovraštvo do Judov, ki ga je sam zagovarjal in oznanjal s svojimi somišljeniki.

Judom ni nasprotoval zaradi verskih, temveč iz socialnih, ekonomskih, političnih in »rasnih« razlogov. Družba 19. stoletja je namreč vsaj formalno opustila predsodke, temelječe na veri, zato so Judje zdaj postali moteči kot vsiljen družbeni razred, ki s svojo navzočnostjo onesnažuje domači narod. S tem stereotipom so hoteli nasprotniki enakopravnosti Judov znova vzpostaviti družbene meje, ki so veljale v predemancipacijskem času, in izničiti dosežke emancipacije.⁵³⁹

Za oblikovanje družbene zgodovine Judov v evropski družbi 19. stoletja je bilo odločilno, da se je moral vsak Jud v vsaki generaciji nekako odločiti, ali bo ostal izobčenec in s tem povsem zunaj družbe ali pa bo povzpetnik in se bo prilagodil družbi ob ponižujočih pogojih, ne toliko, da bi prikril svoj rod, temveč »da bi z razkritjem skrivnosti svojega rodu razkril tudi skrivnosti svojega naroda«. ⁵⁴⁰ Družbeno usodo povprečnih Judov je določala njihova večna neodločnost. Družba jih prav gotovo ni silila k odločnosti, saj je natanko ta nejasnost položaja in narave naredila odnose z Judi tako privlačne. Večina asimiliranih Judov je tako živela v menjavanju srečne in nesrečne usode in zatrdno vedela le to, da sta uspeh in propad tesno povezana s tem, da so Judje. Zanje je judovsko vprašanje enkrat za vselej izgubilo ves politični pomen, preganjalo pa je njihovo zasebno življenje in zmeraj bolj trinoško vplivalo na njihove osebne odločitve. Izrek »ljudje na cesti in Judje doma« se je uresničil v vsej svoji trpkosti:

/.../ politični problemi so bili popačeni do popolne sprevrženosti, ko so jih Judje skušali rešiti z notranjo izkušnjo in z zasebnimi čustvi; zasebno življenje je bilo zastrupljeno do nečlovečnosti – denimo vprašanje mešanih zakonov –, ko se je težko breme

Judi celo med intelektualno elito. Začeli so ločevati arijce in semite, ločitev pa je temeljila na mnogo starejši delitvi na kristjane in na pripadnike judovske vere. V zadnjih sto letih tako izraz antisemitizem ne pomeni sovraštva do »semitov« (torej tudi do Arabcev), ampak izključno do Judov. Antisemitizem je sinonim za netoleranco, kakršna je bila stoletja vsebina zlih idej in dejanj ljudi, ki so se imeli za dobre kristjane. Antisemitizma torej niso izumili nacisti, so pa hoteli judovsko vprašanje s holokavstom dokončno rešiti.

⁵³⁹ Barbara Stanič, Antisemitizem kot model zatiranja, Časopis za kritiko znanosti, letnik XXIII, številka 179, Ljubljana, 1996, 29–45. Dejansko so imeli Judje v večjem delu Srednje in Vzhodne Evrope vlogo modernizatorjev, ker preprosto drugega družbenega elementa, ki bi imel dovolj kapitala, znanja in prilagodljivosti, ni bilo. Ta ocena skoraj do podrobnosti velja tudi za prekmurske Jude in za njihovo vlogo ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja na gospodarskem in tudi na družbeno-kulturnem področju.

⁵⁴⁰ Formulacija Karla Krausa okoli leta 1912 (prim. Karl Kraus, *Untergang der Welt durch schwarze Magie*, Dunaj, Leipzig, 1925).

nerешenih problemov splošnega pomena prevailo v zasebno življenje, ki ga veliko bolj obvladujejo nepredvidljivi zakoni strasti kakor premišljena politika.⁵⁴¹

Za posameznika nikakor ni bilo lahko: ne spominjati na »Juda na splošno«, a hkrati ostati Jud; hliniti, da nisi Jud, a vendar dovolj jasno pokazati, da si Jud. Povprečni Jud, ne povzpetic ne »zavestni izobčenec«, je lahko poudarjal le prazni občutek razlike, ki jo je bilo mogoče interpretirati v vseh njenih možnih psiholoških vidikih in različicah, od vrojene tujosti do družbene odtujitve. Dokler je v svetu vladal mir, je delovala tudi ta drža in za številne generacije postala celo *modus vivendi*. Ko so se Judje osredotočili na zapleteno notranje življenje, ki je bilo umetno povzročeno, jim je to pomagalo odgovoriti na nerazumne zahteve družbe, da morajo biti nenavadni in vznemirljivi, a tudi neposredni pri samoizražanju in predstavljanju. To so bile drugače odlike igralcev in pevcev, ljudi, ki jih je družba zmeraj napol zavračala in napol občudovala. Asimilirani Judje, ki so bili na eni strani ponosni na svoje ljudstvo, na drugi strani pa so se ga sramovali, so očitno sodili v to kategorijo. Proces, s katerim se je buržoazna družba dvignila iz razvalin svojih revolucionarnih tradicij in spominov, je gospodarski zasičenosti in splošni brezbriznosti do političnih vprašanj dodal še zlega duha dolgotrajnosti. Judje so postali ljudje, s katerimi je bilo mogoče prijetno preživeti čas. Manj so jih imeli za enake, bolj mikavni in zabavni so bili. Buržoazna družba je v iskanju zabave in ob strastnem zanimanju za osebnost, kolikor se je ta razlikovala od norme, odkrila mikavnost vsega, kar bi moglo biti skrivnostno zlo in skrivno pogrešano. In natanko ta vročična naklonjenost je Judom odprla vrata v družbo; v tej družbi namreč se je judovstvo, potem ko je bilo popačeno v psihološko lastnost, zlahka sprevrglo v pregreho. Iskreno toleranco razsvetljenstva in njegovo zanimanje za vsakega človeka je zamenjala boleštna sla po eksistenčnem, nenormalnem, drugačnem. V družbi so različni tipi drug za drugim pomenili eksotično, nenormalno in drugačno, a nobeden ni bil vsaj malo povezan s političnimi vprašanji. Zatorej si je lahko le vloga Judov v družbi, ki propada, nadela veličino, ki presega ozke meje družbenega.⁵⁴² Najusodnejši element v judovski sekularizaciji je bila

/.../ ločitev koncepcije o izbranosti od mesijanskega upanja, medtem ko sta v judovski religiji ta elementa vidika božjega načrta o odrešitvi človeštva. Iz mesijanskega upanja je zraslo nagnjenje h končnim rešitvam političnih problemov, ki ni hotelo nič manj kakor vzpostaviti raj na zemlji. Iz vere v izbranost pa se je dvigala fantastična iluzija, skupna nevernim Judom in Nejudom, da so Judje po naravi pametnejši, boljši, bolj zdravi, bolj zmožni preživetja, da so gonilo zgodovine in sol zemlje. Zanesenjaški judovski intelek-

⁵⁴¹ Hannah Arendt, *Izvori totalitarizma*, Ljubljana, 2003, 118.

⁵⁴² *Ibid.*, 118.

tualec, ki je sanjaril o rajju na zemlji, v katerem ne bi bilo nobenih nacionalnih vezi in predsodkov, je bil še dlje od politične stvarnosti kakor njegovi predniki, ki so molili za Mesijev prihod in za vrnitev palestinskega ljudstva. Na drugi strani pa je privržence asimilacije, ki niso imeli nobenega zanosnega upanja, a so prepričevali sami sebe, da so sol zemlje, ta brezbožna koncepcija učinkoviteje ločevala od drugih narodov, kakor je njihove prednike to, da so branili Postavo. V tem je po splošnem prepričanju razlika med Izraelom in pogani, a to naj bi se z Mesijevim prihodom končalo. Prav koncepcija o »izjemnih Judih«, ki so bili preveč »razsvetljeni«, da bi verjeli v Boga, zaradi svojega izjemnega položaja pa dovolj praznovorni, da so verjeli vase, je uničila močne vezi pobožnega upanja, ki je Izrael povezovalo s preostalim človeštvom. Tako je sekularizacija naposled ustvarila paradoks, tako odločilen za psihologijo modernih Judov, s katerim je judovska asimilacija, potem ko je uničila nacionalno zavest, preobrazila nacionalno religijo v konfesionalno veroizpoved, neodločne in nejasne zahteve države in družbe pa soočila s prav tako nejasnimi zvijačami in psihološkimi triki, spodbudila je pravi judovski šovinizem, če s šovinizmom razumemo sprevrženi nacionalizem, v katerem je »posameznik sam nekaj, kar je treba častiti; posameznik je svoj lastni ideal in celo svoj lastni idol«. Poslej stara religiozna koncepcija o izbranosti ni bila več bistvo judaizma; namesto tega je postala bistvo judovstva.⁵⁴³

Zgodovinske korenine zavračanja Judov temeljijo torej na veri, na postopnem prevodu verskih tujcev v rasne tujce, na razumevanju Judov kot kapitalistov, na zavračanju judovske konkurence v poklicih, na ideološkem antimodernizmu in na protiliberalističnem gibanju. Nove ideologije, ki so nastale v dobi sekularizacije, modernizacije in hitrih družbenih sprememb, so posvojile antisemitizem: liberalci in svobodomiselnici so napadali Jude zaradi netolerance in togosti in zaradi njihovega izoliranega partikularizma, socialisti so jih obsodili kot posebljenje kapitalističnega duha, nacionalisti in rasisti kot tujce s tujim izvorom in semitskim značajem, konservativci pa so Judom zamerili, češ da so nenehen vir nemirov in revolucionarnih prevratov v družbi.⁵⁴⁴ Pri razvoju sovražne ideologije do Judov so sodelovale tudi slovenske dežele, a bolj od daleč in niso dejavno posegale v njeno oblikovanje.⁵⁴⁵ Prevzeli smo nekaj splošnih modelov, posrkali nekaj vplivov, še najbolj pa se je tudi slovenskega prostora prijel strah. Ta strah je imel korenine v družbenih spremembah 19. stoletja, ko so nastajale številne tehnične in politične novosti, ki so grozile, da bodo spremenile že zdavnaj ustaljen tradicionalni način življenja in porušile uveljavljena družbena razmerja. Slovenske deželjelja

⁵⁴³ Ibid., 126.

⁵⁴⁴ Barbara Stanič, Antisemitizem kot model zatiranja, Časopis za kritiko znanosti, letnik XXIII, številka 179, Ljubljana, 1996, 36. Zgodovinski pregled je povzet tudi po delu *Encyclopaedia Judaica*, Jeruzalem, 1971, geslo: antisemitizem.

⁵⁴⁵ Judje so bili iz štajerskih in iz koroških mest izgnani že leta 1496. Kot zadnji rok, do katerega so morali zapustiti Maribor, kjer je živela močna in vplivna judovska skupnost, je bil določen 6. 1. 1497.

izrek Wolfganga Benza: »Ignorance is the mother of prejudice.«⁵⁴⁶ Antisemitizem na Slovenskem ni nikoli prešel v nasilno fazo obračunavanja z judovskim prebivalstvom ali celo v ubijalsko nasilje. V 19. stoletju je dobil antisemitizem na Slovenskem tudi nekaj domačih korenin: protijudovsko razpoloženje trgovcev in z njimi povezanih meščanskih krogov, ki so nasprotovali Judom kot tekmečem na gospodarskem področju in so svoje antisemitske napade okrepili ob vsakem napadu judovske konkurence. Za slovenski antisemitizem tistega časa je tudi značilno, da je ostal omejen na mestna okolja in ni prodril na deželo. Tudi v Prekmurju, kjer je veliko Judov živel na podeželju – bili so krčmarji, mesarji, trgovci in lastniki manjših obrti – se antisemitizem ni razvil.⁵⁴⁷ Kljub vsemu pa se mnenje, da Slovenci ne poznajo antisemitizma oziroma da niso bili nikoli antisemiti, spreminja šele v zadnjih letih. To pogosto utemeljujejo z že omenjeno domnevo, da Slovenci niso imeli prav preveč stikov z Judi, če pa priznavajo obstoj antisemitske tradicije, navajajo dejstvo, da je bilo število Judov zelo majhno, kot dokaz za »nevarnost«, prazno verbalnost in s tem tudi nepotrebnost analize obstoječih protijudovskih izjav in predsodkov. Pri tem zamočljivo dejstvo, da je pičlo število Judov v 19. stoletju in pozneje tudi posledica represivne zakonodaje.⁵⁴⁸ Judje so sestavljali močno skupino prebivalcev Avstro-Ogrske. Izobraženi Slovenci so Jude srečevali med študijem na Dunaju ali na daljših in krajših potovanjih po Avstro-Ogrski in drugod. V spominski literaturi in v nekaterih drugih zapisih iz druge polovice 19. stoletja naletimo na veliko zanimanje za spoznavanje Judov in njihovega načina življenja in predvsem na kopico negativnih stališč, tako pri Franju Šukljetu, pri Josipu Apihu in pri Josipu Vošnjaku kakor tudi pri Janezu Trdini, pri Henrikumu Tumi in pri drugih znanih Slovencih. Zanimanje za Jude je pri Trdini razumljivo glede na njegovo nagnjenost do spoznavanja različnih kultur in zaradi njegove naklonjenosti do etnografskega »ljudskega blaga«, enako na drugi strani pri Tumi, ki ga privlači spoznavanje tujine in podobno. Pri obeh je odnos do Judov nekako distanciran, zanima in privlači ju

⁵⁴⁶ Ibid., 37. Judov je bilo pri nas v tem času – razen Prekmurja – malo. Temu primeren je bil tudi njihov vpliv, ki je bil v gospodarskem pogledu močan prav v Prekmurju, kamor so se širile številne napredne ideje, ki so jih prinašali Judje iz Madžarske. Večinsko domače prebivalstvo je Jude bolj slabo poznalo. Kljub temu je bil antisemitizem živ, vendar pa precej bolj kakor agresivna, potencialno nasilna ideologija kot model, vzor oziroma metafora in priročen pripomoček za oštevanje trenutnih političnih in ideoloških nasprotnikov. Glede delovanja antisemitizma v praksi bi tako za slovenske dežele lahko rekli, da so ostale nekje med verbalno-simboličnim in institucionalno-diskriminacijskim izrazom antisemitizma (izključevanje Judov iz šol, bojkot njihovega blaga), pri katerem je morala sodelovati že tudi država.

⁵⁴⁷ Nekatero pogosto oceno takratne dobe v Prekmurju so bile, da je Jud trgovec, ki se obrača po vetru in se prilagaja trenutnim gospodarskim in političnim razmeram. Lik judovskega trgovca je pogost tudi v literarnih delih prekmurskega pisatelja Miška Kranjca, a o tem bomo še govorili.

⁵⁴⁸ Marko Štepec, Srečanja z Judi, v: *Borec*, letnik 47, številka 542–543, Ljubljana, 1995, 811–827, tukaj 811.

predvsem nekakšna drugačnost, tujost. Tudi ne zaupata povsem uveljavljenim predsodkom, to še posebno velja za Trdino. Vsekakor jima kljub nekaterim pogledom zelo težko očitamo domišljeni antisemitizem. Na splošno pa lahko rečemo, da pri srečanjih z Judi prevladuje odklonilni, negativni odnos, tako pri deklariranem antisemitu Josipu Vošnjaku, pri Josipu Apihu in pri Janezu Evangelistu Kreku, manj pri Ivanu Hribarju ali Franu Šukljetu, vse do Josipa Stritarja in Josipa Jurčiča, če omenimo le nekatera znana imena 19. stoletja.⁵⁴⁹ Sovraštvo do Judov je bilo domače tudi zaradi narodno-stnega boja. Po prvi svetovni vojni so v novi Državi SHS, pozneje Kraljevini SHS in Jugoslaviji, nastajale težave pri oskrbi z živili. Za te probleme so bili velikokrat krivi prav Judje in njihov monopol nad živilsko trgovino. Ko je močno pomanjkanje popustilo, se je umiril tudi tovrstni antisemitizem.

Pri oblikovanju slovenskega antisemitizma so bili glavni prav ekonomski razlogi. To velja še zlasti za Štajersko, pa tudi za Prekmurje, ki je bilo po prvi svetovni vojni priključeno k matični domovini. V Prekmurju so imeli domačini Jude za nosilce madžarskega potujčevanja, najbolj pa so jim zamerili prav gospodarski monopol.⁵⁵⁰ V Lendavi na primer je bilo gospodarsko življenje v marsičem odvisno od manjšega števila tamkajšnjih Judov, ki so s svojo podjetnostjo in dobrimi zvezami močno razširili poslovanje. V njihovih podjetjih so ljudje dobili delo in zaslužek, to pa je bilo za takratne gospodarske in zlasti socialne razmere v Prekmurju zelo pomembno. V njihovih rokah so bili tudi finančni oziroma denarni zavodi, tako da so kapital plemenitili in ga vlagali v nove naložbe. Številni so jim očitali, da služijo z oderuški obrestmi in da izkoriščajo svoj privilegirani položaj. Ti očitki so bili hudi zlasti v obdobju velike gospodarske krize po letu 1929. Gospodarsko močni in vplivni so bili tudi nekateri Judje v Murski Soboti, ki so prav tako pospeševali gospodarski razvoj in pripomogli k večji blaginji socialno precej ubožanega prebivalstva v pokrajini ob Muri. Gospodarska prevlada je bil eden glavnih očitkov Judom še pred drugo svetovno vojno. O tem je pisalo tudi takratno časopisje in kritiziralo prevladujoči vpliv Judov v svetovnem gospodarstvu in s tem tudi v politiki. Tovrstno poročanje moramo obravnavati v kontekstu ofenzivnega nemškega antisemitizma, ki so ga načrtno dograjevali in širili nacisti po Hitlerjevem

⁵⁴⁹ Ibid., 811. Janez Evangelist Krek je v svojih spisih, pismih in leposlovnih delih Judom in judovstvu namenil marsikateri zapis, ki ga je obarval v skladu s svojo protijudovsko usmerjenostjo. Boj proti judovstvu je pomembna motivacija vsega njegovega delovanja. Mnogo več kakor o svojih konkretnih izkušnjah s posameznimi Judi piše o judovskem liberalizmu, o »krivonosnem kapitalizmu«, o judovskem časnkarstvu, o oderuštvi, o judovskem denarju in o judovskih voditeljih socialne demokracije.

⁵⁵⁰ Gospodarska vloga in pomen prekmurskih Judov sta bila tudi po prvi svetovni vojni precejšnja. Hkrati pa se je iz nekaterih krajev, kakor so na primer Beltinci, večina Judov zaradi revolucionarnega vrenja in nasilja v letih 1918 in 1919 izselila (Madžarska, Medžimurje).

prihodu na oblast leta 1933 v Nemčiji. Ob tem ne smemo prezreti, da so za zmerjanje svojih političnih nasprotnikov in tudi drugače zelo pogosto uporabljali antisemitske izjave klerikalni voditelji. Drugače so bili do Judov neprijazni tudi liberalni veljaki, na primer Ivan Hribar.⁵⁵¹ Pod vplivom dunajskega krščanskega socializma je bil odločen antisemit že omenjeni Janez Evangelist Krek. Po njegovem so imeli Judje vodstvo tudi v umetnosti, v časnikarstvu in v politiki. Revolucija leta 1848 je bila delo Judov, njihov plod so surovo liberalstvo in gmotni, nravni in politični razpad države. Podobno kakor Krek je tudi škof Anton Mahnič opozarjal, da so Judje krivi za sesutje tradicionalnega načina življenja krščanske družbe. Še pred krščanskimi socialisti je opozarjal na vpliv judovstva v političnem, v gospodarskem in v kulturnem življenju evropskih držav. Strinjamo se lahko z oceno, da je bilo vse to sledenje tokovom iz neposredne bližine in iz širšega prostora in da tudi v tistem času ne gre iskati geneze antisemitizma v Sloveniji oziroma slovenskem prostoru. Še bolj zanimivo pa je, kako se je prihajajoči antisemitizem prilagodil slovenskim razmeram in se spremenil v tako imenovani antisemitizem brez Judov, kakor mu pravi Janez Peršič.⁵⁵² Večkrat smo že poudarili, se je antisemitizem skozi različna obdobja tudi na Slovenskem spreminjal in dobival različne poudarke, a nikoli ni postal radikalen.⁵⁵³ Antisemitizem je zagotovo tudi izjemno pripravno ideološko orožje v vseh tistih družbenih razmerah, ko je treba razredno razliko praktično-ideološko zabrisati v imenu »organske enotnosti«⁵⁵⁴ družbe: imanentno družbeno protislovje (razredna razlika) se projicira v zunanji moteči »neorganski«⁵⁵⁴ element, v Juda. Novo funkcijo je antisemitizem dobil z razvojem kapitalizma, ki je

⁵⁵¹ Barbara Stanič, Antisemitizem kot model zatiranja, Časopis za kritiko znanosti, letnik XXIII, številka 179, Ljubljana, 1996, 41.

⁵⁵² Janez Peršič, Problem Cankarjevega antisemitizma, v: *Problemi*, letnik 23, številka 251–252, Ljubljana, 1985, 21–22, tukaj 22. Na Slovenskem v Cankarjevem času ni bilo Judov, da bi se nad njimi izživil dejavni antisemitizem. Takrat je beseda Jud (in ne samo Judež, kakor bi bilo razumljivo) pomenila vsakodnevno psovko za lakomnika, zahrbtnega ali brezobzirnega v denarnih zadevah. Ker Judov ni bilo oziroma jih je bilo zelo malo, antisemitizem pa kljub temu najdemo, to pomeni, da deluje logika antisemitizma, ki je pravzaprav tisto, kar je nevarno in zaradi česar nam antisemitizem kot ena najbolj raziskanih in bogato dokumentiranih zgodb lahko rabi za učni model in pripomoček v razpoznavanju zatiranja posameznih družbenih skupin, rasizma in ksenofobije.

⁵⁵³ Seveda moramo odmisлити množične deportacije prekmurskih Judov leta 1944 in njihovo uničenje v koncentracijskih taboriščih, a to je treba obravnavati v kontekstu širših vojnih dogodkov in globalno zasnovanega nacističnega holokavsta.

⁵⁵⁴ Slavoj Žižek, *Jezik, ideologija, Slovenci*, Ljubljana, 1987, 46. To je marksistična analiza in pogled uglednega slovenskega filozofa, ki je problematiko antisemitizma obravnaval v kontekstu raziskovalne naloge z naslovom *Vloga nezavednih fantazem v procesih oblikovanja identitete Slovencev*, ki je v letih od 1981 do 1985 potekala na Inštitutu za sociologijo pri Univerzi v Ljubljani, financirala pa jo je takratna Raziskovalna skupnost Slovenije. Večji del teksta je bil uporabljen tudi za predavanja, ki jih je imel avtor na šoli Sigmunda Freuda, delujoči v okviru Društva za teoretsko psihoanalizo.

prinesel relativno osamosvojitve civilne družbe glede na državo. Izraz civilna družba⁵⁵⁵ je tukaj treba razumeti v temeljnem pomenu, ki sega od gospodarske »svobode«, individualistične konkurence in »boja vseh proti vsem« do politično-ideološke svobode, do tako imenovanih državljanskih svoboščin, izoblikovanja političnih strank, legalizacije javnega mnenja kot neodvisnega od državnega aparata in podobno. Posebej je treba poudariti, da drugega momenta – politično-ideoloških svoboščin – nikakor ne smemo razumeti zgolj v njegovi meščanski omejenosti. Njegovo pozitivno vsebino, ki presega meščanske okvire, je v marksizmu prvi uveljavil Antonio Gramsci; pokazal je, kako komunistom ne sme biti zgolj za prevzem državne oblasti, saj sta narava in sam uspeh prevzema oblasti na zadnji stopnji odvisna od tega, koliko se bo komunistom na ravni civilne družbe posrečilo uresničiti hegemonijo, idejno prevlado. Judje so se tu – glede na svojo zgodovinsko konotacijo, na pomen, ki jim ga pripisuje zahodna zgodovinska tradicija – kar sami od sebe ponudili za »žrtvenega kozla« tiste vrste antikapitalizma, ki se upira kapitalizmu v imenu starih, pristnih vrednot »dela, družine, domovine«, v imenu družbe kot patriarhalne organske celote stanov, »udov«. Nosilci takšnega antikapitalizma niso le malomeščanski sloji, ki propadajo z razvojem kapitalizma (mali obrtniki, podjetniki), marveč tudi sam velekapital in njegova tehnobirokracija, ki sta zainteresirana za gladko delovanje proizvodnega aparata. Judje so primerni za to vlogo sovražnika, ker že v tradicionalni ideološki fantazmatiki utelešajo oba momenta civilne družbe. Na eni strani so zastopniki finančnega in trgovskega kapitala ter individualistične konkurence – če naredimo iz njih sovražnika, nas v tem podpre spontani ideološki videz, da je vir izkoriščanja in dobička iskati v menjavi, trgovini, obrestih, ne pa že v temeljni anatomiji samega produkcijskega procesa. Tako lahko z vso silo nastopamo proti »ekscesom« kapitalizma, proti plutokraciji, dobičkarstvu in vsemu drugemu, hkrati pa to delamo v imenu skladnega sodelovanja med »produktivnimi« kapitalisti in delavci, se pravi: obenem puščamo, da ostane nedotaknjen temeljni ustroj kapitalizma. Na drugi strani so Judje s samo svojo vero, ki v krščanskih deželah deluje kot tujek, zastopniki intelektualne neodvisnosti od obstoječe državne oblasti; zato so bili večinoma nosilci znanstvenih, religioznih, političnih in drugih svoboščin.⁵⁵⁶ Antisemitizem že od vsega začetka ni bil tuj socializmu – tistemu, ki ga je Karl Marx v *Komunističnem manifestu*⁵⁵⁷ poimenoval »fevdalni socializem« in ki

⁵⁵⁵ Société civile.

⁵⁵⁶ Ibid., 47. Avtor izrazito marksističnoteoretsko načenja zanimive dileme, ki pa na Slovenskem v obdobju socialističnega planskega gospodarstva in zlasti samoupravljanja niso bile praktično aktualne. Končno je bil to čas, ko so bili redki slovenski Judje precej neorganizirani in potisnjeni na sam rob dogajanja in spomina. Številni, zlasti mlajši, so judovstvo ohranili le še kot spomin na tradicijo svojih prednikov (v religioznem in v kulturnem pogledu).

⁵⁵⁷ Karl Marx (1818–1883), teoretik in začetnik komunizma, nemški filozof in sociolog, ekonomist in

se je uresničil v različnih oblikah, od krščanskega socializma do nacionalsocializma. Povedano drugače, antisemitizem ni tuj vsem tistim socializmom, ki so se upirali kapitalizmu v imenu povratka k organski enotnosti družbe, v kateri naj ima vsak sloj svojo »naravno funkcijo«. Nekoliko bolj pretanjene oziroma posredovane so zadeve v realnem socializmu, v katerem prav tako občasno izbruhne antisemitizem: »zdravniška afera« v Sovjetski zvezi v letih 1952 in 1953, Poljska, v kateri pa ima antisemitizem še drugo razsežnost. Civilna družba je podrejena državno-partijskemu aparatu, sleherni poskus vnovične osamosvojitve civilne družbe deluje kot nevarnost kontrarevolucije. Realni socializem je torej znal izrabiti tudi drugače precej dolgo antisemitsko tradicijo Vzhodne Evrope (na primer Poljske) in ponujal Juda kot nasprotnika, s katerim se lahko zamaskira nasprotje med delovnimi množicami in vladajočo birokracijo.⁵⁵⁸ Ker v Sloveniji – razen za krajše povojno obdobje – nismo razvili sovjetskega oziroma vzhodnoevropskega modela socializma, je tovrstni antisemitizem redek ali pa ga sploh ni. A lahko se strinjamo z ocenami, da more tudi samoupravna družba, kakršna je bila v Sloveniji do leta 1990 oziroma 1991,⁵⁵⁹ producirati »nasprotnike v skladu z logiko antisemitizma« Pri tem je treba ubrati isto pot kakor pri antisemitizmu: analizirati ključno imanentno notranje protislovje, ki se v interesu odtujenih vladajočih sil izraža v obliki zunanega, izkoreninjenega nasprotnika.⁵⁶⁰

Zato v samoupravni družbi – tudi zaradi zgodovinskih okoliščin – antisemitizem v Sloveniji ni izbruhnil. Vendar pa se je uveljavilo mnenje, da se na neki natanko določeni točki odpira polje za njegove svojevrstne ekvivalente, za uveljavitev osnovne logike antisemitizma »z drugimi sredstvi«: tam, kjer samoupravljanje v praksi ne preseže meščanske omejenosti civilne družbe, marveč civilno družbo odpravi v smeri povratka k svojevrstnemu korporativizmu, k viziji družbe kot organske celote, v

politik judovskega rodu. Komunizem je razumel kot cilj in proces ter dovršitev zgodovine.

⁵⁵⁸ Obširno knjigo o rusko-judovskih odnosih je napisal Aleksander Solženicin in v njej poskušal nepristransko in objektivno prikazati vso kompleksnost rusko-judovskih odnosov (prim. Aleksander Solženicin, *Dva veka zajedno, I. Judje in Rusi pred revolucijo, II. 1917–1972. Judje in Rusi v sovjetskem obdobju*, Beograd, 2003). Zanimiva je njegova ocena v zvezi z Judi, ki so sodelovali v boljševidnični revoluciji in nato v organih nove sovjetske oblasti. Meni, da je bila udeležba Judov velika in da so vsi Judje, tudi tisti, ki niso sodelovali v revoluciji in pri poznejših revolucionarnih ukrepih, soodgovorni za postopke svojih sonarodnjakov, ker se od njih niso ogradili. S tem nekako izraža mnenje o obstoju kolektivne krivde Judov v Rusiji (prim. Filip David, *Svetovi v Haosu*, Beograd, 2004, 29).

⁵⁵⁹ Demokratične spremembe po zmagah Demosa na volitvah leta 1990 in slovenska osamosvojitve leta 1991.

⁵⁶⁰ Slavoj Žižek vleče pri tem primerjavo s »krekovstvom« in ocenjuje, da to še vedno živi v tistem pojmovanju (in hkrati praksi) samoupravljanja, ki civilno družbo odpravi tako, da – kakor bi rekel Krek – posameznik ni neposredno državljani, marveč je le član posebnih stanov, korporacij ali – kakor bi rekli v sodobnem času – svojih samoupravnih interesov ne more uveljaviti neposredno, temveč le prek interesnih skupnosti.

kateri naj tako imenovane višje sfere ohranijo svojo zakoreninjenost v mistificirano-pojmovni bazi, neposredni proizvodnji. Razkorak med normativno odločilno vlogo »neposrednih proizvajalcev« in dejansko prevladujočo vlogo tehnobirokratskega aparata, ki se kaže tudi v obliki skrbi za interese samih neposrednih proizvajalcev, lahko dobi poteze razrednega nasprotja. Nadalje bi mogla imeti antisemitska logika neko vlogo v drugotnem nasprotju med državno-partijsko birokracijo in tehnokracijo. Ker tehnokracija večinoma nastopa z ideološko legitimacijo liberalizma, svobodnih blagovno tržnih razmerij, bi lahko državna birokracija proti tehnokraciji z večjim ali manjšim uspehom stavila na dobro staro desno o karto zaščite delavskega razreda pred tako imenovanim gnilim liberalizmom.⁵⁶¹

Tudi v dobi samoupravljanja je v teoretskih razmišljanjih za številne veljala ocena, ki pa ni dobila javnega predznaka, da je antisemitizem tako ali tako usodno vprašanje človeštva.

Za Slovenijo bi bila namreč takšna javna opredelitev močno sporna tudi zato, ker je bila tako rekoč že takrat brez Judov in bi torej govorili o antisemitizmu brez Judov – to pa je še danes ena od značilnosti obravnavane tematike. Ne glede na različnost pogledov in ne glede na mnogo dilem je v zadnjem desetletju pred slovensko osamosvojitvijo obveljalo stališče, da je antisemitizem v bistvu za številne preprosto gola preteveza. Antisemitizem kot ljudsko gibanje je bil vedno to, kar so njegovo pobudniki radi prenašali kot model za doseganje svojih lastnih ciljev in interesov. Za ljudstvo je antisemitizem razkošje.⁵⁶²

Njegova smotrnost za gospodarstvo je na dlani. Uporablja se za odvrčanje pozornosti, kot poceni sredstvo korumpiranja, kot zgled terorizma. Ugledni raketirji ga vzdržujejo, neugledni ga izvajajo. Vendar pa je

/.../ oblika duha, družbenega in individualnega, ki nastopa v antisemitizmu, prazgodovinsko-zgodovinski preplet, iz katerega se nikakor ne more izviti, povsem v temi. Jedrnate racionalne, ekonomske in politične razlage in protiargumenti – naj bodo še tako pravilni – tega ne zmorejo, kajti z gospostvom povezana racionalnost je sama položena v temelj trpljenja. Kot slepo udrihajoči preganjalec in slepo braneča se žrtev še pripadata istemu krogu zla. Antisemitsko vedénje se sproži v razmerah, v katerih so zaslepljeni, subjektivnosti izropani ljudje spuščeni z verige kot subjekti. Kar delajo, so za udeležence smrtonosni in hkrati nesmiselni odzivi, kakor jih označujejo behavioristi, ne da bi jih razlagali.⁵⁶³

⁵⁶¹ Slavoj Žižek, O Slovencih in antisemitizmu, *Problemi*, Ljubljana, 1983, številka 4–5, 36. Avtor je pripravil tri predavanja na simpoziju ob ustanovitvi Društva za teoretsko psihoanalizo.

⁵⁶² Max Horkheimer – Theodor W. Adorno, *Dialektika razsvetljenstva*, Ljubljana, 2002, 183.

⁵⁶³ *Ibid.*, 184. Avtorja sta bila dolga leta v očeh javnosti tako rekoč siamska dvojčka in to je treba pripisati prav dejstvu, da je njuno skupno delo *Dialektika razsvetljenstva* naredilo takšen vtis. Danes vemo, da sta bila prej in pozneje samosvoja misleca, vsak s svojimi polji zanimanja in vsak s svojim

Antisemitizem je avtomatizirana shema, celo civilizacijski obred, in pogromi so pravi obredni umori:

Šele slepota in neintencionalnost antisemitizma potrjujeta, da je antisemitizem ventil, in pokažeta njegovo mero resnice. Bes se razdivja nad tistim, ki brez zaščite vzbuja pozornost. In kakor so žrtve zamenljive med seboj – seveda glede na konstelacijo: potepuhi, Judje, protestantje, katoliki –, lahko vsaka od njih stopi na mesto morilca, v istem slepem veselju do ubijanja, brž ko začuti, da je pridobila moč norme. Pristnega antisemitizma ni in zagotovo ne rojenega antisemita. Odrasli, ki jim je klic po judovski krvi postal druga narava, razumejo o tem, zakaj je tako, enako malo kakor mladina, ki naj bi jo prelila. Visoki naročniki, ki to vedo, kajpak ne sovražijo Judov in ne ljubijo svojih privržencev. Ti pa, ki ne gospodarsko ne seksualno ne pridejo na svoj račun, sovražijo brez konca; nočejo dopustiti popuščanja, ker ne poznajo izpolnitve. Organizirane roparske morilce tako v resnici oživlja neka vrsta dinamičnega idealizma. Odpravijo se plenit in zraven snujejo veličastno ideologijo, česnajo o rešitvi družine, očetnjave, človeštva. Ker pa so na koncu opeharjeni, kakor so skrivaj tako ali tako že slutili, se naposled povsem izgubi njihov klavrní nacionalni motiv, rop, ki naj bi mu služila racionalizacija, in ta proti svoji volji postane častna. Nejasni nagon, ki mu je bila racionalizacija že od vsega začetka sorodnejša od razuma, se jih povsem polasti. Racionalni otok je poplavljen in obupanci nastopajo edinole še kot zagovorniki resnice, kot pokrovitelji sveta, ki ga morajo reformirati do zadnjega kotička. Vse, kar je živo, postane gradivo njihove ogabne dolžnosti, ki je ne ovira nobeno nagnjenje več. Početje postane dejansko avtonomna samonamembnost in prikriva svojo lastno nenamenskost. Antisemitizem najprej vedno poziva k celovitemu opravlku. Med antisemitizmom in totaliteto (totalitarnostjo, op. avt.) je bila od začetka najtesnejša povezava. Totalitarizem je najbolj značilen za nacistično in boljševistično gibanje. Ko je gibanje prevzelo oblast, se je nevarnost zanj kazala v dejstvu, da lahko po eni strani s prevzemom državne mašinerije okosteni in zamrzne v obliko absolutne vladavine.⁶⁴

Po drugi strani pa njegovo svobodo gibanja omejujejo meje ozemlja, na katerem je prišlo na oblast. Obe nevarnosti sta za totalitarni sistem enako usodni; razvoj v smeri absolutizma bi pokončal notranje gonilo gibanja, razvoj v smeri nacionalizma pa bi

lastnim ponderiranjem problemov. Knjiga *Dialektika razsvetljenstva* je izšla leta 1947 pri Queridoju v Amsterdamu in se je sprva širila le počasi, pozneje pa je bila razprodana. V obdobju političnega razkola na predimenzionirane bloke, ki so bili objektivno prisiljeni k temu, da trčijo drug ob drugega, se je groza nadaljevala. Konflikti v tretjem svetu in vnovična rast totalitarizma (zlasti v socialističnem bloku pod vplivom Sovjetske zveze) so zgodovinska naključja tako malo, kakor je bil naključje fašizem – kakor je razvidno iz omenjene knjige. Kritično mišljenje, ki se ne ustavi niti pred napredkom, zahteva danes zavzemanje za preostanke svobode, za težnje k resnični večnosti, tudi če so te težnje videti spričo velikega zgodovinskega pohoda nemočne.

⁶⁴Nacisti so se jasno zavedali, da lahko prevzem oblasti vodi k uveljavitvi absolutizma. »Nacionalni socializem pa ni na čelu boja proti liberalizmu zato, da bi običal v absolutizmu in bi s tem igro začel znova.« (Werner Best, *Die deutsche Polizei*, 20)

onemogočil njegove težnje po širitvi navzven, te pa so za preživetje gibanja temeljnega pomena. Obliko vladavine, ki sta jo razvili obe gibanji oziroma se je skoraj samodejno razvila iz dvojne zahteve po popolni nadvladi in po globalni oblasti, najbolje opredeli slogan Trockega: »permanentna revolucija«, čeprav teorija Trockega ni bila nič drugega kakor »socialistična napoved niza revolucij, od protifevdalne buržoazne do protiburžoazne proletarske, ki naj bi zajele dežele drugo za drugo«,⁶⁵ V Sovjetski zvezi so revolucije v obliki splošnih čistk postale stalni institut Stalinovega režima po letu 1934. V nacistični Nemčiji je bila jasno zaznavna podobna tendenca k permanentni revoluciji, čeprav nacisti niso imeli na voljo dovolj časa, da bi se tega enako zavedeli. Pri tem je značilno, da se je tudi njihova »permanentna revolucija« začela z likvidacijo frakcije v stranki, ki si je drznila javno napovedati »naslednjo fazo revolucije«. V nasprotju z boljševiškim pojmom permanentne revolucije naletimo pri nacizmu na pojem rasne »selekcije, ki ne more nikoli zastarati«, zato je potrebna nenehna radikalizacija standardov, v skladu s katerimi se izvaja selekcija,

/.../ tako imenovano iztrebljanje neustreznih. Bistvo je v tem, da sta Hitler in Stalin z obljubo stabilnosti zakrivala prizadevanje po vzpostavitvi stanja trajne nestabilnosti. Totalitarne vladavine si prizadevajo za osvojitve zemeljske oble in za popolno prevlado nad vsemi deželami. Zunanja podoba totalitarnih režimov sloni na trdni domnevi, da bodo ta cilj navsezadnje dosegli in da ga ne smejo izgubiti izpred oči, pa naj se zdi časovno še tako oddaljen oziroma naj so »idealne« zahteve še tako resno sprte s potrebami gibanja. Vzpon na oblast, dejstvo, da je v neki deželi fiktivni svet gibanja postal otipljiva stvarnost, ustvari odnos do drugih narodov, ki je podoben položaju totalitarne stranke pod netotalitarno vladavino: otipljivo stvarnost fikcije, ki jo podpira internacionalno uveljavljena državna oblast, je mogoče izvoziti enako, kakor je mogoče v netotalitarni parlament uvoziti prezir do parlamenta. V tem pogledu je bila predvojna »rešitev« judovskega vprašanja pomembna izvozna dobrina nacistične Nemčije; izgon Judov je prenesel velik del nacizma v druge dežele; z nasilnim izgonom Judov iz rajha brez potnih listov in brez denarja se je uresničila legenda večnega Juda, z izzivanjem nepomirljive sovražnosti do Nemcev pri Judih pa so nacisti dobili pretvezo za strastno zanimanje za notranjo politiko vseh držav. Vrhunec rasistične uničevalne politike so koncentracijska taborišča in taborišča smrti. Ta taborišča so se v totalitarnih režimih uporabljala kot laboratorij, v katerem se je potrjevalo temeljno prepričanje totalitarizma, da je možno prav vse. V primerjavi s tem so vsi drugi poizkusi

⁶⁵ Teorija Trockega, prvič objavljena leta 1905, se seveda ni razlikovala od revolucionarne strategije vseh leninistov, v obeh katerih je bila Rusija le prvo področje, prvi branik internacionalne revolucije; njen interes je bil, da se podredi nadnacionalni strategiji militantnega socializma. V tistem času pa so se meje Rusije in zmagovitega socializma seveda ujemale (prim. Isaac Deutscher, *Stalin. A Political Biography*, New York/London, 1949, 243).

⁶⁶ Hannah Arendt, *Izvori totalitarizma*, Ljubljana, 2003, 478. Pred likvidacijo Rohmove frakcije junija 1934 je vladalo kratko obdobje stabilizacije.

drugotnega pomena, čeprav je za omenjene laboratorije značilno, da so jih uporabljali za vse vrste poskusov, tudi za medicinske, katerih grozote so podrobno zabeležene v procesih proti zdravnikom Tretjega rajha.⁵⁶⁷

Popolna nadvlada teži k organiziranju neskončnega števila neskončno različnih človeških bitij, kakor da je celotno človeštvo en sam posameznik, in je možna le, če vsako posamezno osebo omejimo na nikoli spreminjajočo se identiteto odzivov na takšen način, da lahko vsak skupek takšnih odzivov naključno nadomestimo s kakršnokoli drugo osebo. Problem je: ustvariti nekaj, kar ne obstaja, to je takšno človeško vrsto, ki je podobna drugim živalskim vrstam, katerih edina »svoboda« je v »ohranjanju lastne vrste«. Totalitaristična nadvlada skuša ta cilj doseči z ideološko indoktrinacijo elitnih enot in tudi z absolutnim terorjem v taboriščih. Ostudnosti, za katere se te elitne enote uporabljajo, postanejo – kakor so postale v tem primeru – praktična uporaba ideološke indoktrinacije, testno območje, v katerem se mora ta potrditi, grozljivi spektakel samih taborišč pa naj bi zagotovil »teoretično« potrditev ideologije.⁵⁶⁸

Na voljo so nam številna pričevanja preživelih. Bolj ko so pristna, manj skušajo izpovedati tisto, kar presega človeško dožemanje in izkušnje, torej trpljenje: človeka spremeni v »žival, ki se nikoli ne pritožuje«. ⁵⁶⁹ V nobenem od pričevanj ne najdemo tistih strasti zgražanja in sočustvovanja, ki so vedno gnale ljudi k zadostitvi pravici:

Nasprotno, vsakega od avtorjev, ki govori ali piše o koncentracijskih taboriščih, še danes obravnavamo kot osumljenca. Tudi če se mu je uspelo vrniti v resnični svet živih, pogosto ostane prežet z notranjim dvomom v svojo lastno resnico, kakor da bi sam zamenjal nočno moro za resničnost. Ti dvomi v samega sebe in resničnost svojih lastnih izkušenj zgolj razkrivajo tisto, kar so nacisti vedno vedeli: posameznikom, ki so se odločili zagrešiti zločin, ustreza, da izberejo najskrajnejšo in najnevarnejšo raven svojega početja. Ne samo zato, ker to zagotavlja, da postanejo vse zakonsko predvidene kazni neustrezne in absurdne, temveč tudi zato, ker sama nezaslišanost zločinov omogoča, da je lažje verjeti izjavam morilcev, ki se branijo z vsemi mogočimi lažmi, kakor pa pričevanjem njihovih žrtev, ki izpovedujejo resnico. Nacistom se niti ni zdelo potrebno, da bi to spoznanje obdržali zase. Če je res, da so koncentracijska taborišča ustanova totalitarističnih vladavin in njihova najbolj neposredna posledica, se zdi, da je takšno »podoživljanje grozot« neizogibno, ko želimo totalitarizem razumeti. Nacisti so z značilno natančnostjo beležili operacije v koncentracijskih taboriščih pod naslovom »Pod krinko noči« (Nacht und Nebel). Radikalnost ukrepov, s katerimi so ravnali z ljudmi, kakor da nikoli niso obstajali, in zaradi katerih so ljudje dobesedno izginjali, pogosto ni bila očitna na prvi pogled, saj nemški in ruski sistem nista bila

⁵⁶⁷ Ibid., 529.

⁵⁶⁸ Ibid., 530.

⁵⁶⁹ Ibid., 530.

enotna, ampak sta bila sestavljena iz niza kategorij, za katere so veljali različni načini obravnave. V Nemčiji so te različne skupine ljudi obstajale znotraj taborišča, ne da bi prihajale v stik druga z drugo. Jude so označili s kategorijo, ki je bila namenjena takojšnjemu iztrebljanju.⁵⁷⁰

Življenje v koncentracijskem taborišču se ne more primerjati z ničimer. Groza, ki jo zbuja, nikoli ne bo povsem predstavljava, ker obstaja zunaj življenja in smrti. Preživeli je tudi ne more ubesediti, saj mu svet živih, v katerega se vrne, preprečuje, da bi zatrdno verjel v svoja doživetja. Zdi se mu, kakor da pripoveduje zgodbo o nekem drugem planetu, saj se tistim v svetu živih ni treba zavedati, da so mrtvi ali živi; njihov položaj je takšen, kakor da ne bi bili nikoli rojeni.

Bodeča žica je resda izolirala taboriščnike, spretno ustvarjena neresničnost pa je dopuščala tako neizmerne krutosti, da je iztrebljanje postalo povsem normalen fenomen. Kar so nacisti delali v taboriščih, nam je danes znano kot svet perverznih in bolnih fantazij. Težko je doumeti, da so se fantazije in strahotni zločini iz nekega fantomskega sveta vendarle materializirali v resničnost popolne čutne zaznave, ki pa je bila brez posledične in odgovornostne strukture, zato se je preobrazila v gmoto nedoumljivih podatkov. Ustvarili so svet, v katerem so pobijali in mučili ljudi, ne da bi se mučitelj in mučenec zavedala, da je vse dogajanje sploh kaj več kakor le kruta igra ali absurdne sanje.

Marsikdo še zmeraj misli, da je bil antisemitizem le po nesrečnem naključju središče nacistične ideologije in da se je nacistična politika dosledno in brezkompromisno usmerila na preganjanje in uničevanje Judov. Šele grozote končne katastrofe, še bolj pa brezdomnost in izkoreninjenost preživelih so povzročile, da je »judovsko vprašanje« postalo tako izrazito v našem vsakdanjem življenju. Tisto, o čemer so nacisti trdili, da je njihovo najpomembnejše odkritje – vloga judovskega naroda v svetovni politiki – in njihov glavni interes – preganjanje Judov po vsem svetu –, je imelo javno mnenje le za izgovor, da bi si pridobili množice, ali pa je bila to zanimiva demagoška zvijača.⁵⁷¹

Razumljivo je, da tega, kar so govorili nacisti, nihče ni jemal resno. V sodobni zgodovini je komajda kaj bolj vznemirljivega in zavajajočega kakor dejstvo: od vseh velikih nerešenih političnih vprašanj preteklega stoletja si je prav ta – na videz – mali in nepomembni judovski problem pridobil dvomljivo čast, da je spravil v tek vso to peklenko mašinerijo. Takšne razlike med vzrokom in učinkom žalijo naš zdravi razum, da zgo-

⁵⁷⁰ Ibid., 535. V Rusiji so bili vsaj trije neodvisni sistemi. Prvič, obstajale so avtentične skupine prisilnih delavcev, ki so živeli razmeroma svobodno in so bili kaznovani za neko obdobje. Drugič, obstajala so koncentracijska taborišča, v katerih so ljudi neusmiljeno izkoriščali, zato je bila umrljivost izjemno visoka. Organizirana so bila izključno zaradi dela. Tretjič, obstajala so taborišča smrti, v katerih so ljudi sistematično ubijali s stradanjem in z zanemarjanjem.

⁵⁷¹ Ibid., 45.

dovinarjevega smisla za ravnovesje in harmonijo sploh ne omenjamo. Če jih primerjamo z dogodki samimi, je za vse razlage antisemitizma videti, kakor da si jih je nekdo izmislil v naglici in po naključju, ker bi s tem hotel prikriti problem, ki tako »resno ogroža naš smisel za skladnost in naše upanje v duševno zdravje«.⁵⁷²

Za eno pre nagljenih razlag je antisemitizem isto kakor napadalni nacionalizem in njegovi ksenofobični izbruhi. »Moderni antisemitizem pa je, žal, rastel v sorazmerju s propadanjem tradicionalnega nacionalizma in dosegel vrh natanko v trenutku, ko sta se zlomila evropski sistem nacionalnih držav in njegovo dragoceno ravnovesje moči.«⁵⁷³

Teza o večnem antisemitizmu je s stališča končne katastrofe, ki je Jude privedla tako blizu popolnemu uničenju, postala nevarnejša kakor kadarkoli prej. Antisemitizem, ki nikakor ni bil skrivnostno zagotovilo za preživetje judovskega ljudstva, se je jasno razodel kot nekaj, kar je grozilo, da bo to ljudstvo uničilo.

Vendar je ta razlaga antisemitizma, tako kakor teorija o grešnem kozlu iz podobnih razlogov, preživela to, da jo je stvarnost zavrnila. Z drugimi argumenti, a enako trmo-glavo poudarja tisto popolno in nečloveško nedolžnost, ki je tako nenavadno značilna za žrtve modernega terorja in ki jo, kakor se zdi, potrjujejo tudi dogodki sami. Pred teorijo o grešnem kozlu ima celo to prednost, da nekako odgovarja na neprijetno vprašanje: zakaj med vsemi ljudmi prav Judje? Odgovor, ki ga to vprašanje zahteva, se glasi: zaradi večnega sovraštva. Omeniti velja, da edini teoriji, ki si vsaj prizadevata pojasniti politični pomen antisemitskega gibanja, zanikata, da bi bili Judje kakorkoli odgovorni, in zavračata razpravo o tem v specifično zgodovinskem okviru. Ko človeškemu vedénju odrekata vsakršen pomen, močno spominjata na tiste moderne prakse in oblike vladanja, ki s samovoljnim terorjem odpravljajo samo možnost, da je človek sploh dejaven. Jude so v uničevalnih taboriščih na neki način pobijali, kakor da bi ravnali v skladu z razlago teorij, zakaj so tako osovraženi: vsekakor ne glede na to, kaj so storili ali česa niso storili, ne glede na njihove slabosti ali kreposti. Še več, sami morilci, ki so zgolj ubogali ukaze in so bili tako ponosni na svojo brezstrastno učinkovitost, so grozljivo spominjali na »nedolžna« sredstva nečloveškega, neosebnege teka dogodkov, kakor si ga je zamislila teorija o večnem antisemitizmu.⁵⁷⁴

V kontekstu totalitarnega političnega sistema s prevladujočim partijsko-birokratskim državnim aparatom smemo (ali bolje: moramo) gledati tudi na antisemitizem v

⁵⁷² Ibid., 45.

⁵⁷³ Ibid., 45–46.

⁵⁷⁴ Ibid., 51. Rojstvo in rast antisemitizma so spremljali judovska asimilacija, sekularizacija in izrinjanje starih religioznih in duhovnih vrednot judovstva. Velikim delom judovskega ljudstva sta resnično grozila fizično izumrtje od zunaj in hkrati razpad od znotraj. V tem položaju so se Judje, ki jih je skrbelo preživetje njihovega lastnega ljudstva, v nenavadno obupnem in napačnem razumevanju oprijeli tolažilne misli, da bi bil antisemitizem pravzaprav lahko imenitno sredstvo za ohranitev ljudstva, tako da bi domneva o večnem antisemitizmu celo pomenila večno jamstvo za obstoj Judov.

Sloveniji tako rekoč skozi celotno obdobje po letu 1945, upoštevajoč seveda zgodovinske iztočnice, predvsem dogajanje med okupacijo zdajšnjega območja Slovenije v letih 1941–1945.⁵⁷⁵

Specifična antisemitska propaganda je spremljala prizadevanja za slovenski nacionalni obstoj že od začetka 19. stoletja dalje. Lokalne oblasti so šele leta 1867 omahujoč dovolile Judom ponovno priselitev, potem ko je Dvojna monarhija⁵⁷⁶ sprejela državni zakon, ki je vsem narodom in religijam cesarstva zagotovil formalno enakopravnost. Kakih dvajset let po zakonu o formalni enakopravnosti, leta 1890, je bilo v Ljubljani samo šestinsedemdeset Judov, do konca stoletja pa se je njihovo število povzpelo na petindevetdeset.⁵⁷⁷ Leta 1910 so bili, na primer, na Spodnjem Štajerskem dvesto trije Judje, od tega največ, šestinšestdeset, v Mariboru.⁵⁷⁸ Posamezni Judje in judovske družine so bili uspešni in pomembni v poslovnem in v trgovskem svetu, pa tudi v intelektualnih poklicih vse do aprila 1941. Zanimivo pa je, da se njihovo judovstvo tudi takrat, podobno kakor danes, v javnosti ni poudarjalo. To je izjemno pomemben vidik slovenskega »antisemitizma brez Judov«; njegov neposredni učinek je »kriptosemitska« drža Judov v Sloveniji.⁵⁷⁹ »Spomin na slovenske, še posebno pa na prekmurske Jude, ki so pred množičnimi deportacijami leta 1944 sestavljali pomembno in vsestransko vplivno judovsko skupnost na ozemlju današnje Slovenije, je bil po letu 1945 pozabljen in potisnjen na sam rob zgodovine. Nekateri ocenjujejo, da je bil celo izkoreninjen.«⁵⁸⁰

Antisemitizem na Slovenskem po letu 1945 je treba ocenjevati tudi v širšem smislu in znotraj dogajanja na ozemlju nekdanje skupne države Jugoslavije. Drugo svetovno vojno je preživelo petnajst tisoč jugoslovanskih Judov, od katerih se jih je približno

⁵⁷⁵ Zdajšnje ozemlje države Slovenije je bilo v letih 1941–1945 razdeljeno med nemški rajh, Italijo in Madžarsko. Okupacijske sile so deportirale judovsko populacijo med letoma 1942 in 1944. Takrat sta bili tudi uničeni močni in vplivni predvojni judovski skupnosti v Lendavi in v Murski Soboti, kjer je navzočnost judovskega življa znana že od 18. stoletja dalje. Poleg teh skupnosti so judovske družine in posamezniki živeli še drugod po Sloveniji, tudi v Celju, v Mariboru in v Ljubljani.

⁵⁷⁶ Avstro-Ogrska.

⁵⁷⁷ Hannah Starman, *Judje in antisemitizem v Sloveniji: holokavst in izkoreninjenje spomina*, predstavitev projekta, Inštitut za narodnostna vprašanja Ljubljana, Ljubljana, 26. 10. 2005.

⁵⁷⁸ Boris Krabonja, *Kdo je Jud?*, v: *Borec*, letnik 47, številka 542–543, Ljubljana, 1995, 789–810, tukaj 789–790. Največ Judov je bilo po popisu prebivalstva leta 1910 na Spodnjem Štajerskem v Mariboru, na Ptuju in v Celju, kjer pa niso sestavljali niti odstotka mestnega prebivalstva. Manjše število Judov je živelo tudi po nekaterih trgih in vaseh.

⁵⁷⁹ Judovska skupnost Slovenije je krovna organizacija slovenskih Judov, sedež ima na Tržaški 2 v Ljubljani. Natančnih podatkov o številu njenih članov ni, običajne številke se gibljejo okoli sto petdeset članov. Številni menijo, da jih je celo manj.

⁵⁸⁰ Hannah Starman, *Judje in antisemitizem v Sloveniji: holokavst in izkoreninjenje spomina*, predstavitev projekta, Inštitut za narodnostna vprašanja Ljubljana, Ljubljana, 26. 10. 2005.

osem tisoč izselilo v novoustanovljeno državo Izrael (v letih 1948 in 1951). V Jugoslaviji ugotavljamo tri obdobja antisemitizma:

- prvo obdobje: 1945–1967 – označiti ga je mogoče kot čas odsotnosti antisemitizma v javnem življenju;
- drugo obdobje: 1967–1988 – obdobje ponovnega javljanja antisemitizma v javnosti pod krinko antisionizma;
- tretje obdobje: 1988–1991 – označiti ga je mogoče kot čas, v katerem nastopa antisemitizem kot legitimni pogled na svet in hkrati kot funkcionalizacija judovstva.⁵⁸¹

V prvem obdobju je bilo ugotovljenih več deset primerov antisemitizma na ravni individualne ekspresije; to so bili verbalni izpadi na podlagi osebne nestrpnosti (najznačilnejši za Vojvodino in za Slavonijo). V tem času je bil objavljen antisemitski članek v *Ljubljanskem dnevniku*.⁵⁸² Zveza judovskih (židovskih) občin Jugoslavije (SJOJ) je nemoteno delovala, država Jugoslavija je omogočila tri vane izseljevanja Judov v novonastalo državo Izrael in tudi poznejše individualne izselitve Judov iz Jugoslavije.

V drugem obdobju je bilo pomembno leto 1967, ko je takratna Jugoslavija pretrgala diplomatske odnose z Izraelom in nastopila kot vodilna članica gibanja neuvrščenih, ki je v arabsko-izraelskih spopadih podpiralo arabsko stran. S tem je Jugoslavija postala tudi kritik Izraela zunaj muslimansko-arabskih držav. Zveza judovskih občin Jugoslavije je kljub temu še dalje vzdrževala stike z Izraelom in z mednarodnimi judovskimi organizacijami, posamezniki so bili deležni verbalnih kritik, uradna državna politika antiizraelizma pa se je skušala distancirati od antisemitizma.⁵⁸³ Od Zveze judovskih občin Jugoslavije niso zahtevali, da bi sledila državni politiki oziroma usmeritvi, judovske občine so – kakor že omenjeno – vzdrževale stike z mednarodnimi organizacijami, razen z mednarodnim sionističnim kongresom. Visoka stopnja avtonomnosti judovskih skupnosti je bila posledica ambicije jugoslovanskega predsednika Tita, da bi dobil Nobelovo nagrado za mir. Posamezniki so doživljali zamere zaradi proizraelskih stališč, tudi lokalne policijske oblasti so skušale otežiti skupinske odhode v Izrael. Po treh desetletjih so se oglasili antisemitski članki v časopisju (v kontekstu kritike Izraela), za katerimi pa ni stala uradna jugoslovanska politika, ki se je pisno vselej odzivala na proteste judovske skupnosti v organih takratne SZDL.⁵⁸⁴ Kazenske prijave za tovrstna dejanja niso nikoli doživele sodnega epiloga. Značilni so bili trije tipi antisemitskega delovanja: muslimansko-arabska propaganda; besedila o masonsko-judovski zaroti in tradicionalni katoliško-pravoslavni antijudaizem. Muslimansko-arabska propaganda je

⁵⁸¹ Laslo Sekelj, *Antisemitizem v SFR Jugoslaviji (1945–1991–2000)*, Beograd, 2002, 93.

⁵⁸² Ibid. Članek je bil objavljen dne 24. 9. 1951.

⁵⁸³ Ibid., 94.

⁵⁸⁴ Socialistična zveza delovnega ljudstva.

zadevala vojno na Bližnjem vzhodu in palestinsko vprašanje. Po arabsko-izraelski vojni leta 1967 je v nekdanjo Jugoslavijo prišlo na desettisoče arabskih študentov iz arabskih držav, s seboj so prinesli množico knjig, brošur in drugega gradiva. Protiizraelski članki so bili objavljeni predvsem v *Politiki* in v *Borbi*. Ob tem pa je treba poudariti, da je uradna partijska politika nasprotovala antisemitizmu oziroma ga je želela preprečiti, saj so bila znana opozorila o večjih nastopih antisemitizma v vsej Vzhodni Evropi. Na judovsko-masonske zarote (prostožidarji) so opozarjali v kontekstu predstavljanja *Protokolov sionskih modrecev* po letu 1971. *Protokole* so propagirali celo na TV Beograd, feljtonski zapis o masonih je v letih 1993–1994 objavljala *Ilustrovaná politika*. V zvezi s tradicionalnim krščanskim antijudaizmom (katoliško-pravoslavnim) pa je treba opozoriti, da Srbska pravoslavna cerkev uradno ni nikoli preklicala obtožb na račun Judov za Jezusovo smrt. Pravoslavna cerkev je svoja stališča objavljala v tisku, tudi v slovenskem *Teleksu* in v *Reviji 2000*.

V tretjem obdobju jugoslovanskega antisemitizma po drugi svetovni vojni je postal antisemitizem del antijugoslovanskega etnonacionalizma. Znani miting v Cankarjevem domu leta 1989 je potekal pod Davidovo zvezdo, zato je Zveza judovskih občin Jugoslavije vložila kazensko prijavo in protest. Vse kazenske prijave so zavrgli, Jožef Školč pa se je Zvezi judovskih občin Jugoslavije opravičil. Slovenska študentska revija *Tribuna* je v letih 1988 in 1989 objavljala *Protokole sionskih modrecev*.⁵⁸⁵

Kontinuirana kriптиčna navzočnost Judov je ena od značilnosti slovenskega tipa antisemitizma vsaj do sredine prejšnjega stoletja. Vedenje o Judih in o holokavstvu tudi petnajst let po slovenski osamosvojitvi še vedno ne dosega vidnejšega javnega zavedanja in pozornosti. Zgodovina holokavstva v Sloveniji doslej še ni bila povedana. Kljub majhnosti slovenskega ozemlja in kljub maloštevilni predvojni in zlasti povojni judovski populaciji lahko slovensko zgodovino holokavstva opišemo kot mikrokozmos zgodovine holokavstva v Srednji Evropi.⁵⁸⁶

⁵⁸⁵ Ibid., 97–99. *Protokoli* natančno opisujejo načrt »židovske svetovne zarote«. *Protokoli modrecev* so zapisniki tajnih zasedanj judovskih voditeljev ob prvem sionističnem kongresu v Baslu leta 1897. S sklepom bernskega sodišča so bili *Protokoli* dne 25. 5. 1935 razglašeni za ponaredek. Objava besedil v *Tribuni* je bila prva te vrste na Slovenskem, ker pa se je uredništvo *Tribune* šele ob tretjem nadaljevanju (*Tribuna*, 16. 10. 1989) distanciralo od teksta, je reviji sprva grozil celo sodni proces. Sama vsebina *Protokolov* ni povzročila nikakršnega vznemirjanja. Sporno je bilo le dejstvo, da je *Tribuna* sploh objavila *Protokole*. V nekaj številkah je v pisnih bralcev potekala polemika o smiselnosti takšne objave, na koncu pa je prevladalo stališče, da je tekst vsekakor koristno poznati že zato, ker mu je na začetku 20. stoletja verjelo toliko ljudi (prim. Barbara Stanič, *Antisemitizem kot model zatiranja*, *Časopis za kritiko znanosti*, letnik XXIII, številka 179, Ljubljana, 1996, 29–30).

⁵⁸⁶ Hannah Starman, *Judje in antisemitizem v Sloveniji: holokavst in izkoreninjenje spomina*, predstavitev projekta, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 26. 10. 2005. Na Inštitutu za narodnostna vprašanja poteka obsežen projekt z naslovom *Procesi etničnega razlikovanja v Sloveniji – Soočenje percepcij*, v okviru katerega skupina strokovnjakov kompleksno preučuje holokavst in izkoreninjenje

S slovensko osamosvojitvijo so nejasnosti in dileme o zgodovinskem spominu na Jude vnovič nastopile v javnem diskurzu, bolj na lokalni kakor na državni ravni, a kljub temu primerno odmevno. Zlasti v Murski Soboti so se odprla vprašanja o tem, kako so v tem mestu po nepotrebnem porušili sinagogo in kakšna je prava resnica o iztrebljanju pomurskih Judov.⁵⁸⁷ Vprašanja so se aktualizirala ob 50. obletnici množičnih deportacij Judov in ob 50. obletnici konca druge svetovne vojne in zmage nad fašizmom. Kljub tako pomembni obletnici pa očitno takrat še ni dozorel čas, da bi država tudi uradno postavila spomenik ali vsaj spominsko ploščo žrtvam holokavsta v Murski Soboti in v Lendavi. Tudi takšen odnos potrjuje tezo o potiskanju Judov na rob zgodovinskega pomnjenja. Vse preveč živi so še spomini na nečastna dejanja revolucionarnih povojnih oblasti v zvezi z rušenjem sinagoge v Murski Soboti in tudi preveč gneva je ostalo zaradi barbarskega početja lokalnih oblasti v Lendavi v že samostojni slovenski državi zaradi rušenja poslopja tamkajšnje judovske šole, ki je bila edinstven tovrstni spomenik v Sloveniji. V zvezi z rušenjem sinagoge v Murski Soboti povejmo: štirideset let po tem nečastnem in skrajno neciviliziranem dejanju, ki mu gre brez dvoma pripisati tudi prvine antisemitizma, še vedno prevladuje stališče, da je bila to politična odločitev.⁵⁸⁸ Lepo se je vključila v kontekst prikritega antisemitizma, kajti po uradnih ocenah naj teh fenomenov v pokrajini ob Muri sploh ne bi bilo. Poznamo pa posamezne pripombe na račun domnevnega antisemitizma znanega prekmurskega pisatelja Miška Kranjca. Na to je v javnosti opozarjal tudi Franc Kuzmič, a naj bi mu eden najtemeljitejših raziskovalcev in preučevalcev Miška Kranjca in njegove literature, prof. Franc Zadavec, svetoval, naj se s tem ne ukvarja, ker se drugače pri uveljavljeni predstavi o Kranjcu »marsikaj podre«. Zadavec je menil, da Kranjec ni antisemit, je pa kritičen opisovalec judovstva, kakor je kritično gledal na vse, kar je po njegovi presoji zasluži kritiko.⁵⁸⁹

spomin. Rezultati tega projekta bodo Judom v Sloveniji omogočili, da si znova prisvojijo svojo zgodovino, uporabljeni pa bodo tudi kot temeljna raziskava za oblikovanje in izvajanje izobraževalnega programa za dijake in za študente ter kot gradivo za sistematično izobraževanje in obveščanje širše slovenske javnosti o Judih in o holokavstu. Končni cilj projekta sta podrobna, dokumentirana zgodovina Judov v Sloveniji in načrt izobraževalnega programa za poučevanje o holokavstu.

⁵⁸⁷ Branko Žunec, Kakšna je resnica o iztrebljanju prekmurskih Židov?, v: *Večer*, letnik 50, številka 97, Maribor, 28. 4. 1994, 7.

⁵⁸⁸ Ibid. Avtor v časopisnem poročilu navaja predavanje Franca Kuzmiča, dobrega poznavalca judovske problematike v Prekmurju, ki je v zvezi z rušenjem sinagoge v Murski Soboti izjavil, »da je vprašanje, če bi na politično odločitev o rušenju lahko vplival domači arhitekt Franc Novak, ki se je menda o tem javno premalo oglašal«. Baje se je za sinagogo zanimala Binkoštna cerkev, a so njeno vlogo oblasti v Ljubljani zavrnile. Predavatelj je še omenil, da v pokrajini ob Muri drugače ni antisemitizma, da pa je bil v tem pogledu problematičen odnos pisatelja Miška Kranjca.

⁵⁸⁹ Branko Žunec, O antisemitizmu Miška Kranjca, v: *Večer*, letnik 50, številka 104, Maribor, 7. 5. 1994,

Nasploh je Kranjec v svojih delih pogosto prikazoval tudi judovske like, predvsem kot trgovce. Tako je na primer iz njegove novele *Režonja na svojem* razvidno, da Režonja ni oropal trgovca kot takšnega in da ljudstvo ni streslo svoje jeze nad trgovcem kot izkoriščevalcem, ampak jo je trgovec skupil, ker je bil judovski trgovec. Skratka, trgovec Bergmann ni goljufal in kradel, ker je bil izkoriščevalec širokih ljudskih množic, kakor bi nas v svoji ljubezni do tautologije poučil marksizem-leninizem, ampak zato, ker je bil Jud. Pri Kranjcu »postane Žid sinonim za izkoriščevalca«. ⁵⁹⁰ Drugače pa Miško Kranjec ni osamljen primer. Judovske podobe in like zasledimo tudi v delih številnih drugih slovenskih pisateljev. ⁵⁹¹ Če odštejemo prevajalski trud pri svetopisemskih zgodbah, se umetniško pomembna slovenska beseda prvič sreča z Judi v pesmih Franceta Prešerna. Toda če so Judje v Prešernovi literaturi še daleč, na Moravskem, tudi kot grožnja ali strašilo, so v drugi polovici njegovega stoletja prostorsko že čisto blizu, pravzaprav so s svojo kramarijo že sredi nas. Samo čas preteklosti jih še oddaljuje od tedanjih Slovencev. Sketova *Miklova Zala* kot najznamenitejša večerniška povest izpričuje tesnobno občutje ob tem dejstvu. Dr. Josip Vošnjak na primer ne skriva, da se je z Judi srečal na Dunaju in

da so mu začeli presedati po svojih zoprnih telesnih in duševnih lastnostih. Tisti židovski obrazi z nizkim čelom, zakrivljenim nosom in pohotno napetimi ustnicami, s krivim hrbtom in kakor pri madžarskih huzarjih, zakrivljenimi nogami s ploščatimi stopali, z nekakšno posebno neprijetno vonjavo svojega izhlapevanja so nam krščanskim dijakom arijskega plemena bili tako zoprni, da še občevati z njimi nismo hoteli. ⁵⁹²

Pogled Ivana Cankarja na Jude je nedvomno manj sproščen kakor Aškerčev. Kolerični izbruh ob nekem prevodnem šundu, za katerega so šli nekakšni židovski krajcarji, našega najodličnejšega pisatelja res ne kaže v njegovih najboljših trenutkih. Cankar v jezi nikakor ni napisal samo pomembnih stvari, čeprav zmeraj pomenljive; drugače

⁵⁹⁰ Miha Kovač, O Mišku Kranjcu, komunistični partiji, razrednem redukcijonizmu in nacionalsocialistični ideologiji, v: *Problemi*, letnik 25, številka 277, Ljubljana, 1987, 35–40, tukaj 38. Uporabljen je izraz Žid/Židje, ki ga v svojih delih zapisuje tudi pisatelj Miško Kranjec. Avtor je v daljši razpravi med drugim opozoril na rezultate branja vsebine *Treb novel*, še zlasti na junaka Režonja. Ob koncu vojne (prve svetovne) so v njegovi vasi uprizorili pogrom nad Židi, to je nad židovskim trgovcem, gospodom Bergmannom (»Z malce zlobe – ali pa tudi brez nje – bi v tem liku našli kar nekaj antisemitskih potez.«). Režonja mu v vsesplošni zmešnjavi ukrade denar, z njim si zgradi hišo in postane tisto, čemur se v slovenski nacionalni mitologiji pravi trden slovenski kmet. Zaradi tatvine ga po malem ves čas peče vest. Avtor primerja Kranjčeva dela z deli Nobelovega nagrajenca Knuta Hamsuna in na več mestih omeni Kranjčev antisemitizem. »Pri Kranjcu postane zato Žid sinonim za izkoriščevalca. Žid je Žid, pravi Kranjec, nastavkov za analizo antisemitizma je torej dovolj,« ocenjuje torej Miha Kovač.

⁵⁹¹ Igor Grdina, Podoba Žida v slovenski literaturi, v: *Kronika*, letnik 37, številka 3, Ljubljana, 1989, 267–277.

⁵⁹² *Ibid.*, 270.

pa se ne ve zavržno, da bi bil Cankar prepričan o kaki širše zasnovani zaroti židovskega rodu zoper evropske narode. V njegovi literaturi tu in tam mimogrede nastopi kak Jud.⁵⁹³ Pri Otonu Župančiču in pri Antonu Novačanu so Judje vpleteni v dogodivščine Celjskih. Med reprezentančnimi primeri je seveda tudi omenjeni prekmurski pisatelj Miško Kranjec.⁵⁹⁴ Judom očita tragično nenaravnost v človeškem smislu, saj ne vedo, da mora vsak človek imeti nekakšno domovino, da mora zrasti (nekaj naravnega) z neko deželo. V tem so Judje drugačni od preostalih ljudi. Toda ta drugačnost, nenaravnost, nima Hitlerjevih razsežnosti razumevanja Judov kot neljudi in aktivnega principa zla, temveč je kritika ravnanja in miselnosti vase zaverovane skupnosti ljudi, ki ni spoznala nekega aksioma človekovega bivanja. Pri Kranjcu tudi ni govora o kakršnikoli volji, da bi bilo treba Jude od kod odstranjovati, le misli si svoje o njih.⁵⁹⁵ Odzivi na ocene, da je za Miška Kranjca značilen antisemitizem, v javnosti lokalnega okolja nikoli niso prerasli v obsežnejše polemike, čeprav številni domačini menijo, da bi nekaj takšnih elementov v njegovih delih lahko potrdili. Na že omenjeno dilemo in opozorilo Franca Kuzmiča, ki je na predavanju ob 40. obletnici rušenja sinagoge v Murski Soboti med drugim dejal, da je za pisatelja Miška Kranjca značilen antisemitizem, vendar tega po nasvetu Franca Zadravca ni razčlenjeval, saj bi to menda bistveno spremenilo podobo o tem pisatelju, se je odzval njegov sin.⁵⁹⁶ Med drugim se sprašuje,

kakšen antisemitizem je zganjal Miško Kranjec, in drugič, prav zanima me, kako naj bi to spremenilo podobo o njem kot pisatelju. Gre namreč za dve popolnoma nezdržljivi zadevi. Če bi bil Miško Kranjec antisemit (poudarjam besedico če!), bi potem to pomenilo seveda samo politično in moralno diskvalifikacijo, nikakor pa ne bi moglo vplivati na njegovo umetniško delo. Toda že tu sem postavil pogojnik. Kajti dejstva so zelo preprosta. Kolikor vem, je Miško Kranjec zagrešil največji antisemitizem s tem, da je v svojih romanih in novelah pisal preprosto resnico, da so Prekmurci, ki so se šli

⁵⁹³ Ibid., 272.

⁵⁹⁴ Ibid., 275. Na nekem mestu v *Mladosti v močvirju* Kranjec pravi: »Težko je o Židih, celo po tej vojni pisati resnico, po šestih milijonih požganih, po v zaplombiranih vagonih zaprtih, tako ali drugače pobitih, po sentimentalnih dnevnikih in romanih in še bolj sentimentalnih filmih. Sleherno resnico pisati o njih nehote vrže nanj, ki si to drzne, mučno senco, lahko postane škodljivo v času, ko so še žive rasne zastrupitve. Toda vprašanje je, če ni bolj škodljivo resnico (!) zakriti. Edino orožje, ki so ga premogli in ki se bodo z njim poskušali reševati tudi v najbolj usodnih trenutkih svoje zgodovine, je bil denar, ne zgolj zato, ker so sami največ verjeli vanj, temveč ker so mislili, da imamo vsi ljudje od vsega najraje denar.« (prim. Miško Kranjec, *Zbrano delo*, 5. knjiga, Ljubljana, 1973, 588)

⁵⁹⁵ Ibid., 276. Kranjčev antisemitizem je tudi razredna zadeva, »do njega pride s posploševanjem nerazpoloženja od slabih izkušenj z Reichovimi na vse Žide, premore pa delno tudi svetovnonazorske razsežnosti, dasi je v tem kar spodobno oddaljen od tozadavnega Hitlerjevega patološkega, rasističnega in mitičnega antisemitizma, ki mu je seveda mrzek – so si pa Židje za svojo usodo (v najboljšem primeru: tudi, ne povsem) sami krivi.«

⁵⁹⁶ Matjaž Kranjec, Resnica o Prekmurcih, v: *Večer*, letnik 50, številka 132, Maribor, 9. 6. 1994, 16.

revolucijo, najprej okradli Žida v vasi, ki je bil trgovec. Za boga svetega, komu drugemu pa naj bi revež jemal, če ne tistemu, ki nekaj ima. Po svoji revolucionarni pameti so pač preudarili, da je zdaj čas delitve vsega, in ker je imel vaški Žid največ, so to tudi vzeli. Sicer pa je znano, tudi to je mogoče prebrati v pisateljevih knjigah, da so jih mnogi dobili po zadnjici, ko je bilo prekmurske revolucije konec. To seveda ni nobena skrivnost in o tem je pisatelj sam veliko pisal. Če je to antisemitizem, potem nam bog pomagaj!⁵⁹⁷

Vprašanje v zvezi s Kranjčevim antisemitizmom je po svoje še vedno nekoliko odprto, aktualno pa je postalo po spremembi družbenega sistema v Sloveniji po letu 1990.⁵⁹⁸ V samostojni Sloveniji se zanimanje za vprašanja antisemitizma v kontekstu odpiranja dilem o zgodovinskem spominu na pozabljeno in odrinjeno judovsko skupnost stopnjuje. K temu pripomore mednarodna vpetost teme, pa tudi vse živahnejša raziskovalna in publicistična dejavnost, ki se loteva vprašanj antisemitizma kompleksneje in v povezavi z nekaterimi aktualnimi notranjepolitičnimi temami, ki se posvečajo nestrpnosti in netolerantnosti do manjšinskih etničnih skupin.⁵⁹⁹ Tema pridobiva pomen tudi zaradi ponovnega »aktiviranja« judovske skupnosti, ki se mednarodno povezuje in odziva na aktualne dogodke v širšem prostoru. Leta 1993 je Institute of Jewish Affairs (Inštitut za judovske študije) iz Londona začel izdajati publikacijo z naslovom *Antisemitism World Report*, v kateri redno beleži protijudovska dejanja z vsega sveta. Tisto leto se je na spisku držav s takšnimi dejanji znašla tudi Slovenija. V poročilu je zapisano, da je *Tribuna*, ki jo enkrat na teden izdaja ljubljanska univerza, sponzorira pa slovenska vlada, od avgusta 1989 do aprila 1990 v nadaljevanjih objavljala prvi slovenski prevod *Protokolov sionskih modrecev*, v novembru leta 1990 pa prevod Hitlerjevega dela *Mein Kampf*. Poročilo na podlagi statističnih podatkov tudi ugotavlja, da je antisemitizem v svetu leta 1991 dosegel najvišjo točko po drugi svetovni

⁵⁹⁷ Ibid. Avtor še piše, »da se Prekmurci čedalje bolj sramujejo svoje preteklosti. Nenadoma bi bili radi potomci ne vem kakšnih gospodov, v resnici pa so bili pretežno čisti proletarci, ki še na svoje niso mogli stopiti iz borne hišice. To je prekmurska resnica. In namesto da bi bili Prekmurci ponosni na to, da so iz nič ustvarili to, kar imajo danes, se sramujejo. Smešno, žalostno!«

⁵⁹⁸ Miško Kranjec ni bil samo cenjen slovenski literat in Prešernov nagrajenec, ampak tudi pomemben funkcionar Komunistične partije in pred vojno urednik *Ljudske pravice*. Leta 1934 je bil med ustanovitelji Kluba prekmurskih akademikov. Klub je nastal v Murski Soboti na pobudo skupine prekmurskih levičarskih študentov, ki so imeli svoj krožek v ljubljanskem akademskem klubu Triglav in med katerimi so bili Rudi Čačinovič, Miško Kranjec, Vladimir Škerlak in Jože Tivadar. Javnost je imela Klub prekmurskih akademikov za levičarskega in takšen je bil tudi v očeh oblasti (prim. Jože Tivadar, Requiem za Klubom prekmurskih akademikov, v: *Borec*, letnik 42, številka 1, Ljubljana, 1990, 48–62).

⁵⁹⁹ Vprašanja »izbrisanih«, Romi, istospolno usmerjeni ...

vojni.⁶⁰⁰ Ob omembi Slovenije so v publikaciji zanimivi rezultati raziskave javnega mnenja iz leta 1994, po kateri kar 20,7 odstotka Slovencev z Judom ne bi želelo stopiti v sorodstveno razmerje.⁶⁰¹ Podobno kakor ugotavlja *Antisemitism World Report*, takšni statistični podatki v resnici dokazujejo povečanje in nevarnost ponovne oživitve skrajnih desnih nacionalizmov, možnost nastopa rasizmov, rastoče ksenofobije, zaostrovanja problemov manjšin in etničnih skupin in vse močnejšo stigmatizacijo posameznih delov populacije. Eden takšnih svežih primerov je na primer ruska organizacija Pamyat, ki gradi svojo politiko in propagando na stoletja starih predsodkih do judovske populacije.⁶⁰²

Vedno večja nestrpnost do vseh vrst drugačnosti v svojih vrstah in pa lahkota, s katero je mogoče obuditi stare predsodke, sta razlog oziroma dokaz, da so raziskave o nastanku, o mehanizmi in o delovanju skrajno sovražnih ideologij več kakor nujne, kajti nobeno okolje, tudi slovensko, pred njimi ni immuno. Vendar se lahko upravičeno vprašamo, zakaj nam je za prikazovanje logike zatiranja potreben prav fenomen antisemitizma. Odločilnega pomena je tudi vprašanje, zakaj naj bi prenašali izkušnjo antisemitizma v Slovenijo, v okolje, ki Judov nikoli ni gostilo v večjem obsegu in v katerem antisemitizem nikoli ni prešel v skrajno, najradikalnejšo fazo fizičnega zatiranja in likvidacij.⁶⁰³ Del odgovora na ta izziv ponuja holokavst, ki je veliko judovskih in tudi nejudovskih avtorjev spodbudil k poglobljenemu ukvarjanju z antisemitizmom in k proizvajanju zelo veliko uporabne literature. Svoj delež je prispevala tudi že pregovorna

⁶⁰⁰Barbara Stanič, Antisemitizem kot model zatiranja, Časopis za kritiko znanosti, letnik XXIII, številka 179, Ljubljana, 1996, 29. To je bil prevod zloglasne publikacije, ki je konec 19. stoletja močno okrepila antisemitski val, predvsem v Vzhodni Evropi. *Protokoli* natančno opisujejo načrt judovske svetovne zarote (avtorica uporablja izraz »židovski«). Prvo nadaljevanje *Protokolov* je pospremil uvod z naslovom Krvave uprave ali Protokoli modrecev – zapisniki tajnih zasedanj judovskih poglavarjev ob prvem sionističnem kongresu leta 1897 v Baslu, ki so prišli do nas v daljših in krajših izvečkih. *Protokol* vsebuje strašen načrt, po katerem so si judovski prvaki zamislili, da bodo uničili vse države in si podredili svet (prim. *Tribuna*, 4. 8. 1989). S sklepom bernskega sodišča so bili *Protokoli* dne 25. maja 1935 razglašeni za ponaredek. Vsebina protokolov v Sloveniji ni povzročila nikakršnega vznemirjenja, sporno je bilo le dejstvo, da je to temo *Tribuna* sploh objavila. V nekaj številkah je v pisnih bralcev potekala polemika o smiselnosti takšne objave, na koncu pa je prevladalo stališče, da je tekst vsekakor koristno poznati že zato, ker mu je na začetku 20. stoletja verjelo toliko ljudi (o tem pričajo prevodi v domala vse evropske jezike in – na primer – kar pet ponatisov srbskega prevoda), da pa mu večje teže ne gre pripisovati.

⁶⁰¹Po raziskavi DELA – STIK z dne 12. 4. 1995 si 8,5 % Slovencev ne bi želelo imeti Juda za soseda, enak odstotek Slovencev pa je tudi menil, da smo Slovenci do Judov nestrpni.

⁶⁰²Ibid., 30.

⁶⁰³Ibid. Avtorica je svojo razpravo zasnovala na podlagi raziskave, ki jo je na ISH (Institutum Studiorum Humanitatis) vodil prof. dr. Drago Rotar in je imela naslov *Antisemitizem – strukturna nujnost nacionalističnih ideoloških konjunktur v 19. stoletju in na začetku 20. stoletja v srednji Evropi in na Slovenskem*.

judovska pismenost, ki je raziskovalcem ponudila veliko dokumentov in virov, to pa judovsko vprašanje uvršča med zelo hvaležna in plodna raziskovalna področja. Drugi del odgovora, ki zadeva Slovenijo, pa izhaja iz prvega. Tako dobro raziskan fenomen, kakor je antisemitizem, je lahko tudi v okolju, v katerem ni avtohtonega izvora in ne pomeni močnejše zgodovinske dediščine, akademski primer, zgled in opozorilo pred podobnimi represivnimi posegi. Ne nazadnje tudi statistični podatki in izsledki anket javnega mnenja potrjujejo smiselnost tovrstnega raziskovanja. Pomembna in poučna je pot, ki jo je sovražstvo do Judov prehodilo, od mržnje na imaginarni ravni do konkretno izraženega sovražstva v izgredih in pogromih. Nujno je, da to pot in njen razvoj pokažemo in spoznamo, ker jima je izpostavljena vsaka ideologija, ki gradi na predsodkih in izkorišča zatiranje neke skupine ljudi za svojo lastno promocijo.

Probleme antisemitizma na Slovenskem, kakršnikoli in kolikršni sploh so, je treba obravnavati v kontekstu širšega razumevanja in vrednotenja tega fenomena. Mnogo primerjav s svetovnimi okviri ne vzdrži, saj je antisemitizem na Slovenskem v bistvu »antisemitizem brez Judov«. Kljub temu je treba poudariti nekatera pomembnejša dejstva, na primer v začetku osemdesetih let prejšnjega stoletja korake v smeri razširitve preozkih ideoloških okvirov pojma antisemitizem k priročajni uporabi za doseganje kateregakoli političnega cilja. V ZDA so uvedli celo megleni pojem »realni antisemitizem«. ⁶⁰⁴ V ZDA obstaja Liga proti difamaciji, ki velja kot »glavni uradni nadzornik za antisemitizem«. Njen direktor Natan Perlamuter je leta 1982 izdal knjigo *Realni antisemitizem v ZDA*, v kateri pojasnjuje novi pojem in priznava, da je stari, običajni antisemitizem propadel. Kaj razume z novim? Vse, kar ni vseč vodilnim krogom v Izraelu in v ZDA. To pojasnjuje z jasnimi primeri: tako so antisemiti v ZDA »pacifisti iz časa vojne v Vietnamu, ki so prekovali meče in branijo palestinske teroriste«, pa tisti, ki »obsojajo politiko ZDA v Srednji Ameriki in zahtevajo zmanjševanje vojaških stroškov«, in še drugi. Liga ni le izvajala neposredne kampanje proti liberalnim osebnostim, ki jih ožigosala kot antisebite, ampak je med vodilnimi Judi na ameriških univerzah tudi razširjala črne sezname profesorjev, ki jih je imela za antisebite. Ne glede na svojo »konfidenčnost« se je seznam znašel v občilih, nato pa je veliko število zmernih judovskih intelektualcev nastopilo s protestom. Toda to je bilo v ZDA; v Rusiji ⁶⁰⁵ takšnih intelektualcev ne bi našli. Do česa je to privedlo? Do paradoksnega položaja, da se je pomemben del Judov v ZDA in v Evropi (tudi številni znani sionisti) ⁶⁰⁶ znašel

⁶⁰⁴ Sergej G. Kara-Murza, Rusi in Judje, Priložnost za dialog (II), v: *Revija SRP*, letnik 14, številka 71/72, Ljubljana, 2006, 139–158; <http://www.revijasrp.si>; 18. 1. 2006.

⁶⁰⁵ Takrat še Sovjetska zveza.

⁶⁰⁶ Sionizem je judovsko narodno gibanje za ustanovitev neodvisne domovine. Theodor Herzl ga je spremenil v politično gibanje in v različnih publikacijah trdil, da je preživetje naroda zaradi nastopa

v kategoriji antisemitov. Ta kočljivi položaj so »judovski mogotci« presegli tako, da so uvedli pojem »self-hatred« (sebi sovražni). Obstajali naj bi torej Judje, ki sovražijo sami sebe. Naravnost paradokсно je bilo tudi to, da so bile iz vrst »realnih antisemitov« izključene prav tiste odkrite neofašistične in judofobske organizacije, ki so gravitirale k republikanski stranki in podpirale politiko Izraela v Palestini.⁶⁰⁷ Takšni in podobni primeri konec osemdesetih let prejšnjega stoletja so brez dvoma potrjevali tezo: učinkovito izkoriščanje antisemitizma zahteva, da ga nekdo podžiga. Oživljanje antisemitizma poteka preprosto, po načelu nasprotja. Nalašč se začenjajo razpihovati kampanje proti antisemitizmu in veliko ljudi, ki prej o njem sploh niso razmišljali, postane s tem problemom obsedenih. Ne razumejo namenov te kampanje svetovnih razsežnosti, vsako nerazumevanje pa poraja podzavestni strah: »Kaj se skriva za tem?«⁶⁰⁸ Obtožba z antisemitizmom je lahko postala politična gorjača prav zato, ker so njen smisel zamislili in uvedli najstrožjo prepoved analize razumevanja tega smisla. Zato je obtožba z antisemitizmom uporabna za vse primere, danes pa neposredno navezana na demokracijo in dvignjena na brezprecedenčno raven.⁶⁰⁹ Razumevanje antisemitizma je dobilo nove razsežnosti po odločitvi ministrov držav EU, ki so odločili, da bo kazensko pravo kvalificiralo kot zločin zanikanje holokavsta – množičnega nacističnega uničevanja Judov. To je velikanska načelna prelomnica v vseh predstavah o pravni državi in o državljskih pravicah, saj je kot kaznivo dejanje prvič opredeljeno ne le dejanje in celo ne le izjava proti Judom, ampak že zgolj mnenje glede verodostojnosti nekega zgodovinskega dogodka. To je pomembna novost v mednarodnem pravu. Končno je treba vedeti, da potencialni kršilci, ki dvomijo o verodostojnosti podatkov o holokavstu, niso bili njegovi očitvidci. Pomembno je le to, ali verjamejo ali ne verjamejo podatkom, ki jih dobivajo od zgodovinarjev in ideologov v knjigah, v časopisih in v filmih. Nastaja vpra-

antisemitizma možno samo, če bodo Judje živeli v svoji domovini. Da bi spodbudil ustanovitev judovske države, je leta 1897 v Baslu sklical prvi sionistični kongres. Še bolj je sionizem povzdignila Balfourjeva deklaracija iz leta 1917, v kateri je britanska vlada izrazila naklonjenost judovski domovini v Palestini. Vendar so se sionistična prizadevanja izpolnila šele, ko je mera judovskega trpljenja med nacističnim holokavstom povzročila mednarodno sočutje ob klavnem stanju judovskega ljudstva.

⁶⁰⁷Manjši škandal se je zgodil avgusta 1988, ko je George Bush med volilno kampanjo sprejel podporo neofašistov, se z njimi srečal in jih vključil v svoj volilni štab na visoki ravni. Naivni Judje so zagrali vik in krik, vendar so jim vodje judovskih organizacij pojasnili, da je antisemitizem teh neofašistov zastarel in anemičen, da pa se je resnični sovražnik pritalil v demokratiški stranki (torej očitno medstrankarsko prerekanje), posebno med pristaši črnškega kandidata Jacksona. Čeprav tam običajnega antisemitizma ni opaziti, naj bi bil to prav tisti »realni antisemitizem«.

⁶⁰⁸Sergej G. Kara-Murza, Rusi in Judje, Priložnost za dialog (II), v: *Revija SRP*, letnik 14, številka 71/72, Ljubljana, 2006, 139–158; <http://www.revijarsp.si>; 18. 1. 2006.

⁶⁰⁹Eden vodilnih strokovnjakov za ruski antisemitizem, D. Furman, izvaja formulo: »Ni mogoče zanikati očitnega in velikanskega prispevka Judov k demokratičnemu razvoju vsega sveta kot tudi ne globokega in medsebojno povezanega boja za demokracijo z bojem proti antisemitizmu.«

šanje, zakaj je torej zanikanje holokavsta postalo kaznivo dejanje, ki se preganja. Ali je morda zanikanje holokavsta socialni fenomen, ki bi ga bilo treba zatreti s silo in z določili kazenskega zakonika? Sploh ne, saj je malo skupin »klasičnih neofašistov«, ki jih verjetno podpirajo tajne službe, vendar tudi te službe ne zanikajo holokavsta. Drugače pa kampanje proti antisemitizmu ni bilo (in tudi ne poteka) na ravni kultur, ampak večinoma v stvarni politični praksi.⁶¹⁰ Po perestrojki zadnjega voditelja Sovjetske zveze Mihaila Gorbačova je v kulturologijo na Zahodu prišel izraz »družba spektakla«, uporablja pa se tudi pojem »doba Temišvara«. Govorimo o znanem strmoglavljenju romunskega komunističnega diktatorja Ceausescuja konec osemdesetih let prejšnjega stoletja. Zdajšnja svetovna kampanja antisemitizma, ki je v Sloveniji bolj nezatna, je del velikega scenarija. Očitno je namreč, da so v njegovem ozadju pomembni režiserji, obremenjeni s temnimi kompleksi in strastmi, ki človeštvu ne bodo prinesli nič dobrega. Ne samo v ZDA in v Evropi, tudi v Rusiji so tovrstni pomisleki več kakor utemeljeni. Mnogo vplivnih judovskih intelektualcev namreč poskuša predstaviti prav Rusijo kot izvor in trdnjavo svetovnega antisemitizma, pri tem pa iščejo korenine ruskega antisemitizma v samem jedru ruske kulture – v krščanstvu.⁶¹¹ Ugodne razmere za razvoj antisemitizma so se oblikovale v vseh državah, v katerih je finančni kapital odločno vdiral v tradicionalno gospodarstvo in ga rušil, kajti ta finančni kapital so pomenili predvsem Judje. Konflikt, ki je bil v svojem bistvu socialen, si je nadel obliko nacionalnega. Drugače pa raziskovalci in strokovnjaki ne omenjajo možnosti večjih razsežnosti antisemitizma ali morebiti celo pogromov proti Judom v Rusiji. Pri tem opozarjajo, da je stvarna grožnja pogroma ali diskriminacije eno, nekaj povsem drugega pa je percepcija te grožnje. Obstaja racionalni strah, ki je skladen z grožnjo. Judovski znanstveniki sami priznavajo, da strah Judov pred pogromi ne ustreza resnični nevar-

⁶¹⁰ Za mnoge je že pozabljeno, kako so dva dni pred proslavo 50. obletnice konca druge svetovne vojne v Berlinu s seznama povabljenecv izbrisali takratnega poljskega predsednika Lecha Walensa. Povabilo je bilo umaknjeno zaradi »antisemitizma«, izrečenega v preddverju ob nastopu v Varšavi, ko je Walensa omenil trpljenje Judov skupaj s Poljaki. Odlomki njegovega nastopa so bili objavljeni v zahodnih časopisih, komentatorji pa so se spraševali, ali je to mogoče označiti kot antisemitizem. Strokovnjaki in izvedenci so močno dvomili, politiki pa seveda »delovali«. Ne smemo prezreti podatkov o množičnem uničevanju Poljakov in Hitlerjevega ukaza iz leta 1944: »Izdal sem ukaz svojim Odredom smrti, naj brez usmiljenja pobijejo vse ženske, moške in otroke poljske rase. Samo na ta način lahko pridobimo življenjski prostor, ki ga nujno potrebujemo.«

⁶¹¹ O tem najbolj govori znana knjiga *Ruska ideja in Judje*, v kateri se veliki poznavalec judovske zgodovine in talmudske literature, ugledni ruski filozof Vladimir Solovjev, upira logiki »ekonomskega antisemitizma«. Danes tudi Rusija doživlja težke udarce »novega ekonomskega sistema«. Njegova razvidna »človeška uresničitev« so tudi Judje. In to je pravi objektivni vzrok za judofobijo. Ali opozicija in množična zavest izrabljata judofobijo kot preprosto ideologijo upora – tako, kakor je to delala Evropa? Absolutno ne. Vsi poskusi »arhitektov in delovodij«, da bi se razrasel antisemitizem, so propadli.

nosti. To je iracionalni strah. Grožnje resda obstajajo, vendar pa naj bi bili Judje v Rusiji bolj zaščiteni kakor na primer Tatarji, Čečeni in druga ljudstva.⁶¹²

Antisemitizem brez dvoma že stoletja trpinči svet. S stopnjevanjem do najbolj daljnosežne in najsrajnejše oblike nasilja, to je holokavsta, je povzročil smrt milijonov in trpljenje nešteti Judov. V manj opaznih in manj zastrašujočih oblikah je mnogim uničil življenje, zdesetkal verske skupnosti, povzročil družbene in politične razkole in zapletel odnose med državami, pa tudi delo mednarodnih organizacij. Za svet, ki je vse bolj medsebojno odvisen, je antisemitizem nevzdržno breme. Vse pogostejši in vedno hujši antisemitski incidenti na začetku 21. stoletja, še zlasti v Evropi, so mednarodno skupnost prisilili, da se z antisemitizmom spoprime bolj dejavno. Napadi na posamezne Jude in na njihovo lastnino so se dogajali že takoj po drugi svetovni vojni, vendar so sčasoma pojenjali in bili večinoma omejeni na vandalizem in kriminalne dejavnosti. V zadnjih letih so spet bolj ciljno usmerjeni; zdi se, da storilci z jasnim namenom napadajo Jude in judovstvo. Zaradi teh napadov izgubljajo judovske skupnosti občutek varnosti in blaginje.⁶¹³

Antisemitizem je predmet nešteti razprav in študij. Čeprav splošno sprejete opredelitve ni, se jasno razume, kaj izraz pomeni. V omenjenem poročilu, ki vključuje tudi oceno antisemitizma na Slovenskem, se antisemitizem pojmuje kot sovraštvo do Judov – posameznikov in skupine –, ki je usmerjeno zoper judovsko vero in/ali narodnost. Pri tem je treba razlikovati med upravičeno kritiko politike in ravnanja Izraela in komentarji, ki prevzemajo antisemitsko naravo. Predstavitev Izraela kot demona in sramotenje izraelskih državnikov, ki jih včasih primerjajo z nacističnimi voditelji in jih upodabljajo z nacističnimi simboli, da bi jih osmešili, kažeta bolj na antisemitske predsodke kakor na tehtno kritiko politike v zvezi s spornimi vprašanji. V zadnjih letih ima svetovni antisemitizem štiri glavne vire:

- Tradicionalni predsodek do Judov, ki že stoletja preveva Evropo in nekatere dežele drugod po svetu. Sem vključujemo skrajne nacionaliste, pa tudi druge, ki zatrjujejo, da judovska skupnost nadzira vlade, medije, mednarodna podjetja in finančni svet.
- Močna protiizraelska naravnost, ki prestopa mejo med objektivno kritiko izraelske politike in antisemitizmom.

⁶¹² Odnosi med Rusi in Judi so v današnji Rusiji zaostreni, še posebej v času transformacije sovjetskega sistema so bili obremenjeni s težko hipoteko. Dialog je torej nujen, a prej se je treba odkrito spoprijeti z dejstvi in z manipulacijo družbene zavesti. Sergej Kara-Murza analizira socialna dejstva v teh odnosih brez dlake na jeziku. »Manipulacija družbene zavesti« je njegovo področje, saj je napisal knjigo s tem naslovom.

⁶¹³ Poročilo o globalnem antisemitizmu, 1. 7. 2003–15. 12. 2004; Urad za demokracijo, človekove pravice in delo; Veleposlaništvo ZDA v Ljubljani, http://ljubljan.usembassy.gov/slovenia_antisemitizem.html.

- Protijudovsko razpoloženje, ki ga izražajo nekateri pripadniki vse večje muslimanske skupnosti v Evropi, temelji pa na dolgoletnem sovraštvu do Izraela in do Judov, in nestrinjanje muslimanov z razvojem dogodkov v Izraelu in na zasedenih ozemljih ter nedavno tudi v Iraku.
- Kritika ZDA in globalizacije, ki se prenaša na Izrael in na Jude na splošno, tako da jih povezujejo z obojim.

V Evropi se antisemitizem zadnja leta precej krepi. Pri tem velja poudariti, da ima mnogo evropskih držav obsežne sisteme poročanja, s katerimi izgrede zaznavajo natančneje, kakor je to mogoče v drugih državah. Zaradi bistvene razlike v načinu poročanja ne moremo posameznih dežel in zemljepisnih območij neposredno primerjati. Po letu 2000 se je število verbalnih napadov na Jude povečalo, prav tako se je precej razširil vandalizem, na primer grafiti, zažigalne bombe v judovskih šolah in skrunjenje sinagog in grobov na pokopališčih. Najbolj se je povečalo število fizičnih napadov, razmahnilo se je pretepanje, napadi z nožem in druge vrste nasilja, ki so se v mnogih primerih končali s hudimi poškodbami, celo s smrtjo. Zaskrbljavajoči so predsodki v delu levosredinskega tiska in med intelektualci; lahko rečemo, da že preraščajo v antisemitizem.⁶¹⁴

Skrb vzbujajoče je tudi povečanje antisemitskega zastraševanja in izgrediv, opazno po vsej Evropi, vendar glede na število primerov in natančnost poročanja obstajajo precejšnje razlike. Vlade večine evropskih držav se danes zavedajo, da je antisemitizem hud problem za njihovo družbo, in kažejo večjo pripravljenost za reševanje tega problema. Evropski center za nadzor (EUMC) s sedežem na Dunaju je za leti 2002 in 2003 ugotovil, da se je med državami članicami EU število izgrediv povečalo v Franciji, Nemčiji, Veliki Britaniji, Belgiji in v Nizozemski. Ker te države vodijo zanesljivo in izčrpno statistiko o protijudovskih dejanjih in so vključene v boj zoper antisemitizem, je Evropski center za nadzor hitro prejel te podatke. Vlade in vodilne javne osebe so obsodile nasilje, sprejeli so novo zakonodajo in okrepili uveljavljanje zakonodaje, prizadevanja pa povečali tudi na področju izobraževanja. V Zahodni Evropi velik delež napadov na Jude in na njihovo lastnino še vedno zakrivijo tradicionalne skrajno desničarske skupine, za večino preostalih izgrediv pa je vse večkrat odgovorna prikrajšana in nezadovoljna mladina.⁶¹⁵ V Vzhodni Evropi, v kateri živi mnogo manj muslimanov, so bili za

⁶¹⁴ Ocena za slovenske razmere ne drži, čeprav je v tisku zaznati nekaj tovrstnih opažanj. To je razvidno tudi iz zbranega gradiva, ki ga je v okviru razstave *Java kača nestrpnosti* pripravil Urad varuha človekovih pravic Slovenije. Razstava je med drugim gostovala v mariborski Sinagogi in naletela na velik odziv zlasti med mlajšimi obiskovalci. Spremljala jo je tudi odmevna okrogla miza o nestrpnosti v Sloveniji, na kateri je sodeloval takratni varuh človekovih pravic Matjaž Hanžek.

⁶¹⁵ Ocena se zdi precej posplošena in je tudi nekoliko čezmerna. Te težnje se bodo verjetno ohranile, saj

večino antisemitskih dejanj odgovorni skinheadi in pripadniki drugih obrobnih radikalnih političnih skupin. Antisemitizem ostaja hud problem v Rusiji, v Belorusiji in v drugih državah nekdanje Sovjetske zveze, kjer so večino napadov izvedli skrajni nacionalisti in druge skrajno desničarske skupine. Stereotip, da Judje obvladujejo svetovno gospodarstvo, še vedno ponuja plodna tla za vznik nasilja proti njim. Antisemitizem bi bilo nemara mogoče dolgoročno zmanjšati z izobraževanjem o holokavstu in z učenjem strpnosti ter z usposabljanjem učiteljev, toda problem se razrašča hitreje, kakor se udejanja ta rešitev. Ob koncu leta 2003 in v letu 2004 so se nekateri Judje, zlasti v Evropi, spopadli z vprašanjem, ali naj zamolčijo svojo identiteto ali pa tvegajo nadlegovanje, včasih celo z resnimi telesnimi poškodbami in s smrtjo. Pri tem ne smemo prezreti ali podcenjevati hudega psihološkega davka v tem vse težjem okolju.⁶⁶

Posebno poglavje v zvezi z naraščanjem antisemitizma so mediji. Z močno razširjenostjo medijev⁶⁷ so osebe, ki razpošiljajo antisemitsko gradivo, dobile več priljubljenosti, da neovirano razvijajo svojo propagando. Zakoni proti spodbujanju sovraštva dajejo nekaj zaščite, toda zagotavljanje svobode izražanja v številnih zahodnih državah omejuje preventivne ukrepe, ki bi jih oblasti drugače lahko sprejele. Satelitski televizijski programi omogočajo prehajanje od enega izvajalca storitev do drugega. Prav tako ponudba na medmrežju zlahka prestopi meje, saj je za to malo ovir ali pa jih sploh ni. Organizacija za varnost in sodelovanje v Evropi (OVSE) je junija 2004 v Parizu priredila ločeno zasedanje o nestrpnosti na medmrežju, na katerem so sprejeli odločitev o »spodbujanju strpnosti in svobode medijev na medmrežju«. Sklep, ki je po naravi zavezujoč, je bil zastavljen previdno, da bi se izognili neskladju z različnimi pravnimi sistemi v državah članicah OVSE. Sodelujoče države poziva, naj preiskujejo in kazensko preganjajo nasilna dejanja, ki temeljijo na antisemitizmu in na vsaki drugi nestrpnosti na medmrežju, in izoblikujejo izobraževalne programe za otroke glede sovražnega govorjenja in drugih oblik nestrpnosti.⁶⁸

V Evropi in drugod po svetu so se številne vlade zavedele, kakšno grožnjo pomeni

se število muslimanov v Evropi povečuje, njihova raven izobrazbe in ekonomske možnosti pa ostajajo omejene.

⁶⁶ Potrebo po tem, da se začne izobraževanje o holokavstu, je pokazala tudi dokumentarna razstava *Holokaust 1933–1945 (Pogum, da se spominjamo)*, ki je bila na ogled od novembra 2004 do januarja 2005 v mariborski Sinagogi. Gostovala je tudi na Srednji ekonomski šoli v Mariboru in v Pokrajinskem muzeju Ptuj. Sporočilnost te razstave je bila zelo velika in je naletela na močan odziv v splošni in v strokovni javnosti, zlasti v smislu izobraževanja mladih o tej temi.

⁶⁷ Izjemno močna je zastopanost interneta.

⁶⁸ Kritiki Izraela pogosto uporabijo časopisne karikature s protijudovskimi podobami, s katerimi napadajo izraelsko državo, njeno politiko in judovske skupnosti ter vse, ki podpirajo Izrael. Ti medijski napadi, ki so lahko neuravnovešeni ali ne temeljijo na dejstvih, skušajo Izrael prikazati kot grožnjo.

antisemitizem, in se odkrito izrekle zoper ta fenomen. Ponekod so sprejeli učinkovite ukrepe za boj proti njemu in danes mnogo držav, na primer Francija, Belgija in Nemčija, zagotavlja boljšo zaščito pripadnikov judovske skupnosti in njihove lastnine. Policija se je na izbruhe antisemitizma večinoma odzivala neenotno. Večina zaposlenih v organih pregona ni posebno usposobljena za ravnanje ob kaznivih dejanjih iz sovraštva in še manj, kadar se ta dejanja rojevajo iz sovraštva do Judov. Policija je včasih opustila pregon teh kaznivih dejanj, češ da je to huliganstvo ali manjši prekrški in ne napad na Jude zaradi njihove narodnosti, vere ali zato, ker so napadalci svoje žrtve poistovetili z ravnanjem Izraela. V državah, v katerih je antisemitizem hud problem, je treba policijo in sodstvo še vedno posebej usposablјati. Številni narodi sploh nimajo zakonodaje o kaznivih dejanjih iz sovraštva, ki bi se lotevala tudi antisemitizma in drugih prestopkov, povezanih z nestrpnostjo. Ponekod, kjer takšne zakone imajo, pa bi jih bilo treba bolj uveljaviti.

Antisemitizem je svetovni problem, ki zahteva usklajen pristop na mednarodni ravni. Zato je OVSE, ki združuje petinpetdeset sodelujočih držav iz Evrope, Azije in Severne Amerike ter iz partnerskih držav iz Sredozemlja in iz Azije, najučinkovitejše sredstvo za vzpostavitev mednarodnega sodelovanja. Organizacija OVSE je na tem področju orala ledino s pripravo konferenc o antisemitizmu junija 2003 na Dunaju in aprila 2004 v Berlinu.⁶¹⁹ To sta bili prvi mednarodni srečanja na visoki politični ravni, posvečeni izključno antisemitizmu. Dunajska konferenca je antisemitizem opredelila kot vprašanje človekovih pravic. Na zasedanju v Maastrichtu decembra 2003 so zunanji ministri OVSE ponovno potrdili, da je antisemitizem resen problem. Tam so sprejeli formalni sklep, da je treba poudariti potrebo po boju zoper antisemitizem, in odločili, da se bodo v Uradu OVSE za demokratične institucije in človekove pravice (UDIČP) zbirali podatki o kaznivih dejanjih iz sovraštva. Urad zdaj sodeluje z državami člani-

⁶¹⁹ Na njej je sodeloval tudi takratni slovenski zunanji minister dr. Dimitrij Rupel. V svojem nastopu je minister Rupel predstavil prizadevanja mednarodne skupnosti v boju proti antisemitizmu, rasizmu, ksenofobiji in proti diskriminaciji. Ocenil je, da so ta področja v Sloveniji dobro regulirana, in opozoril na nekatere posebnosti našega prostora. Slovenija je zaradi specifičnih zgodovinskih okoliščin in zaradi svojega geografskega položaja na evropskem kulturnem, religioznem in etničnem razpotju (križišču). V Sloveniji se srečujemo z različnimi narodnostnimi, etničnimi in verskimi skupinami, a država se zavzema za enakopravnost vseh. Zavezana je k zaščiti in spoštovanju temeljnih človekovih pravic in svoboščin in k oblikovanju možnosti za harmonični razvoj družbe. V priložnostnem nagovoru je minister Rupel še dejal, da razumemo pravico posameznika do svobodnega izražanja vere v zasebnem in v javnem življenju v kontekstu kategorije zavesti o svobodi, kakor tudi kolektivnih pravic, ki jih uresničujejo verske skupnosti. Postregel je s podatki o številu Judov v Sloveniji; bilo naj bi jih le približno tristo. Problem je tudi starostna struktura skupnosti, saj po njegovem število starejših članov judovske skupnosti konstantno narašča (prim. govor ministra Rupla na konferenci v Berlinu, Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije, Ljubljana, 13. 4. 2004).

camí OVSE in zbira informacije o zakonodaji glede kaznivih dejanj iz sovraštva ter podpira »najboljše rešitve« na področjih kazenskega pregona in boja zoper kazniva dejanja iz sovraštva in izobraževanja. Oblikoval je tudi Program o strpnosti in nediskriminaciji in ima svetovalca, ki se ukvarja izključno s tem vprašanjem. Na zasedanju v Sofiji decembra 2004 so zunanji ministri držav OVSE sklenili, da se imenujejo trije posebni predstavniki za vprašanja nestrpnosti, med njimi eden za antisemitizem, ki naj bi z državami članicami sodeloval pri izvajanju boja proti temu fenomenu.⁶²⁰ Tudi Združeni narodi so v boju proti antisemitizmu sprejeli pomembne ukrepe. Med drugim so junija 2004 organizirali seminar o antisemitizmu, ki ga je gostil generalni sekretar Kofi Annan. Naslednji ukrep je bila resolucija, sprejeta novembra 2004, ki poziva k odpravi vseh oblik verske nestrpnosti, pri tem pa je izrecno naveden tudi antisemitizem. Izobraževanje je še vedno močan protistrup za antisemitizem in za druge oblike nestrpnosti. Po prvi konferenci v Stockholmu leta 1998, ki je bila sklicana zaradi zaskrbljenosti nad vse slabšim poznavanjem holokavsta med mladimi, so se Švedska, Velika Britanija in Združene države Amerike odločile, da se vprašanja lotijo s sodelovanjem. Plod teh začetnih prizadevanj je bila ustanovitev delovne skupine za mednarodno sodelovanje pri izobraževanju o holokavstu, o spominu nanj in o njegovem raziskovanju.⁶²¹

V zadnjih letih je bil antisemitizem v Evropi (Evraziji) zelo razširjen, čeprav so bile glede na resnost in obseg napadov med posameznimi državami velike razlike. Najhujša dejanja – pretepanje in drugo fizično obračunavanje – so se zgodila v dvanajstih državah. O verbalnem nadlegovanju so poročali v osemindvajsetih državah, o oskrnjenju pokopališč in sinagog pa v tridesetih državah. Na povečanje protijudovske dejavnosti in razpoloženja v Zahodni Evropi je v zadnjih letih vplivalo tudi dogajanje na Bližnjem vzhodu ali pa so se nastopi protijudovskega razpoloženja ujemali s protiizraelskimi stališči. V šestnajstih državah Evrope in Evrazije zadnja leta niso poročali o antisemitskih dejanjih ali pa le o redkih. To še ne pomeni, da izbruhov antisemitizma v teh državah sploh ni bilo. Kar zadeva Evropo, število izgredov v nekaterih državah ne odslkava le globine problema, temveč tudi kaže, kako temeljito civilne družbe, verski predstavniki in vlade poročajo o antisemitizmu. Zato nastaja neravnovesje v obsegu poročil posameznih držav. Prav tako so bili različni odzivi oblasti. Številne evropske vlade uspešno

⁶²⁰ Sprejeli so tudi ponudbo španske vlade, da junija 2005 v Cordobi gosti tretjo konferenco o antisemitizmu.

⁶²¹ Danes to neformalno mednarodno organizacijo, ki deluje na temelju soglasja in brez birokracije, sestavljajo predstavniki dvajsetih držav. Članice združenja so postale države: Argentina, Avstrija, Češka, Danska, Francija, Nemčija, Madžarska, Izrael, Italija, Litva, Latvija, Luksemburg, Nizozemska, Norveška, Poljska, Romunija, Švedska, Švica, Velika Britanija in ZDA, stike z združenjem (ITF) pa vzdržujejo še Hrvaška, Estonija, Grčija in Slovaška.

kazensko preganjajo storilce, ki izvajajo ali spodbujajo napade na Jude ali jih nadlegujejo, pri drugih njihovi uslužbenci sami dajejo antisemitske izjave ali pa so do Judov pristranski.⁶²² V sklop antisemitskih izjav bi lahko posredno vključili tudi posamezne primere

./.../nesprejemljivega opredeljevanja etničnosti in rase. Številni avtorji rasizem prikazujejo kot razlikovanje, ki naj bi bilo od etničnega drugačno zato, ker ga akter postavlja – na prvi pogled – v očitno, torej vidno razliko. V nekem smislu naj bi bilo torej etnično razlikovanje benignejše, manj nevarno od rasnega, pa tudi uperjeno v drugače zaznano različnost; po mnenju številnih preučevalcev naj bi rasizem torej govoril o fizioloških razlikah, ne o kulturnih, ki naj bi bile značilne za etničnost.⁶²³

Takšnega razlikovanja ne moremo podpreti iz dveh razlogov: predpostavlja nekažno dejanskost rasne razlike, po drugi strani pa zaznavanje očitne razlike ni zamejeno na razmerja med »rasami« – in samo na sebi tudi ni nujno razumljeno kot neprehodno.

Rasizem na podlagi domneve razloči člane kake skupine oziroma skupine med seboj, tako da jih stereotipno obravnava kot enake in drugačne od vseh, za katere meni, da v skupino ne sodijo. S tem posameznike in njihovo rasno skupino zoži na fiksno in razvrednoteno razumevanje njihovih možnosti, lastnosti in sprejemljivosti. Iz tega sledi, da storilec tistega, kar velja – ali bi vsaj moralo veljati – kot rasizem, skupaj s kriminalom, ne motivira sovraštvo. Kako društvo ali klub, ki ima implicitno ali eksplicitno pravilo nesprejemanja črncev ali Judov, tega ne stori nujno iz sovraštva, temveč zaradi ohranjanja gospodarske prednosti in statusa belih članov, ki pravila postavljajo. Torej je to vprašanje moči, pa naj vključuje sovraštvo ali ne.⁶²⁴

V kontekstu uveljavljenih stereotipov lahko obravnavamo tudi slovenski antisemitizem. Pri tem pa poudarjamo, da je to v bistvu »antisemitizem brez Judov«, saj je judovska skupnost v Sloveniji številčno zelo skromna. Ima okoli sto petdeset članov.⁶²⁵

⁶²² Številni evropski voditelji so antisemitizem obsodili in pozvali k strpnosti, več evropskih držav pa se je pridružilo Svetu Evrope, ko je razglasil dan spomina na holokavst. Na konferenci o antisemitizmu junija 2003 je organizacija OVSE pozvala države članice, da vnovič potrdijo svojo zavezanost k obsodbi rasnega in etničnega sovraštva, tudi antisemitizma, in pripravijo nadaljnje načrte, kako bodo to zavezanost udejanjale. Kot odziv na to so nekatere države že izvedle akcijske načrte.

⁶²³ Irena Šumi, *Kultura, etničnost, mejnost*, Ljubljana, 2000, 48.

⁶²⁴ *Ibid.*, 50. Za slovenske razmere v zadnjem obdobju ni takšnih primerov, čeprav vprašanja gospodarske moči vedno bolj prihajajo v ospredje.

⁶²⁵ Po popisu prebivalstva leta 1991 se je v Sloveniji za Jude opredelilo sto devetindevetdeset oseb, leta 2002 pa samo devetindevetdeset. Ti podatki, čeprav uradni, pa niso tudi dejanski, saj se za Jude opredeljuje od tristo do največ petsto oseb in s temi podatki razpolaga tudi Judovska skupnost Slovenije, ki je krovna organizacija slovenskih Judov. Številka petsto pa je vendarle previsoka in je doslej še ni bilo mogoče potrditi z dejanskimi podatki.

Med njimi jih je tudi nekaj iz Murske Sobote, ki obžalujejo, da nimajo v bližini nobene sinagoge. Obiščejo lahko le sinagogo v Ljubljani ali se odpeljejo v Gradec.⁶²⁶ To jih žalosti, enako kakor tudi zelo mlahav odziv novih slovenskih oblasti na antisemitske izjave nekdanjega hrvaškega predsednika dr. Franja Tuđmana, ki so pogosto dopolnjevale njegova predvolilna gesla. Redki prekmurski Judje opozarjajo, da je tema o Judih na Slovenskem zelo zapletena in da sploh ni obdelana. Nekaj Judov živi tudi v Mariboru, kjer je obnovljena nekdanja sinagoga, ki je prav tako kakor sinagoga v Lendavi spremenjena v kulturnozgodovinski spomenik, namenjen kulturnim prireditvam. Obe stavbi delujeta hladno in prazno, uporabljeni sta za druge namene, pri tem ne more nič spremeniti niti novo ostrešje niti moderna okna, zgradba tudi živi od svoje funkcije. V Ljubljani obstaja Judovska skupnost, srečujejo se redno. Rabin je Italijan, enkrat tedensko prihaja iz Trsta, slovenskega jezika ne obvlada prav dobro. Prihaja pa veliko ljudi, predvsem mladih. Veliko od njih ni judovske vere, iz simpatije in zanimanja za judovsko kulturo obiskujejo bogoslužje in kulturne prireditve. Človek se mora sprijazniti s tem, da je Slovenija država brez Judov, nič več in nič manj.⁶²⁷

O izgredih, ki bi mejili na nastop antisemitizma, iz Murske Sobote in iz Lendave ni opozoril. Vendar pa vsi še vedno obsojajo nerazumljivo rušenje zgradbe nekdanje judovske šole v Lendavi, ki bi jo lahko zavarovali in ohranili, a tega niso storili zaradi vedénja takratnih lokalnih oblasti. Te oblasti so namreč s svojimi dejanji celo pospešile propadanje in dokončno uničenje edinstvenega judovskega spomenika na Slovenskem.

V zadnjih letih se je tudi v Sloveniji zgodilo nekaj izgredov, ki imajo prvine antisemitizma. Med drugim je bil oskrunjen judovski družinski grob v Ljubljani.⁶²⁸ Predstavniki judovske skupnosti so poročali o predsodkih, o nevednosti in o napačnih stereotipih, razširjenih v družbi. Sodeč po poročilih, so negativne prisposode o Judih pogoste v zasebnih pogovorih, državljani Slovenije pa Judov na splošno tudi nimajo za domače prebivalstvo, čeprav na tem območju živijo že več stoletij. Predsodki ostajajo skriti pod površino, o očitnem verbalnem ali fizičnem nasilju pa ni omemb. Leta 2004

⁶²⁶ Nikoli pozabiti, Judovska kultura v Sloveniji, *Signal, Letni zbornik Pavlove hiše*, Potrna 2005, 104–105. Na ta problem je opozorila Erika Fürst, ena redkih Judinj, ki še danes živijo v Murski Soboti. Preživela je Auschwitz in se po vojni z mamo in s sestro vrnila v Mursko Sobotu. Težko jim je bilo po vojni brez očeta in brez sorodnikov. Spoprijemali so se s samopremagovanjem in s težavami pri sporazumevanju s someščani, ki so se predtem vdali ideologiji, ki je njo in njeno družino skoraj stala življenja in jim vzela očeta. Niso se želeli izseliti v Izrael, ostali so v Murski Soboti in zdržali tudi pritiske povojnih revolucionarnih oblasti.

⁶²⁷ Ibid., Erika Fürst dodaja, da sama ne hodi na srečanja Judov v Ljubljano in da sploh ne ve, kje se Judje srečujejo. Poudarja pa, da svojo zgodbo rada pripoveduje mladim in je pogosto vabljen v šole. To jo veseli, čeprav je njena zgodba žalostna. Ima pa zmeraj dober občutek, saj je treba mladim odpreti oči in nenehno opozarjati na temno poglavje zgodovine, da se kaj takšnega ne bi nikoli več ponovilo.

⁶²⁸ *Jara kača nestrpnosti*, dokumentarna razstava v mariborski Sinagogi, Maribor, 2005.

je Judovska skupnost Slovenije poročala o zadnjem odprtem napadu skupine skinov, ki je judovski skupnosti poslala grozilno pismo.⁶²⁹ Fizičnih napadov na Jude v Sloveniji ni bilo, kljub temu pa po besedah predsednika judovske skupnosti Andreja Kožarja zlasti starejše Jude vznemirjajo verbalni izpadi proti Judom. Ta pojav je drugače mogoče opaziti po vsej Evropi in ga tudi v judovski skupnosti ne ocenjujejo kot »strah vzbujajočo stvar«. Ti izrazi nestrpnosti naj bi se po nekaterih napovedih umirili v nekaj letih. Ker pa je v Sloveniji mogoče zaznati več nestrpnosti, ki je naperjena proti vsem manjšinam ali drugače usmerjenim (proti Romom, muslimanom, istospolno usmerjenim), v tem kontekstu ni mogoče govoriti o novem valu nestrpnosti, ki bi bila naravnana zgolj proti judovski skupnosti ali njenim posameznim članom. Vzroke za takšno nestrpnost je navadno treba iskati v trenutnih pomembnih socialnopolitičnih razmerah doma in po svetu. Konflikti na Bližnjem vzhodu so razlog za negativna čustva do Judov, boj proti terorizmu se je prelevil v boj proti vsemu, kar je muslimanskega, to pa v Sloveniji podpihuje tudi vprašanje gradnje džamije oziroma islamskega kulturnega in verskega središča v Ljubljani. Na nastope nestrpnosti ves čas opozarja varuh človekovih pravic, zato je vedno več pobud, da bi tem problemom namenili več pozornosti v šolskem oziroma izobraževalnem sistemu. Vlada Republike Slovenije je s svojimi programi v osnovnih in v srednjih šolah podprla izobraževanje proti predsodkom in za strpnost, obenem pa je holokavst obvezna tema v učnem načrtu sodobne zgodovine. Toda učitelji so se lahko precej svobodno odločali (in se še lahko), koliko časa posvetiti tej temi. Država je formalno razglasila 9. maj za dan spomina na holokavst in šole se na ta dan spominjajo holokavsta z ogledi dokumentarnih filmov ali kako drugače, toda vse je še vedno veliko odvisno od pobude posameznih učiteljev ali vodstva šol. Nekateri izrazi antisemitizma na Slovenskem so do neke mere tudi posledica izbrisa Judov iz nacionalnega zgodovinskega spomina oziroma izrivanja Judov na rob spomina. Vedenje o slovenskih Judih in o njihovi tragični usodi v obdobju holokavsta je izjemno skromno in tudi v številnih etničnih študijah sploh niso omenjeni. Nekdanja partijska vladajoča nomenklatura je nanje gledala »zgolj po potrebi«, obravnavani so bili v bistvu kot razredni sovražnik in bili ideološko nekako izničeni ali pozabljeni. Ob tem ne moremo prezreti ene znanih lastnosti slovenskega narodnostnega diskurza: njegova neprebojna kontinuiteta je vsaj na prvi pogled paradokсна tudi zato, ker je javnost, celo strokovna, v Sloveniji že desetletja poplavljen s svarili pred vsem etničnim in pred nacionalizmom; v socialističnem režimu je bil nacionalizem nasprotnik »bratstva in enotnosti« in »delavskega internacionalizma«, torej dvakratni vrhovni sovražnik »oblasti delovnega ljudstva«, po letu

⁶²⁹ Andrej Kožar - Beck, dolgoletni predsednik Judovske skupnosti Slovenije, 20. 2. 2004. O tem pismu je odmevno poročala Pop TV v prispevku *Antisemitizem tudi v Sloveniji* in še nekateri drugi slovenski elektronski in tiskani mediji.

1990 pa so se svarila množila zlasti zaradi dogodkov na Balkanu, na primer v zvezah, kakršni sta »medetnični konflikt« in »etnično čiščenje«. Končno ne gre pozabiti, da je vzpostavitev slovenske nacionalne države spremljala na veliko načinov artikulirana politična in družboslovna skepsa – domača in tuja – o »retrogradnosti« vzpostavljanja nacije po etničnih mejah v obdobju evropskih procesov združevanja.

Še dodaten, prav tako navidezen paradoks vztrajanja pri esencialističnem odnosu do etničnega, so tudi trdna znamenja o ksenofobiji, ki je na Slovenskem splošno razširjena in večinoma temelji na tesni zaprtosti državnega prostora in na razmeroma zelo nizkem, pravzaprav kar neznatnem deležu imigracij iz jezikovno in kulturno tujih prostorov.⁶¹⁰

S posameznimi široko zasnovanimi raziskavami in projekti se Slovenija vključuje v mednarodna prizadevanja za odpravljanje izbruhov sodobnega antisemitizma. Oktobra 2002 je bila na Bledu organizirana mednarodna konferenca *Judje in antisemitizem na Balkanu*, na kateri so sodelovali številni uveljavljeni strokovnjaki. Opozorili so na mnogo socialnih vidikov sodobnega antisemitizma. Večinoma so se osredotočili na podrobne zgodovinske orise in analize sedanjega položaja Judov ter javnega, državnega in stereotipnega antisemitizma znotraj nacionalnih okvirov držav na Balkanu. Še zlasti natančno so preučili čas po padcu komunističnih režimov.⁶¹¹ Naša država je podprla tudi Resolucijo Evropskega parlamenta ob spominu na holokavst, antisemitizem in rasizem iz januarja 2005. Resolucija navaja tudi razloge, ki so vodili Evropski parlament k sprejetju takšnega dokumenta. Med drugim opozarja, da je dne 27. januarja 2005 minilo šestdeset let od osvoboditve nemškega taborišča Auschwitz-Birkenau, v katerem je bilo umorjenih 1,5 milijona Judov. Ta obletnica za evropske državljane ni le priložnost, da se spomnijo na veliko grozoto in tragedijo holokavsta in jo obsodijo, temveč tudi možnost, da se odzovejo na naraščajoči antisemitizem, zlasti na antisemit-

⁶¹⁰ Irena Šumi, *Kultura, etničnost, mejnost*, Ljubljana, 2000, 127. V tem smislu so nadvse značilni rezultati reprezentativnih raziskav *Slovensko javno mnenje*. Eno od vprašanj, ki jih raziskava periodično preverja, zadeva tudi sprejemljivost različnih socialnih skupin (sodno kaznovani, pijanci, narkomani, politični ekstremisti, homoseksualci) in etničnih kategorij (ljudje druge rase, Judje, Romi) ob vprašanju: Koga ne bi hoteli imeti za svojega soseda? Pri socialnih kategorijah so to v smeri najmočnejšega porasta od leta 1992 do leta 1998 narkomani, pijanci, homoseksualci in politični skrajneži – ti včasih dosegajo tudi nad 70 % glasov; pri etničnih kategorijah pa so bili Judje zastopani s 37,2 % leta 1992 in s 24,8 % leta 1998. Te rezultate je mogoče ustrezno interpretirati ob pregledu različnih dejavnikov, denimo s percepcijo akutnosti ali relevantnosti te problematike. Posebno slavo je doživel podatek, da je le neznamen odstotek tistih, ki si Juda ne bi želeli za soseda, kakega Juda tudi že v resnici videl (prim. Niko Toš, *Slovensko javno mnenje*, Ljubljana, 1989).

⁶¹¹ Prispevki z mednarodne konference so objavljeni tudi v knjigi *Jews and anti-semitism in the Balkans*, Wolf Moskovich – Oto Luthar – Irena Šumi (ur.), Ljubljana, 2004.

ske izgrede v Evropi, in se znova v širšem okviru spoprimejo z nevarnostmi negativnega obravnavanja ljudi na podlagi rase, narodnosti, vere, družbene razslojenosti ter politične in spolne usmerjenosti. Evropa ne sme pozabiti svoje zgodovine: koncentracijska in uničevalna taborišča, ki so jih zgradili nacisti, so med najbolj sramotnimi in bolečimi stranmi v zgodovini naše celine. Zločini iz Auschwitza morajo živeti dalje v spominu prihodnjih generacij kot opozorilo na genocid, ki izvira iz prezira do drugih ljudi, iz sovraštva, iz antisemitizma, iz rasizma in iz totalitarizma. Poudarjeno je bilo tudi, da so tovrstna prizadevanja potrebna, ker se izvajanje diskriminacije na podlagi vere in narodnosti nadaljuje na različnih ravneh, ne glede na pomembne ukrepe, ki jih je sprejela Evropska unija v zvezi z izvajanjem 13. člena Pogodbe EU. Judje v Evropi se čutijo vse bolj ogrožene zaradi širjenja antisemitizma po spletu, ki se navzven kaže z oskrumbo sinagog, judovskih pokopališč in drugih verskih krajev, z napadi na judovske šole in na kulturna središča ter na Jude v Evropi, v katerih jih je bilo mnogo poškodovanih. Zaradi vsega tega je Evropski parlament pozval vse institucije Evropske unije, države članice Evropske unije in vse evropske politične stranke, da obsodijo vsakršno dejanje nestrpnosti ali spodbujanja k rasnemu sovraštvu, pa tudi vsako dejanje nadlegovanja ali rasnega nasilja; obsodijo naj zlasti in brez zadržkov vsa dejanja in izraze antisemitizma v kakršnikoli obliki in predvsem vsako nasilje, katerega vzrok je versko ali rasno sovraštvo oziroma nestrpnost, kakor so med drugim napadi na verske kraje, svetišča in svetinje, ki pripadajo judovski, islamski ali drugim veram, pa tudi na manjšine, na primer na Rome.⁶³² Kakor so znova potrdili, sta spominjanje in poučevanje bistvo prizadevanj, da postanejo nestrpnost, diskriminacija in rasizem stvar preteklosti, zato je treba okrepiti boj proti antisemitizmu in rasizmu s širjenjem zavesti, predvsem med mladimi, o zgodovini in nauku holokavsta tako, da:

- zaznamujemo spomin na holokavst z razglasitvijo 27. januarja za evropski dan spomina na holokavst po vseh državah članicah Evropske unije;
- spodbujamo poučevanje o holokavstu ob sodelovanju vseh ustanov, nastalih v spomin na holokavst, zlasti muzeja Auschwitz-Birkenau in Berlinskega informacijskega centra o holokavstu,⁶³³ saj so to evropski viri, prek katerih bosta poučevanje o holokavstu in evropsko državljanstvo postali standardni sestavini šolskih programov povsod po Evropski uniji, in da v sedanjem boju proti rasizmu, ksenofobiji in antisemitizmu upoštevamo ozadje holokavsta;
- zagotovimo, da šolski programi v 25 državah članicah Evropske unije pri obravnavi druge svetovne vojne čimbolj upoštevajo zgodovinska dejstva in da države članice

⁶³² <http://www.europarl.eu.int/omk/sipade>

⁶³³ Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas.

izrabijo sredstva, ki jih je Evropski parlament v proračunu leta 2005 namenil za šole po vsej Evropski uniji, ter da prevzamemo skrb za vojna pokopališča in spomenike.

Po koncu druge svetovne vojne je kazalo, da bo svet na holokavst pozabil. Šest milijonov Judov, žrtev nacističnega nasilja, je tonilo v pozabo ob novi konstelaciji mednarodnih odnosov, ki se je oblikovala ob eskalaciji hladne vojne.

Nevarnost je takrat pretela z Vzhoda in zavezniki so pohiteli z obnovo Nemčije, ki se je hitro profilirala kot zaželena zaveznica zahodnih sil. ZDA so na podlagi teorije o totalitarizmi, ki nacizem enači s komunizmom, poudarile politične vzvode nasilja in dovolile, da se je specifična »konca« rešitve judovskega vprašanja v Evropi izmuznila pod poglavje diktature. Izrael je do šestdesetih let soočenje s holokavstom odrival, saj je bil zaposlen z graditvijo in obrambo države. Travma, ki jo je sprožil holokavst, pa je medtem živela svoje življenje. Kot eno temeljnih gibal izraelske zunanje politike je bistvena za razumevanje bližnjevzhodne krize. Na psihološki ravni deluje podobno kakor na fizični, le da ne prizadene struktur tkiva, ampak strukture uma.⁶⁵⁴

Pri psihološki travmi so

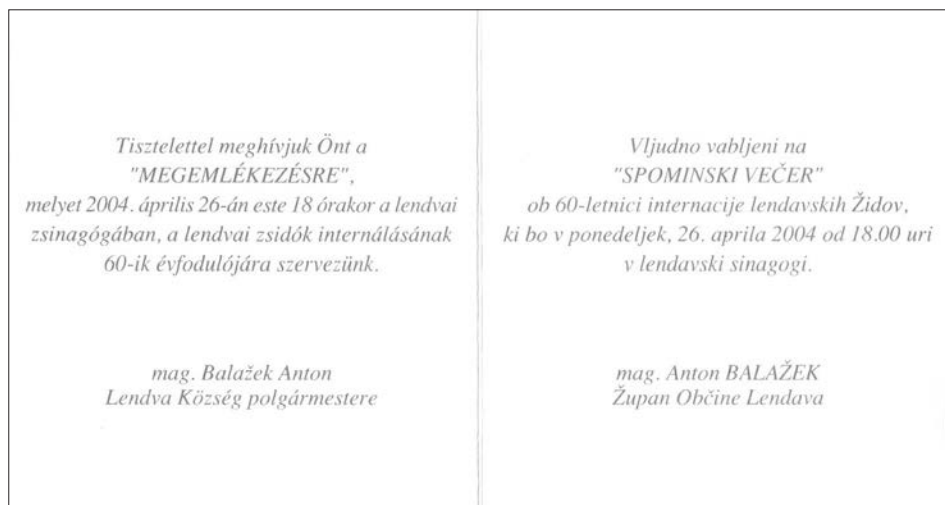
/.../ pomembni dogodki, ki so zunaj normalnega človekovega izkustvenega in predstavnega sveta, zato preplavijo in uničijo njegov normalni varovalni sistem, s katerim razume in obvladuje situacije. Če sta narava in razsežnost travmatičnega udarca takšni, da je skozi posamezne člane skupnosti poškodovano vse njeno »tkivo«, pa tudi duhovna in kulturna središča in materialna infrastruktura, se ob individualnih travmah razvije še dinamika kolektivne travme. V nasprotju z nenadnim šokom individualne travme šok pri kolektivni travmi počasi in zahrbtno prodira v zavest v obliki spoznanja, da skupnost kot učinkovit vir podpore ne obstaja več in da je z njo izgubljen pomemben del identitete. Travma se tako počasi širi na celotno skupnost, vertikalno na otroke in vnuke preživelih in horizontalno na druge člane skupnosti, dokler se njeni učinki ne pokažejo tudi pri tistih, ki niso bili neposredno prizadeti. Zaradi časovnega zamika med »travmami posameznikov in kolektivno travmo posredno prizadeti člani skupnosti v celoti razvijejo posttravmatične sindrome več let ali celo desetletij po dogodku. Povezava z njim je zato preprosto prezrta, to pa onemogoča zdravljenje in ohranja travmo, ki se širi kakor rak ter zastruplja medčloveške in mednarodne odnose. Ko spregovorimo o travmi kolektivne narave, pomeni njena javna rekonstrukcija prelomnico v življenju skupnosti. V tem trenutku se člani skupnosti v celoti zavedo obsega in posledic udarca in kolektivni travmatični šok začne prodirati vanje. Nato nastopi proces identifikacije preostalih članov skupnosti s preživeli, opisani simptomi pa se kažejo tudi v samoopredelitvi skupnosti in v njenih odnosih z

⁶⁵⁴ Hannah Starman, *Travma holokavsta v mednarodnih odnosih, Judovska država in konflikt na Bližnjem vzhodu*, v: *Delo*, letnik 45, številka 100, Ljubljana, 3. 5. 2003, 12–14.

okoljem. Rekonstrukciji travme sledi najpomembnejša, najtežja in najdaljša faza zdravljenja, to je žalovanje.⁶⁵⁵

Kako daljnosežne posledice imajo travme kolektivne narave, najnazorneje prikazuje prav holokavst. Od takrat je preteklo dovolj časa, da so posledice te travme dobro znane, raziskovalci pa so jim posvetili veliko pozornosti. Travma holokavsta je vedno izjemno aktualna, tudi z vidika mednarodnih odnosov in še zlasti z vidika dogajanja na Bližnjem vzhodu. Ob neposrednem učinku, ki ga je imela brutalna izkušnja koncentracijskih taborišč na preživele, se je njihova travma v več kakor pol stoletja prenesla na dve generaciji potomcev. To velja zlasti za Izrael, v katerem je kolektivna travma pod vplivom okoliščin razvila ves svoj patološki potencial in se preselila še na Palestince, ki so imeli v petih desetletjih travmatiziranega Izraela obilo razlogov za sekundarno travmatizacijo, katere posledice bodo morda vidne šele čez nekaj desetletij. Zanimivo je, kako, kdaj, zakaj in s kakšnimi posledicami se je travma tistih, ki so preživeli holokavst, razširila na celotno judovsko prebivalstvo Izraela. V britanski Palestini, predhodnici Izraela, so jih sprejeli z neugodjem in ambivalenco. Judovska skupnost v Palestini je za potrebe nastajajoče države od njih pričakovala, da si bodo v zelo kratkem obdobju zgradili novo identiteto pionirjev, kibucnikov ali vojakov, pozabili na svoje travme in se osredotočili na prihodnost, večina preživelih pa je čutila potrebo po rekonstrukciji svojih travm. Kmalu je postalo očitno, da ljudje njihovih zgodb niso hoteli ali niso mogli poslušati. Še več, od preživelih so se fizično in čustveno oddaljili in pogosto celo podvomili o resničnosti njihovih pripovedovanj. S psihološkega vidika je takšen odziv povsem normalen, saj odseva mehanizem zavračanja travme in poskus ohranitve vere v svojo lastno neranljivost. Še bolj pa je represija travme razumljiva, če upoštevamo takratne razmere v novonastali državi Izrael, v katero se je po letu 1948 odselil tudi dobršen del ostankov nekdanje prekmurske judovske skupnosti, del tistih redkih Judov iz Murske Sobotne in iz Lendave, ki so preživeli holokavst in so s to travmatično izkušnjo živeli dalje. V lokalnem okolju so se srečevali z različnimi negativnimi izkušnjami, tudi s prikritim antisemitizmom, na katerega se v slovenskih razmerah očitno (pre)rado pozabi. Ostali so ostanki ostankov neke narodne skupnosti, ki je poleg Nemcev po drugi svetovni vojni

⁶⁵⁵ Ibid. Preživeli se žalovanju upirajo predvsem zaradi strahu: ko bodo nekega dne začeli žalovati, ne bodo mogli več nehati objokovati svojih izgub. Prav tako se bojijo izgube identitete, ki temelji na statusu žrtve. Nekateri se žalovanju upirajo zaradi ponosa in občutka, da bi s svojim ozdravljenjem izdali vse tiste, ki niso preživeli. Najbolj pa se žalovanju upirajo travmatizirane skupnosti. Razlogi za to so številni, med njimi prevladujejo: strah, da se bo skupnost med žalovanjem razcepila ali se nehala bojevati za svoj obstoj, skrb, da v odsotnosti travme skupnosti ne bo zagotovljena njena družbena kohezija, in zaskrbljenost zaradi izziva, ki ga vsebuje redefinicija temeljev skupne identitete ter njenih medsebojnih in mednarodnih odnosov. Proces žalovanja je namreč treba privedi do konca, do točke, ko je oseba ali skupnost pripravljena opustiti travmo kot prevladujočo paradigmo vedenja.

Slika 16: Vabilo na proslavo ob 60. obletnici internacije lendavskih Judov (Zasebni arhiv Marjana Toša).

skoraj v celoti izginila. Preživeli prekmurski Judje, ki se niso izselili v Izrael, so se postopno vživeli v povojno vsakdanjost domačega okolja, njihovo število pa se je z leti močno zmanjšalo. V osemdesetih letih (1981) se je v Prekmurju za Jude opredelilo le devet oseb.⁶⁶ Različne oblike represalij, ki so jih občutili tudi redki prekmurski Judje, so v Sloveniji popustile v začetku petdesetih let 20. stoletja. Kljub temu je ideološki nadzor ostal, občasno pa so se vrstili posamični sodni procesi na politični podlagi. Temelj vrednostnega sistema sta ostala narodnoosvobodilni boj in revolucija. Po notranjem obračunu v Zvezi komunistov, v katerem je politični boj izgubila bolj liberalno usmerjena struja (tako imenovani partijski liberalizem) konec šestdesetih let (ta struja je v odnosu do preteklosti tudi do politične emigracije kazala bolj pragmatičen odnos), so se tako imenovane revolucionarne tradicije v sedemdesetih letih 20. stoletja še bolj poudarjale, kakor se je pokazalo v množici manifestacij, proslav in postavljanja spomenikov. Travmatična vprašanja iz vojnega in iz povojnega obdobja so se tako začela odpirati šele po Titovi smrti (1980), ko se je postopno širil prostor javne besede. Dotlej je v šolskih učbenikih, v literaturi in v javnih občilih prevladovala črno-bela resnica o partizanstvu in o kolaboraciji, povojni poboji so bili zamolčani, revolucionarno nasilje (kolikor

⁶⁶ Božo Repe, Odnos do dogodkov ob koncu vojne v zavesti Slovencev, v: ČZN, letnik 76, številka 3–4, Maribor, 2005, 385–397, tukaj 391–392. Deklariranih članov judovske skupnosti je bilo nekaj več, saj so se včlanili nekateri mlajši.

Slika 17: Sovražni napisi na pročelju zgradbe mari-borske sinagoge iz januarja 2009 (Arhiv Sinagoge Maribor).

je bilo sploh obravnavano) pa prikazano kot upravičeno.⁶⁵⁷ Ves čas je bila povsem na stranskem tiru tudi usoda holokavsta prekmurskih (in vseh slovenskih) Judov. Ti so se resda povezovali z drugimi slovenskimi Judi, ki pa so se sčasoma delno asimilirali; to se je kazalo tudi v tem, da se niso več opredelili za Jude. V popisu prebivalstva iz leta 1991 v razdelku prebivalstvo po narodni pripadnosti piše, da se je za Jude opredelilo samo sedemintrideset ljudi, pri vprašanju o veroizpovedi pa se je za judovstvo odločilo sto petindevetdeset oseb.⁶⁵⁸ Nekateri starejši Judje niti slišati nočejo o veri. »Kako lahko govorimo o Bogu, če je Jude kaznoval s holokavstom?!« Zlasti mlajši slovenski Judje pa so lepo sprejeli tržaškega rabina Ariela Haddada in se tudi učijo hebrejščine. V komunizmu je bilo vsakršno verovanje potlačeno, to pa je pomenilo še dodatne težave pri ohranjanju judovske identitete, čeprav je po drugi strani tudi res, da so številni povojni partijski veljaki na Jude vendarle gledali s posebno simpatijo, saj so bili nekateri

⁶⁵⁷ Ibid. Leta 1975 je o poboju domobrancev javno spregovoril eden od partizanskih voditeljev, krščanski socialist in pisatelj Edvard Kocbek. Zahtevo o narodni spravi pa je predložila Spomenka Hribar v svojem spisu (prim. Spomenka Hribar, *Krivda in greh*, Maribor, 1990), v katerem se je zavzela za postavitve skupnega obelisksa vsem mrtvim med drugo svetovno vojno. Delo je bilo še pred izidom deležno ostrih kritik dela takratne vladajoče politike.

⁶⁵⁸ Sonja Merljak, S pravoslavnim popom na prvem balkonu, v: *Delo, Sobotna priloga*, letnik 44, številka 206, Ljubljana, 7. 9. 2002, 22–23. Avtorica je objavila obsežen intervju s predsednikom Judovske skupnosti Slovenije Andrejem Kožarjem - Beckom. Po uradnih statističnih podatkih se je pri vprašanju veroizpovedi leta 1991 za Jude opredelilo sto devetindevetdeset ljudi.

med njimi, denimo Moša Pijade, blizu jugoslovanskega partijskega oziroma državnega vodstva. Antisemitizma tako rekoč ni moglo biti, tudi zato ne, ker bi drugače priznali obstoj Judov v obdobju, ko so bili vsi Jugoslovani. Antisemitizma na Slovenskem tudi v zadnjih letih, ko je država odšla iz nekdanje Jugoslavije, ni. Zgodila sta se le dva izgreda: neznanci so narisali kljukasti križ na judovskih nagrobnikih, skinheadi pa so pustili grozilna sporočila na telefonskem odzivniku na sedežu Judovske skupnosti Slovenije v Ljubljani. Najbolj je opaziti pasivni antisemitizem, ki bi ga lahko imenovali tudi »strahovito nepoznavanje judovstva«. ⁶³⁹ A to kljub vsemu ne pomeni, da antisemitizma na Slovenskem sploh ni, zlasti še, da ni »novega antisemitizma«, ki naj bi se izražal predvsem v čezmerni kritičnosti in sovraštvu do Izraela. Ezoterični ali novi antisemitizem ostaja prezrt in omalovaževan kot preneumen, da bi ga kdo lahko jemal resno, čeprav izhaja iz okultnih učenj, ki so antisemite, rasiste, evgenike in druge navdihovala že od 19. stoletja dalje, nazadnje pa so navdušila nacisti; vse to s posledicami, ki so jih obudile tudi slovesnosti ob 60. obletnici osvoboditve zloglasnega Auschwitzta. ⁶⁴⁰

Šestdeseta obletnica osvoboditve Auschwitzta je bila v slovenskih medijih deležna velike pozornosti in tudi drugače je spodbudila kritične razprave o posledicah genocida. Kljub temu da se je ponudila priložnost, pa zlasti lokalno okolje v Prekmurju ni našlo načina za kompleksen prikaz vzrokov in posledic holokavsta tamkajšnjih Judov. Izjema je bilo odkritje spominske plošče žrtvam holokavsta v lendavski sinagogi aprila 2004, ob 60. obletnici množičnih deportacij. ⁶⁴¹

⁶³⁹ Ibid. Predsednik Judovske skupnosti Slovenije Andrej Kožar - Beck v obširnem razgovoru opozarja, da so Judje v Sloveniji priznani le kot verska skupnost, ne pa kot narodnost. Tudi v medijih nastopajo le, kadar imajo kaj povedati v zvezi z vero. O Judih kot narodu ni ničesar, za predstavitev judovstva pa skrbi judovska skupnost sama. Opozarjajo tudi, da je premalo raziskana zgodovina Judov na Slovenskem in še zlasti njihova usoda po letu 1945.

⁶⁴⁰ Hannah Starman, Ezoterični antisemitizem, v: *Večer, Sobotna priloga*, letnik 60, številka 76, Maribor, 2. 4. 2005, 45. Avtorica v daljšem članku opozarja tudi na »učenja« pod krinko duhovnosti, ki se zlasti v postkomunistični Srednji in Vzhodni Evropi širijo z nesluteno naglico in uspehom. Govorimo o širjenju teze, da je judovski narod kriv pred ljudmi, »tako davni kot današnji zgodovinarji trdijo, da je koval zarote proti oblasti, prizadeval si je prevarati vse, male in velike. Zavajal je reveže in jim poskušal vsaj nekaj odvzeti, bogataše pa uničiti. Potrdilo za to je dejstvo, da je med Judi veliko bogatašev, ki lahko celo vplivajo na oblast.«

⁶⁴¹ Spominska plošča dokončno potrjuje status žrtev vojne 1941–1945 tamkajšnjim Judom, ki so bili množično odpeljani v Auschwitz in tam pokončani. Po dolgih desetletjih so žrtve holokavsta dobile mesto v lokalni zgodovini, ki jim pripada. Dolgo so za Jude v Prekmurju in za njihov odnos do narodnoosvobodilnega gibanja veljale zelo enoplastne in ideološke ocene. Judje v Prekmurju, posebno v Murski Soboti, razen nekaterih mlajših, niso podpirali OF. Z njo so sodelovali Ivo Kardoš, Koloman Heimer, Feri in Koloman Hiršl, Fürstovi v Murski Soboti in v Murskih Črncih. V Lendavi so delali za OF tiskarnar Ernest Balkany, pivovarnar Dezider Majer, izdelovalec mila Beno Teichman in odvetnik Zoli Strasse. Pišta (Štefan) Blau je celo odšel v partizane na Hrvaško in tam padel. Podpiranju OF se je v Lendavi uprl Jud Emil Polak, lastnik tovarne dežnikov in banke. »Judom v Prekmurju torej ni prišlo

Simbolično je bil vrnjen zgodovinski spomin pripadnikom judovske skupnosti, ki so bili v drugi svetovni vojni skoraj povsem uničeni in izbrisani. Poleg genocida oziroma holokavsta so ostanki skupnosti po vojni doživeli še močno ideološko obravnavo in revolucionarno razlago dogajanja 1941–1945. To se ujema s splošno znano oceno, da je bilo vse od konca druge svetovne vojne do konca osemdesetih let prejšnjega stoletja v ospredju razumevanje preteklosti skupnosti, kakor so ga izoblikovali zmagovalci. To razumevanje je bilo izrazito ideološko obremenjeno.⁶⁴² Zlasti po letu 1990 so se zvrstile radikalne spremembe in uveljavilo se je drugačno vrednotenje vloge zmagovalcev in poražencev druge svetovne vojne na Slovenskem. Pri tem pa so se razvnele polemike o vlogi obeh taborov, osvobodilnega in protirevolucionarnega, ki sta do konca vojne vztrajala pri ekstremni politični polarizaciji slovenske družbe. Kot edina jima je namreč prinašala legitimnost, bodisi zoper »izdajalske kolaboracioniste in reakcionarje« bodisi zoper »brezbožni komunizem«. Zmagal je osvobodilni tabor, ker je v skladu s komunistično taktiko in strategijo za doseg revolucionarnih ciljev pravilno stavil na nujno prioriteto oboroženega odpora zoper okupatorje, hkrati sta mu taktika in strategija ves čas narekovali: revolucionarno aktivnost je treba odmerjati tako, da bo napočil pravi trenutek. Revolucionarna pot k osvoboditvi dejansko ni imela alternative v takratnem politično razdrobljenem in socialno zaostrenem slovenskem prostoru in prav to dejstvo je dajalo Komunistični partiji Slovenije legitimnost tudi za njena nasilna in revolucionarna dejanja.⁶⁴³ V polemikah o vlogi ene in druge strani so prišla do izraza tudi opozorila o pronacistični usmerjenosti slovenskega domobranstva. Slovensko domobranstvo se je ustanavljalo s pozivanjem k antikomunizmu in antisemitizmu in s sprejemanjem vloge Nemčije kot zaščitnice. Značilni so antisemitski nastopi Ljerka Urbančiča:

Ko spregovorimo nekaj besed z reševalci in sosedi, padajo kletve na račun prekletih Judov in angleških kramarjev, ki so vedno taki bili in ostanejo. Židovstvo hoče zaslužniti ves svet. Zaslužniti bi ga moglo, če bi narode tudi gospodarsko uničilo. Zato je

do zavesti, da bi sodelovali z OF, kjer bi jim bilo edino mesto, ali pa bi se vsaj skrili: večina jih je čakala. Računali so na moč Madžarske.« (prim. Ferdo Godina, *Prekmurje 1941–1945*, Murska Sobota, 1967, 85).

⁶⁴² Gregor Tomc – Doroteja Lešnik, *Rdeče in črno. Slovensko partizanstvo in domobranstvo*, Ljubljana, 1995, 114.

⁶⁴³ *Ibid.*, 38–39. Avtorja opozarjata na spogledovanje predvojnih jugoslovanskih oblasti s fašizmom in z nacizmom in na novoletno voščilo dr. Antona Korošca decembra 1938, v katerem je razglasil vse »Žide, komuniste in prostozidarje za izdajalce, zarotnike in sovražnike države«. Pred izbruhom druge svetovne vojne pa je nastopil še državni antisemitizem. Jugoslovanska vlada je namreč oktobra 1940 omejila poslovanje trgovin z živili, katerih lastniki so bili Judje. Velike judovske trgovine so bile postavljene pod nadzorstvo, za judovske študente so na visokih šolah uvedli *numerus clausus*.

pognalo narode v vojno, da se uničijo in s tem služijo židovskim koristim. Najzvestejša izvrševalca židovskih ukazov sta komunizem in liberalna demokracija. Obe ideji so ustvarili Židje za nežidovske narode. Tudi slovenski narod hoče židovstvo z moralnim razkrojem in obubožanjem spraviti na kolena.«⁶⁴⁴ Ko je postal Leon Rupnik generalni inšpektor slovenskega domobranstva, je v priložnostnem govoru povedal tudi to, »da je partizane omamil in kupil Žid z nalogo, da uničijo slovenski narod, in da je na strani slovenskega naroda nemški vojak, ki se bojuje proti svetovnemu židovstvu.«⁶⁴⁵

Prekmurski (in drugi slovenski) Judje počasi dobivajo svoje mesto v sodobni slovenski zgodovini in se skupaj z drugimi slovenskimi Judi vračajo v zgodovinski spomin, iz katerega so bili izrinjeni ali potisnjeni na sam njegov rob. Znanstveno bo treba osvetliti in obdelati še nekaj poglavij, ki bodo bolj celostno zaokročila in dopolnila naše védenje o nekdanji vplivni skupnosti, ki je soustvarjala in sooblikovala podobo slovenskega vsakdana in slovenske zgodovine. Napačno pa bi bilo, če bi ostanki ostankov slovenskih Judov postali tarča ali plen novih ideološko-političnih delitev in doktrin, namesto da bi bili predmet resne zgodovinske, sociološke in antropološke obdelave. Zlasti okoli vračila premoženja bo treba postaviti stvari na svoje mesto, objektivno in pošteno, brez nepotrebnega pretiravanja v eno ali drugo smer. To je vsekakor tematika, ki se ne sme uporabiti za dnevno-politične namene ali podobne interese. Zgodovinopisje čaka v zvezi s tem še nekaj odgovornega dela.

⁶⁴⁴Ibid., 124.

⁶⁴⁵Ibid., 124.

3.

Sklep

Judje so na današnjem slovenskem ozemlju živeli že v 2. in v 3. stoletju, njihova stalna navzočnost pa je izkazana od 13. stoletja dalje. Na slovenskem ozemlju so bili judovski geti najprej v Piranu, v Ljubljani, v Mariboru, v Radgoni, v Slovenj Gradcu in na Ptujju. Imeli so dobro notranjo organizacijo in razvito versko življenje. V preteklosti srednjeveške Evrope, torej tudi v slovenskih deželah, so imeli izjemno pomembno vlogo, saj so s svojo gospodarsko dejavnostjo in kulturo pripomogli k njenemu napredku in sooblikovali njeno podobo. Judovski živelj je v slovenske dežele prišel iz Porenja, najštevilnejša pa je bila srednjeveška judovska skupnost v Mariboru. V njej so Judje izoblikovali najbolj živahno gospodarsko dejavnost, saj so njihove poslovne zveze segale vse do Prage in Dunaja ter v Italijo. Veliko so trgovali z beneškim blagom, ukvarjali so se z denarnimi posli in imeli tudi pomemben delež v vinski trgovini. V 15. stoletju se je položaj Judov močno poslabšal, krepilo se je protijudovsko razpoloženje in tako je cesar Maksimilijan marca 1496 odredil izgon Judov iz Štajerske in iz Koroške. Štajersko (in Maribor) so morali zapustiti do 6. januarja 1497. Z izgonom Judov je bilo najbolj prizadeto mariborsko mesto, osiromašeno je bilo v gospodarskem in v kulturnem pogledu. Na današnjem slovenskem ozemlju je vnovično močnejšo navzočnost Judov zaslediti v 18. stoletju, še zlasti na širšem območju Prekmurja. Bistvena novost za habsburške dežele je bilo načelo verske strpnosti – tolerančni patent Jožeta II. A ne povsod, Judje so namreč dobili pravico do opravljanja svojega bogoslužja v slovenskem prostoru le tam, kjer so bili naseljeni že prej: v Trstu, v Gorici in v Prekmurju. V Prekmurju so bili Judje v posebnem položaju, njihovo naseljevanje so do sredine 19. stoletja podpirali tudi

nekateri fevdalni gospodje. Leta 1889 jih je bilo že tisoč sto sedem, tretjina jih je živila v Murski Soboti, tretjina v Lendavi in tretjina po vaseh; tam so bili trgovci, mesarji in krčmarji. V obeh mestih so zgradili sinagogo in veliko sodelovali pri postavljanju industrijskih obratov. Njihov vpliv je bil odločilen prav na gospodarskem področju, saj so imeli največ zaslug za nastanek in razvoj novih gospodarskih panog in obrtnih delavnic ter industrijskih objektov, ki so začeli zaposlovati domačine in blažiti socialne stiske prebivalstva. Vidnejše spremembe je Judom, ki so živeli v habsburških dednih deželah, prineslo leto 1848. Ustava je namreč državljanom zagotavljala svobodo vere, vesti in bogoslužja. Poseben cesarski patent iz leta 1849 je Jude glede političnih pravic izenačil z drugimi prebivalci Avstrije, tudi glede pravice do svobodne izbire stalnega prebivališča. Judovsko vprašanje v Avstriji je dokončno opredelila ustava iz leta 1867, ki je odpravila omejitve glede naseljevanja, preseljevanja in priseljevanja, posesti, nepremičnin in glede opravljanja pridobitnih dejavnosti. Politične in državljanske pravice so bile neodvisne od veroizpovedi. V obdobju Kraljevine SHS oziroma poznejše Kraljevine Jugoslavije, torej v obdobju med obema svetovnjima vojnama v 20. stoletju, so bili slovenski Judje leta 1921 najprej priključeni k zagrebški verski skupnosti oziroma občini, leta 1929 pa k izraelski verski občini Murska Sobota. Po statističnih podatkih je leta 1921 v Kraljevini SHS živelo štiriinšestdeset tisoč sto devetinpetdeset Judov, od tega na Slovenskem osemsto šestdeset. Slovenski Judje so bili pomembni v gospodarskih krogih, judovski kapital je imel močan vpliv v pivovarni Union, v Trboveljski premogokopni družbi in še kod. Judje so bili lastniki velikih industrijskih obratov v Mariboru, v Murski Soboti in v Lendavi. Ob napadu sil osi na Kraljevino Jugoslavijo aprila 1941 so se Judje pospešeno izseljevali v ZDA, nekaj so jih italijanske oblasti internirale v severnoitalijanska koncentracijska taborišča, preostale pa so nemške oblasti v celoti poslale v zloglasna nacistična koncentracijska taborišča smrti. Leta 1944 je takšna usoda doletela nekdanjo močno in vplivno judovsko skupnost v Prekmurju. Poleg te skupnosti je bila med drugo svetovno vojno uničena tudi judovska skupnost na Goriškem. Okupacijske sile, ki so si po aprilu 1941 razdelile Slovenijo in jo razkosale (Italijani, Nemci in Madžari), so deportirale judovsko populacijo med letoma 1942 in 1944. Takrat sta bili uničeni glavni judovski skupnosti v Murski Soboti in v Lendavi, kamor so se Judje naselili že v poznem 18. stoletju. Uničenje prekmurskih Judov je bilo vrhunec drugače specifične antisemitske propagande, ki je spremljala boj za slovenski nacionalni obstoj od začetka 19. stoletja dalje. Čeprav Judje na zdajšnjem slovenskem ozemlju – razen Prekmurja – nikjer niso bili zastopani v večjem številu, so bili posamezni Judje in judovske družine vse do leta 1941 pomembni v poslovnem in v trgovskem svetu, pa tudi v intelektualnih poklicih. Pri tem je zanimivo, da judovstva takrat v javnosti nihče ni posebno izpostavljalo.

Z monografsko študijo smo skušali vnovič nekoliko celoviteje osvetliti historični vidik judovske navzočnosti v prekmurskem (in slovenskem) prostoru, predvsem pa dolgoročne posledice zloglasnih deportacij prekmurskih Judov. Iz tega v bistvu izhaja obravnavana tema, ki skuša zaobjeti tudi nekaj širših slovenskih iztočnic o zgodovinskem spominu na Jude po letu 1945 nasploh. Zloglasne deportacije prekmurskih Judov so nastopile šele, ko so Nemci leta 1944 okupirali Madžarsko. Takrat so začeli Jude iz Prekmurja – iz obeh skupnosti, to je iz Murske Sobote in iz Lendave – masovno odvažati v taborišča smrti. Ob tem je treba poudariti, da je po okupaciji aprila 1941 Prekmurje najprej dobila Nemčija (in v tem kratkem obdobju začela uničevati judovsko premoženje), a ga je kmalu izročila Madžarski. S tem je bila usoda prekmurskih Judov tako kakor usoda vseh takratnih jugoslovanskih Judov odvisna od okupacijske cone oziroma sistema, v katerem so se znašli. Judje so bili v krajih oziroma na območjih Jugoslavije, ki jih je po aprilski okupaciji 1941 zasedla Madžarska, v Bački, v Baranji, v Medžimurju in v Prekmurju, obravnavani po zakonih in po diskriminacijskem sistemu hortyjevske profašistične oblasti. Zoper Hortyja je bilo v letih 1941 in 1942 veliko kritike, želeli so ga odstraniti in vključiti Madžare v antifašistično koalicijo. Leta 1943 so se v velikih industrijskih središčih začele množične sabotaže, veliko je bilo tudi dezertarjev. Nemci so nato marca 1944 Madžarsko okupirali in uvedli močne splošno znane in preizkušene nacistične pritiske. Večinoma so ti pritiski množično prizadeli dobršen del madžarskih Judov, ki do takrat niso občutili radikalnih metod in ukrepov. Po nemški okupaciji so se zadeve bistveno spremenile in Jude so začeli masovno deportirati v koncentracijska taborišča. Med prvimi so bili odpeljani in uničeni prekmurski Judje, večinoma že aprila 1944. Največ jih je bilo umorjenih v zloglasnem Auschwitzu. Redki preživeli so ohranili spomin na te strahote, a so se jih javno neradi spominjali. Po vrnitvi o tem tudi niso veliko javno govorili; po vojni so bili nekaj let celo skoraj zamočlani kot žrtve vojne v letih 1941–1945. Ob odkrivanju prvih spomenikov prekmurskim aktivistom in sodelavcem narodnoosvobodilnega gibanja žrtve holokavsta tako rekoč niso bile omenjene, o tem ni pisal niti takratni lokalni tisk.⁶⁴⁶ V poznejših letih so se razmere spremenile, a večinoma že po letu 1948, ko je dobršen del preživelih Judov zapustil Prekmurje in se preselil v novoustanovljeno državo Izrael.⁶⁴⁷ Ta del monografske študije je bil oblikovan na podlagi obravnave razpoložljive literature in arhivskih virov, pa tudi ob pričevanjih ljudi, ki so avtentično ocenili svoja doživljanja in videnja takratnih dogodkov. Po letu 1945 je bilo vse tudi v znamenju dokaj radikalnih ukrepov povojnih revolucionarnih oblasti, še zlasti v zvezi z nacionalizacijo in z zaplembami premoženja.

⁶⁴⁶ *Obmurski tednik*, Glasilo OF za Obmurje.

⁶⁴⁷ Po letu 1948.

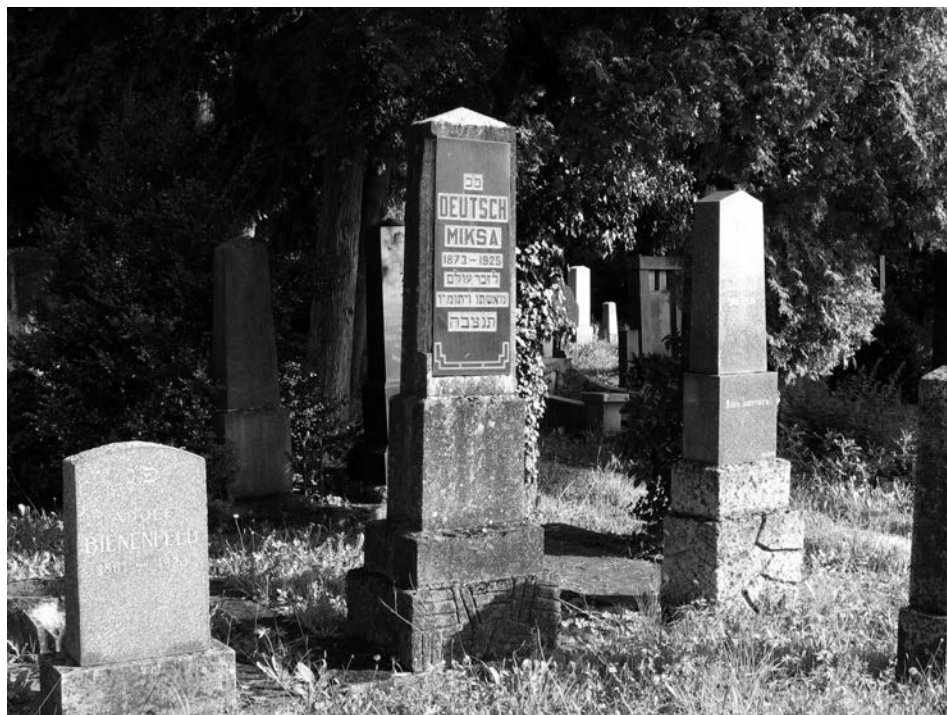
S tem smo želeli ob teoretskih osvetlitvah opozoriti na očitne poskuse izrivanja preživelih Judov na rob zgodovinskega spomina. To so bili v bistvu ostanki ostankov, ki so bili postopno iz zgodovinskega spomina izbrisani in so na svojevrsten način postali žrtve antisemitizma v lokalnem okolju. Drugače ni mogoče razumeti odločitve oblasti o rušenju sinagoge v Murski Soboti leta 1954, ki je bila reprezentativni ostanek prekmurskega judovstva. Za rušenje objekta ni bilo nikakršnih razlogov, odločitev je bila izključno politična in jo je mogoče razumeti tudi kot odkrito dejanje zoper Jude, ki so jim nove oblasti nadele tudi močan ideološki predznak in jih po svoje uvrstile med »razredne sovražnike«. Nič bolje se ni godilo s sinagogo v Lendavi, ki pa je k sreči ostala. Postala je trgovsko skladišče. Z zgodovinsko-antropološko rekonstrukcijo smo želeli osvetliti položaj prekmurskih Judov znotraj družbenopolitičnega in gospodarskega ustroja pomurske regije v nekdanji socialistični Jugoslaviji oziroma Republiki Sloveniji, поблиže in bolj celostno zgodovinsko pregledati in obnoviti usode Judov, ki so se izselili v novo državo Izrael, predvsem pa pridobiti avtonomno in objektivno rekonstrukcijo zgodovinskega spomina potomcev prekmurskih Judov v smislu prodiranja v vsakdanjik pokrajine ob Muri in v njeno sedanje sobivanje z ostanki nekdanje močne judovske skupnosti v Murski Soboti in v Lendavi. Ta skupnost je dokaj hitro ostala brez nekdanjih someščanov judovskega rodu, od marca 2004 še brez zadnjega Juda, ki je preživel holokavst. Vse to sestavlja tudi rekonstrukcijo socialnega spomina, ki smo jo opravili s standardno arhivsko metodo in s primerjanjem gradiva; tega gradiva – žal – ni v izobilju in tudi redki preživeli Judje v Murski Soboti sprva niso želeli vnovič obujati spomina na preživele čase. Še vedno se bojijo odkrito govoriti o holokavstu, to pa je po toliko letih izjemno zanimiva ugotovitev. Holokavst je izkušnja, ki še vedno vzbuja strah, zato preživeli niso navdušeni nad tem, da bi ga preveč komentirali. Tako je celo pri prenašanju spomina na potomce, zato je marsikdaj med mladimi v zraku dvom, ali ni morebiti vse skupaj le pretiravanja ali celo laž. Ker se je po vojni veliko mlajših ljudi nejudovskega rodu iz Prekmurja odločilo za ekonomsko migracijo v Nemčijo, so se tam seznanjali z različnimi informacijami, tudi s poskusi razvrednotenja zgodovinskih dejstev, češ da Nemci za obstoj plinskih celic in taborišč smrti niso vedeli. Tisto, kar je bila za številne od njih samoobramba, je postalo po propadu Hitlerjeve države za celo generacijo življenjska laž. Bilo jih je groza in sram zaradi zagrešenih zločinov, zanje so resda vedeli, a zato še niso marali biti sokrivi. Tako so po letu 1945 vsi skupaj zatrjevali, da niso ničesar videli, in se prepričevali, da je bil genocid skrivnost majhne klike zločincev.⁶⁴⁸ Zgodovinarjem ostaja – kljub številnim študijam in dokumentom, ki so bili sprva namenjeni ohranjanju sledi in nato prikazovanju dogajanja – naloga, da pojasnijo

⁶⁴⁸ Wolfgang Benz, *Holokavst*, Ljubljana, 2002, 107.

vzroke in namen zločina. Ali je bil holokavst logičen in torej vračunan cilj ideologije antisemitizma in večvrednosti germanstva; ali je bil sestavina politike moči, premišljen račun z vštetim premeščanjem prebivalstva in z uničenjem nekaterih populacij kot delom strategije; ali je bil to od vsega začetka Hitlerjev namen; ali je bil pomor Judov posledica radikalizacije nacističnega gospostva; ali je bil – kratko malo – rezultat ponujenih možnosti? O dejstvih holokavsta ni mogoče dvomiti, še vedno pa traja iskanje razlage s stališča človeške morale in razuma. Ta vidik je bil ob posameznih nastopih preživelih prekmurskih Judov, ki skupnega spomenika vsem žrtvam holokavsta še vedno nimajo, navadno najbolj izpostavljen. Redki preživeli Judje in njihovi potomci v Prekmurju so ohranili tradicijo (starejši tudi vero) in se navezali na redke člane maloštevilne judovske skupnosti v Sloveniji po letu 1945. O trdnejših navezavah bi težko govorili, niso opazne in so rezultat institucionalnega povezovanja oziroma organiziranosti takratne judovske skupnosti.⁶⁴⁹ Iz usod redkih preživelih prekmurskih Judov in iz odnosa lokalnih oblasti do »ostanka ostankov« je mogoče razbrati in sklepati, da tisti redki Judje, ki so bili navzoči v javnem življenju, niso poudarjali svoje pripadnosti judovstvu in da so bili številni od njih na visokih položajih, tudi člani vladajoče KPS oziroma poznejše ZKS.⁶⁵⁰ Zagotovo so tudi ugotovitve v tem delu potrdile tezo o fenomenu kritične prikrite judovske navzočnosti v slovenskem javnem življenju po letu 1945 s posebnim poudarkom na judovski vključenosti v javnem, kulturnem, gospodarskem in v političnem življenju Prekmurja, še zlasti mestnih območij Murske Sobote in Lendave. Osvetljeni in pojasnjeni so vzroki oziroma razlogi za rušenje sinagoge in judovskega pokopališča v Murski Soboti in za sramotno podrtje zgradbe judovske šole v Lendavi že v samostojni slovenski državi v devetdesetih letih prejšnjega stoletja. Rušenje sinagoge v Murski Soboti, na katero je ostal med meščani zelo pozitiven in dober spomin, je bilo nerazumna poteza političnih oblasti in zagotovo tudi spomeniškovarstvene stroke. Če je »političnost« odločitve v zvezi z rušenjem sinagoge v Murski Soboti slabih deset let po koncu druge svetovne vojne »lahko razumljiva« (a nikakor ne sprejemljiva), pa je ravnanje lokalne oblasti v Lendavi ob rušenju zgradbe tamkajšnje judovske šole kot edinega tovrstnega ostanka judovske dediščine na Slovenskem preprosto barbarsko in necivilizirano početje, ki bi moralo dobiti epilog na sodišču. Akterji te zgodbe se dejanja ne sramujejo, vse skupaj se vleče iz postopka v postopek in je dokaz za antisemitizem na Slovenskem. Drugače tega ni mogoče razumeti. Prav antisemitizem je bil v monografiji deležen večje pozornosti in se kakor rdeča nit vleče skozi njen dobršni del, tudi v poglavju o Judih v Prekmurju po letu 1945. Dokazana je teza, da je

⁶⁴⁹ Židovske občine in njihovo povezovanje v jugoslovansko judovsko (židovsko) skupnost.

⁶⁵⁰ ZKS – Zveza komunistov Slovenije, vodilna in prevladujoča ideološka in politična organizacija.

Slika 18: Judovsko pokopališče v Dolgi vasi pri Lendavi (foto: Maja Toš).

bil spomin na prekmurske in druge deportirane Jude in judovske družine na slovenskem ozemlju po letu 1945 potisnjen čisto na rob in skoraj povsem izkoreninjen in da je nepretrgana kriptična navzočnost Judov ena od značilnosti slovenskega tipa antisemitizma vsaj od sredine 19. stoletja dalje; v obstoječi literaturi je to označeno kot »antisemitizem brez Judov«. Neposredni učinek tega antisemitizma je »kriptosemitska« drža Judov v Sloveniji, položaj, ki še vedno zadeva približno tristo Judov, od tega jih je približno sto petdeset članov judovske skupnosti. Po zadnjih navedbah visokih predstavnikov Judovske skupnosti Slovenije naj bi bilo namreč danes v Sloveniji sto petinštirideset? članov judovske skupnosti. Število članov skupnosti se povečuje, saj se včlanjujejo zlasti nekateri mlajši ljudje, ki simpatizirajo z judovstvom kot tradicijo in niso judovskega rodu. Povečuje se število članov skupnosti, ne pa tudi število Judov. Mnogi še danes zaradi holokavsta ali iz drugih razlogov ne želijo biti člani skupnosti in se tudi nočejo javno izpostavljati kot Judje. Preprosto živijo svoje življenje. Številni, ki so resda judovskega rodu, pa so prestopili v krščansko vero. Zato je število slovenskih Judov

izjemno skromno, to pa seveda ne pomeni, da jim ne bi bilo treba priznati avtonomnosti in položaja ene od enakopravnih verskih skupnosti pri nas. V resnici živijo v primerenem sožitju, se svobodno izražajo, razvijajo svojo kulturo, ohranjajo vero in tradicijo. Težišče dogajanja je v Ljubljani, kjer je tudi sedež skupnosti. Redki člani iz Prekmurja so v bistvu le še spomin na preteklost in nič več. Potomci preživelih niti nočejo sodelovati pri delu skupnosti in se javno sploh ne izpostavljajo. Moti jih med drugim čezmerno poudarjanje nekaterih zgodovinskih dejstev, še zlasti zaplemb in odvzema judovskega premoženja. Po zakonu o denacionalizaciji je dejanskih upravičencev malo in jih ne bi mogla nadomestiti judovska skupnost, ki projekt vodi.

Antisemitizem na Slovenskem po letu 1945 je v monografski študiji predstavljen z glavnimi zgodovinskimi nastavki, katerih najpomembnejše vsebine in oblike segajo vsaj v začetek 20. stoletja ali celo v sredino 19. stoletja. Antisemitizem je namreč z zgodovinskega ter tudi s sociološkega in z antropološkega vidika dovolj dobro raziskan za obdobje pred letom 1945 (to velja še zlasti za svetovni okvir antisemitizma), manj za čas po tem letu, za slovenske razmere pa skoraj neznatno za obdobje nove države po letu 1991, ko ne moremo trditi, da antisemitizma na Slovenskem ni. Raziskav, ki se z antisemitizmom ukvarjajo s psihologizirane pozicije kot s specifičnim rasizmom in sistemom predsodkov in stereotipov, je skoraj preveč, obstoječim družboslovnim analizam pa po moji oceni manjka zlasti empiričnih podkrepitev in kontekstualizacij z vidika družbenih procesov. Zato je moja teza, da je za zadovoljivo razlago antisemitizma potreben integrativni interpretativni model. Ob tem želim opozoriti tudi na bistvene razlike v vidnih oblikah antisemitizma v Evropi v primerjavi z dogajanjem na Slovenskem, ko nastajajo nekateri poskusi prevrednotenja nekaterih zgodovinskih podatkov in epizod med drugo svetovno vojno in iz njih izhajajočih drugačnih pogledov tudi na krivdo zaradi holokavsta nad Judi v obdobju nacistične Nemčije. Védenje o Judih in o holokavstu tudi dvajset let po osamosvojitvi Slovenije še vedno ne dosega pomembnejšega javnega zavedanja in pozornosti. Zgodovina holokavsta v Sloveniji doslej še ni bila do konca povedana. Zgodovinski tip antisemitizma na Slovenskem se v svojem ideologiziranem, politiziranem, javnostnem delu tudi veže na medvojni kolaboracionizem in na poskuse desničarskega zgodovinskega revizionizma nekako od konca osemdesetih let 20. stoletja dalje. V tem smislu sem želel s študijo kompleksneje kontekstualizirati genezo obstoječega stanja in razmer, vključno z dejanskim pravnim in drugim družbenim statusom Judov in judovske skupnosti na Slovenskem, in njihovo versko in kulturniško, pa tudi javno politično delovanje.

Antisemitizem je prikazan v okviru širše primerjalne analize tega dogajanja, tudi v kontekstu opozoril o uničujočih procesih, ki so jih sprožile totalitaristične ideologije oziroma režimi, zlasti nacizem in boljševizem. Antisemitizem, sekularna ideologija 19.

stoletja, ki je bil po imenu – čeprav ne tudi po vsebini – pred letom 1870 neznan, in religiozno sovraštvo do Judov, ki ga je navdihoval medsebojno sovražni antagonizem dveh nasprotujočih si veroizpovedi, očitno nista eno in isto. Prav tako se postavlja vprašanje, koliko prvi izvaja svoje argumente in čustveno dojemljivost iz drugega. Predstava o nenehnih preganjanjih, izgonih in pobojih od konca rimskega imperija do srednjega veka, moderne dobe in vse do danes, ko je pogosto navzoča še ideja, da moderni antisemitizem ni drugega kakor sekularizirana različica srednjeveškega ljudskega praznoverja, ni nič manjša (čeprav seveda manj zavajajoča) kakor ustrezna antisemitska predstava o skritej judovskem združenju, ki je vladalo ali si je vsaj prizadevalo vladati v svetu že od nekdaj. Zgodovinsko gledano, je ta razcep med poznim srednjim vekom in moderno dobo glede judovskih zadev še bolj poudarjen kakor razkol med rimsko antiko in srednjim vekom ali prepad, ki ločuje katastrofe prve križarske vojne od prejšnjih stoletij srednjega veka. O tem razcepu pogosto mislijo, da je najpomembnejši preobrat judovske zgodovine v diaspori. Trajal je namreč skoraj dve stoletji, od 15. do konca 16. stoletja, v tem obdobju so bili odnosi med Judi in Nejudi ves čas slabi, judovska »brezbrižnost do razmer in dogodkov v zunanjem svetu« je bila vedno zelo izrazita, judovstvo pa je postalo »zaprt miselni sistem«. Prav v tem obdobju so Judje, ne da bi se zgodil kakršenkoli poseg od zunaj, začeli misliti, »da razlika med Judi in drugimi narodi v bistvu ni povezana s prepričanjem in vero, temveč z notranjo naravo« in da prastara dihotomija med Judi in Nejudi prej zadeva rasni izvor kakor doktrinarne razprtije.⁶⁵¹ Zgodovina antisemitizma je tako kakor zgodovina sovraštva do Judov del dolge in zapletene zgodbe o odnosih med Judi in Nejudi v razmerah judovske diaspore. Zanimanja za to zgodovino tako rekoč ni bilo vse do sredine 19. stoletja, ko se je ujelo z vzponom antisemitizma in z njegovim silovitim odporom do emancipiranih in asimiliranih Judov, to pa je očitno najslabši možni položaj za pisanje zanesljivih zgodovinskih poročil. Judovsko zgodovinopisje se je s svojo močno polemično in apologetsko pristranostjo lotilo iskanja poročil o sovraštvu do Judov v krščanski zgodovini, antisemitom pa je bilo prepuščeno, da so iskali intelektualno ne tako zelo drugačna poročila starih judovskih avtoritet. Ko je ta judovska tradicija pogosto nasilnega antagonizma do kristjanov in do drugih Nejudov prišla na dan, »najširša judovska javnost ni bila le užaljena, temveč iskreno presenečena«, tako dobro se je njenim zastopnikom posrečilo prepričati same sebe in druge o napačnem dejstvu, da je izoliranost Judov zgolj posledica sovraštva do Nejudov in pomanjkanja razsvetljenosti. Če so Judje imeli karkoli skupnega s svojimi nejudovskimi sosedi, na kar bi lahko oprli svojo na novo razglašeno enakost, je bila to prav religiozno določena, medsebojno sovražna preteklost, ki je bila

⁶⁵¹ Hannah Arendt, *Izvori totalitarizma*, Ljubljana, 2003, 14.

tako bogata s kulturnimi dosežki na najvišji ravni, kakor je bila polna fanatizma in brutalnega praznoverja na ravni neizobraženih množic. Tudi takšni vznemirljivi stereotipi judovskega zgodovinopisja počivajo na trdnejšem temelju zgodovinskih dejstev, ne le na zastarelih političnih in družbenih potrebah evropskih Judov v 19. in v 20. stoletju. Dva zelo stvarna dejavnika sta bila odločilna za usodno napačne predstave, ki se še vedno ohranjajo v priljubljenih predstavah o judovski zgodovini: Judje niso imeli nikjer in nikoli, potem ko je bil porušen njihov tempelj, svojega lastnega ozemlja in svoje države,⁶⁵² njihova fizična eksistenca je bila vselej odvisna od varstva nejudovskih avtoritet. V judovski tradiciji so katastrofe razumeli kot mučeništvo, to razumevanje pa zgodovinsko temelji v prvih stoletjih našega časa, ko so se Judje in kristjani uprli mogočnemu rimskemu imperiju, in v srednjem veku, ko so imeli Judje možnost, da se dajo krstiti in se tako rešijo preganjanj tudi takrat, kadar vzroki za nasilje nad njimi niso bili religiozni, temveč politični in ekonomski. Šele v 19. in v 20. stoletju, po emancipaciji in po razširitvi asimilacije, je antisemitizem dobil svojo vlogo pri ohranjanju naroda, saj so si Judje šele takrat začeli prizadevati, da bi se vključili v nejudovsko družbo. Čeprav so bili v vsem 19. stoletju antisemitski občutki med izobraženimi evropskimi razredi zelo razširjeni, pa je bil antisemitizem kot ideologija – z nekaj redkimi izjemami – čudakov in še posebno norih skrajnežev. V 20. stoletju je politični razvoj Jude potisnil v vrtimec dogodkov; judovsko vprašanje in antisemitizem, ki sta bila v okviru svetovne politike razmeroma nepomembna, sta najprej postala katalizatorja vzpona nacističnega gibanja in temelj organizirane strukture Tretjega rajha, v katerem je moral vsak državljan dokazati, da ni Jud, potem svetovne vojne, ki po brutalnosti nima primerjave, in naposled nezaslišanega genocida v zahodni civilizaciji. Da to ne zahteva le obžalovanja in obtoževanja, temveč tudi razumevanje, se zdi več kakor očitno. Razumeti pa seveda ne pomeni zanikati nasilje, izpeljevati iz precedensa ali pojasnjevati dogajanje s takšnimi analogijami in posplošitvami, da vpliva stvarnosti in pretresa izkušnje sploh ne občutimo več. Prej pomeni preučevanje in zavestno prenašanje bremena, ki nam ga je naložilo prejšnje stoletje, ne da bi zanikali njegov obstoj in ne da bi ponižno prenašali njegov pritisk. Skratka, razumevanje pomeni, da smo se pripravljene spoprijeti z resničnostjo in se ji upreti, kakršnakoli že je. Da bi to razumeli, moramo poznati judovsko zgodovino v Evropi 19. stoletja in hkratni razvoj antisemitizma, čeprav seveda zgolj to ne zadošča. Kar velja za zgodovino antisemitizma – to namreč, da je padla v roke nejudovskim čudakom in judovskim apologetom, ugledni zgodovinarji pa so se ji skrbno izogibali –, *mutatis mudandis* še toliko bolj drži za skoraj vse elemente, ki so se pozneje izkristalizirali v povsem nov fenomen totalitarizma; strokovno in javno mnenje jih je

⁶⁵² Po letu 1948 končno dobijo svojo državo Izrael.

komajda opazilo, saj so sodili v podtalni tok evropske zgodovine, v katerem so, skriti očem javnosti in pozornosti razsvetljenih ljudi, lahko zbrali povsem nepričakovan strup. Totalitarna politika – daleč od tega, da bi bila kratko malo antisemitska, rasiistična, imperialistična ali komunistična – uporablja in zlorablja svoje lastne ideološke in politične elemente, vse dokler povsem ne izgine temelj dejstvene stvarnosti, iz katere ideologije na začetku črpajo svojo moč in propagandno vrednost, denimo resničnost razrednega boja ali interesnih sporov med Judi in njihovimi sosedi. Edina neposredna, prava posledica antisemitskih gibanj v 19. stoletju ni bil nacizem, temveč prav nasprotno: sionizem, ki je bil, vsaj v svoji zahodni ideološki obliki, nekakšna nasprotna ideologija, »odgovor« na antisemitizem. To pa nikakor ne pomeni, da je zavest Judov o njih samih ustvaril le antisemitizem; celo površno poznavanje judovske zgodovine, ki jo je vse od izhoda iz babilonske sužnosti zanimalo predvsem preživetje ljudstva v uničujočih razmerah diaspore, bi moralo zadoščati za razpršitev najnovejšega mita o teh stvareh, mita, ki je postal nekakšna moda v intelektualnih krogih, potem ko se je uveljavila Sartrova »eksistencialistična« interpretacija Juda kot nekoga, ki ga kot Juda razumejo in definirajo drugi. Tako razliko kakor tudi povezavo med predtotalitarnim in totalitarnim antisemitizmom nemara najbolje ponazarja zgodba o *Protokolih sionskih starešin*. Nacistična zloraba tega ponaredka kot učbenika za globalno osvajanje prav gotovo ni del zgodovine antisemitizma, vendar lahko le ta zgodovina pojasni, zakaj je bila ta neverjetna zgodba kljub vsemu dovolj prepričljiva, da so jo lahko uporabili kot začetek protijudovske propagande. Po drugi strani pa vendarle ne more pojasniti, zakaj naj bi totalitarna zahteva po globalni prevladi, ki bi jo izvajali člani tajne družbe s svojimi metodami, postala mikaven politični cilj. Nastanek prvih antisemitskih strank v sedemdesetih in osemdesetih letih 19. stoletja zaznamuje trenutek, ko je bila presežena omejena dejstvena podlaga spopada interesov in nazornih izkušenj in ko se je odprla pot, ki je privedla do »končne rešitve«. ⁶⁵³ Od takrat dalje, v dobi imperIALIZMA, za katerim je prišlo obdobje totalitarnih gibanj in vlad, judovskega vprašanja ali antisemitske ideologije ni več mogoče ločiti od problemov, ki so skoraj povsem nepovezani s stvarnostjo moderne judovske zgodovine. Ob že omenjenem nacizmu je treba v kontekstu totalitarizmov 20. stoletja posebej omeniti boljševizem oziroma komunizem, zlasti obdobje Stalinove vladavine v nekdANJI SOVJETSKI ZVEZI. Njegove čistke so povzročile izjemno škodo in zahtevale nešteto žrtev. Najbolj dramatičen nov element v čistki, uvedba svetovne judovske zarote, ki jo je Stalin načrtoval v zadnjih letih svojega življenja, je pomenil odločilen premik v ideologiji. Leta in leta so skrbno pripravljali tla za to spremembo s številnimi procesi v satelitskih državah – s procesom proti Rajku na

⁶⁵³ Hannah Arendt, *Izvori totalitarizma*, Ljubljana, 2003, 18.

Madžarskem, z afero Ane Pauker v Romuniji in leta 1952 s procesom proti Slanskemu na Češkoslovaškem. S temi pripravljalnimi ukrepi so odbrali visoke partijske uradnike, ki naj bi bili »judovsko-buržoaznega« rodu, in jih obtožili sionizma; obtožbo so počasi spreminjali tako, da je vključevala sodelovanje z združbami, za katere je bilo splošno znano, da niso sionistične (zlasti American Jewish Joint Distribution Committee); tako bi lahko rekli: vsi Judje so sionisti in vse sionistične skupine »plačanci ameriškega imperializma«. Seveda v tem »zločinu« sionizma ni bilo nič novega, ko pa se je kampanja nadaljevala in se je začela osredotočati na Jude v Sovjetski zvezi, se je zgodila druga pomembna sprememba: Jude so zdaj obtoževali »kozmpolitizma« in ne toliko sionizma, vzorec obtožb, ki se je razvil iz tega gesla, pa se je vedno bolj približeval nacističnemu vzorcu o svetovni judovski zaroti v smislu »sionskih starešin«. Presenetljivo jasno je postalo, kako mogočen vtis je morala ta glavna opora nacistične ideologije narediti na Stalina – delno seveda zaradi njene propagandne vrednosti v Rusiji, pa tudi v satelitskih državah nekdanjega vzhodnega bloka v Evropi. V tem delu stare celine so bili protijudovski občutki zelo razširjeni, protijudovska propaganda pa vselej močno priljubljena. Ko je Stalin odkrito in brez sramu sprejel tisto, kar je za ves svet postalo najočitnejše znamenje nacizma, je bil to zadnji kompliment, ki ga je izkazal svojemu pokojnemu tovarišu in tekmecu pri totalni nadvladi – Hitlerju, s katerim, na svojo veliko žalost, ni mogel doseči trajnega sporazuma.⁶⁵⁴

Komunistični totalitarni sistem, ki ga je razvijala jugoslovanska povojna oblast, resda ni bil tako radikalen, a je kljub vsemu pomenil revolucionarni pritisk na »razredne sovražnike«, še zlasti na tiste skupine, ki so jih označevali za »buržoazno-kapitalistične«. Zato ne preseneča, da so med zaplembami in nacionalizacijo premoženja takoj posegli po lastnini ostanka ostankov nekdanje judovske skupnosti v Prekmurju (in po lastnini maloštevilnih Judov iz drugih delov Slovenije). Pri tem nove oblasti niso izbirale sredstev. Nekdanje judovsko premoženje je pogosto prešlo v državno last tudi na podlagi resda pravnega posla (kupoprodajne pogodbe), vendar sklenjenega zaradi grožnje, sile ali zvijače državnega organa. To je prišlo na dan zlasti po sprejetju zakona o denacionalizaciji v Sloveniji po osamosvojitvi leta 1991, ko so redki Judje vložili zahteve za vračilo premoženja. Postopki se vlečejo nerazumno dolgo in zdi se, da je ob obujanju temnih strani preteklosti tudi veliko neodločnosti za popravo krivic. V primerjavi z drugimi deli nekdanje skupne države Jugoslavije je reševanje teh odprtih vprašanj razmeroma počasno. Na Hrvaškem so, denimo, prvi primeri antisemitizma znani iz začetka dvajsetih let 20. stoletja, torej po razpadu Avstro-Ogrske in po ustanovitvi nove Države SHS, pozneje Kraljevine Jugoslavije. Tam je do tega časa vladal strpen odnos

⁶⁵⁴ Ibid., 41.

do Judov, v začetku 20. stoletja pa so nastale manjše skupine iz Stranke prava na čelu s Tuškom, ki je imel v saboru najhujše filipike proti Judom. Antisemitizem, ki je tlel v tistem času na Hrvaškem, je pozneje prevzelo ustaštvo, ki je bilo v začetku dvajsetih let prejšnjega stoletja omejeno na izjemno majhno število radikalcev v pravaškem gibanju. Pozneje so antisemitizem sprejeli tudi zaradi z gledovanja po nacistih v Nemčiji. V tridesetih letih 20. stoletja se je antisemitizem krepil ne toliko zaradi moči ustaštva, ki je zajemalo le nekaj promilov prebivalstva, temveč zaradi krepitve nacionalizma po zgledu Nemčije pri delu prebivalcev. Leta 1941 so ustaši z nastankom NDH⁶⁵ in ob pomoči Nemcev začeli uresničevati antisemitski program, ki ga je podpirala manjša skupina radikalnih antisemitov na Hrvaškem. S tamkajšnjimi Judi so se povezovali tudi slovenski Judje z območja Lendave in Murske Sobote, zlasti še s Čakovcem in z drugimi kraji v Medžimurju. Antisemitsko nacistično preganjanje Judov v Sloveniji je v primerjavi z evropskimi razsežnostmi tega dogajanja razmeroma skromno, a zato nič manj radikalno. Antisemitizem v povezavi z antikomunizmom veje tudi iz besednjaka nekaterih ideologov slovenskega domobranstva. Poleg značilnega antikomunizma, ki je razumljiv in očiten, nastopata kot usmeritvi še defenzivni nacionalizem in pripadnost krščanski religiji. Očitno se temeljna samopodoba domobranstva vrti okoli katolicizma, ki človeku ponuja moralno usmeritev, okoli nacionalizma, ki zagotavlja pripadnost skupnosti, in okoli antikomunizma, ki ponuja podobo sovražnika. Domobranci so radi poudarjali, da je njihov spopad s komunizmom v zadnji instanci kulturni boj. Vplivnejši ideologi slovenskega domobranstva so tudi javno opozarjali, da so za drugo svetovno vojno krivi »Angleži, Sovjeti, predvsem pa Židje, zagrizeni sovražniki krščanstva in vsega nežidovskega življa«. Komunistično-židovska zarota je bila pogost stereotip in propaganda, ki ni zanikala antisemitizma.

Odnos do Judov v nekdanji Jugoslaviji je bil tudi posledica ideoloških pogledov in vnaprejšnjega negativnega odnosa do verskih zadev in s tem tudi do verskih objektov. Zato nekateri menijo, da rušenje sinagog (tudi tiste v Murski Soboti) ne pomeni antisemitizma. Podobno so namreč nove oblasti obravnavale vse verske zadeve, ne zgolj judovskih. V nasprotju s slovensko (prekmursko) judovsko skupnostjo, od katere se je po holokavstu ohranila le peščica Judov, jih je v Zagrebu ostalo bistveno več. Od tisoč petsto Judov pa jih je bilo v devetdesetih letih prejšnjega stoletja aktivnih vernikov morda 15 odstotkov.⁶⁶ Zato tamkajšnja judovska skupnost tudi ni vztrajala pri obnovi nekdanje sinagoge v Zagrebu, ki so jo ustaši med vojno dobesedno zravnali z zemljo. Dovolj je bil manjši objekt, v katerem opravljajo verske obrede in kamor občasno zaha-

⁶⁵ NDH – Nezavisna država Hrvatska, ustanovljena dne 10. 4. 1941.

⁶⁶ Slavko Goldstein – Tomaž J. Saunik, Preseganje antisemitizma, v: *Mladina*, letnik 57, številka 14, Ljubljana, 5. 4. 1999, 30–33.

jajo tudi redki slovenski Judje iz Prekmurja. Če bi nekdanjo sinagogo obnovili, pa so menili, da bi jo lahko v enem delu uporabljali za verske namene, v drugem pa bi bilo bolj smotrno urediti kulturno-informacijski center ali muzej. Podobnega mnenja je tudi slovenska judovska skupnost glede namembnosti nekdanje sinagoge v Mariboru, za katero predlagajo preureditev v muzejsko-dokumentacijsko središče. Tudi lendavsko uporabljajo za kulturne namene. Oba osrednja kulturnozgodovinska spomenika lahko pomembno pripomoreta k ohranjanju zgodovinskega spomina na Jude in na judovske družine po letu 1945 na Slovenskem. Še v nekdanji skupni državi Jugoslaviji se je judovska skupnost močno preobrazila in je postala zaradi nenehnih migracij znotraj nekdanje države kulturno precej mešana skupnost. Največ slovenskih Judov živi v večjih mestih, predvsem v Ljubljani, v kateri je več kakor polovica vseh, ki se javno opredeljujejo za Jude in te svoje pripadnosti ne zanikajo. Po statističnem popisu prebivalstva iz leta 1991 je bilo glede na izpričano veroizpoved v Sloveniji samo 0,01 odstotka Judov, po zadnjem popisu iz leta 2002 pa se je glede na veroizpoved delež znižal na 0,0 odstotka, a to seveda ni realno in je le nova potrditev že navedenih dejstev, da Judje svoje veroizpovedi javno ne želijo izpostavljati. Zato toliko bolj preseneča močno precenjena številka v nekaterih publikacijah in na spletnih straneh judovske skupnosti, da naj bi bilo namreč danes v Sloveniji približno petsto do tisoč Judov. Številka je močno precenjena, in to kljub dejstvu, ki ne velja le za Slovenijo, ampak tudi za nekatere druge manjše evropske države: zaradi še vedno živega spomina na holokavst se preživeli Judje in njihovi potomci neradi opredeljujejo za Jude. Slovenija je šele oktobra 1999 po dolgih letih in številnih pretresih dobila uradnega rabina. To je postal Ariel Haddad iz Trsta, v katerem živi več judovskih družin slovenskega izvora. Korenine imajo celo v srednjeveških prednikih, ki so bili leta 1496 izgnani iz Maribora in iz drugih štajerskih mest. Zato je zgodovinska geneza toliko pomembnejša in je prikazana tudi v tej monografiji. Poudarek je še na močni asimilaciji, ki že lep čas pesti slovensko judovstvo in zaradi katere mlajše generacije ne odraščajo v vednosti in zavesti svojih korenin; za svoj judovski izvor sploh ne vedo ali pa jim ta preprosto nič ne pomeni. Razloge za takšen odnos je treba iskati v že omenjenih dejstvih o desetletnem izrivanju ostanka ostankov slovenske judovske srenje na rob socialnega in zgodovinskega spomina. Ob tem pa ni odveč opomniti, da je bilo v komunističnem režimu verovanje nasploh potisnjeno na stranski tir in – žal – tudi potlačeno, to pa je pomenilo še dodatne težave pri ohranjanju judovske identitete. Res je tudi, da so nekateri tedanji ugledni politični oziroma partijski veljaki s simpatijami gledali na Jude. A to je večinoma veljalo za zvezno partijsko in državno vodstvo, v katerem je bil zelo dejaven Moša Pijade, eden najbolj znanih jugoslovanskih komunistov. Z njegovim vplivom je povezana tudi usoda zadnjega lendavskega Juda Ladislava Vajsa. Povojna oblast ga zaradi Moša Pijada ni izselila in to je

ponovno dokaz, kako radikalno je bilo delovanje povojnih komunističnih oblasti do redkih preživelih Judov. Resnica je prišla na dan šele po smrti Ladislava Vajsa leta 2004. Ta del povojne judovske zgodovine v Sloveniji, žal, še vedno nima mesta v zgodovinskih učbenikih, v katerih je vključenih premalo vsebin tudi o dogodkih po drugi svetovni vojni, kakor so na primer ustanovitve nove judovske države Izrael in odhodi slovenskih Judov po letih 1948 in 1952 v Izrael. Nasploh so v slovenski zgodovini Judje omenjeni bolj bežno in mimogrede; prav to je zagotovo velika zgodovinska krivica. Del tovrstne sporočilnosti veje tudi iz naše študije, ki prikazuje le del polpretekle zgodovine Judov v Sloveniji s prerezom njihove starejše navzočnosti v naših krajih. Kljub izjemni majhnosti predvojne judovske skupnosti, ki je bila uničena v holokavstu, ne moremo sprejeti ocene, da njena »žrtev« v holokavstu ni velika. Prav nasprotno, holokavst je skromno, a dobro organizirano in vplivno slovensko predvojno judovsko srenjo tako rekoč povsem dotokel in spravil na kolena. Drugo so storile povojne oblasti, ki so bile resda seznanjene z »judovskim trpljenjem«, a so očitno pozabile na posledice nepremišljenih in radikalnih političnih ukrepov zoper zdesetkane ostanke ostankov prekmurske judovske skupnosti. V primerjavi z drugimi Judi na Slovenskem je prav prekmursko skupnost doletelo daleč najhujše izrivanje na rob javnega in socialnega spomina. V nasprotju s številnimi razpravami o »novem antisemitizmu«, ki naj bi se izražal predvsem s preveliko kritičnostjo in sovraštvom do Izraela, ostaja tudi v Sloveniji »ezoterični« oziroma »novodobni« antisemitizem prezrt in omalovaževan kot preneumen, da bi ga kdo lahko jemal resno, čeprav izhaja iz okultnih učenj, ki so antisemite, rasiste, evgenike in druge navdihovala že od 19. stoletja dalje, nazadnje pa obsedla še naciste s posledicami, kakršne so v Auschwitzu tragično občutili tudi prekmurski Judje. Antisemitizem je v Sloveniji v klasičnih oblikah resda redek, a to še ne pomeni, da bi lahko zanikali njegov obstoj. Po obsegu je zaradi že izkazane številčne šibkosti judovske skupnosti zanemarljiv in ostaja znotraj ocene, da je to »antisemitizem brez Judov«. Teze o tem se potrjujejo skozi vse naše pisanje, s katerim sem skušal svoj historiografski zajem, čas med letoma 1945 in 2005, antropologizirati v smislu rekonstrukcije vseh dosegljivih akterskih kontekstov in njihove prav gotovo retrospektivne osmislitve, katere teoretsko izhodišče je v postavkah študijev etničnosti in nacionalizma oziroma vzpostavljanja in vzdrževanja trajnih ideološko zavarovanih mejnosti med etnično definiranimi skupinami. Judje kot diasporična skupnost so bili pri tem paradigmatiski primer. Poudarjam, da ocenam antisemitizma kljub številnim študijam in razpravam, ki smo jim bili priča v zadnjem obdobju, manjka zlasti empiričnih podkrepitev in kontekstualizacije z vidika družbenih procesov, tudi v zvezi z antisemitizmom v lokalnem okolju Prekmurja in Slovenije. Skušal sem kvalificirano in objektivno odgovoriti na vprašanje, ali je védenje o prekmurskih Judih oblikovalo antisemitske predsodke, in

potrditi tezo, da historičnega spomina na prekmurske (in preostale slovenske) Jude v Sloveniji ni oziroma ga je malo ali pa je zgolj navidezen in se kaže na primer v historičnem poimenovanju ulic (Židovska ulica v Mariboru, Židovska steza v Ljubljani, židovsko pokopališče v Dolgi vasi). O tem, da je spomina ohranjenega malo in da se v bistvu izgublja, nam govorijo ocene redkih Judov in njihovih potomcev iz Murske Sobote: Judje so bili v Prekmurju po letu 1945 odrinjeni, pozabljeni, odšli so v tujino, se porazgubili. Najbolj negativni dejanji sta bili rušenje sinagoge v Murski Soboti in uničenje tamkajšnjega pokopališča, nemogoče pa je tudi razumeti, kako je lahko oblast konec devetdesetih let dovolila podrtje judovske šole v Lendavi, edinega tovrstnega judovskega spomenika v Sloveniji. Židovske ulice pa v Murski Soboti ali v Lendavi tudi še ni. Le zakaj?

ABSTRACT

Jewish people lived in what is now Slovenia already in the second and third centuries CE, and there is evidence of an uninterrupted Jewish presence since the 13th century. Jewish ghettos were first established in Piran, Ljubljana, Maribor, Radgona, Slovenj Gradec and Ptuj. They were well organized as a group and they had a well-developed religious life. Jews played a significant role in the European medieval past, which also of course encompasses the past in Slovene lands, and they shaped and contributed greatly to development through their economic activities and their culture. The first Jews came to Slovene lands from Porenje, and the largest medieval Jewish community was based in Maribor. It was from here that Jews developed a thriving economic sphere, as their business links reached all the way to Prague and Vienna as well as into Italy. They mostly traded in Venetian goods and were involved in banking and money lending; they even played an essential role in the wine trade. In the 15th century the position of Jews weakened to great extent on account of growing anti-Jewish campaigns; in 1496, Emperor Maximilian of the Austrian Empire issued a decree demanding the expulsion of Jews from Carinthia and Styria. The edict stated that this eviction was to be implemented no later than 6 January, 1497. The edict did not include the eviction of the Jews in the Carniola region. With the banishment of the Jews, Maribor suffered the most in the areas of business and culture.

Not until the 18th century did a Jewish presence re-emerge, now in the broader area of Prekmurje. Joseph II and his Patent of Tolerance introduced religious tolerance, a new facet of the Hapsburg Monarchy. In spite of this model of tolerance, Jews

had the right to worship their God only in areas where they had already been settled: Trieste, Gorica and Prekmurje. Prekmurje Jews had special rights and a special status, as their settlements had been accepted and supported by certain feudal lords up to the mid-19th century. In 1889 the Jewish population reached 1107. One-third of them lived in Murska Sobota, one-third in Lendava and the remaining third was distributed among villages where Jewish merchants, butchers and tailors lived. In both cities they built a synagogue and took part in the construction of industrial plants. Their influence was especially significant in the area of business, as they were of the greatest service for the emergence and development of the economic sector and trade workshops as well as industrial complexes, where they began to employ locals and thus to mitigate the harsh social circumstances of the population. The Constitution of 1848 brought about considerable changes for Habsburg Jews, as citizens were now guaranteed freedom of religion, conscience and worship. In particular, the Emperor's 1849 patent made Jews politically equal to other citizens of Austria in terms of both rights and free choice of permanent residence. The Jewish question was finally settled by means of the constitution of 1867, which abolished restrictions pertaining to settlements, immigration and migration, property, real estate and the carrying out of for-profit activities. Political and civil rights were now separated from the question of religious confession.

During the time of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, which was later the Kingdom of Yugoslavia – that is, during the interwar period of the 20th century – Slovene Jews were first affiliated with the religious community in Zagreb, and in 1929 they affiliated themselves with the Jewish religious community in Murska Sobota. Statistical data show the number of Jews in the entire Kingdom to have reached 64 159 in 1921, of whom 860 were in Slovenia. Slovene Jews were a leading force in business and their capital and support exerted a strong influence over the Union brewery, coal mining in Trbovlje, as well as over many other industrial plants. Jews were the owners of many industrial complexes in Maribor, Murska Sobota and Lendava. During military operations and the outbreak of World War II in Yugoslav territory in April 1941, many Jews emigrated to the U.S., while the rest were sent either to concentration camps in northern Italy or to the notorious German death camps. In 1944, the same fate struck the influential Jewish community in Prekmurje. The Jewish community in Gorica was also devastated during World War II. The Italian, German and Hungarian occupation forces that divided Slovenia after April 1941 began deporting the Jewish population between 1942 and 1944. During this period the main Jewish communities that had been established in the late 18th century in Murska Sobota and Lendava were completely destroyed. This was the culmination in terms of the anti-Semitic propaganda that had been a part of the Slovene battle for national existence since the beginning of the 19th

century. Although there was never a large Jewish population in present-day Slovenia (with the exception of Prekmurje), up until 1941 individual Jews and Jewish families were important in the realm of trade and commerce, as well as in the intellectual professions. In this regard, it is interesting that they did not especially emphasize the fact that they were Jewish.

In the following study we attempt to focus more holistically on the historical view of the Jewish presence in Prekmurje (and Slovene) territory, and especially on the long-term consequences that the infamous deportations of Prekmurje Jews had. This thematic framework emphasizes and encompasses some widely-held views among Slovenes regarding historical memory of the Jews after 1945. The infamous mass deportations of the Jews (from Murska Sobota and Lendava), which led them to the horrific concentration camps, began after Hungary was occupied by the Germans in 1944. We have to point out the fact that Prekmurje was, after the occupation in April 1941, taken over by the Germans, who destroyed Jewish property and very soon left the area to Hungarian control. The fate of the Jewish community in Prekmurje was therefore similar to that of the rest of Yugoslav Jews in that it depended on who occupied the zone and on which system they fell under. In those areas of Yugoslavia annexed by Hungary (Bačka, Baranja, Medžimurje, Prekmurje), Jews were dealt with according to the laws and discriminatory system of the Horthy pro-fascist authorities. Horthy was harshly criticized between 1941 and 1942, and there was a great desire to remove him so that Hungarians could join the anti-fascist coalition. 1943 saw the outbreak of massive sabotage in the industrial plants, which was the essential reason for why the Germans occupied Hungary in 1944 and implemented their infamous Nazi methods of repression. This repression had a massive effect on Hungarian Jews, who at this time first felt the full strength of such radical methods and measures. After the occupation, the Jews were deported to the main extermination camps.

Among the first to be taken prisoner were the Jews in the Prekmurje region; this occurred in early April 1944. Many of them were executed at Auschwitz. Those who survived the atrocities were unwilling to recall all the horrific memories. After they returned home they were ignored as World War II victims and not even mentioned in the local newspaper as holocaust victims. When the first monuments to Prekmurje activists and participants in the national liberation movement were unveiled, victims of the holocaust were not mentioned, and not even the local press wrote about them. In subsequent years the situation changed, mainly in 1948, when numerous Jews left Prekmurje and headed to the newly established homeland of Israel. The section of the monograph pertaining to this was conceived on the basis of an investigation of the available literature and archival sources, but also in consideration of the accounts of people

who experienced this move first-hand and bore witness to the events of the time. After 1945 they were also marked by the rather radical steps taken by the post-war revolutionary authorities, especially on account of nationalization and the confiscation of property. In connection with this we wanted, while providing theoretical clarification, to draw attention to the obvious instances of Jewish survivors being marginalized in terms of historical memory. These were essentially the remainders of the remainders, who were gradually erased from historical memory and were thus victims of anti-Semitism in the local surroundings. It is hard to otherwise explain the decision of the local government to demolish the synagogue in Murska Sobota in 1954, which represented the remnants of the Jewish community in Prekmurje. The destruction of the building was in the first instance a political decision which can be comprehended as a clearly hostile action against Jews, who were given a strong ideological sign by the new authorities and were thus categorized as “class enemies.” Although the synagogue in Lendava was threatened with the same fate, ultimately it was not destroyed but turned into a warehouse.

By means of a historical and anthropological reconstruction we wanted to shed light on the position held by Prekmurje Jews within the socio-political and economic make-up of the Pomurje region in the former Socialist Republic of Yugoslavia and the Republic of Slovenia, and to approach and to reconstruct in more holistic historical terms the destinies of Jews who emigrated to the new state of Israel. Moreover, we especially wanted to establish an autonomous and objective reconstruction of the historical memory of descendents of Prekmurje Jews in the sense of penetrating into everyday life by the Mura River and seeing what it meant to live side-by-side at that time with those who remained from the once-strong Jewish community in Murska Sobota and Lendava. Soon there was no longer a Jewish resident who had survived the Holocaust. All of this contributes to the reconstruction of social memory, which we dealt with by employing standard archival practices and by comparing the few extant materials. Not only was there a lack of material, it was also taxing for the Jews in Murska Sobota to remember those horrible moments. They were still unwilling and frightened to talk about an experience as horrific as the holocaust. What is more, even when they tried to return to those events and share them with their descendants, the younger generation may well have suspected them of exaggeration or even lying. After all, following the war many non-Jewish residents moved to Germany in search of better living standards, and there they encountered different stories about the holocaust. They even tried to repudiate historical facts by stating that the Germans were unaware of the existence of the gas chambers. Therefore, self-defence became, after Hitler’s downfall, a lie lived by an entire generation. They were probably horrified and at the same time ashamed of the atrocities they had committed and, despite knowing all the facts, they did not want to

feel themselves accomplices in this crime against humanity. After 1945 they were trying to convince themselves that they had not been aware of the genocide and that it was just a highly confidential secret of a small group of criminals.

It remains for historians – in spite of the many studies and documents aimed at preserving traces and then showing events – to elucidate the causes behind and intentions for the crime. Was the holocaust a logical result in the objective of anti-Semitic ideology and the feeling of German superiority? Or was it an ingredient of political power, a calculated reckoning to remove a population, to destroy some of the populations as part of a strategy? Was it Hitler's idea, or was the genocide the consequence of Nazi radicalism? Though there is no doubt about the holocaust's existence and though it is not possible to doubt the facts of the holocaust, there is a continued seeking out of its causes from the viewpoint of human morality and reason. This viewpoint, along with individual appearances of the surviving Prekmurje Jews, for whom there is still no common memorial to the victims of the holocaust, was most exposed. The few surviving Jews and their descendents in Prekmurje maintained the tradition (the older ones also maintained their faith) and affiliated themselves with the few members of the small Jewish community in Slovenia after 1945. We can hardly talk about firm contacts, as such are not perceivable; contacts were the result of institutional linking or organizing of the Jewish community of the time. Those few Prekmurje Jews who survived World War II did not publicly claim to be Jewish, and quite a few of them occupied leading positions and were even members of the Communist Party of Slovenia (later called the Union of the Communist Party of Slovenia). Surely the findings in this section of the study confirm the hypothesis regarding the phenomenon of a critical and hidden Jewish presence in Slovene public life after 1945, with a special emphasis on the Jewish presence in culture, economy and political life in the Prekmurje region, especially in Murska Sobota and Lendava. The reasons for the destruction of the synagogue and Jewish cemetery in Murska Sobota as well as the disgraceful destruction of the Jewish school in Lendava in already-independent Slovenia in the early 1990s has been clarified and explained. The destruction of the synagogue in Murska Sobota, a building which was remembered clearly and positively by residents, was an incomprehensible move of the part of the political authorities and surely also those in charge of protecting historical monuments. If the "political" aspect of the decision in connection with the destruction of the synagogue in Murska Sobota – some ten years after World War II had ended – could have been »easily understandable« (though by no means acceptable), the behaviour of the local authorities in Lendava in destroying the local Jewish school, which was the sole remainder of its type of Jewish heritage in Slovenia, was simply a barbaric and uncivilized undertaking that warrants an epilogue in the court of justice. The main actors involved in this feel no remorse and everything

is being dragged from one procedure to the next, which clearly proves the presence of the anti-Semitism in Slovenia that assumes an essential role throughout my paper, including in the chapter on Prekmurje Jews after 1945.

The incomprehensible post-1945 neglecting of the Prekmurje Jews as well as other Jews in Slovenia who had been deported proves the following thesis: after 1945 the memory of Prekmurje and other deported Jews and Jewish families in Slovene lands was almost entirely marginalized or eradicated, and the uninterrupted cryptic presence of Jews has been one of the characteristics of the Slovene variety of anti-Semitism ever since the mid-19th century, which in the literature is called »anti-Semitism without Jews«. Its immediate effect was the »crypto-Semitic« comportment of Jews in Slovenia, of which the nearly 300 Jews, or some 150 members of the Jewish community, are aware. According to the latest information from the main representatives of the Jewish community in Slovenia there are approximately 145 members of the Jewish community. The number of community members is on the rise, but not also the number of Jews, as especially the number of younger people who, though not of Jewish lineage, sympathize with the tradition of Judaism is growing. It is because of the holocaust that many of them still do not want to be publicly identified as Jews and just want to live their life calmly and in peace. Many Jews, meanwhile, have embraced Catholicism. According to this, the number of Slovene Jews is extremely low; this, however, does not mean that their autonomy and right to self-government as an equal religious community on our territory is not recognized. They live in the sense of co-existence and enjoy freedom of speech; they are developing their culture and keeping their faith and tradition. The centre of events is in Ljubljana, where the headquarters of the Jewish community is located. The few members from Prekmurje are essentially a mere memory of the past, nothing more. The descendents of those who survived have no desire to cooperate in the activities of the community and do not openly claim to be Jewish. They are disturbed by, among other things, the over-emphasis of certain historical facts, especially the seizing and claiming of Jewish property. According to the denationalization law very few are actually entitled to this and these individuals cannot be replaced by the Jewish community, which is leading the project.

Anti-Semitism in Slovenia after 1945 is presented by means of relevant historical issues, and topics and forms reaching to the beginning of the 20th or even to the mid-19th century. Anti-Semitism is from the historical, sociological and anthropological point of view well researched for the time before 1945 (which holds true mainly for the world's relation to anti-Semitism), and less for subsequent times; it is not even mentioned during the time after Slovenia's independence in 1991.

There are almost too many studies dealing with anti-Semitism from a psychologi-

cal position as a specific type of racism and system of prejudices and stereotypes, and the existing sociological analyses, in my view, lack empirical rigour and contextualization from the viewpoint of social processes. For this reason, my thesis is that for an adequate explanation of anti-Semitism an integrative interpretive model is necessary. In this regard I would like to draw attention to the essential differences in the forms in which anti-Semitism appears in Europe in comparison with Slovenia, where there have been some attempts to re-evaluate certain historical data and episodes from World War II as well as the different viewpoints that emerge from these also as concerns guilt on account of the holocaust against Jews during the time of Nazi Germany. The attitude towards Jews in Slovenia, after twenty years of independence, has still not been accorded significant public awareness and attention. The history of the holocaust in Slovenia has not been completely told yet. In spite of the smallness of Slovene territory and the not numerous pre and post-war Jewish population, the Slovene history of the holocaust can be described as a microcosm of the Middle European history of the holocaust. The historical type of anti-Semitism in Slovenia is also linked, in its ideological, politicized and public part, to the phenomenon of collaboration during the war and the attempts of right-wing historical revision from the 1980s. In this sense I wished through this study to achieve a more complex contextualization of the genesis of the existing relations, including the actual legal and social status of Jews and the Jewish community in Slovenia, as well as of their religious, cultural but also public political activities.

Anti-Semitism is shown in the sense of a broader comparative analysis of this phenomenon, including the devastating cases triggered by totalitarian regimes or ideologies, especially Nazism and bolshevism. Anti-Semitism, a secular 19th century ideology that was not known by name (though it was known in terms of content) before 1870, and religious hatred towards Jews, which inspired mutual antagonism between two opposing faiths, are clearly not one and the same thing. The question arises of how the first phenomenon derives its arguments and emotional acceptance from the latter. The conception of constant persecution, banishments and pogroms from the end of the Roman Empire through the Middle Ages, from the modern age up to the present – where often present is also the idea that modern anti-Semitism is nothing more than a secularized variation of Medieval folk superstition, and nothing less (although, of course, less misleading) than a convenient anti-Semitic conception of a secret Jewish union that controlled or at least had ambitions of controlling the world – has existed since time immemorial. In historical terms, this division between the late Middle Ages and the modern era as far as Jewish matters goes is more emphasized than the division between Roman Antiquity and the Middle Ages or the ruin that distinguishes the first Crusades from the previous centuries of the Middle Ages, whereby it is often thought that the

most important turning-point in Jewish history lies in the Diaspora. Such a split lasted almost two centuries, from the 15th until the end of the 16th century, and in those times relationships between Jews and the non-Jewish population were constantly precarious.

Jewish disregard of the circumstances and events in other parts of the world was very distinctive and therefore Judaism became »a narrow-minded system«. Specifically, in those times Jewry, without any outer intervention, started to think that the difference between Jews and the non-Jewish population was not connected with belief and faith, but with inner nature and that the ancient dichotomy between Jews and non-Jews relates to origins rather than doctrinal arguments. The history of anti-Semitism is, like the history of hatred towards the Jews, part of a long and complicated story between the relationship of the Jewish and the non-Jewish population in the circumstances of the Jewish Diaspora. There was little interest in this history until the mid-19th century, when it combined with the rise of anti-Semitism and its forceful resistance to the emancipation and assimilation of Jews, which is clearly the worst possible position for the writing of reliable historical reports. Jewish historiography, with its strongly polemical and apologetic bias, set to seeking out reports of hatred towards Jews in Christian history, while anti-Semites were left to seek what was, intellectually speaking, not very different reports of old Jewish authorities. When the alleged Jewish tradition of frequently violent antagonism towards the Christians and non-Jewish population was made to surface, »the majority of Jews were not only insulted but openly surprised«. Their representatives managed to convince themselves and others of the fact that isolation of the Jews is merely the consequence of hatred towards non-Jews and lack of enlightenment. If the Jews had anything in common with their non-Jewish neighbours, it was a reciprocally hostile past defined in religious terms; this past is, on the one hand, extremely rich in cultural achievements and, on the other hand, replete with the fanatical belief and superstition among the uneducated masses.

Even such unsettling stereotypes of Jewish history writing rest on a firm foundation of historical facts and not only on the dated political and social needs of European Jews in the 19th and 20th centuries. Two very real factors were decisive for the wildly erroneous conceptions that continue to be preserved in popular representations of Jewish history: the Jews have never and nowhere, after the destruction of the temple, had their own territory and homeland; and their physical existence has always been dependent on the protection of non-Jewish authorities. According to Jewish tradition, disasters have always been understood as martyrdom; however, this comprehension, historically, rests on the first centuries of our time, when the Jews and the Christians opposed the mighty Roman Empire, and also in the Middle Ages, when the Jews had the possibility of being baptised and thus avoiding persecution even when the reasons for doing so were not only

religious but also political or economic. Not until the 19th and 20th centuries, after emancipation and widespread assimilation, did anti-Semitism assume its role in the preservation of the nation, for before then Jews had not yet been aware of assimilating into non-Jewish society. Even though in the 19th century feelings of anti-Semitism were widely present among educated European classes, its ideology was still, with few exceptions, an option taken up by eccentrics and extremists. In the 20th century, political developments pushed Jews into the eddy of events; the Jewish question and anti-Semitism, which were quite insignificant in terms of world politics, became the catalyst of the Nazi movement's rise to power and the basis of the organizational structure of the Third Reich – where each and every resident had to prove he was not Jewish – and ultimately World War II, including its cruelty and its genocide that was both unprecedented and without comparison in Western civilization. That this calls for not only regret and remorse but also understanding seems more than obvious. Of course, to understand does not mean to deny violence, to deduce from precedence or clarification of phenomena through analogies and generalizations that we no longer sense at all the influence of reality and the shock of experience. Rather, it means investigating and willingly bearing the weight that has been imposed on us by the previous centuries, without denying its existence and without humbly bowing to its pressure. In short, understanding means that we are prepared to come to terms with reality and to resist it, whatever sort it may be.

In order to understand this, we must be familiar with Jewish history in the Europe of the 19th century and the simultaneous development of anti-Semitism, although that alone by no means suffices. What holds true for the history of anti-Semitism, namely that it fell into the hands of non-Jewish eccentrics and Jewish apologists, while prominent historians carefully avoided it, is, *mutatis mutandis*, all the more true for almost all elements that later crystallized into the entirely new phenomenon of totalitarianism; expert and general opinion hardly paid any heed to them, since they belonged to the subterranean flow of European history where they, hidden from the eyes of the public and the attention of enlightened individuals, could draw together an completely unexpected poison. Totalitarian politics – far from being merely anti-Semitic, racist, imperialistic or communist – employs and abuses its own ideological and political elements until the basis of the actual reality from which such ideologies initially draw their strength and propaganda value, such as the reality of class struggle or the conflicts of interest between Jews and their neighbours, disappears entirely. The sole immediate, true consequence of anti-Semitic movements in the 19th century was not Nazism but, in contrast, Zionism, which was, at least in its Western ideological form, a sort of counter-ideology, a “response” to anti-Semitism. This, however, is not to say that Jewish self-awareness was formed solely by anti-Semitism; even a superficial acquaintance with Jewish his-

tory, which from the very exodus from Babylonian slavery has been primarily interested in the survival of the people in the destructive circumstances of the Diaspora, would suffice to dispel the newest myth of these matters, a myth that became something of a fashion in intellectual circles after Sartre's »existential« interpretation of the Jew as somebody who is understood and defined as a Jew by others.

Such difference as a link between pre-totalitarianism and totalitarian anti-Semitism is described in a story about »Protocols of the Elders of Zion«. The Nazi misuse of this fraudulent document that was imagined to be a textbook for global domination is not part of the history of anti-Semitism, though only this history can explain why it was that this unbelievable story managed to be convincing enough that the Nazis could use it as the start of anti-Jewish propaganda. On the other hand, it cannot be definitively explained why the global domination that the members of this secret association would carry out through their methods would become a tempting political goal. The birth and rise of the first anti-Semitic parties in the 1870s and 1880s marks the moment when the limited factual basis of the clash of interests and horizons of experiences was transcended and when a path was forged that led to the »final solution«. In the subsequent period of imperialism, after which came the era of totalitarian movements and governments, the Jewish question and ideology of anti-Semitism can no longer be separated from issues which have almost no link whatsoever with the reality of modern Jewish history.

In addition to Nazism, one must also mention bolshevism and communism in the context of totalitarian regimes, especially the Stalinist era that was the cause of so much harm and misery in the former Soviet Union. The most dramatic new element in the purges was Stalin's introduction of the idea of a world Jewish plot, a move he was planning in the last years of his life and something that entailed a decisive shift in ideology. Year in, year out, the satellite countries were carefully preparing the ground for this change, as can be seen in a number of cases, including the case against Rajko in Hungary, the affair of Ana Pauker in Romania and the case against Slanski in Czechoslovakia in 1952. With these measures they selected high level party officials who were mainly of »Jewish bourgeois« origins and accused them of Zionism. They changed the accusations as they went along, so that they included among them co-operation with associations widely known to be Non-Zionistic (American Jewish Joint Distribution Committee) in order to claim that every Jew was a Zionist and all Zionistic groups were »mercenaries of American imperialism.« Certainly, there was nothing novel in this »crime« of Zionism. However, when the campaign reached the Jews in the Soviet Union, one significant change occurred: Jews were accused of »cosmopolitanism« rather than Zionism, while the type of accusations that emerged from this keyword, was moving closer to the

Nazi model of Jewish conspiracy in the sense of »Zionist elders.« It is surprising that this basis of Nazism ideology had influenced Stalin – partly because of its propaganda value in Russia and satellite countries of the former »Eastern block« in Europe. In this part of Europe, anti-Jewish campaigns were still very widespread and also extremely popular. When Stalin, openly and devoid of shame, took on what remained for the entire world the defining characteristic of Nazism, it was the final compliment to Hitler, his deceased comrade and rival in total domination; to his great sadness, Stalin never came to terms with Hitler.

The communist totalitarian system followed by the Yugoslav post-war authorities, though not radical, nevertheless still entailed pressure on »class enemies« of the revolution, especially on »bourgeois capitalist« groups. That is why it is not surprising that during the seizure of properties and nationalization, they first set hands on properties belonging to the former Jewish community in Prekmurje (and those of other Jews from different parts of Slovenia). The authorities carried out this process by any number of means. Quite frequently Jewish property entered public hands legally (through a deed of sale), but mostly it was by means of threats and force on the part of the regime. This came to light after the acceptance of the denationalization law in Slovenia in 1991, when a few Jewish individuals made demands for the return of their property. Legal proceedings are taking an inordinately long time and it appears that when looking into the dark sides of history there is great prevaricating in addressing injustice. In comparison to other parts of the former Yugoslavia, it is taking a relatively long time to solve these problems (as compared, for example, with Croatia).

In Croatia, the first instances of anti-Semitism began to develop in the early 1920s – that is, after the collapse of the Austro-Hungarian Empire and the founding of the new Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, which later became the Kingdom of Yugoslavia. Until that time the relation to Jews had been one of tolerance, but in the early 20th century small factions from the Law Party arose, headed by Tušek, who held virulent anti-Jewish tirades in the *sabor* or parliament. The anti-Semitism that was smouldering in Croatia was subsequently stoked by the Ustashi, who at the beginning of the 1920s had been limited to a small number of radicals in the Law Party movement. Later on, they modelled themselves on the Nazis in their embracing of anti-Semitism. In the 1930s, anti-Semitism was not spreading due to the Ustashi power but because of the strengthening of national awareness followed by the German example in one part of Croatia. In 1941, with the establishment of the Independent State of Croatia and the help of the Germans, they began to realize an anti-Semitic programme, which was supported by a small group of radicals in Croatia.

Slovene Jews were closely cooperating with Croatian Jews from the area near

Lendava and Murska Sobota, especially with the Jewry from Čakovec and other places in Medžimurje. Anti-Semitism and Jewish persecution in Slovenia is relatively modern in relation to other European contexts. It is, however, no less pronounced. The anti-Semitism movement, with its connection to anti-communism, employs the vocabulary of certain ideologues of the Slovene *domobranci* or Home Guard. In addition to being characteristically Anti-Communist, which is understandable and obvious, their other anchors were defensive nationalism and appurtenance to Christianity. Clearly the Home Guard's self-image revolved around Catholicism, which made for their moral orientation, as well as nationalism, which ensured belonging to a group, and anti-communism, which provided them with an enemy. The Home Guard was fond of emphasizing that their battle with communism was, in the final instance, a cultural war. The most influential ideologues of the Home Guard also intoned that blame for World War II fell to »the English, the Soviets, but especially Jews, confirmed enemies of Christianity and all that is non-Jewish.«

The existence of a communist-Jewish conspiracy was a widespread stereotype, and such propaganda went hand-in-hand with anti-Semitism. The relation to Jews in the former Yugoslavia was also a consequence of ideological views, including an a priori negative relation to religious groups and thus also to religious buildings and other structures. It is for this reason that some believe that the destruction of synagogues (including the one in Murska Sobota) does not entail anti-Semitism, as the new authorities treated all religious groups in the same way, not only Jewish ones. Unlike the Slovene (Prekmurje) Jewish community, which was all but erased after the holocaust, the Zagreb Jewish community was greater in number. In the 1990s, only 15% were active in a population of 1500 Jews. Because of this, the local government did not persist in plans to rebuild the synagogue in Zagreb, which was completely destroyed by the Ustashi during the war. It sufficed to build a smaller place for the gatherings of the Jewish population, and this is also visited by the few Jews from Prekmurje. If the former synagogue is to be renovated, they believe that one part should be used for religious purposes, while it would be sensible to use the other as a cultural and information centre or museum. The Slovene Jewish community in Maribor is of a similar opinion regarding the former synagogue in Maribor, and they have proposed that it be turned into a museum and documentation centre, as has been done in Lendava. Both central monuments of culture and history could contribute significantly to the preservation of historical memory of Jews and Jewish families after 1945 in Slovenia. In the times of Yugoslavia the Jewish community was clearly transformed, becoming culturally diverse due to the constant migration within Yugoslavia. The majority of Jews in Slovenia live in urban environments, primarily in Ljubljana where more than half of those who publically proclaim themselves to be

Jewish reside. After the census in 1991, only 0.01% of Slovenians were Jewish according to their religious belief. However, after the census in 2002, the percentage dropped to 0.0%, which proves the previously mentioned statement about the unwillingness of Jews to declare themselves publicly. That is why we are more than surprised by the numbers stated on the home page of the Jewish community – namely, that 500-1000 Jews live in Slovenia. The number is overestimated not only in our case but also in many other European countries, where the horrible memories of the holocaust entail that Jews do not want to proclaim their religious belief.

Slovenia got its first official rabbi, Ariel Haddad, in October 1999. Haddad comes from Trieste, where many Jewish families of Slovene origin long ago took up residence. These origins extend back to ancestors who were evicted from Maribor and other cities in Styria during the Middle Ages, in 1496. It is for this reason that their historical roots are all the more important, a fact that is reflected throughout this study. Also stressed is the strong tendency for Jews to assimilate, which makes the younger generations grow up without any knowledge of their origins and without any concern for these origins. The reasons for such a relation are to be sought in the already-mentioned fact regarding the decades-long relegation of the remaining members of the Jewish community to the margins of social and historical memory. It also bears recalling that during the communist regime faith was generally relegated and unfortunately also suppressed, which entailed additional obstacles for the preservation of Jewish identity. On the other hand, it is also true that some distinguished political individuals sympathized with the Jews. This was mainly true for the national government, where Moša Pijade was an active member of the Yugoslav communists. He influenced the fate of the last Jew in Lendava, Ladislav Vajs. It was on account of Pijade that the post-war communist authorities did not expel Vajs, a fact that did not come to light until after his death in 2004. This part of post-war Jewish history in Slovenia is still not adequately covered in Slovene history textbooks, in which there is also a paucity of information about post-World War II events, including the establishing of the new state of Israel and the departure of Slovene Jews for Israel between 1948 and 1952.

Generally speaking, in Slovene history Jews are given short shrift; this represents a tremendous historical injustice. This study contributes to the correction of this, though it, with its profile of their deep-rooted presence in these regions, represents but one part of the history of Jews in Slovenia. In spite of the small size of the pre-war community that was later devastated in the holocaust, we cannot agree with the estimation that there was anything minor about their »sacrifice.« On the contrary, the holocaust completely destroyed the highly organized and powerful Slovene Jewish community. The rest was done by the post-war authorities, who were acquainted with the

Jewish suffering, but obviously forgot the consequences of irrational and radical political measures against the decimated remains of the Jewish community in Prekmurje. This community suffered the most on Slovene soil. In contrast to many discussions of »new anti-Semitism,« which expresses itself through fulsome criticism of and hatred towards Israel, in Slovenia also »esoteric« or »new age« anti-Semitism remains overlooked and is regarded as too fatuous to be taken seriously, even though it emerges from the same occult lore which already in the 19th century inspired anti-Semites, racists, eugenicists and others, including the Nazis, and led to the consequences suffered also by Prekmurje Jews at Auschwitz. Though anti-Semitism in the classical sense was an infrequent occurrence in Slovenia, its existence cannot be denied. But the extent of this anti-Semitism is, on account of the numerical weakness of the Jewish community, as we have seen, negligible and there are claims that this is a matter of »anti-Semitism without Jews.« Theses about this are confirmed throughout the present study, with which I have attempted a historiographical encompassing of the time between 1945 and 2005 and an anthropologizing in the sense of a reconstruction of all available agents and their equally retrospective reflections; the theoretical basis rests on concepts from studies of ethnicity and nationalism and the establishing and maintaining of durable, ideologically-ensured dividing lines between ethnically defined groups. Jews, as a diasporic group, have been a paradigmatic example in this regard. Also in connection with anti-Semitism in the local surroundings of Prekmurje and elsewhere in Slovenia, I have attempted here to answer, in a qualified and objective manner, the following questions: whether knowledge about Prekmurje Jews was coloured by anti-Semitic prejudice, and whether historical memory of Prekmurje (and the remaining Slovene) Jews in Slovenia is non-existent or hardly existent, or whether it is only superficial, which is evident from the fact that streets have been renamed (Jewish Street in Maribor, Jewish Path in Ljubljana, the Jewish Cemetery in Dolga Vas). That the memory is pale and continues to fade confirms the assertion of the few Jews and their descendants from Murska Sobota that the Prekmurje Jews were forgotten or emigrated after 1945. The most nefarious act was the destruction of the synagogue in Murska Sobota and its cemetery, while the destruction of the Jewish school in Lendava, the only Jewish memorial of that kind in Slovenia, by the authorities in the 1990s is still incomprehensible.

BIBLIOGRAFIJA

- Agneš, Godo, Antun Miletić, ur.**, 1986: *Zbornik dokumenata i podataka o narodnoosvobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, XV, knjiga 1, Beograd, Budimpešta.
- Arendt, Hannah**, 2003: *Izvori totalitarizma*, Ljubljana.
- Bettelheim, Peter, Silvia Prohinig, Robert Streibel, ur.**, 1992: *Antisemitismus in Osteuropa. Aspekte einer historischen Kontinuität*, Dunaj.
- Bajlec, Franc**, 18. 8. 1929: Naše posebne razmere, v: *Novine*, letnik XVII, številka 33, Murska Sobota, 2.
- Bauman, Zygmunt**, 1992: *Modernità e Olocausto*, Bologna.
- Bavčar, Brigita**, 15. 2. 1990: Nekoč je bila Sinagoga, v: *Vestnik*, letnik 42, številka 6, Murska Sobota, 9.
- Bavčar, Brigita**, 5. 7. 1990: Sinagoga v ruševinah, v: *Vestnik*, letnik 42, številka 25, Murska Sobota, 9.
- Benz, Wolfgang**, 2000: *Holokavst*, Ljubljana.
- Brumen, Borut**, 1995: *Na robu zgodovine in spomina – urbana kultura Murske Sobotе med letoma 1919 in 1941*, Murska Sobota.
- Čaćinovič, Rudi**, 1998: Časi preizkušenj: Prispevki k zgodovini Prekmurja, Murska Sobota.
- Čaćinovič, Rudi**, 1961: Politični in socialni razvoj Prekmurja med obema vojnama, v: *Prekmurški Slovenci v zgodovini: Zbornik razprav o posebnih potezah zgodovinskega razvoja Prekmurja*, Bogo Grafenauer, ur., Murska Sobota, 117–129.
- Čaćinovič, Rudi**, 1952: Postanek in razvoj kapitalizma v Prekmurju, v: *Svet ob Muri*, letnik 2, številka 2, Murska Sobota, 121–132.
- David, Filip**, 2004: *Svetovi v Haosu*, Beograd.
- Delak, Istvan**, 26. 1. 2004–3. 2. 2004: Papež, nacisti in Judje, v: *Delo*, podlistek, letnik 46, številka 20–27, Ljubljana.
- Deutscher, Isac**, 1949: *Stalin. A Political Biography*, New York, London.
- Dolenc, Ervin**, 2010: Med kulturo in politiko: kulturno politično razhajanje v

- Sloveniji med svetovnimi vojnami, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana.
- Dolinar, France M., ur.**, 1991: *2000 let krščanstva*, Ljubljana.
- Ferenc, Tone, Milan Ževart, ur.**, 1982: *Enciklopedija druge svetovne vojne 1939–1945*, Ljubljana.
- Fujs, Metka**, 1997: Izhodišča madžarske okupacijske politike v Prekmurju, v: *Ferenčev zbornik*, Zdenko Čepič, Damijan Guštin, ur., Ljubljana, 175–186.
- Fujs, Metka**, 1998: Odnos madžarske države do židovskega prebivalstva v drugi svetovni vojni, v: *Kronika Pomurja* 7, Murska Sobota, 25–29.
- Fujs, Metka**, 2001: Značilnosti madžarske okupacijske uprave v Prekmurju, *Kronika*, letnik 39, št. 1–2, Ljubljana, 63–69.
- Gašpar, Mirjana, Beata Lazar**, 1997: Židje v Lendavi, Lendava.
- Genée, Pierre**, 1992: *Synagogen in Österreich*, Dunaj.
- Godina, Ferdo**, 1967: *Prekmurje 1941–1945*, Murska Sobota.
- Goldstein, Slavko, Tomaž Saunik**, 5. 4. 1999: Preseganje antisemitizma, v: *Mladina*, letnik 57, številka 14, Ljubljana, 30–33.
- Grdina, Igor**, 1989: Podoba Žida v slovenski literaturi, v: *Kronika*, letnik 37, številka 3, Ljubljana, 267–277.
- Hančič, Damjan, Renato Podbersič**, 2006: *Judovsko premoženje na Slovenskem v 20. stoletju*, rokopis študije, Ministrstvo za pravosodje Republike Slovenije, Ljubljana.
- Horkheimer, Max, Theodor W. Adorno**, 2002: *Dialektika razsvetljenstva*, Ljubljana.
- Hribar, Spomenka**, 1990: *Krivda in greh*, Maribor.
- Hudelja, Mihaela**, 1996: Zakaj se Judje niso ustalili v slovenskem prostoru. Stereotipi o Judih na Slovenskem in Ahasver, v: Časopis za kritiko znanosti, letnik 24, številka 179, Ljubljana, 47–62.
- Inštitut za novejšo zgodovino** (izd.), 2008: *Premoženjski in civilno pravni položaj slovenskih Judov v 20. stol.*, rokopis znanstvene študije, Ljubljana.
- Jančar, Drago**, 7. 2. 2004, v: *Delo, Sobotna priloga*, letnik 46, številka 31, Ljubljana, 32.
- Janež, Jože, Miro Štubel, Joško Brumen, ur.**, 1968: *Umirali so v boju za svobodo*, Murska Sobota, Lendava.
- Jaša, Romano**, 1980: Žrtve genocida in udeleženci NOB, *Židi Jugoslavije 1941–1945*, Beograd.
- Javornik, Marija, ur.**, 1997: *Veliki splošni leksikon*, Ljubljana.
- Jelinčič Boeta, Klemen**, 2009: *Kratka zgodovina Judov*, Celovec, Dunaj, Ljubljana.
- Jezernik, Božidar**, 2005: Ne le moderen, tudi civiliziran, v: *Delo, Sobotna priloga*, letnik 47, številka 51, Ljubljana, 17.
- Judovska skupnost Slovenije**, 2005: *Zaplembe in nacionalizacija judovskega premoženja po drugi svetovni vojni (1946–1949)*, raziskava, druga dopolnjena verzija, Ljubljana.
- Kara-Murza, Sergej G.**, 2006: Rusi in Judje, Priložnost za dialog (II), v: *Revija SRP*, letnik 14, številka 71/72, Ljubljana, 139–158.
- Kerec, Darja**, 2000: Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954, v: *ČZN*, letnik 71, številka 4, Maribor, 591–613.
- Kereži, Urška**, 5. 1. 2006: Petnajst milijonov evrov: simbolična odškodnina, v: *Večer*, Letnik 62, številka 3, Maribor, 16.
- Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955**, skupina avtorjev, Znanstveno poročilo, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana.

- Kokolj, Miroslav**, 1984: *Prekmurški Slovenci 1919–1945*, Murska Sobota.
- Kovač, Miha**, 1987: O Mišku Kranjcu, komunistični partiji, razrednem redukcio-nizmu in nacionalsocialistični ideologiji, v: *Problemi*, letnik 25, številka 277, Ljubljana, 35–40.
- Kovač - Zupančič, Marija, Linka Ksela - Jasna**, 1982: *Auschwitz-Birkenau (Oswiecim-Brzezinka): KL Koncentracijsko taborišče*. Zbornik, Maribor.
- Kožar - Beck, Andrej**, 2000: Ob vstopu v leto 5761, v: *Judovski koledar 5761*, Kris Killer, ur., Ljubljana, 1.
- Krabonja, Boris**, 1995: Kdo je Jud?, v: *Borec*, letnik 47, številka 542–543, Ljubljana, 789–810.
- Kranjec, Matjaž**, 9. 6. 1994: Resnica o Prekmurcih, v: *Večer*, letnik 50, številka 132, Maribor, 16.
- Kranjec, Miško**, 1950: *Pisarna: Kronika oblasti, ki je od boga*, Ljubljana.
- Kranjec, Miško**, 1972: *Podrti hrast: Kronika nekega rodu*, Murska Sobota.
- Kranjec, Miško**, 1973: *Zbrano delo*, 5. knjiga, Ljubljana.
- Kranjec, Miško**, 1950: Zemlja in človek, v: *Novi svet*, letnik 5, številka 1, Ljubljana, 19–33 in 135–150.
- Kraus, Karl**, 1925: *Untergang der Welt durch schwarze Magie*, Dunaj, Leipzig.
- Kreft, Lev**, 14. 10. 1998: Izgubljeno pleme, v: *Razgledi*, letnik 7, številka 19, Ljubljana, 12–13.
- Kuzmič, Franc**, 2004: Da so morali tako žalostno končati, v: *Holokavst 1933–1945 (Pogum, da se spominjamo)*, Katalog razstave, Pokrajinski muzej Maribor – Sinagoga Maribor, Maribor.
- Kuzmič, Franc**, 2005: Judje v Prekmurju, v: *Signal. Letni zbornik Pavlove hiše, zima 2004/2005*, Potrna, 112–117.
- Kuzmič, Franc**, 1989: Podjetnost prekmur-skih Židov, v: *Znamenje. Revija za teološka, družbena in kulturna vprašanja*, letnik 19, številka 2, Celje, 172–178.
- Kuzmič, Franc**, 2003: Posebnosti židovske populacije v panonskem prostoru glede izseljenstva in sezonstva, v: *Zbornik Sezonsvo in izseljenstvo*, Ljubljana, 137–142.
- Kuzmič, Franc**, 1989: Pregled cerkvene uprave v Prekmurju v obdobju nastajanja kraljevine SHS, v: *ČZN*, letnik 25, številka 2, Maribor, 140–159.
- Levi, Primo**, 2003: *Potopljene in rešeni*, Ljubljana.
- Mannheimer, Max**, 2000: *Spätes Tagebuch: Theresienstadt, Auschwitz, Warschau, Dachau*, Zürich.
- Marolt, Janez**, 2002: *History of Jews in Slovenia*, rokopis iz arhiva KC Sinagoga Maribor, Maribor.
- Menaše, Luc**, 1994: *Svetovni biografski leksikon*, Ljubljana.
- Merljak, Sonja**, 7. 9. 2002: S pravoslavnim popom na prvem balkonu, v: *Delo, Sobotna priloga*, letnik 44, številka 206, Ljubljana, 22–23.
- Mikeln, Miloš**, 1981: *Pekel 1941*, Ljubljana.
- Mikola, Milko**, 1999: *Zaplembe premoženja v Sloveniji 1943–1952*, Zgodovinski arhiv Celje, Celje.
- Mikuž, Janez**, 2000: Nekdanja židovska četrt in nekdanja sinagoga Maribor, v: *Judovski zbornik, ČZN*, 1–2, Maribor, 159–171.
- Mlinarič, Jože**, 2000: Judje na slovenskem Štajerskem do njihove prisilne izselitve v letu 1496, v: *Judovski zbornik, ČZN*, 1–2, Maribor, 49–70.
- Mlinarič, Jože**, 1996: Mariborski Židje v zadnjih desetletjih pred izgonom iz mesta, njihov izgon in sledovi, *Katalogi* 7, Maribor, Pokrajinski arhiv Maribor.

- Moskovich, Wolf, Oto Luthar, Irena Šumi, ur.**, 2004: »*Jews and anti-semitism in the Balkans*«, Ljubljana.
- Németh, László, Beata Lazar**, 2005: Zgodovina dolnjelendavskih Judov, v: *Signal. Letni zbornik Pavlove hiše, zima 2004/2005*, Potrna, 77–88.
- Novak, Drago, Ivo Orešnik, Herman Šticl**, 1985: *Pomniki NOB v Slovenskih goricah in Prekmurju*, Murska Sobota.
- Obmurski tednik**, 30. 4. 1954, letnik 6, številka 172, Murska Sobota, 2.
- Obmurski tednik**, 21. 10. 1954, letnik 6, Murska Sobota, 6–7.
- Pančur, Andrej**, 2008: Judje na Kranjskem in Štajerskem v času prepovedi naseljevanja, v: Andrej Pančur (ur.), *Premoženjski in civilno pravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju*, Inštitut za novejšo zgodovino (izd.), rokopis znanstvene študije, Ljubljana.
- Pančur, Andrej**, 2008: Judovske verske občine v Habsburški monarhiji, v: Andrej Pančur (ur.), *Premoženjski in civilno pravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju*, Inštitut za novejšo zgodovino (izd.), rokopis znanstvene študije, Ljubljana.
- Pelikan, Egon**, 2008: Slovenski politični katolicizem v tridesetih letih v luči evropskih vplivov, v: *Evropski vplivi na slovensko družbo*, Nevenka Troha, Mojca Šorn, Bojan Balkovec, ur., Ljubljana, 211–229.
- Peršič, Janez**, 1985: Problem Cankarjevega antisemitizma, v: *Problemi*, letnik 23, številka 251–252, Ljubljana, 21–22.
- Peršič, Janez**, 1999: Židje in kreditno poslovanje v srednjeveškem Piranu, Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.
- Pivar, Ella**, 16. 8. 2005: Iz raja v pekel in nazaj, v: *Vestnik*, letnik 57, številka 34, Murska Sobota, 40–41.
- Prinčič, Jože**, 1993: Nacionalizacija, v: *Enciklopedija Slovenije*, zvezek 7, Ljubljana, 262–263.
- Puc, Ivan, Dejan Steinbuch, Silvester Šurla**, 1997: Judje pod Slovenci, v: *Mag*, številka 34, Ljubljana, 11–18.
- Puhar, Alenka**, 19. 4. 1994: Iskanje izgubljenih Židov, v: *Delo*, letnik 36, številka 90, Ljubljana, 7.
- Puhar, Alenka**, 20. 4. 1994: Iskanje izgubljenih Židov, v: *Delo*, letnik 36, številka 91, Ljubljana, 11.
- Puhar, Alenka**, 21. 4. 1994: Iskanje izgubljenih Židov, v: *Delo*, letnik 36, številka 92, Ljubljana, 5.
- Puhar, Alenka**, 22. 4. 1994: Iskanje izgubljenih Židov, v: *Delo*, letnik 36, številka 93, Ljubljana, 4.
- Puhar, Alenka**, 7. 5. 1994: Iskanje izgubljenih Židov, v: *Delo*, letnik 36, številka 104, Ljubljana, 8.
- Puhar, Alenka**, 9. 5. 1994: Iskanje izgubljenih Židov, v: *Delo*, letnik 36, številka 105, Ljubljana, 7.
- Puhar, Alenka**, 3. 3. 2005: Posvetiti v kot ali ne?, v: *Delo*, letnik 47, številka 51, Ljubljana, 19.
- Puhar, Alenka**, 9. 4. 1994: Pouk iz ponižnosti, v: *Delo*, letnik 36, številka 82, Ljubljana, 21.
- Ravitz, Matija**, 14. 10. 1998: Položaj judovske skupnosti danes, v: *Razgledi*, letnik 7, številka 19, Ljubljana, 13.
- Repe, Božo**, 2005: Odnos do dogodkov ob koncu vojne v zavesti Slovencev, v: ČZN, letnik 76, številka 3–4, Maribor, 385–397.
- Ristović, Milan**, 1998: *U potrazi za utočištem: Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941–1945*, Beograd.
- Rosenberg, Artur**, 1914: *Beiträge zur Geschichte der Juden*. Dunaj in Lepizig.

- Sekelj, Laslo**, 2002: *Antisemitizem v SFR Jugoslaviji (1945–1991–2000)*, Beograd.
- Simmel, Ernst, ur.**, 1993: *Antisemitismus*, Frankfurt.
- Sinagoga v Lendavi – predlog vsebinske zasnove in nekaterih rešitev obnove***, 2002: Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor, Arhiv ZKD Lendava, Lendava.
- Solženicyn, Aleksander**, 2003: *Dva veka zajedno, I. Judje in Rusi pred revolucijo; II. 1917–1972. Judje in Rusi v sovjetskem obdobju*, Beograd.
- Speer, Albert**, 1989: *Spomini*, Maribor.
- Stanič, Barbara**, 1996: Antisemitizem kot model zatiranja, *Časopis za kritiko znanosti*, letnik XXIII, številka 179, Ljubljana, 29–45.
- Starman, Hannah**, 2. 4. 2005: Ezoterični antisemitizem, v: *Večer, Sobotna priloga*, letnik 60, številka 76, Maribor, 45.
- Starman, Hannah**, 26. 10. 2005: *Judje in antisemitizem v Sloveniji: holokavst in izkoreninjenje spomina*, predstavitev projekta, Inštitut za narodnostna vprašanja Ljubljana, Ljubljana.
- Starman, Hannah**, 2004: Judje in ideacija o Judih v sodobni Sloveniji. Raziskovalni ekspoze, v: *Razprave in gradivo*, številka 45, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 160–182.
- Starman, Hannah**, 3. 5. 2003: Travma holokavsta v mednarodnih odnosih, Judovska država in konflikt na Bližnjem vzhodu, v: *Delo*, letnik 45, številka 100, Ljubljana, 12–14.
- Sušnik, Fran**, 1929: *Prekmurski profili*, rokopis, domoznanski oddelek UKM, Maribor.
- Svetovna zgodovina***, 1981, skupina avtorjev, druga dopolnjena izdaja, Ljubljana.
- Šafar, Franček, Jože Snoj, ur.**, 1973: *Mala splošna enciklopedija*, Ljubljana.
- Šmitek, Zmago**, 1988: *Poti do obzorja*, Ljubljana.
- Štepec, Marko**, 1990: Nekateri opisi človeške stranpoti na prelomu 19. v 20. stoletje, v: *Postava in hudodelstvo. Kriminaliteta na Slovenskem v 19. stoletju*, Katja Vodopivec s sodelavci, Ljubljana, 26–38.
- Štepec, Marko**, 14. 11. 1997: Slovensko protijudovstvo v 19. stoletju, v: *Svobodna misel. Nestrankarska revija za socialna, politična, zgodovinska in kulturna vprašanja doma in po svetu*, letnik 35, številka 21, Ljubljana, 17–18.
- Štepec, Marko**, 28. 11. 1997: Slovensko protijudovstvo v 19. stoletju, v: *Svobodna misel. Nestrankarska revija za socialna, politična, zgodovinska in kulturna vprašanja doma in po svetu*, letnik 35, številka 22, Ljubljana, 15–18.
- Štepec, Marko**, 1995: Srečanja z Judi, v: *Borec*, letnik 47, številka 542–543, Ljubljana, 811–827.
- Štepec, Marko**, 1994: Strah pred židovskim naseljevanjem. Poročanje slovenskih časopisov o priseljevanju Židov v drugi polovici 19. stoletja, v: *Prispevki za novejšo zgodovino*, letnik 34, številka 2, Ljubljana, 149–162.
- Štrajn, Darko**, 1985: Komparativni primer: Fichte, v: *Problemi*, letnik 23, številka 251–252, Ljubljana, 15–16.
- Štubel, Miroslav, Jože Janež, Joško Brumen, ur.**, 1967: *Seznam padlih borcev in talcev, umrlih internirancev in ostalih žrtev v letih 1941–1945*, Murska Sobota.
- Šumi, Irena**, 2000: *Kultura, etničnost, mejnost*, Ljubljana.
- Švarc, Mladen Aleksander**, 14. 10. 1998: Judje kot objekt teoretičnega izživljanja, v: *Razgledi*, letnik 7, številka 19, Ljubljana, 11–12.
- Švarc, Mladen Aleksander**, 1985: Židovsko

- vprašanje in emancipacija Judov, Boj proti Židom v evropski politični tradiciji, v: *Problemi*, letnik 23, številka 251–252, Ljubljana, 31–32.
- Tivadar, Jože**, 1990: Requiem za Klubom prekmurskih akademikov, v: *Borec*, letnik 42, številka 1, Ljubljana, 48–62.
- Tomc, Gregor, Doroteja Lešnik**, 1995: *Rdeče in črno. Slovensko partizanstvo in domobranstvo*, Ljubljana.
- Toš, Maja**, 2011: Judje na Štajerskem do II. svetovne vojne, rokopis znanstvenega članka za zbornik Šoa – spominjamo se, Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor,
- Toš, Marjan**, 2003: *Sinagoga Maribor*, informacijska mapa KC Sinagoga Maribor, Maribor.
- Toš, Marjan**, 2008: Stereotipno o zgodovinskem spominu na slovenske Jude, v: *Zbornik 33 zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije*, Kranj, 19.–21. oktober 2006, Mitja Ferenc, Branka Petkovšek, ur., Ljubljana.
- Toš, Marjan**, 2004: Naj ne bo pozabljeno in naj se nikoli več ne ponovi, v: *Holokavst 1933–1945 (Pogum, da se spominjamo)*, Katalog razstave, Pokrajinski muzej Maribor – Sinagoga Maribor, Maribor.
- Toš, Niko**, et al, 1998: Vrednote v prehodu II, *Slovensko javno mnenje 1990–1998*, Ljubljana.
- Trstenjak, Anton**, 1905: *Slovenci na Ogrskem*, NUK, Rokopisni oddelek, stari fond 193, Ljubljana.
- Ule, Mirjana**, 1985: Žid in ženska kot simbola potisnjene univerzalnosti, v: *Problemi*, letnik 23, številka 1/2, Ljubljana, 67–69.
- Unterman, Alan**, 2001: *Judovstvo (Mali leksikon)*, Ljubljana.
- Valencič, Vlado**, 1992: Židje v preteklosti Ljubljane, Ljubljana.
- Varga, Sandor**, 28. 5. 1994: Prekmurski Židje, v: *Delo*, letnik 36, številka 110, Ljubljana, 8.
- Valvasor, Janez Vajkard**, 1977: *Slava vojvodine Kranjske XV*, Ljubljana.
- Verginella, Marta**, 2000: Zgodovina žrtev in krvnikov, v: Wolfgang Benz, *Holokavst*, Ljubljana, 119–133.
- Verginella, Marta**, 2003: Primo Levi, razlagalec lagerske asimetrije, v: Primo Levi, *Potopljeni in rešeni*, 171–193.
- Vresnik, Drago**, 1988: *Tretja brigada vojske državne varnosti narodne obrambe*, Ljubljana.
- Wadl, Wilhelm**, 1981: *Geschichte der Juden in Kärnten im Mittelalter. Mit einem Ausblick bis zum Jahre 1867*. Das Kärntner Landesarchiv 9, Celovec.
- Wistrich, Robert S., ur.**, 1992: *Austrians and Jews in the twentieth century*, New York.
- Wistrich, Robert S.**, 1992: *Antisemitism*, London.
- Wistrich, Robert S.**, 1992: *Antisemitismus*, Frankfurt.
- Zadravec, Bojan**, 24. 6. 2004: »Soboški židovje« pred svojo cerkvijo, v: *PEN – priloga Vestnika*, letnik 2004, številka 111, Murska Sobota, 17.
- Zadravec, Bojan**, 27. 7. 2005: Zadnji rabin v Murski Soboti, v: *PEN – priloga Vestnika*, letnik 2006, številka 137, Murska Sobota, 8.
- Zadravec, Bojan**, 2006: Židje v Beltincih, rokopis, Beltinci.
- Zgodovina Slovencev**, 1979, skupina avtorjev, Ljubljana.
- Zorn, Jelka**, 1. 3. 2004: Analogije z nacizmom, v: *Večer*, letnik 60, številka 50, Maribor, 25.
- Zolner, Erich**, 2009: *Geschichte Österreichs*, osma izdaja, Dunaj.
- Žerjavič, Vladimir**, 1989: *Gubici stanovni-*

- štva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb.
- Žižek, Slavoj**, 1987: *Jezik, ideologija, Slovenci*, Ljubljana.
- Žižek, Slavoj**, 1983: O Slovencih in antisemitizmu, v: *Problemi*, letnik 21, številka 4–5, Ljubljana, 36.
- Žunec, Branko**, 4. 2. 1994: Če bo hotel dedovati, bo moral dokazati, da je še živ, v: *Večer*, letnik 50, številka 29, Maribor, 15.
- Žunec, Branko**, 18. 5. 1994: Slovenska različica Schindlerjevega seznama, v: *7D*, letnik 23, številka 20, Maribor, 18–19.
- Žunec, Branko**, 28. 4. 1994: Kakšna je resnica o iztrebljanju prekmurskih Židov, v: *Večer*, letnik 50, številka 97, Maribor, 7.
- Žunec, Branko**, 15. 8. 1985: Pričevanje o angelu smrti dr. Josefu Mengeleju, v: *Vestnik*, letnik 37, številka 32, Murska Sobota, 10.
- Žunec, Branko**, 24. 12. 1987: Znamenje ekumenizma ob Muri, v: *Vestnik*, letnik 6, številka 17, Murska Sobota, 8.
- VIRI**
- Arhiv verskega načelstva Murska Sobota, fasc. 25.
- Pokrajinski arhiv Maribor, fond Okrajni ljudski odbor Murska Sobota 1945–1962; zapisniki sej občinskih ljudskih odborov 1954, šk. 557.
- Pokrajinski arhiv Maribor, fond Zapisniki sej odborov 1952–1954, šk. 554.
- Odločba LO MO Murska Sobota z dne 20. 4. 1954, Pokrajinski arhiv Maribor, fond Mestni ljudski odbor Murska Sobota 1946–1955 (gostinstvo, zdravstvo, stanovanjske in gradbene zadeve), šk. 19.
- Okrajni komite KPS Murska Sobota (zapisniki 1953–1955, dopisi, vabila 1954), Pokrajinski arhiv Maribor, šk. 11.
- Odločba Ljudskega odbora Mestne občine Murska Sobota z dne 21. 4. 1954, Pokrajinski arhiv Maribor.
- Dopis Občine Lendava predsedniku Vlade Republike Slovenije dr. Janezu Drnovšku z dne 6. 5. 1997, Arhiv Občine Lendava, fond Židovska šola.
- Obtožnica Okrožnega tožilstva Murska Sobota, št. KT 224/99-9, z dne 10. 1. 2001, Arhiv Občine Lendava.
- Sklep Kpr 91/99 Okrožnega sodišča Murska Sobota z dne 31. 3. 2000, Arhiv Občine Lendava.
- Obtožnica zoper Jožefa Kocona z dne 10. 1. 2001, Arhiv Občine Lendava.
- Sklep Okrožnega sodišča Murska Sobota, KS 32/2001, z dne 30. 1. 2001, Arhiv Občine Lendava.
- Zapisnik urbanističnega inšpektorja z dne 15. 1. 1999, Arhiv Občine Lendava.
- Dopis Občine Lendava, št. 12/99-2, z dne 1. 3. 1999 Ministrstvu RS za kulturo, Arhiv Občine Lendava.
- Ministrstvo za kulturo RS, odločba, št. 617-47/99, sj/zp, z dne 8. 6. 1999, Arhiv Občine Lendava.
- Sklep Inšpektorata RS za okolje in prostor, št. 356-02-11-31/95-LE-U/GS, z dne 24. 11. 1999, Arhiv Občine Lendava.
- Cenitveni elaborat, Samo Kumer, Maribor, z dne 5. 12. 2000, Arhiv Občine Lendava.
- Arhiv župnije Marijinega oznanjenja v Ljubljani, Matica za konvertite.
- Upravna enota Lendava, delna odločba o vračilu premoženja z dne 23. 11. 2004, Arhiv Upravne enote Lendava.
- Zapisnik IX. skupne seje obeh zborov Okrajnega ljudskega odbora Murska Sobota z dne 9. 12. 1953, Pokrajinski arhiv Maribor, šk. 554.
- Zapisnik 21. seje Ljudskega odbora Mestne občine Murska Sobota z dne 16. 7. 1954, Pokrajinski arhiv Maribor, šk. 554.

Zapisnik 17. seje Ljudskega odbora Mestne občine Murska Sobota z dne 20. 4. 1954 (glej arhivsko gradivo Pokrajinskega arhiva Maribor, šk. 554.

Zapisnik seje Ljudskega odbora Mestne občine Murska Sobota z dne 29. 1. 1954. Pokrajinski arhiv Maribor, šk. 554.

Pokrajinski arhiv Maribor, Okrajni ljudski odbor Murska Sobota 1945–1962, Okrajna komisija za agrarno reformo, zaplembni spisi, šk. 8 in 6.

Pokrajinski arhiv Maribor, Vojaško sodišče, Sod 932/45.

SEZNAM USTNIH VIROV/ INTERVJUANCEV

Elizabeta Fürst

Erika Fürst

Judita Fürst

Šarika Hirschl

Franc Kuzmič

Bojan Zadavec

Emerik Zver

IMENSKO KAZALO

A

Abraham, mariborski rabin, 19
Adler, Janka, 76
Adler, Maks, 76
Adorno, Theodor W., 195, 262
Agneš, Godo, 68, 261
Ahenig, družina, 149
Andor, Jaross, 70
Antolič, Štefan, 117
Apih, Josip, 185, 190, 191
Arendt, Hannah, 188, 197, 200, 238, 240, 261,
269
Arnstein, Beno, 175–176
Arnstein, Terezija, 76
Arvay, Bernhard, 54
Arvay, Lili, 76
Arvay, Vera, 76, 176
Arvay, Vincenc, 76
Aškerc, Anton, 205
Avsenik Nabergoj, Irena, 4, 13–14

B

Babenberg, Friderik II., 21
Bader, Aladar, 76
Bader, Etelka, 144

Bader, Herman, 175
Bader, Jurij, 76
Bader, Marjeta, 76
Bader, Tibor, 76
Bajlec, Franc, 61, 261
Balkany, Aleksij, 75
Balkany, družina, 175
Balkany, Elek, 103
Balkany, Ernest, 53, 70, 177, 226
Balkanyi, Aleksander, 76
Balkanyi, Dora, 76
Balkovec, Bojan, 264
Banjaj, družina, 149
Barbarič, Karel, 120
Barbič, Miha, 146
Bartos, Jenó, 101
Bartož, družina, 53, 59
Batthyany, grof, 28
Bauer, družina, 177
Bauer, Evgen, 153
Bauer, Geza, 76
Bauer, Katarina, 76
Bauer, Samuel, 76, 153
Bauman, Zygmunt, 91, 93, 261
Baumgarten, Frida, 136

- Baumgarten, Ingo, 136
 Baumgarten, Marjana, 136
 Baumgarten, Oto, 136
 Baumhorn, Lip, 62
 Baumkorn, Lipot, 121
 Bavčar, Brigita, 121, 261
 Beck, Miksa, 175
 Beck, Oszkar, 175
 Bedrač, Marjetka, 278
 Benko, družina, 59
 Benko, Josip, 66
 Benko, Jožef, 65
 Benz, Wolfgang, 90–92, 190, 234, 261, 266
 Berenbraun, 136
 Berger, 76
 Berger, Bela, 54, 76, 175
 Berger, Laura, 76
 Berger, Laura, 76
 Berger, Liza, 83
 Best, Werner, 196
 Bettelheim, Peter, 261
 Biller, Albert, 76
 Biller, družina, 123, 176
 Biller, Evgen, 76
 Biller, Piroška, 76
 Biller, Štefan, 76
 Blau, družina, 59, 114, 123, 176
 Blau, Evgen, 76
 Blau, Frančiška, 76
 Blau, Hinko, 76
 Blau, Klara, 84
 Blau, Livija, 76
 Blau, Ludvik, 53, 63, 84, 101, 175
 Blau, Magda, 76
 Blau, Maks, 76
 Blau, Malvina, 76
 Blau, Mikša, 76
 Blau, Pišta, 70, 226
 Blau, Sandor, 62, 175
 Blau, Štefan, 76, 226
 Bolaffio, Evgen, 136
 Bolaffio, Karel, 136
 Bolafij, družina, 149
 Bollaffio, Marčela, 136
 Borovits roj. Weiss, Branka, 148
 Bratina, Franc, 66
 Brdnik, Jože, 120
 Brener, družina, 123
 Brglez, Bela, 120
 Broz, Josip -Tito, 102, 109, 114, 202, 224
 Broznik, Vida, 136
 Brumen, Borut, 56, 59–61, 261
 Brumen, Erna, 132
 Brumen, Joško, 75, 86, 262, 265
 Brunec, Peter, 132
 Bruner, Bela, 176
 Brünner roj. Löwenstein, Hermina, 49, 63,
 124, 176
 Brunner, Berta, 76
 Brunner, Hermina, 63, 124
 Brunner, Samo, 175
 Brunner, Sidonija, 76
 Buchler, Adam Adolf, 176
 Bush st., George, 210
- C
- Cankar, Ivan, 28, 192, 203, 205–206, 264
 Ceausescu, Nicolae, 211
 Celjski grofi, 22
 Csakij, grof, 51
- Č
- Čačinovič, Rudi, 55, 57, 63, 65, 106–108, 110,
 119–120, 164, 207, 261, 280
 Čepič Zdenko, 56, 139, 262
- D
- Darvaš, družina, 177
 Darvaš, Elizabeta, 76
 Darvaš, Johana, 76
 Darvaš, Marvo, 59, 76
 David, Filip, 194, 261
 Dawidowicz, Lucy, 137
 Delak, Istvan, 92, 261
 Deutsch, Aladar, 62, 76, 103, 163, 175
 Deutsch, Erzsebet, 84

Deutsch, Judita, 76
Deutscher, Isac, 179, 261
Dobaj, Tadeja, 13
Dolinar, France Martin, 174, 184, 262
Domajnko, Vlado, 127
Drnovšek, Janez, 124, 267
Druckher, Barbara, 26
Druckher, Bernardin, 26

E

Ebenspanger, Ana, 75
Ebenspanger, Berta, 76
Ebenspanger, družina, 64
Ebenspanger, Ernest, 76
Ebenspanger, Irena, 76
Ebenspanger, Ivana, 76
Ebenspanger, Julij, 76
Ebenspanger, Laci, 76
Ebenspanger, Rozalija, 77
Ebenspanger, Salomon, 77
Ebenspanger, Samuel, 77
Ebenšpanger, družina, 177
Ebenšpanger, Jan, 130
Efenspranger, Nikolas, 136
Ehrenstein, Beti, 77
Ehrenstein, družina, 177
Ehrenstein, Ernest, 77
Ehrenstein, Helena, 77
Ehrenstein, Irena, 77
Ehrenstein, Jozefa, 77
Elek, Fenyés, 32
Engel, György, 84, 97
Engel, Ludvik, 77
Engel, Veronika, 77
Epinge, Bela, 97
Eppinger, Ana, 77
Eppinger, Bela, 53, 84, 175
Eppinger, družina, 30, 54, 175, 177
Eppinger, Elizabeta, 77
Eppinger, Elza, 77
Eppinger, Helena, 77
Eppinger, Samo, 176
Erzselet, Fritz, 97

Eszterhazy, plemiška družina, 28
Evgen, Arnold, 176

F

Faflek, družina, 64
Fakin, Ana, 136
Falter, Heinrich, 179
Falter, Irena, 179
Feingol, Henry, 137
Ferenc, Mitja, 12, 266
Ferenc, Tone, 91, 262
Fertig Švarc, Roza, 167
Fleck, Friderik, 66
Fleischman roj. Feldman, Cecilija, 142
Fleischman, Ilana, 142
Fleischman, Simon, 142
Fluck, trgovec v Radgoni, 54
Freundlich roj. Klugman, Felicia, 141
Freundlich, Emil, 142
Freyer - Farago, Marton, 54
Freyer, družina, 176
Freyer, Gizela, 77
Freyer, Julija, 77
Freyer, Laci, 63
Freyer, Lipo, 175
Freyer, Milajev, 77
Freyer, Paula, 101
Freyer, Pavel, 77
Fried roj. Fleischman, Ilana, 142
Friedländer, Saul, 137
Frim, Katarina, 77
Frim, Ladislav, 77
Frim, Nikolaj, 77
Frim, Sigmund, 77
Frim, Žiga, 176
Frischauer, Aron, 48
Fritz, Erzselet, 77
Fritz, Helena, 77
Fritz, Marija, 77
Fritz, Simon, 77
Fujs, Metka, 56, 65, 68-71, 74-75, 105, 139,
262

- Fürst (roj. Deutsch), Elizabeta, 83, 90, 103–104, 163, 170, 268
 Fürst roj. Neuburg, Nina, 77
 Fürst, Aladar, 77
 Fürst, Albert, 54, 175
 Fürst, Blanka, 83
 Fürst, družina, 70, 104, 150, 226
 Fürst, Edmund, 150
 Fürst, Edvard, 77
 Fürst, Elemir, 77
 Fürst, Elizabeta, 83, 90, 103–104, 163, 170, 268
 Fürst, Erika, 74, 83, 104, 151, 170, 218, 268
 Fürst, Greta, 83, 98
 Fürst, Janos, 164
 Fürst, Josef, 97
 Fürst, Judita, 13, 170, 268
 Fürst, Koloman, 77
 Fürst, Kornelija, 77
 Fürst, Nina, 77
 Fürst, Šarika, 83
 Fürst, Terezija, 83
- G
- Gašpar, Mirjana, 27, 123, 262
 Gazdaga, Janos, 48
 Geiger, Cecilija, 77, 176
 Geiger, Ladislav, 77
 Geiger, zdravnik, 55
 Geller, Frida, 176
 Genee, Pierre, 262
 Godina, Ferdo, 59, 65–66, 70–71, 75, 108, 227, 262
 Goebbels, Joseph, 171
 Goldman roj. Hahn, Metelka, 177
 Goldman, družina, 177
 Goldman, Helena, 77
 Goldman, Marija, 77
 Goldstein, 136
 Goldstein, Slavko, 110, 242, 262
 Golovin, Boris, 149
 Gorbačov, Mihail, 211
 Grafenauer, Bogo, 57, 261
 Gramsci, Antonio, 193
- Grdina, Igor, 205, 262
 Gregorič, Tanja, 13
 Gross, Beti, 77
 Gross, družina, 177
 Gross, Evgen, 77
 Gross, Irena, 77
 Gross, Moris, 177
 Gross, Samuel, 77
 Grubbaum, 53
 Grunbaum, Marko, 30
 Grünwald roj. Spitzer, Alice, 147
 Grünwald, Ilija Efraim, 148
 Grünwald, Teodor Benjamin, 148
 Grünwald, Tommy Alexander, 148
 Gruškovnjak, Davorin, 102
 Guštin, Damijan, 56, 139, 262
 Gutman (roj. Fürst), Greta, 98, 150
 Gutman, 136
 Gutman, Jurij, 151
 Gutman, Olga, 77
 Gyögy, Engel, 97
 György, Zala (roj. Gyorgy, Mayer), 54
 Gyöz, Istoczy, 50
- H
- Habsburg, Ferdinand I., 27
 Habsburg, Franc Jožef, 49
 Habsburg, Friderik III., 24
 Habsburg, Jožef II., 29
 Habsburg, Leopold, 28
 Habsburg, Maksimilijan, 24–26, 231
 Habsburg, Rudolf I., 21
 Haddad, Ariel, 168, 225, 243, 259
 Hahn Horvat, Šarika, 83, 88
 Hahn Kreft, Judita, 83
 Hahn Stojkovič, Boža, 83
 Hahn, Andrej, 77
 Hahn, družina, 64
 Hahn, Gizela, 77
 Hahn, Iboljka, 77
 Hahn, Irena, 77
 Hahn, Izidor, 53, 77, 176
 Hahn, Ludvik, 77
 Hahn, Maksimilijan, 176

- Hahn, Marija, 83
 Hahn, Mihael, 77
 Hahn, Pavel, 54, 77
 Hahn, Samuel, 77, 176
 Hahn, Tibor, 83
 Hahn, Viktor, 78
 Hajdinjak, 102
 Halmoš, Boža, 83
 Halmoš, družina, 177
 Halmoš, Evgen, 78
 Halmoš, Irena, 83
 Halmoš, Oto, 78
 Halmoš, Vladimir, 78
 Hamsun, Knut, 205
 Hančič, Damjan, 135, 262
 Hanžek, Matjaž, 213
 Hartner, družina, 59
 Hartner, Ferdinand, 65–69
 Heillig, Lieselotte, 136
 Heillig, Marija, 136
 Heimer Kožič, Lili, 83
 Heimer, Andrej, 78
 Heimer, Aranka, 78
 Heimer, Arnold, 78
 Heimer, Bela, 78
 Heimer, družina, 64, 76
 Heimer, Elza, 78
 Heimer, Emerik, 78
 Heimer, Etelka, 78, 176
 Heimer, Evgen, 78
 Heimer, Gertruda, 78
 Heimer, Gizela, 78
 Heimer, Helena, 78
 Heimer, Igor, 78
 Heimer, Irena, 78
 Heimer, Jaenette, 78
 Heimer, Jolanka, 78
 Heimer, Judita, 78
 Heimer, Koloman, 70, 226
 Heimer, Kurt, 78
 Heimer, Lea, 83, 97
 Heimer, Oskar, 78
 Heimer, Rozalija, 78
 Heimer, Šarika, 83, 98
 Heimer, Štefan, 78
 Henig, družina, 149
 Henigsfeld, Otto, 136
 Henrik Koroški, goriški grof, 20
 Herman, Judith, 138
 Herz, Aleksander, 78
 Himmler, Heinrich, 87, 90
 Hirschl Schön, Magda, 83
 Hirschl, Adolf, 78, 176
 Hirschl, Armin, 78
 Hirschl, družina, 177
 Hirschl, Elizabeta, 78
 Hirschl, Ferdinand, 78
 Hirschl, Freid, 55
 Hirschl, Jolanka, 78
 Hirschl, Josip, 78
 Hirschl, Judita, 78
 Hirschl, Koloman, 78
 Hirschl, Ludvik, 78
 Hirschl, Maks, 78
 Hirschl, Malvina, 78
 Hirschl, Miši, 78
 Hirschl, Olga, 78
 Hirschl, Raoul, 78
 Hirschl, Regina, 78
 Hirschl, Rene, 78
 Hirschl, Roza, 78
 Hirschl, Rudolf, 78
 Hirschl, Serena, 78
 Hirschl, Šarika, 268
 Hirschl, Zofija, 78
 Hirschl, Ženi, 78
 Hiršl, Danica, 153
 Hiršl, Drago, 170
 Hiršl, družina, 106
 Hiršl, Feri, 70, 226
 Hiršl, Koloman, 70, 226
 Hiršl, Magda, 121, 130–132, 161, 165
 Hiršl, Nikolaj, 106, 130
 Hiršl, Šarika, 13, 106, 121, 130–134, 152, 161, 165–166
 Hitler, 60, 63, 65–66, 68–71, 87, 108, 154–155,

- 164, 170–171, 191, 197, 206–207, 211,
234–235, 241, 250–251, 257
- Hofman, Elza, 136
- Hofman, Emil, 136
- Hopstater, Nevenka, 136
- Hopstater, Oskar, 136
- Horkheimer, Max, 195, 262
- Horty, Miklos, 70–71, 74, 233, 249
- Horvat, Lojze, 127
- Horvat, Tatjana, 13
- Hozjan, Jožef, 127
- Hribar, Ivan, 191–192
- Hribar, Spomenka, 225, 262
- Hubay, poslanec, 64, 108
- Hudelja, Mihaela, 183, 185, 262
- I
- Ivanocy, Franc, 51
- J
- Jančar, Drago, 171, 262
- Janež, Jože, 74–75, 86, 262, 265
- Janša, Janez, 181
- Jaša, Romano, 67, 110, 262
- Javornik, Marija, 87, 262
- Jelinčič Boeta, Klemen, 17, 24, 262
- Ježernik, Božidar, 136–137, 262
- Ježovnik, Miran, 126
- Jiczak, rabin, 122
- Jurčič, Josip, 191
- Jurjevič Gostl, družina, 177
- Jurjevič, Olga, 78
- Jurjevič, Roža, 79
- K
- Kac, Dragica, 154
- Kacin, Jelko, 172
- Kadelburg, Lavoslav, 132, 134
- Kallay, Miklos, 68–70
- Kara Murza, Sergej G., 209, 210, 212, 262
- Karadorđević, Aleksandar, 155
- Kardelj, Edvard, 160
- Kardoš Ebenšpanger, Mariška, 89
- Kardoš, Ali, 79, 106
- Kardoš, Ana, 79, 176
- Kardoš, družina, 65
- Kardoš, Ivo, 70, 226
- Kardoš, Jeni, 67
- Kardoš, Margit, 79
- Kardoš, Vladimir Aladar, 55, 59, 65, 67, 70,
105, 176
- Karol, Luka, 130
- Kaufman, družina, 177
- Kaufman, Josip, 79
- Kemeny, Gizela, 79
- Kemeny, Marko, 79
- Kemeny, Mira, 79
- Kerec, Darja, 51–52, 55–56, 58, 60–61, 63–64,
66–69, 72–75, 97–98, 108, 116, 120, 164,
262
- Keresztes, Njilas, 74
- Kereži, Urška, 182, 262
- Keršovan, 55
- Keršovan, Vera, 84
- Kiraly, Ana, 79
- Kiraly, Andrej, 79
- Kiraly, družina, 177
- Kiraly, Mor, 30, 176
- Kiraly, Štefan, 79
- Kiraly, zdravnik, 53
- Kiss, Henrik, 59
- Klein, David, 79, 175
- Klein, družina, 177
- Klekl, Jožef, 65
- Klemenčič, Bruno, 136
- Klemenčič, Marija, 136
- Koblencer, Ludvik, 54, 176
- Koblenger, družina, 177
- Kocbek, Edvard, 225
- Koch, družina, 177
- Koch, Elizabeta, 79
- Koch, Irena, 79
- Koch, Julij, 79
- Koch, Ludvik, 75
- Koch, Marika, 84
- Kocon, Jožef, 124–128, 267, 280

- Kohn, družina, 64, 177
 Kohn, Eržika, 79
 Kohn, Hermina, 79
 Kohn, Katarina, 79
 Kohn, Leopold, 79, 176
 Kohn, Marjetka, 79
 Kohn, Rozalija, 79
 Kohn, Samuel, 79, 176
 Kohn, Žuža, 79
 Kokolj, Miroslav, 65, 263
 Kollin, dr., 101
 Kološa, Jože, 121, 271
 Kon, Artur, 111
 Konec, Jana, 132
 Konig, Franc, 179
 Konig, Karl, 179
 Körmend, 80, 82–83
 Korošec, Anton, 227
 Koštanj, Arnož, 116
 Koštanj, Emilija, 116
 Koštanj, Ernest, 116
 Koštanj, Olga, 116
 Koštanj, Pavla, 116
 Koštanj, Rudi, 116
 Kovacs, Atilla, 32
 Kovač Zupančič, Marija, 74–75, 84, 89, 263
 Kovač, Miha, 205, 263
 Kovač, Štefan, 65, 104
 Kovič, Stane, 154
 Kožar - Beck, Andrej, 13, 17, 173, 181, 219,
 225–226, 263
 Krabonja, Boris, 201, 263
 Kranjec, Matjaž, 206, 263
 Kranjec, Miško, 28, 66–67, 114, 204– 207,
 263
 Kraus, Karl, 187, 263
 Kreft, Lev, 12, 160–161, 167, 170, 263
 Krek, Janez Evangelist, 160, 191–192, 194
 Ksela Jasna, Linka, 74–75, 84, 89, 263
 Kuhar, Štefan, 106
 Kumer, Samo, 128, 267
 Kuzmič, Franc, 13–14, 28–30, 48–51, 53–54,
 56, 59, 64–65, 73–75, 108, 117, 120–121, 129,
 136, 152, 162, 204, 206, 263, 268
- L
- Lachenbacher, družina, 177
 Lachenbacher, Estera, 79
 Lassen, Christan, 186
 Lazar, Beata, 27, 122, 124, 129, 262, 264
 Lazar, Franc, 154
 Lešnik, Doroteja, 227, 266
 Levi, Primo, 91–93, 137–138, 154, 169–170,
 263, 266
 Liška, gim. ravnatelj, 106
 Loebel, Wilhelm, 179, 180
 Lorant, Adolf, 136
 Lorant, družina, 149
 Lorant, Oton, 136
 Lulik, Ludvik, 154
 Lustig, Andrej, 79
 Lustig, družina, 177
 Lustig, Emmanuel, 49, 124
 Lustig, Helena, 79
 Lustig, Julij, 79
 Lustig, Mirko, 79
 Luthar, Oto, 13, 220, 264
- M
- Maček, Ivan - Matija, 102
 Mahnič, Anton, 192
 Majer, Cecilija, 79
 Majer, Dezider, 70, 226
 Majer, Deziderij, 79
 Majer, družina, 149, 177
 Majer, Edmund, 79
 Majer, Josip, 75, 79
 Majer, Malvina, 79
 Majer, Marija, 177
 Majer, Mirko, 79
 Majer, Roza, 79
 Mannheimer, Max, 87, 263
 Markovič, Etelka, 75
 Marolt, Janez, 17, 21, 23, 25, 27, 31, 45, 52, 56,
 111, 135, 263

Marr, Wilhelm, 187
 Marx, Karl, 193
 Maschanzker, Gizela, 79
 Maschanzker, Henrik, 103
 Maschanzker, Lenka, 84, 97
 Masebacker, Lenka, 79
 Mayer, Josip, 103
 Mayer, Odon, 175
 Menaše, Luc, 88, 263
 Mengele, Josef, 87–90, 103, 150, 267
 Merljak, Sonja, 225, 263
 Mesić, Stjepan, 91
 Mikeln, Miloš, 155–156, 263
 Miklošič, Franc, 51
 Mikola, Milko, 178, 263
 Mikuž, Janez, 19, 263
 Miletić, Antun, 68, 261
 Milhofer, Elza, 79
 Milhofer, Erika, 84, 97
 Milhofer, Ivana, 79
 Milhofer, Ladislav, 79
 Mlinarič, Edo, 132
 Mlinarič, Jože, 18–26, 263
 Mojzes, 19, 64
 Morpurgo, 25
 Moskovich, Wolf, 220, 264
 Moskovič, družina, 149, 181–182
 Moskovič, Feliks, 136, 182
 Murgklein, mariborski judovski mojster, 22

N

Nadai, Ana, 79
 Nadai, družina, 177
 Nadai, Eva, 79
 Nadai, Franc, 79
 Nadai, Ida, 79
 Nadai, Josip, 84
 Nadai, Katarina, 79
 Nadai, Ladislav, 79
 Nadai, Peter, 79
 Naday, Josip, 84
 Nady, družina, 63
 Nemeth, Laszlo, 122, 124, 129, 264

Nemsics, Vilmos, 97
 Nemsics, Wilmos, 84
 Neumann, Berta, 80
 Neumann, Moric, 80
 Neumann, Moritz, 176
 Novačan, Anton, 206
 Novak, Drago, 55, 264
 Novak, Franc, 119, 121, 153, 204

O

Oman, Drago, 13
 Orešnik, Ivo, 55, 74
 Orthaber, Simona, 13, 278

P

Pančur, Andrej, 46, 47–48, 264
 Pauker, Ana, 241, 256
 Pavelić, Ante, 155
 Pavlič, Niko, 146
 Pelikan, Egon, 264
 Perhanc, Edi, 153
 Perlamuter, Natan, 209
 Peršič, Janez, 18, 192, 264
 Petkovšek, Branka, 12, 266
 Pičulin, Zora, 135
 Pij XII., 92
 Pijade, Moše, 102, 226, 243, 259
 Pinter, Bela, 80
 Pinter, Beno, 80
 Pivar, Ella, 163, 264
 Podberšič, Renato, 135, 262
 Pogačnik, Jakob, 136
 Polak, Bela, 98
 Polak, Emil, 226
 Politzer, Geza, 80
 Politzer, Ladislav, 80
 Politzer, Olga, 80
 Pollak, Alfred, 80
 Pollak, Bernard, 80
 Pollak, Berta, 80
 Pollak, družina, 53, 144, 176, 177
 Pollak, E., 53
 Pollak, Emil, 30, 80

- Pollak, Emilija, 80
 Pollak, Etelka, 80
 Pollak, Franciška, 80
 Pollak, Gustav, 177
 Pollak, Ilonka, 80
 Pollak, Josip, 80
 Pollak, Jozsef, 80, 176
 Pollak, Jože, 80
 Pollak, Katarina, 80
 Pollak, Klara, 80
 Pollak, Laszar, 175
 Pollak, Lazar, 30
 Pollak, Leopold, 80, 177
 Pollak, Magdalena, 80
 Pollak, Marija, 69, 115, 136
 Pollak, Nives, 136
 Pollak, Oton, 80
 Pollak, Pavel, 80, 136
 Pollak, Peter, 80
 Pollak, Pubi, 80
 Pollak, Rozalija, 80
 Pollak, Rudolf, 124
 Pollak, Samuel, 80
 Pollak, Tanja, 115, 136
 Pollak, Theresa, 80, 144
 Pollak, veletrgovec, 53
 Pollak, Vladimir, 80
 Pollak, Zlata, 80
 Porger, družina, 20
 Potrna, 122, 124, 129, 218, 263
 Preis, Adolf, 80
 Preis, Ana, 80
 Preis, Edmund, 80, 177
 Preis, Frida, 80
 Preis, Georgina, 80
 Preis, Irena, 80
 Preis, Ivana, 80
 Preis, Katarina, 80
 Preis, Koloman, 80
 Preis, Magda, 80
 Preis, Magdalena, 80
 Preis, Maksimiljan, 80
 Preis, Marija, 80
 Preis, Marika, 80
 Preis, Mavro, 80
 Preis, Nikolaj, 80
 Preis, Roza, 80
 Prelog, 82, 129
 Premk, Janez, 278–279
 Přemysl, Otokar II., 21, 23
 Press, družina, 177
 Press, Ferdo, 81
 Press, Koloman, 81
 Press, Ladislav, 81
 Press, Leopold, 81
 Press, Zlata, 81
 Prešeren, France, 205
 Prinčič, Jože, 173
 Prohinig, Silvia, 261
 Puc, Ivan, 166–167, 264
 Puhar, Alenka, 84, 86, 109–112, 115, 151,
 154–155, 264
 Puncer, Jože, 153
- R
- Rajič, Branislav, 126
 Rapl, Rudi, 120
 Ravitz, Matija, 162, 168, 264
 Reich Krenos, Zlatica, 84
 Reich, Helena, 81
 Reich, Henrik, 81
 Reich, Ignac, 81, 177
 Reich, Irena, 81
 Reich, Ivana, 81, 177
 Reich, Julija, 81
 Reich, Karolina, 81
 Reich, Leopold, 81
 Reich, Marica, 81
 Reichenfeld, družina, 177
 Reichenfeld, Sandor, 62, 175
 Reichenfeld, Sidonija, 81
 Renan, Ernest, 186
 Repe, Božo, 224, 264
 Ribnikar, Peter, 120
 Ripp, Alex, 145, 147
 Ripp, Fani, 146

- Ripp, Jakob, 145
 Ripp, Ruth, 147
 Ristović, Milan, 264
 Röhm, Ernst, 197
 Rola, Bogomir, 132
 Rosenberg, Arthur, 47, 264
 Rosenberger, Aleksander, 81
 Rosenberger, Dezider, 81
 Rosenberger, Eliza, 81
 Rosenberger, Elizabeta, 81
 Rosenberger, Jože, 81
 Rosenberger, Jožef, 153, 177
 Rosenberger, Julij, 81
 Rosenberger, Ludvik, 81
 Rosenberger, Olga, 81
 Rosendorf, Samuel, 124
 Rosenfeld, družina, 177
 Rosenfeld, Serafina, 81
 Rosner, Marko, 179–180
 Rotar Drago, 208
 Roth, družina, 81, 177
 Roth, Lazar, 60, 74, 150, 162–163
 Rudolfer, Antal, 48, 122
 Rudolfer, Deneš, 81
 Rudolfer, Katarina, 81
 Rumkowski, Chain, 92
 Rupel, Dimitrij, 215, 167
 Rupnik, Leon, 228
- S
- Sakač, Milorad, 126
 Saunik, Tomaž J., 242, 262
 Schön, Elizabeta, 81
 Schön, Karel, 81
 Schön, Magda, 83, 84
 Schön, Roza, 81
 Schönauer, družina, 177
 Schönauer, Elizabeta, 81
 Schönauer, Helena, 81
 Schönauer, Irena, 81
 Schönauer, Julij, 81
 Schönauer, Ladislav, 81
 Schöntag, Adolf, 81
 Schöntag, Beti, 81
 Schöntag, Izak, 81
 Schöntag, Leopold, 76, 81, 145
 Schöntag, Roza, 81, 177
 Schöntag, Salomon, 81
 Schöntag, Terezija, 84
 Schrall, Henrik, 22
 Schwartz, Karoly, 175
 Schwartz roj. Wortman, Rozalija, 114
 Schwarz, Andras, 84, 97
 Schwarz, Andrej, 114
 Schwarz, Arnold, 112
 Schwarz, Berthold Tomislav, 97, 114, 140, 176
 Schwarz, Dorit, 114
 Schwarz, družina, 30, 112, 140, 175, 178
 Schwarz, Edmund, 81
 Schwarz, Erika, 148
 Schwarz, Evgen, 81
 Schwarz, Ignus Šarlota, 82
 Schwarz, Irma, 81
 Schwarz, Josip, 81
 Schwarz, Joszef, 30
 Schwarz, Jozef, 141, 176
 Schwarz, Jozsef, 141, 176
 Schwarz, Jože, 81
 Schwarz, Katarina, 81
 Schwarz, Ladislav, 81
 Schwarz, Marta, 81
 Schwarz, Matilda, 81
 Schwarz, Mavro, 82
 Schwarz, Mor, 114, 176
 Schwarz, Moric, 82
 Schwarz, Nada, 82
 Schwarz, Rachel, 114
 Schwarz, Ron, 114
 Schwarz, Roza, 82
 Schwarz, Rozalija, 82
 Schwarz roj. Stein, Rozalija, 113
 Schwarz, Sara, 75
 Schwarz, Sidika, 82
 Schwarz, Šarlota, 82
 Schwarz, Tamas - Schachar, Yoel, 84
 Schwarz, Vera, 82

- Schwarz, Veriba, 82
 Schwarz, Zlatica, 82
 Schwarzenberg, 46
 Sekelj, Laslo, 110, 202, 265
 Shachar, Yoel - Schwarz, Tomislav Berthold,
 112-114, 140-141, 176, 280
 Simmel, Ernst, 265
 Singer, Anica, 82
 Singer, Aranka, 82
 Singer, Bela, 82
 Singer, Beno, 82
 Singer, Erna, 116
 Singer, Julij, 82
 Singer, Ladislav, 82
 Singer, Maksimilijan, 82, 177
 Singer, Marija, 116
 Singer, Milan, 116
 Singer, Sigmund, 82, 177
 Singer, Zigmund, 82
 Skalar, Slavko, 119
 Sket, Jakob, 205
 Slanski, Rudolf, 256
 Smej, Jožef, 152
 Snoj, Jože, 65, 68, 265
 Sočič, 64
 Solovjev, Vladimir, 211
 Solženicin, Aleksander, 194, 265
 Sonnenachein, Kurt, 132
 Speer, Albert, 69, 265
 Spiegel Irena, 82
 Spiegel, družina, 178
 Spiegel, Etelka, 82
 Spiegel, Marjeta, 84, 79
 Spiegel, Pavel, 82
 Spiegel, Šarika, 82
 Spietzer, Jakob, 75
 Spitzer roj. Brill, Etelka, 147
 Spitzer, Alice, 97
 Spitzer, Anuška, 84, 97
 Spitzer, Barbara, 82
 Spitzer, Boriška, 82
 Spitzer, družina, 147, 149
 Spitzer, Ela, 82
 Spitzer, Elizabeta, 82
 Spitzer, Elvira, 82
 Spitzer, Eta, 82
 Spitzer, Franc, 82
 Spitzer, Franjo, 82
 Spitzer, Irena, 82
 Spitzer, Izidor, 82, 177
 Spitzer, Ljudevit, 147
 Spitzer, Ludvik, 82
 Spitzer, Viljem, 82
 Stalin, 109, 111, 114, 197, 240-241, 256-257,
 261
 Stanič, Barbara, 186-187, 189, 192, 203, 208,
 265
 Starčević, Ante, 155
 Starman, Hannah, 12, 135-136, 138-139, 151,
 201, 203, 222, 226, 265
 Steinberg, Viljem, 136
 Steinbuch, Dejan, 166-167, 264
 Stern, Albert, 82, 177
 Stern, Arnold, 82
 Stern, Arpad, 82
 Stern, David, 175
 Stern, Elvira, 82
 Stern, Feri, 63
 Stern, Franc, 82
 Stern, Helena, 82
 Stern, Hermina, 82
 Stern, Janez, 82
 Stern, Josip, 82
 Stern, Judita, 82
 Stern, Juliska, 63
 Stern, Leopold, 82
 Stern, Marjeta, 82
 Stern, Ženi, 82
 Strasser, Alice, 83
 Strasser, Armin, 176
 Strasser, Fredi, 97
 Strasser, Frigyes, 84
 Strasser, Suzana, 97
 Strasser, Zoli, 70, 226
 Strasser, Zsuzsanna, 84
 Straus, Rozalija, 83

Strauss, družina, 178
Streibel, Robert, 261
Stritar, Josip, 51, 191
Stupar, Rajko, 13, 122
Sulič Urek, Neva, 127
Sušnik, Fran, 61, 265
Szabo, Imre, 86
Szalasi, Ferenc, 74
Szalassy, major, 108
Szant, družina, 97
Szanto Margit, 84, 103
Szanto, Denes, 84
Szanto, Laszlo, 84
Szanto, Margit, 90
Szapary, prof, 55
Sztójay, Demö, 70–71

Š

Šabjan, Štefan, 118
Šafar, Franček, 65, 68, 265
Šavel, Irena, 13
Škerlak, Vladimir, 86–87, 207
Školč, Jožef, 203
Šmitek, Zmago, 185, 265
Šorn, Mojca, 264
Špicer, Blanka, 170
Štepec, Marko, 50, 185, 190, 265
Štiel, Herman, 55, 264
Štrajn, Darko, 99, 265
Štubel, Miro, 86, 262
Štubel, Miroslav, 75, 120, 265
Šuklje, Fran, 190–191
Šumenjak, Dane, 105
Šumi, Irena, 12, 217, 220, 264–265
Šurla, Silvester, 166–167, 264
Švarc, Mladen Aleksander, 17, 99, 131–132,
140, 157–159, 166–167, 170, 265

T

Teglassy, Bela, 68
Teichman, Aleksander, 70, 83
Teichman, Alfred, 83
Teichman, Beno, 70, 97, 226

Teichman, Benö, 84
Teichman, Henrik, 175
Teichman, Hinko, 83
Teichman, Malvina, 83
Teleky, Mihaly, 68
Tivadar, Jože, 207, 266
Tkalec, Josip, 56
Tomc, Gregor, 227, 266
Toš, Jure, 14
Toš, Maja, 14, 46, 75, 123, 236, 266
Toš, Majda, 14
Toš, Marjan, 12, 109, 266
Toš, Niko, 220, 266
Trautman, Aleksander, 83
Trautman, Bernard, 83
Trautman, družina, 64, 178
Trautman, Evgen, 83
Trautman, Franc, 83
Trautman, Hinko, 83
Trautman, Moric, 83
Trautman, Neti, 83
Trautman, Šarolta, 83
Trdina, Janez, 190–191
Trocki, Lev, 197
Troha, Nevenka, 264
Trstenjak, Anton, 51–52, 266
Tuđman, Franjo, 91, 218
Tuma, Henrik, 190

U

Ujhazi, Miksa, 53
Ule, Mirjana, 184, 266
Unterman, Alan, 19, 59, 64, 73, 109, 168, 183,
266
Urbančič, Ljerkko, 227

V

Vajs, Elizabeta, 100, 103
Vajs, Ladislav, 100–103, 111–112, 125, 176,
243–244, 259
Valenčič, Vlado, 18, 20–21, 23–25, 27, 29, 46,
266
Valvasor, Janez Vajkard, 23, 184, 266

- Valy, Aleksander, 177
 Valy, Elizabeta, 177
 Valy, odvetnik, 55
 Valyi, Aleksander, 83
 Varga, Sandor, 85–86, 171, 266
 Veesenmayer, Edmund, 155
 Velnar, Jože, 105, 117–118, 120, 130
 Verginella, Marta, 12, 91–92, 137–138, 169, 266
 Vild, Jože, 120
 Vizkopszky, 48
 Vljaj, Franc, 119
 Vodopivec, Katja, 185, 265
 Vodopivec, Peter, 12
 Vogel, David, 83
 Vogel, družina, 178
 Vogel, Regina, 83
 Vogel, Rozalija, 83
 Vogel, Viljem, 83
 Vogler, V., 68
 Vošnjak, Josip, 190–191, 205
 Vresnik, Drago, 99, 266
- W
- Wadl, Wilhelm, 21, 266
 Waissenstern, družina, 176
 Walensa, Lech, 211
 Waltersdorfer, Adolf, 62, 175
 Weinberger, Heinrich, 179
 Weinsenstern, Cecilija, 83
 Weis, Ladislav, 84
 Weiss roj. Schrenger, Tea, 148
 Weiss, Berta, 83
 Weiss, David, 84, 175
 Weiss, družina, 101, 123
 Weiss, Elizabeta, 83
 Weiss, Fric, 83
 Weiss, Heimer, 64
 Weiss, Hugo, 83, 176
 Weiss, Jakov, 148
 Weiss, Oskar, 83, 177
 Weiss, Pavla, 83
 Weiss, Samuel, 83, 175
- Weiss, Zsigmond, 101
 Weiss, Žiga, 83
 Weissenstein, Milan, 97
 Weissenstern, Milan, 84
 Weisz, Arnold, 49
 Weisz, Bödog, 122
 Wenetianer, Sandor, 124
 Wertner, Adolf, 83
 Wertner, družina, 178
 Wertner, Hermina, 83
 Wistrich, R. S., 65, 266
 Wolf, Benjamin, 49, 124
 Wollak, Adolf, 30
 Wollak, družina, 48, 122
 Wollak, odvetnik, 53
 Wortman, Armin, 83, 176
 Wortman, Bela, 53, 175
 Wortman, Beno, 175
 Wortman, družina, 123, 178
 Wortman, Fani, 83
 Wortman, Gizela, 83
 Wortman, Helena, 83
 Wortman, Henrik, 83, 176
 Wortman, Hinko, 83
 Wortman, Ida, 83
 Wortman, Jolanka, 83
 Wortman, Ladislav, 84, 97
 Wortman, Samuel, 83
 Wortman, Sidonija, 83
- Z
- Zadavec, Bojan, 28, 29, 76, 129, 142, 144, 145, 147, 148, 150, 151, 162, 266, 268
 Zadavec, Franc, 204
 Zag Gyoefi, Marija, 140
 Zajc, Regina, 136
 Zažigajev, Leonid, 136
 Zažigajev, Teodora, 136
 Zemljič, Boštjan, 13
 Zöllner, Erich, 46
 Zorn, Jelka, 171, 266
 Zver, Emerik, 152, 268

Ž

Žerjavić, Vladimir, 98, 266

Ževart, Milan, 91, 262

Žižek, Slavoj, 192, 194–195, 267

Žunec, Branko, 13, 62, 87–89, 112, 114, 117,
120–121, 123, 141, 151, 166, 204, 267

Župančič, Oton, 206

STVARNO IN KRAJEVNO KAZALO

A

Adrijanci, 33, 81

Andovci, 78

antijudaizem, 183, 185, 202–203

antisemitizem, 5, 8–10, 12, 26–27, 56, 61, 63, 65, 68, 74, 98–99, 103, 108, 110–112, 139, 144, 149, 155, 159–161, 171–172, 185–187, 189–192, 194–196, 199–221, 223, 226–227, 234–242, 244, 262, 264–265, 267, 269

Auschwitz, 29, 64, 73–93, 97, 101, 103, 113–114, 116, 130, 137–138, 140, 143–147, 150, 162–164, 169, 182, 218, 220–221, 226, 233, 244, 249, 260, 263, 269

AVNOJ, 179–180

Avstrija, 25, 28, 46, 48, 54, 80, 108, 141, 146, 153, 159, 186, 216, 232

Avstro-Ogrska, 46–47, 107, 141, 190, 201, 241

B

Bacsalmas, 82

Bakovci, 33, 35, 38, 40–41, 43–44, 77–79, 81–82, 177

Beltinci, 28–29, 32, 34, 37, 39, 41–42, 44, 48, 50, 52, 56, 75, 77, 129–130, 144, 158, 176–177, 191, 266

Benetke, 18, 25

Beograd, 43, 67–68, 91, 99, 102, 120–121, 130, 132–133, 141, 150, 158, 164, 166, 180, 194, 202–203, 261–262, 264–265

Bileća, 59, 65, 106

Birkenau, 73–75, 84, 86, 89–90, 116, 144, 220–221, 263

Bližnji vzhod, 50, 203, 216, 219, 222–223, 265

Bodonci, 33, 35, 38, 40–41, 43, 77, 82

Bogojina, 32, 34, 37, 39, 41–42, 44, 83

Bosna, 78, 155, 160

Bratonci, 44

Brezovci, 38, 80

Brezovica, 37

Brzezinka, 87, 89

Buchenwald, 77, 79, 140

Budimpešta, 33–35, 37, 39, 41, 51, 54, 68, 76, 78, 81, 86, 144, 148, 261

Bukovnica, 42

- C
- Cankova, 33, 35, 38, 40–41, 43–44, 68, 80, 176–177
- Celje, 17–18, 28, 150, 158, 173–174, 178–179, 201, 263
- Celovec, 21, 24, 262
- Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, 26, 266, 278–279
- Cirkovljani, 82
- civilna družba, 193–194, 216
- Č
- Čakovec, 73–74, 76, 79, 81–82, 86, 105, 147–148, 150, 258
- Čedad, 20
- Čepinci, 35, 44
- Čikečka vas, 33, 35, 40, 80
- Črenšovci, 32, 34, 37, 39, 41–42, 44, 56, 76, 80, 144, 153
- D
- Dachau, 87, 263
- Davidova zvezda, 72–73, 203
- Delo, 84–86, 91–92, 109–112, 115, 137, 147, 151, 154–155, 171, 222, 225, 261–266
- denacionalizacija, 103, 113, 124, 139–141, 151, 167, 173, 237, 241
- Deneslak, 79
- deportacije, 5, 11, 59, 74, 86, 90, 92, 105, 135, 163, 192, 201, 204, 226, 233
- dežnikarna, 31, 53, 181, 226
- Dobrovnik, 32, 34, 37, 39, 41–42, 44, 83
- Dokležovje, 32, 34, 37, 39–80, 144
- Dolenci, 33, 44, 80, 82
- Dolga vas, 8, 11, 32, 35, 41, 44, 85, 103, 122–124, 127–128, 163, 175, 236, 245, 260
- Dolina, 32–33, 35, 39
- Doljni Slaveči, 33, 36, 38, 40
- Dolnji Lakoš, 32–33, 35, 44
- Domajnci, 81
- Domanjševci, 33, 36, 38, 40–41, 43, 80
- Dombolja, 81
- Dravska banovina, 43, 55, 65, 110, 173, 174
- Dubrovnik, 18, 179
- Dunaj, 20, 24, 47, 53, 78, 150, 185, 190, 205, 213, 215, 231
- Dunajsko Novo mesto, 25
- E
- evangelikičani, 45, 56–57, 58, 61–64, 98, 162, 164
- F
- Filovci, 39
- Fokovci, 33, 36, 38, 40, 42–44, 77, 79, 177
- G
- Galanta, 81
- Gederovci, 36, 38, 40
- genocid, 67, 75, 84, 88, 93, 108, 135, 137–138, 155, 221, 226–227, 234, 239, 251, 262
- Genterovci, 37, 39, 42
- Glavna ulica, 102, 122, 176
- Gorica, 18, 20, 27, 38, 136, 158, 231, 248
- Goričani, 82
- Gornja Bistrica, 37, 42
- Gornji Lakoš, 33, 35, 37, 41, 44
- Gornji Petrovci, 33, 40, 42–44
- Gornji Slaveči, 80
- Grad, 34, 37, 39, 41–42, 77, 81
- Gradec, 83, 146, 218, 247
- Gradiščansko, 25, 48, 56
- Gradišče, 40, 42–43, 78,
- Güssing, 80–81
- Györ, 79
- Győrfa, 83
- H
- Hahot, 77
- Halot, 80
- hebrejščina, 128–129, 144, 160, 225
- Hodoš, 33, 36, 38, 40, 42–44, 77, 80, 177
- holokavst, 7–8, 10–12, 26, 75, 84–86, 88, 91–93, 97, 101, 103–105, 107–109,

- 111, 114–115, 119, 121, 135–139, 151, 154–155, 157–158, 161, 163–164, 167–172, 177, 182, 187, 192, 201, 203–204, 208, 210–212, 214, 216–217, 219–223, 225–227, 233–237, 242–244, 265
- Hotiza, 32, 37, 39, 41, 79
- hranilnica, 30, 53, 55, 175–177,
- I
- Italija, 20, 26, 54, 70–71, 136, 149, 155, 186, 201, 216, 231, 248
- Ivanovci, 33, 36
- Izrael, 7, 9, 13, 61, 64, 97–98, 104, 108–109, 112, 114, 129, 138, 140–142, 144–146, 148–149, 151, 159, 168, 176, 180–181, 189, 202, 209–210, 212–216, 218, 222–224, 226, 233–234, 239, 244
- Ižakovci, 32, 35, 37, 39, 130
- J
- Jalšva, 81
- judovska četrt, 19, 21, 26, 263, 270
- judovska skupnost, 7–8, 10–13, 18, 25–26, 47, 49, 54, 59, 89, 92–93, 99, 106, 109, 111–112, 119, 122, 124, 128–129, 131–132, 134–135, 139, 152–153, 156–162, 164, 166–168, 170, 173–174, 176–177, 181–182, 184, 189, 201–202, 207, 212, 214–215, 217–219, 223–224, 226–227, 231–232, 234–237, 241–244, 262
- judovska šola, 9, 29, 48–49, 103, 122–128, 146, 163, 167, 235, 245, 267
- judovski mojster, 21–22, 121
- judovski sodnik, 22–23
- judovsko pokopališče, 8, 85, 103, 120, 122, 124, 128–134, 150, 152, 154, 166, 221, 236
- judovstvo, 8, 10–13, 52, 62, 64, 71, 106, 108, 111, 115, 138, 159, 161, 165–168, 170, 182, 186, 188, 189, 191–193, 200–202, 204, 212, 225–226, 232, 234–236, 238, 243
- Jugoslavija, 7–9, 52, 57, 59, 61, 65, 67–68, 89, 91, 98–99, 107–111, 114–116, 130, 132–134, 139–141, 147–148, 151–152, 154–155, 158, 160, 164, 166–167, 173, 178–182, 191, 201–203, 226, 232–234, 241–243, 261–262, 267
- Jurij, 82
- K
- Kamaran, 74
- Kamovci, 32, 35
- Kančevci, 38
- kantor, 59, 62, 103, 142
- Kapca, 33, 35, 39, 41, 76,
- Karacsonfa, 83
- Karlovac, 101
- KC Sinagoga Maribor, 17, 21, 23, 25–27, 31, 45, 52, 56, 111, 135, 158, 263, 266
- Kerkaszentmiklós, 77, 82
- Keszthely, 76, 79
- KLO, 99
- KNOJ, 99, 109
- Kobilje, 33, 35, 37, 39, 41, 82
- komunizem, 109, 158–159, 161, 166, 193–194, 222, 225, 227–228, 240, 242
- koncentracijsko taborišče, 64–67, 73–76, 78–79, 81–93, 97, 101–106, 108–109, 111–114, 121, 126, 130–131, 135–138, 140–148, 150–151, 155, 163, 168–172, 177, 192, 197–200, 220–221, 223, 232–234, 263
- Koroška, 18, 24–25, 159, 231
- Koszeg, 70
- KPS, 57–58, 100, 120, 235, 267
- Kraljevica, 79
- Kranjska, 18, 20, 23–25, 27, 46–47, 158, 184, 264, 266
- kriptična navzočnost, 8, 10, 138–139, 203, 236
- Križevci, 33, 36, 38, 40, 42, 82
- Krog, 33, 36, 38, 81
- Krplivnik, 36
- Kukeč, 43

Kulturbund, 65–67, 139

Kupšinci, 36

Kušanovci, 44

L

Lakoš, 23, 33, 44

Lemerje, 33, 78

Lendava, 8–11, 13, 27–33, 35–42, 44,
48–50, 52–54, 56–57, 59–60, 62–63,
66–67, 69–86, 90, 97–98, 100–104, 106,
109, 111–114, 118–129, 135, 138–143,
147–148, 152–153, 158, 162–164,
166–167, 170–177, 181, 186, 191, 201,
204, 218, 223, 226, 232–236, 242, 245,
248–249, 250–251, 258–260, 262, 265,
267

Letenye, 77, 81

Lipa, 37, 39

Lipovci, 35, 80, 81

Ljubljana, 11–13, 17–21, 23–27, 29, 46–48,
50–53, 56–57, 59, 61–62, 64–66, 68, 73,
84, 86–88, 90–92, 99–100, 108–112,
114–115, 120, 124, 128, 130–131,
135–139, 142, 144–152, 154–162,
164, 166–167, 168–171, 173–174, 177,
180–190, 192, 195, 197, 200–210, 212,
215, 217–220, 222, 225–227, 231, 234,
237–238, 240, 242–243, 245, 247, 252,
258, 260–262, 265

Ljutomer, 59

London, 207

Lucova, 33, 83

Lukačevci, 36

M

Mačkovci, 36, 44

Madžarska, 28–29, 32–35, 37, 48–51, 54,
56, 63, 66–71, 73–75, 91, 97, 102–103,
106–108, 139, 141–143, 146, 180, 186,
190–191, 201, 216, 227, 233, 241

Mala Polana, 44

Mali Dolenci, 36

Maribor, 9, 11, 13, 17–27, 31, 45–46, 51–53,

55–56, 58, 60–64, 66–69, 72–75, 84,
89, 97–98, 101, 108–112, 116–123,
126–128, 132, 135–136, 141, 146,
152–154, 157–158, 161–162, 164, 171,
173–174, 176–182, 184, 189, 201, 204,
206, 214, 218, 224–225, 231–232, 243,
245, 247–248, 258–259, 262–268

Martjanci, 34, 36, 38, 40, 42, 44

Mauthausen, 77–78, 101

Melinci, 33, 35, 37, 39, 44, 76, 130

Mikéfa, 81

Miklavž pri Ormožu, 51

Mlajtinci, 36

mlin, 30, 53–54, 113, 175

Monošter, 57

Moravci, 36, 38

Moščanci, 38, 43, 77

Motvarjevci, 33, 35, 37, 39, 41–42, 44, 79, 81

München, 54

Muraszombat es videke, 30, 52–53, 68,
72–73, 271

Murski Črnci, 34, 36, 38, 40, 42–43, 70, 77,
226

Murski Petrovci, 36, 79

N

nacionalizacija, 55, 98–100, 102–104, 106,
108–109, 113, 124, 139–141, 151, 153,
167, 170, 172–174, 177–178, 233, 237,
241, 262

nacizem, 108, 132, 147, 154–155, 157, 168,
171–172, 197, 222, 227, 237, 240–241,
266

Nagykanizsa, 49, 73–74, 79–80, 101–103,
144, 147, 150

Nemčavci, 40

nemška okupacija, 66, 173, 178–180, 233

nestrpnost, 23, 60, 151, 165, 202, 207–208,
213–216, 218–219, 221

Neustadt, 79

Noršinci, 34, 36, 38

Nova Bukovca, 83

Novo mesto, 145, 146

Nürnberg, 89, 174

O

Odranci, 33, 35, 37, 39, 77, 80, 144

OLO, 117

opekarna, 30, 31, 53, 54, 113, 140, 175

Oranienburg, 71

Ormož, 51, 57, 59, 163

Osijek, 101, 146

Otovci, 34, 38, 40

OVSE, 214–217

OZNA, 99–100, 109

P

Paka, 76

Panovci, 34

Pečarovci, 34, 36, 78–79

Pertoča, 34, 38, 40, 42–44, 76

Petanjci, 34, 36, 38, 40

Petišovci, 35, 37, 39, 76

Pince, 33, 35, 37

Piran, 18, 26, 231, 247, 264

plinska celica, 85, 88–92, 103, 138, 144, 163,
234

Polana, 36, 44, 78

Praga, 18, 20, 231, 247

pravičniki, 135–136

Prekmurje, 9–10, 12, 28, 41–42, 48, 51, 54,

56–57, 59, 65–67, 70–71, 75, 97, 108,

111, 158, 178, 191, 227, 233, 247–252,

257–258, 260, 262

Prekmurska banka, 55

Prosečka vas, 36

Prosenjakovci, 34, 36, 40, 83

protijudovsko razpoloženje, 76, 108,

184–185, 190, 213, 216, 231

Protokoli, 159, 203, 208, 240

Ptuj, 18, 20, 159, 173–174, 201, 214, 231,
247

Puconci, 34, 36, 38, 40, 42–43, 45, 79, 82,
175

Puževci, 40

R

rabin, 19, 26, 29, 48–49, 54, 59–60, 74, 81,

103, 122–123, 128–129, 150, 162–163,

166–168, 218, 225, 243, 266

Radgona, 57, 247

Radkersburg, 80

Radmožanci, 33, 35, 37

Radovci, 38

Rakičan, 38

Rankovci, 34, 36, 40

rasizem, 192, 208, 215, 217, 220–221, 237

Ratkovci, 34, 36, 38, 40, 42–43

Renkovci, 35, 41

Resznek, 81, 83

revolucija, 66, 72, 110, 112, 115, 154, 172,

192, 194, 197, 207, 224, 265

Rogašovci, 34, 36, 38, 40, 42–43, 45, 81–83,
153, 176

Rusija, 51, 56, 65, 148, 172, 186, 194, 197,

199, 209, 211–212, 214, 241

S

Sachsenhausen, 71

Sarajevo, 53, 103, 179

Sarvar, 78

Satahovci, 38, 45

Sebeborci, 36, 40, 43, 45, 77–79

Selo, 40

Serdica, 34, 36, 38, 40, 42–43, 45, 83

SHS, 52, 57, 64, 191, 232, 241, 263

sinagoga, 8–9, 11, 13, 17, 19–23, 25–29, 31,
45–46, 48–49, 52, 56, 59, 61–62, 73–74,

86, 89, 97, 103–105, 109, 111, 116–124,

127, 129–131, 135, 144, 147, 149–150,

152–153, 156–158, 160–168, 170–172,

181–182, 204, 206, 213–214, 216, 218,

221, 225–226, 232, 234–235, 242–243,

245, 261, 263, 265–266

sionizem, 209, 210, 240

Sisak, 77, 81

Skakovci, 36

socializem, 109, 112, 115, 154, 192–194,
196–197

- Sombotel, 73–74, 77, 79, 83, 105
 Sotina, 34
 Sovjetska zveza, 112, 194, 196–197, 209, 211,
 214, 240–241
 spominski park, 13, 132–134, 170
 Središče, 34, 40, 42
 Srednja Bistrica, 35
 SS, 87–88, 90, 171
 Strehovci, 33
 Sveti Jurij, 34, 36, 38, 40, 42–43
 Szeged, 121
 Szentdömötör, 83
 Szentgyörgyvölgy, 97
 Szepeth, 82
- Š
- Šafarsko, 79
 Šalovci, 34, 36, 38, 40, 42–43, 45, 81, 176
 Šoštanj, 102
 Štajerska, 18, 20, 23–25, 27, 46–48, 65, 195,
 173, 180, 191, 201, 231, 263–264, 266
 Štrigova, 78, 83
 Šulinci, 34, 36, 38, 40, 42–43, 45
- T
- Tecs, 54
 Tešanovci, 34, 36, 38, 40, 42–43, 45, 76, 78,
 80, 106
 Tišina, 38, 45
 tora, 64, 19, 49, 64, 129, 162
 Tornyszentmiklos, 59, 64, 76–77
 totalitarizem, 196–198, 200, 221–222,
 238–240, 261
 tovarna smrti, 90, 138
 Tribuna, 203, 207–208
 Trnje, 33, 35
 Tropovci, 36, 39, 41–43, 81
 Trst, 17–18, 136, 158, 166, 218, 231, 243
 Tržič, 27, 181
 Tschentschendorf, 78
 Turnišče, 33, 35, 37, 39, 41, 43, 81
- U
- UDBA, 102, 104
- V
- Vanča vas, 36, 39
 Varaždin, 77–79, 81–82, 107, 143
 Vasvár, 81
 Večeslavci, 37, 41, 76
 Velemér, 82
 Velika Polana, 35, 37, 39, 43
 Veliki Dolenci, 37, 39, 41–43
 Velikovec, 21
 vermaht, 91
 Vestnik, 13, 74, 87–89, 121, 129, 152,
 162–163, 166, 169, 261, 266–267
 Veszprem, 78
 Veščica, 39, 41–42
 Vidonci, 34, 37, 39, 79
 vinska trgovina, 18, 20, 23, 231
 Vučja Gomila, 34, 37, 39
- Z
- Zagreb, 54, 63, 66, 98, 101, 107, 141–142,
 144, 146–149, 155, 164, 167, 175, 232,
 242, 248, 258
 Zalabaksa, 79
 Zalaegerszeg, 28
 Zalalövö, 83
 Zalaszentgrot, 80
 zaplemba premoženja, 102, 109, 153,
 173–174, 178–179, 233, 237, 263
 Zasavje, 76
 Zemun, 91
 Zenkovci, 37, 77, 81
 Zürich, 87
- Ž
- Žaklja, 78
 Židovska ulica, 9, 11, 26, 123, 245
 Žitkovci, 33, 35, 76

Priloge

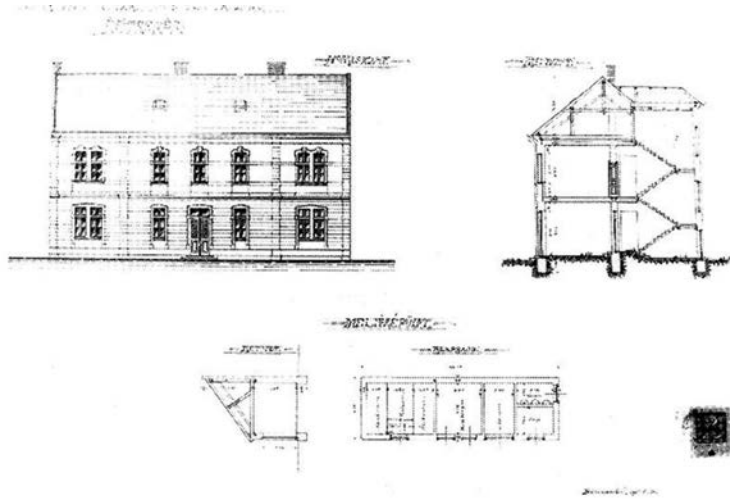

Slika 19: Nekdanja sinagoga v Murski Soboti v obdobju med obema svetovnjima vojnama (Judovska skupnost Slovenije).

Slika 20: Notranost nekdanje sinagoge v Murski Soboti (Judovska skupnost Slovenije).

Slika 21: Načrt za judovsko šolo v Murški Soboti (Judovska skupnost Slovenije).

Slika 22: Bogata notranjost nekdanje sinagoge v Murški Soboti (Judovska skupnost Slovenije).

Slika 23: Sinagoga v Mariboru po obnovi (Sinagoga Maribor, foto: Janez Premk).

Slika 24: Obnovljena sinagoga v Mariboru, notranjost (Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, foto: Marjetka Bedrač).

Slika 25: Sinagoga v Mariboru po obnovi (Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, foto: Simona Orthaber).

Slika 26: Sinagoga v Mariboru pred obnovo. (Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, iz arhiva Zavoda za varstvo kulturne dediščine Maribor).

Slika 27: Judovski nagrobnik na Ptuj (Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, foto: Janez Premk).

SEZNAM SLIKOVNEGA GRADIVA

- Slika 1: Mariborska sinagoga danes (Arhiv Sinagoge Maribor)
- Slika 2: Stara podoba lendavske sinagoge (Arhiv Sinagoge Maribor)
- Slika 3: Pismo Rudija Čačinoviča Marjanu Tošu (zasebni arhiv Marjana Toša)
- Slika 4: Spomenik žrtvam holokavsta na judovskem pokopališču v Dolgi vasi pri Lendavi (foto: Maja Toš)
- Slika 5: Taboriščna obleka enega izmed preživelih soboških judov iz zbirke Pokrajinskega muzeja Murska Sobota na razstavi v mariborski sinagogi (Arhiv Sinagoge Maribor)
- Slika 6: Iz denacionalizacijske odločbe za Yoela Shacherja (Upravna enota Lendava)
- Slika 7: Odločba o rušenju sinagoge v Murski Soboti (Pokrajinski arhiv Maribor)
- Slika 8: Razpis za gradbena in obrtniška dela (Pokrajinski arhiv Maribor)
- Slika 9: Vloga za gradbeno dovoljenje za objekt na zemljišču nekdanje sinagoge v Murski Soboti (Pokrajinski arhiv Maribor)
- Slika 10: Sinagoga v Lendavi po obnovi (foto: Maja Toš)
- Slika 11: Pismo Ladislava Vajsa lendavskemu županu Jožetu Koconu (Arhiv občine Lendava)
- Slika 12: Pismo Aleksandra Švarca Magdi Hiršl (zasebni arhiv Šarike Hiršl)
- Slika 13: Pismo Šarike Hiršl o urejanju judovskega pokopališča v Murski Soboti (zasebni arhiv Šarike Hiršl)
- Slika 14: Pismo Magde Hiršl o rušenju soboške sinagoge (arhiv Šarike Hiršl iz Murske Sobote)
- Slika 15: Pismo Magde Hiršl o judih v Murski Soboti (zasebni arhiv Šarike Hiršl)
- Slika 16: Vabilo na proslavo ob 60. obletnici internacije lendavskih Judov (zasebni arhiv Marjana Toša)
- Slika 17: Sovražni napisi na pročelju zgradbe mariborske sinagoge iz januarja 2009 (Arhiv Sinagoge Maribor)
- Slika 18: Judovsko pokopališče v Dolgi vasi pri Lendavi (foto: Maja Toš)
- Slika 19: Nekdanja sinagoga v Murski Soboti v obdobju med obema svetovnima vojnama (Judovska skupnost Slovenije)
- Slika 20: Notranjost nekdanje sinagoge v Murski Soboti (Judovska skupnost Slovenije)
- Slika 21: Načrt za judovsko šolo v Murski Soboti (Judovska skupnost Slovenije)
- Slika 22: Bogata notranjost nekdanje sinagoge v Murski Soboti (Judovska skupnost Slovenije)
- Slika 23: Sinagoga v Mariboru po obnovi (Sinagoga Maribor, foto: Janez Premk).
- Slika 24: Obnovljena sinagoga v Mariboru, notranjost (Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, foto: Marjetka Bedrač).
- Slika 25: Sinagoga v Mariboru po obnovi (Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, foto: Simona Orthaber).
- Slika 26: Sinagoga v Mariboru pred obnovo. (Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, iz arhiva Zavoda za varstvo kulturne dediščine Maribor).
- Slika 27: Judovski nagrobnik na Ptujju (Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, foto: Janez Premk).

SEZNAM TABEL

- 1–8b: Število Judov v Prekmurju na podlagi statističnih popisov prebivalstva od leta 1836 do leta 1941
- 1: Popis prebivalstva leta 1836
- 2 a: Popis prebivalstva leta 1880 v dolnjelendavskem okraju
- 2.b: Popis prebivalstva leta 1880 v murškoso-boškem okraju
- 3.a: Popis prebivalstva leta 1890 v dolnjelendavskem okraju
- 3.b: Popis prebivalstva leta 1890 v murškoso-boškem okraju
- 4.a: Popis prebivalstva leta 1900 v dolnjelendavskem okraju
- 4.b: Popis prebivalstva leta 1900 v murškoso-boškem okraju
- 5.a: Popis prebivalstva leta 1910 v dolnjelendavskem okraju
- 5.b: Popis prebivalstva leta 1910 v murškoso-boškem okraju
- 6.a: Popis prebivalstva leta 1921 v dolnjelendavskem okraju
- 6.b: Popis prebivalstva leta 1921 v murškoso-boškem okraju
- 7.a: Popis prebivalstva leta 1931 v dolnjelendavskem okraju
- 7.b: Popis prebivalstva leta 1931 v murškoso-boškem okraju
- 8.a: Popis prebivalstva leta 1941 v dolnjelendavskem okraju
- 8.b: Popis prebivalstva leta 1941 v murškoso-boškem okraju
- 9: Podatki o verski pripadnosti prebivalstva Prekmurja v letih 1836, 1880, 1910, 1921 in 1941
- 10: Seznam žrtev prekmurskih Judov

Novo knjižno delo dr. Marjana Toša je sistematični prikaz usode slovenskih Judov. Pripoved se osredotoča tako na uničenje kot tudi na povojni spomin na judovsko skupnost Prekmurja. Avtor izrisuje podobe kontroverznega, fragmentiranega in v veliki meri potlačenega spomina na naraščajoči antisemitizem med obema vojnama, deportacijo leta 1944, vrnitev peščice preživelih, razlastitve in emigracije. Bralec je soočen z dramo različnih regionalnih in nacionalnih akterjev, njihovih interesov, vednosti, stališč, aspiracij, v katere pa avtor ne posega s kakim odvečnim moraliziranjem ali celo apologijo. Prej nasprotno, na podlagi poglobljenega raziskovalnega dela nam pokaže, kako je mogoče misliti tako kompleksno temo, kot je sistematični genocid.

Iz recenzije dr. Irene Šumi

18 €

9 789612 543532

<http://zalozba.zrc-sazu.si>